



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

### Usage guidelines

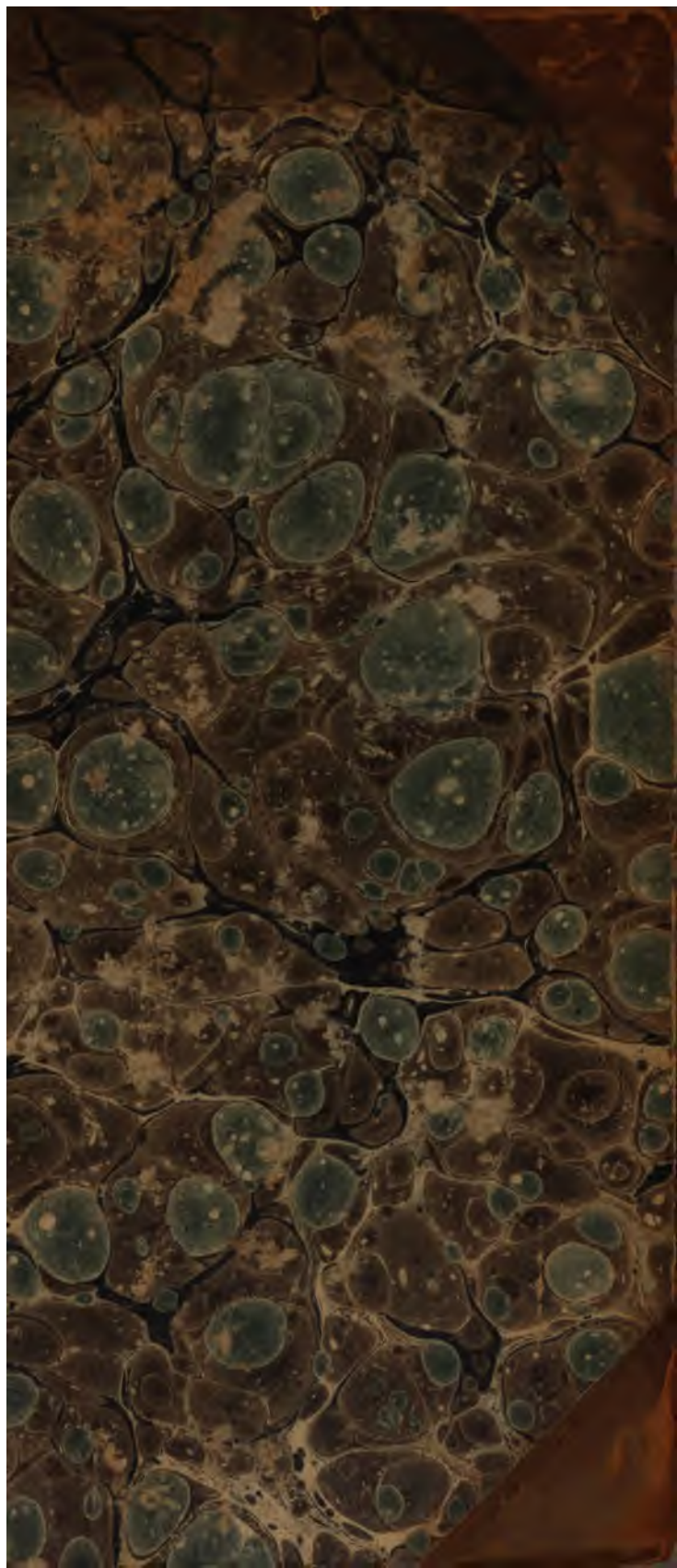
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

### About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>



29

742.



600004004E











**HENR. THEOPH. TZSCHIRNERI**

**OPUSCULA ACADEMICA.**

---

**EDIDIT**



**JULIUS FRIDERICUS WINZER.**

---

**L I P S I A E**

**SUMTIBUS J. C. HINRICHSII.**

**MDCCCXXIX.**

**742.**

Impressit Georg Maret.

.847

## P R A E F A T I O.

---

Quae variis temporibus ac locis, variasque per occasiones, his in terris dum agebat, Tzschirnerus elaboravit opuscula academica: ea quemadmodum ipso illo, quo primum in lucem emissa essent, tempore sapientissimo probata fuerunt lectorum plurimorum iudicio, ita post auctoris mortem nacta sunt virtutum suarum fautores et laudatores permultos, qui, quae singulatim edita ferebantur, necdum una editione comprehensa exstabant, sedulo colligi typisque denuo, quam fieri posset accuratissime, descripta et conservari tutius et latius divulgari vellent. Quorum cognito desiderio, quo verius id visum esset atque ardentius, eo magis satis facere studuit b. Tzschirneri vidua, femina nobilissima, sic quidem, ut negotii gerendi procuratorem me deligeret, delectoque omnem rei exsequendae provinciam demandaret. Cuius voluntati deesse ego nolui, duplici potissimum de causa, partim ne pietatis officium recusare viderer, partim ut obsequerer eorum desiderio, qui comprehensos habere servarique cuperent Tzschirneri libellos academicos.

De pietatis officio si quaeritur: in multorum, qui

Deo benignissime adnuente mihi contigerunt, amicorum numero, Tzschirnero quos aequarem, perpauco, quem praeferrem, haud quemquam mihi obligasse unum, palam profiteri liceat. Ut enim nihil nunc dicam de animo eius et virtutibus, quarum notationem ac veluti imaginem, vividis depictam coloribus, alii iam satis accurate expresserunt: talis Tzschirnerum inter et me, ex prima inde iuventute, tamque perpetua fuit animorum, studiorum, rerum etiam externarum convenientia et consensio, qualem in singulis invenias rarissime. Chemnitium deductus Tzschirnerus adolescens, Koenigio moderante earundem mecum litterarum particeps est factus. In universitatem Lipsiensem delati nos ambo communi primum studiorum, deinde domesticae etiam vitae vinculo coniuncti vivimus. Exacto triennii et quod excurrit spatio Dresdam simul profecti, ut examini pro candidatura ministerii, quod vocant, nos submitteremus, in unum idemque admissi examen, eodem virorum gravissimorum iudicio ornati, ab b. Reinhardo admonemur ambo, ut academicae vitae cursum porro teneamus. Itaque reversi Lipsiam, cui adsueveramus studiorum societati, eam denuo initam persequimur. Mox Vitebergam abit Tzschirnerus, ibique privatim docet in academia; quod idem ego Lipsiae facio. Paulo post eam me, Dresdam evocatum, ut instituendis tironibus operam navem generosis; ex inopinato adit Tzschirnerus, nuntians, se Mitweidam esse petiturum; ut sacrorum ibi curam gerat. Post tempus aliquod in academiam

bergensem redit; equidem Misenam transferor, a provinciali magistri munere functurus. Nono saeculi anno rursus sedem mutamus eodem uteremur tempore. Nempe ad Lipsienses dum revertitur in universitatem ego Vitebergensem concedo.

aliquot annis bellum patria in terra geritur asiduum. Frangitur Lipsiensibus in campis inimicorum Gallorum vis et dominatio; fugantur exercitusque, principumque foederatorum agminibus Saxoniae iunguntur. Quas dum Tzschirnerus, summi sacrorum militarium curam gesturus, sequitur, in me ego, Viteberga exsul, petere, illiusque vivere iubeor. Quod facere sum iussus, lubenter obsequium suscipio. En adsum Lipsiae. Sed redit hoc tempore Tzschirnerus. Consociatis igitur eodem domicilio studiis iterum vacamus per semestre. finito revocant me Vitebergenses, Schmiedebergum degentes, ut supremum magistratum academiam capessam. Inter quos, quamdiu suo illi iure uterentur conditione, versor. Mutatis tandem in Saxonicarum rationibus, ad Lipsienses bene invitatus revertor ita, ut collega Tzschirnero socius adiungar, eiusque, quoad vivit, consuetudinis, amicitiae, familiaritatis fructus capiam uberosos et suavissimos. Namque ille et sententia et voluntate mecum fuit coniunctissimus. Quae res effecit, ipse, tum aliarum virtutum ornamentis tum innumeri fertilitate longissime me superans, quum scripta conficisset quam plurima, in publicum prius quam



ederet singula, multa mecum communicaret. Quorum in paucis dubitantem aut haesitantem, in plerisque sic consentientem memet habuit, ut ei prorsus suffragarer. Haec autem scripsi, non ut de me ipse dicerem, sed ut, quae propriae mihi essent et peculiares, observantiae, caritatis, pietatis causae cognoscerentur.

At vero innumeros paene nactus est Tzschirnerus hodieque habet discipulos, amicos, cultores. Inter quos non pauci exstiterunt, qui, quam ex scriptionibus eius caeteris permagnam cepissent et voluptatem lectionis et scientiae multiplicis utilitatem, eandem commentationibus eius academicis paratam sibi fuisse grati et laetabundi adfirmarent, alii, qui nondum ipsis datam dolerent earum cognoscendarum copiam et facultatem. Quorum desideriis atque usibus instituenda hac syllogè vel primum satis facere vel denuo prospicere tanto ego minus dubitavi, quanto maioris pretii habendos esse hosce libellos periti et iusti rerum huiusmodi aestimatores censuerunt. Nam sive argumentorum varietatem et praestantiam, sive cogitandi et iudicandi subtilitatem, sive in tractandis atque explicandis rebus accuratorem, sive denique disserendi perspicuitatem, copiam et suavitatem quaesiveris: haud aliquo facile horum genere bonorum destitui te in legendis libellis istis senties.

De singulis, quos congeSSI et secundum temporis ordinem disposui (nisi quod, cui nonus adsignari locus debebat, is decimo constitutus est, ex errore), pauca significasse iuvabit.

mo exhibentur *observationes ad Pauli Apostoli, rum scriptoris, ingenium spectantes*; quam tionem philosophico-exegeticam, tribus par- lescriptam, pro venia docendi in academia Vi- nsi et pro loco inter Adiunctos Ordinis Phi- orum Vitebergensium diebus xxii. et xxvi. Febr. anno MDCCC. defendit auctor. — Subse- *de dignitate hominis per religionem christianam* et *declarata* dissertatio theologico-historica, ex auctoritate Theologorum Ordinis in acade- vitebergensi, pro licentia summos in theologia es capessendi die xxviii. mens. Novembr. anni xv. defendit. — Tertia est *de sacris publicis eclesia vetere studiose cultis* commentatio, duas lectens partitiones, quibus ad solennia Penteco- a et diem festum Michaelis celebrand. Vitebergae MDCCCVIII. invitavit auctor, meditatus eo tem- : historiam cultus sacri, cuius scribendae consi- a postmodo abiecit. — Caeteras commentationes universitate litterarum Lipsiensi Decani vel Procan- arii munere fungens edidit omnes. Et quartam idem, cui inscribitur: *nominis germanici laudes* *tauratorum sacrorum historia illustratae*, pariter- e quintam *de bello Christianis non interdicto*, post eem Parisiis primum conciliatam anno MDCCCXIV. vulgavit. Quintam vero quamquam non absolvit: asequuto tamen anno similis argumenti librum sub hoc itulo emisit: *Ueber den Krieg, ein philosophischer Versuch*; quem contulisse neminem poenitebit. —

*Sexta de sacris ecclesiae nostrae publicis caute emendandis* tribus constat particulis, anno MDCCCXV. editis, et dignissima videtur, cuius rationem habeant summi sacrorum publicorum moderatores. — Septimum locum tenet programma, quo, *ecclesiae et academiae Evangelicorum quid mutuo sibi debeant*, exponitur, quoque ad audiendam orationem, inter sacra saecularia coeptae ante annos trecentos Lutherò auctore ecclesiae christianae instaurationis a. d. xxxi m. Octobr. a. MDCCCXVII. in aede Paulina recitandam, auctor invitavit. — Octava subiicitur *de claris veteris ecclesiae oratoribus* commentatio. Cuius quamquam novem particulas, annis MDCCCXVII. MDCCCXVIII. MDCCCXX. et MDCCCXXI. proposuit: imperfectam tamen et vixdum inchoatam reliquit argumenti copiosissimi tractationem. Etenim quos longe plurimos decreverat in scenam veluti producere claros veteris ecclesiae oratores (vid. pag. 195.), ex iis nonnisi Origenem, Eusebium Caesareensem, Athanasium, Eusebium Emesenum, Macarium, Cyrillum Hierosolymitanum atque Ephraemum Syrum conspiciendos nobis exhibuit. — Nonum nunc locum occupat commentatio, qua, *graeci et romani scriptores cur rerum christianarum raro meminerint*, per tres partes, annis MDCCCXXIV. et MDCCCXXV. editas, disquiritur. — Decima, et ipsa anno MDCCCXXIV. emissa, *de perpetua inter catholicam et evangelicam ecclesiam dissensione* agit. — Undecima, in qua *de caussis impeditae in Francogallia sacrorum publicorum*

*tionis* exponitur, anno MDCCCXXVII. prodit. Dissertationis argumentum ab eodem auctore modo tractatum; atque hac notatum inscri-

*Wie geschah es, dass Frankreich katholisch* reperies in libro, quem Poelittius edidit: *Ueber der Geschichte und Staatskunst*, Tom. I. ) Part. 3. p. 284 sqq. — Duodecima eaque na est *de religionis christianae per philosopho-graecam propagatione* commentatio; cuius pri-auctor particulam anno MDCCCXXVII. propo-reliquas ereptus rebus humanis perficere non

Et horum quidem libellorum exemplis a me ad-is Tzschirnerus paucula quaedam, a se prius sa, postea inseruerat ipse, quae fideliter ego idi. Alia nonnulla, ad orationis formam specta, quae nunc eum aliter expositurum esse no-m, mutavi. In rebus, etiamsi non plane facerem i auctore, quidquam immutare nefas duxi.

Omisi vero duas scriptiones eius academicas, an-MDCCCV. et MDCCCIX. editas, alteram *de virtu-n et vitiorum inter se cognatione in doctrina mo-n diligentius explicanda*, alteram *de formis doctri-e theologorum evangelicorum dogmaticae distinguen-s rite et aestimandis*. Quas hac ex sylloge exclu-endas esse iudicavi propterea, quia pleniores deinde c perfectiores eas exhibuit auctor; nempe priorem illam in libro: *Ueber die Verwandtschaft der Tugenden und Laster; ein moralisch-anthropologischer Ver-*

*such* (Leipzig, 1809), alteram hanc sub hoc titulo: *Beurtheilende Darstellung der dogmatischen Systeme, welche in der protestantischen Kirche gefunden werden*, insertam libro: *Memorabilien für das Studium und die Amtsführung des Predigers*, Vol. I. Part. 1. (1810) p. 1. sqq. Part. 2. (1811) p. 1. sqq.

Nec magis libellum illum, quem, a Tzschirnero profectum, consentiente eo Krugius suo adiecto nomine anno MDCCCXIX. edidit, ita inscriptam: *De luminibus patriae nostrae nuper exortis gratulatio*, repetendum curavi, quia, auctus passim et mutatus a Krugio, non talis plane, qualis fuerat ab origine, prodiit, nec primum eius superest exemplar.

Quod restat, consilium edendi haec opuscula, non deprehendetur facile, qui improbet, nisi fortasse opinetur Tzschirneri vel vivi nimium iactatas fuisse laudes, vel mortui memoriam iam paene esse oblitte-  
ratam; id quod ne fingendo quidem attingere quis possit, nisi aut ignarus rerum sit, aut partium studio se dederit, aut fuerit invidia commotus. Immo viget Tzschirneri memoria et vigebit, quoad veri rectique amoris integerrimo et virtutibus, quibus excelsit Tzschirnerus, caeteris suis constabit honos.

Scribeb. Lipsiae, mense Aprili,  
anno MDCCCXXIX.

JUL. FR. WINZER.

## INDEX OPUSCULORUM.

---

Observationes ad Pauli Apostoli, epistolarum scriptoris, ingenium spectantes. Partic. I. II. et III. Viteberg 1800 . . . . .	Pag. 1
De dignitate hominis per religionem christianam adserta et declarata. Viteberg. 1805 ,	— 48 ,
De sacris publicis ab ecclesia vetere studiose cultis. Partic. I. et II. Viteberg. 1808 .	— 87 .
Nominis germanici laudes instauratorum sacrorum historia illustratae. Lips. 1814 .	— 115
De bello Christianis non interdicto. Lips. 1814	— 128
De sacris ecclesiae nostrae publicis caute emendandis. Partic. I. II. et III. Lips. 1815	— 137
I. Ecclesiae et academiae Evangelicorum quid mutuo sibi debeant. Lips. 1817 . . . . .	— 170
II. De claris veteris ecclesiae oratoribus. Partic. I—IX. Lips. 1817—21 . . . . .	— 193
IX. Graeci et romani scriptores cur rerum christianarum raro meminerint. Part. I. II. et III. Lips. 1824 sq. . . . .	— 283

- X. De perpetua inter catholicam et evangelicam  
ecclesiam dissensione. Lips. 1824 . . . Pag. 310
- XI. De caussis impeditae in Francogallia sacro-  
rum publicorum emendationis. Lips. 1827 — 318
- XII. De religionis christianae per philosophiam  
graecam propagatione. Commentatio I.  
Lips. 1827 . . . — 329

I.

VATIONES AD PAULI APOSTOLI,  
STOLARUM SCRIPTORIS, INGE-  
NIUM SPECTANTES.

P R O L E G O M E N A.

§. 1.

*Praefatio.*

nam haud pauci, non minus doctrinae copia, quam solertia conspicui, in explicandis N. T. libris, in adis, quibus interpretatio regatur, praeceptis, atque Apostolorum et Evangelistarum enarrandis satis ferverfati sunt: desideratur tamen, inter alia, ad hunc diem, accurata de ingeniis scriptorum N. T. disputa-  
Qua quidem de re, quum a viris harum rerum permonitus essem: ut primum legendis atque interpretandis N. T. scriptis operam dare coepi, in eo mihi elatum esse arbitrabar, ut, quae singulis N. T. scriptis propria essent ac peculiaria, observarem diligenter, vata colligerem, atque ad certa revocarem capita. variationum eiusmodi, quae ad Pauli Apostoli ingenium nent, specimen, nunc quidem, opportunitate scribendi a, ideo emittere decrevi, ut, rectam in cognoscendo mendoque scriptoris ingenio ratione usus fuerim necne, ris doctis monitus intelligerem.

---

v. c. ab Ammonio in praefatione, quam Ernestii institutioni interpretis N. T. (Lips. 1792) praefixit p. 10 et 11, et in nota p. 48. atque ab Herdero in variis epistolarum, theologiae addiscendae modum et rationem spectantium, locis.



## §. 2.

*In quo scriptoris ingenium cernatur.*

Quam ubique locorum, sive bestias, sive plantas, sive alia, quaecunque demum, rerum genera contemplatus fueris, miram deprehendes varietatem: eandem in hominum quoque ingeniis, moribus omnique vitae conformatione animadvertere licet. Quamquam enim omnes, quotquot humanitatis vinculo continentur, ita comparati sunt, ut cogitent, sentiant, appetant, verbisque cogitata et sensa significant: tamen, miram esse in cogitando, sentiendo, appetendo, loquendo varietatem, paulo accuratior rerum humanarum observatio unumquemque, credo, docebit. Namque alii ingeniosi sunt et perspicaces, stupidi alii atque hebetes; iique ipsi, quos faultrix natura ingenii felicitate mentisque acumine ornavit, nunc rerum discriminibus reperiendis, nunc ideis novo plane modo coniungendis, nunc adsequendis rerum similitudinibus aptiores esse reperiuntur. Pari modo sensibus, quibus adficiuntur, unus plurimum differt ab altero. Etenim aliorum animus ea est quasi teneritate, ut quavis, vel levissima, aura vehementius adficiatur; aliorum vero animus quasi callo ita obductus est, ut ne tangatur quidem rerum simulacris ipsi illabentibus. Similiterque haud exiguum in appetendo esse diversitatem, cum rerum gestarum memoria docet, tum hominum, quibuscum vivimus, exempla loquuntur. Alios enim humi quasi serpere eaque sequi videmus, quae sensus titillant suaviterque adficiunt; alios autem sursum tendere eaque adfectare intelligimus, quibus divinae humanaeque naturae similitudo cernitur. Modum denique ac rationem, qua homines, quid cogitent sentiantve, prodere solent ac significare, diversissimam esse, nemo facile negabit, qui legendis atque interpretandis variis scriptoribus, orationem nunc lente quasi fluere, nunc vehementius ferri, nunc in verborum proprietate acquiescere, nunc troporum atque imaginum luminibus delectari, nunc numeris apte compositis suaviter cadere, nunc absque periodorum concinnitate quasi homines, intellexerit.

gnis ista varietas diversa cum integrarum gentium ulorum hominum ingenia peperit. Quae enim aut gentibus, aut singulis hominibus, sive cogitandi, iendi, sive appetendi, sive loquendi modum ac respectaveris, propria sunt ac peculiaria, quibusque differunt atque dignosci possunt, cum nationum ninum ingenia efficere iudicantur. Tantaque ingediversitas sit, necesse est, quanta in cogitando, lo, appetendo loquendoque varietas.

Mod quis habet ingenium, omnia, quaecunque degat, dicat scribatque, referre solent. Hinc fit, ut ac singuli, qui libris consignandis carminibusque iendis inclarescunt, neque toti in aliorum imitatione ur, proprium habeant ingenium. Hoc ita sese habomnes, qui varia aut prisci aevi monumenta, aut dinostrae aetatis scriptores paulo accuratius cognovenisi intellexisse, sensisse tamen existimo. Qui in eo rat, ut, quae scriptori alicui propria sunt ac peculiaria, vet, cognoscendo scriptoris ingenio operam dare dici- Constituunt enim scriptoris cuiusvis ingenium omnia, ei propria sunt ac peculiaria, sive cogitandi, sive senti, sive fingendi, sive eloquendi modum ac rationem taveris <sup>2)</sup>.

Quae nobis propria sunt ac peculiaria, ea aut naturae, primas quasi lineas ducit, aut rebus externis, quae num hominis vario modo formant, debemus. Licet m magna admodum sit animi dotum varietas, multa tan extrinsecus accedunt, quae haud parvam in compo- ndo uniuscuiusque ingenio vim habere solent. Etenim us, quo in lucem editi, parentes, a quibus educati, mastri, a quibus instituti, civitas, cuius moribus atque institutis, formati, religionis disciplina, cuius decretis imbuti sumus,

2) In constituenda hac notione egregie elaboraverunt Beckius. (Observ. exegetico-critic. Part. II. Observ. IV. Quid sit scriptorem quemque suo ingenio accommodare interpretari?) Benj. Weiske (Diss. de ingenio poetae et oratoris. Lips. 1781.) Maas (Comm. quae inscribitur: Geist, eines Schriftstellers, Lecture, Uebersetzung. In den Nachträgen zu Sulzers Theorie der Künste, Vol. III. Pars II p. 221 sqq.)

vitae, quam egimus, ratio, secunda et adversa, quae nobis evenerunt; multa quae alia eo faciunt, ut, quam propriam habemus, cogitandi, sentiendi loquendique rationem induamus<sup>3)</sup>.

## §. 3.

*De utilitate ab accurata ingenii Paulini expositione speranda.*

Quod ego, virorum doctissimorum auctoritate fretus, cepi captumque perficere decrevi consilium, scribendi nonnulla ad Pauli ingenium pertinentia, quamquam neque excusatione, nec commendatione eget: tamen, ne totus ex aliorum auctoritate pendere meoque iudicio nihil plane tribuere videar, pauca de utilitate, ab accurata ingenii Paulini expositione speranda, monebo. Habitura autem est, quam molior, ingenii Paulini expositio usum quintuplicem. Eius enim ope authentia scriptorum Paulinorum confirmari, specialis cum hermeneutica tum critica, Paulina adornari, lis de auctore epistolae ad Hebraeos, diu illa multumque agitata, componi, denique de auctore orationum, quae Paulo in Actis tribuuntur, iudicari posse videtur. De quibus omnibus deinceps dicemus.

Argumenta, quibus librorum antiquorum authentia confirmatur, duplicis generis esse, alia externa, interna alia, omnes norunt. Ubi varii aut eiusdem aut proxime sequentis temporis scriptores (ab horum enim testimoniis argumenta externa maxime ducuntur), plures libros ab uno eodemque scriptore profectos esse, memorant, in eorum indolem et naturam paulo diligentius inquirendum atque videndum est, num omnes unius eiusdemque hominis ingenium prodant necne? Si diligens horum librorum comparatio, omnes unius eiusdemque ingenium referre, docet, id ipsum non potest non pro insigni eorundem authentiae documento haberi. Quare optandum esset<sup>4)</sup>, ut vir do-

3) Hinc intelligitur, non modo utilem, verum plane necessariam esse historicam, quam dicunt, interpretationem. Cf. Keil Progr. de historica librorum sacror. interpretatione eiusque necessitate. Lips. 1788. Recus. in eiusd. Opuscc. acad. a Goldhornio edit. p. 84 sqq.

4) Fuerunt enim passim, qui singularum epistolarum authenticam impugnant, uti Anglus v. The Dissonance of the four generally received Evangelists, and the evidence of their respective authenticity

ctus, qui haud exiguan cum scriptis apostoli familiaritatem contraxisset, singulas Pauli epistolas diligenter compararet, atque, omnibus unius eiusdemque ingenii signa impressa esse, exemplis allatis demonstraret. Quamquam enim pro argumenti, quod Paulus tractat, atque hominum, quibus scribit, diversitate, epistolae quoque ita diversae sunt, ut quam Romanis scripsit, subtilem atque severam; quam Corinthiis, primam misit, acrem atque acerbam; quam secundam, laetam ab initio (a. c. 1—9.) ac paene gestientem laetitia, deinde vero (a. c. 10—13.) acrem ac paene mordacem; quam ad Galatas dedit, gravem atque pugnacem; augustam, admiratione plenam atque elatam, quam Ephesius; huic similem, tenuiorem tamen et quasi remissiorem, quam Colossensibus; laetam atque hilarem, quam Philippensibus et Thessalonicensibus primam; severiorem, quam iisdem secundam misit; sedatiores, quas ad Timotheum et ad Titum; tenuem plane nec tamen sine amoris significatione, quam ad Philemonem scripsit<sup>5)</sup>, esse intelligas: tamen omnes ac singulae, quas hactenus commemoravi, epistolae, ita comparatae sunt, ut eas unius eiusdemque hominis ingenium prodere, facili negotio doceri posse videatur. Quodque ipsum ut certius demonstraretur faciliusque intelligatur, comparandas esse censeo cum genninis XIII Pauli epistolis supposititias illas, quae sub nomine Pauli circumferuntur<sup>6)</sup>. Namque instituenda eiusmodi compa-

examined. By Edward Evanson M. M. Ipswich MDCCXCII. 8. qui epistolas ad Romanos, Ephesios et Colossenses spurias iudicavit, atque ex nostratibus Schleiermacherus, Eichhornius, de Wette, qui epistolarum ad Timotheum et Titum authenticam in dubium vocarunt.

- 5) v. Baueri Rhetoric. Paul. P. II. p. 791 sqq. Klotzschii prolus. de occasione et indole epistolae Pauli ad Philemonem, Viteb. 1792, ubi inde a pag. 5. de diversitate epistolarum Paulinarum disputatur; imprimis vero, quae Bergerus, Haenleinius, Jo. E. C. Schmidtus, Hugius, Eichhornius, Bertholdius et de Wette in Introd. in N. T. de singulis Pauli epistolis exposuerunt. —
- 6) Pauci licet essent, si Evangeliorum, Apocalypseon, Actorum et Epistolarum, quae sub reliquorum Apostolorum nomine fictae sunt, copiam insignem cogitaveris, qui Paulum imitari sustinerent: circumferuntur tamen sub eius nomine: a) Epistola ad Laodicenses; vid. Fabricii Cod. Apocryph. N. T. Tom. I. p. 862. — b) Epistola Pauli ad Corinthios, quam una cum Epistola Corinthiorum ad

ratione effectum iri arbitror, ut, quae sit XHI Pauli epistolarum similitudo, magis etiam intelligatur.

Monitum est porro a multis, rei criticae atque hermeneuticae peritis, specialem (facilis, credo, huic verbo dabitur venia) cum hermeneuticen, tum criticen in emendandis atque explicandis veterum scriptorum monumentis insignem habituram esse utilitatem <sup>7)</sup>. Quae enim et de crisi et de interpretatione veterum scriptorum praecipuntur, ita universae praecipui solent, ut, ubi ad singula loca vel corrigenda vel explicanda ventum est, dubii plerumque haereamus. Quare et rei criticae et rei hermeneuticae optime consuleretur, si praecepta ad huius illiusve nominatim scriptoris cum emendationem, tum interpretationem, pertinentia scriberentur. Praeceptorum, quibus vel crisis vel interpretatio singulorum scriptorum regitur, systema,

---

Paulum primum omnium edidit Guil. Whiston, quamque, cum Armenica dialecto consignata esset, filii huius viri docti graeca versione illustrarunt, subiecta illa libro: *Mosis Chorenensis historiarum Armenicarum lib. III.* Amstelod. 1736. 4. Jo. Bened. Carpzovius, edidit eam graece atque latine: *Epistolae duae apocryphae, altera Corinth. ad Paulum Apost., altera Pauli Apost. ad Corinth. etc.* Lips. 1776. 8. Add.: *Das Sendschreiben der Corinthen an den Apostel Paulus und das dritte Sendschreiben Pauli an die Corinthen, in armenischer Uebersetzung erhalten, nun verdeutscht und mit einer Einleitung über die Aechtheit begleitet von Wilh. Fr. Rinck.* Heidelberg. 1823. 8. — c) *Epistolae Pauli ad Senecam et Senecae ad Paulum, quae in antiquissimis operum Senecae edit. in Jac. Fabri Stapulensis Comm. in Ep. Pauli et in Fabricii Cod. Apocryph. N. T. Tom. I. p. 892. reperiuntur. Paulini ingenii indolem et naturam, quam nemo facile imitando adsequi potuerit, effecisse, ut pauci admodum epistolas Paulinas fingerent, recte, si quid video, monuit Henkius; v. Palay's Horas Paulinas editas ab Henkio, p. 400. Plura de his epistolis habent Elsing de pseudepigraphis Pauli. Lips. 1707. Dallaeus de pseudepigraphis apostolorum; Ittig de pseudepigr. Christi et Apostolorum, et Roesler Bibliothek der Kirchenväter Part. 4. sub finem.*

- 7) Cf. Eichhorn *Vorschläge zur Hermeneutik in der Bibl. d. bibl. Litt.* Vol. IV. p. 330 sqq. id. *Briefe, die bibl. Exegese betreffend in der Bibl. der bibl. Litt.* Vol. V. p. 200 sqq. — *Eichstädt in Mqri super Hermeneutica N. T. Acroasibus Academicis Vol. I. (Lips. 1797.)* p. 144. — G. L. Baueri *Critica sacra (Glassii Philol. sacrae Tom. II. Sect. prior)* p. 4 sqq. et eiusdem *Hermeneutica sacra (Glassii Tom. II. Sect. posterior)* p. 10 et 351 sq. — *Ammonius in Ed. Ernestii Instit. interpret. N. T. nota 8. p. 6. ad §. 2.* — *De omnibus ac singulis, quorum in adornanda Hermeneutica et Critica specialis ratio habenda est Beckius in Observat. critico-exeget. Part. II. copiosius egit.*

specialis et critices et hermeneutices nomine schola appellare consuevit. Quum vero eiusmodi disciplinae ideo adornandae sint, quod omnibus ferme scriptoribus multa, quorum observatione aut crisis aut interpretatio eorum regatur, propria esse solent: apparet, praecepta eiusmodi eum omnium optime esse adornaturum, qui scriptoris, cui legibus istis ferendis consultum eat, ingenium cognitum habet atque perspectum.

Ut quae hactenus disputavi, accuratius intelligantur, exemplis nonnullis uti placet. Sic praecipit v. c. Griesbachius <sup>8)</sup>, breviorlem lectionem, nisi testium vetustorum et gravium auctoritate penitus destituatur, praeferendam esse verbosiori, quia librarii saepius addere, quam omittere soliti fuerint. Quam quidem legem, universe pronuntiatam, recte sese habere, rationes, quas addidit ille criticorum princeps, demonstrant. At enim vero, qui in emendandis scriptis Paulinis legem istam semper et ubique observandam esse putaret, egregie, opinor, falleretur. Etenim Paulus, quem natura ita formaverat, ut rerum, quibus adiciebatur, sensus diutius haerent nec statim exolescerent, unam eandemque sententiam, nunc iisdem, nunc synonymicis, nunc parum diversis verbis, terque quaterque efferre solet. Qui igitur legem, supra allatam, qua lectionem breviorlem verbosiori praeferre iubemur, in corrigendis Pauli apostoli scriptis sequeretur, vehementer erraret. Postulat enim ingenii Paulini proprietas, ut, iis saltem in locis, quae maiorem animi commotionem produnt, lectionem verbosiorlem breviori anteponamus. Ipse quoque Griesbachius, lectionem verbosiorlem breviori anteponendam esse indicat <sup>9)</sup>, si brevior lectio ingenio, stylo, aut scopo auctoris minus conveniens sit. In qua quidem lege ferenda eum Paulini nominatim ingenii rationem habuisse arbitror. Hoc unum, quod proposuimus, exemplum, criticam Paulinam abs-

8) v. Prolegomena Ed. N. T. Vol. I. (Halaë Saxonum et Londini 1796.)  
præf. Sect. III. p. 60.

9) l. l. p. 61.

que ingenii huius apostoli notitia non posse adornari, satis superque, credo, demonstrat. Sequitur, ut idem de hermeneutica Paulina doceamus. Quemadmodum praecepta, quae hermeneutica universalis tradit, a natura atque indole librorum N. T. ducuntur: ita hermeneutices specialis leges scriptoris, ad quem pertineat, ingenio superstruendas esse intelligitur. Itaque hermeneuticen Paulinam adornaturo hoc agendum esse apparet, ut, quibus Pauli nominatim interpretatio regatur, praecepta, proprietate ingenii Paulini observanda, deprehendat, colligat atque in certum ordinem redigat. Qui v. c. Paulum quodam membrorum parallelismo seu *δράτῃ* concinnitate <sup>10)</sup> delectari novit, in Paulinorum scriptorum interpretatione ad opposita maxime respici atque unum eorum per alterum explicari iubebit. Omnes quoque melioris notae interpretes in singulis locis tractandis, sive retunderent perverse interpretantium somnia, sive veram loci, in quo versabantur, interpretationem confirmarent, eorum quae Paulo propria sunt, rationem habuisse reperiuntur. Sic monitum est ab iis, qui Paulum membrorum, quem dixi, parallelismo delectari animadverterant, *τα κατωτέρα* (*μερη*) Eph. 4, 9. respondere *τῷ ὕψος* v. 8., et cum *ὕψος* (*כבוד*) coelum significet, *τα κατωτέρα* (*חתחת*) non posse non de terra intelligi, genitivum autem *της γης* explicationis causa additum atque ita intelligendum esse: *κατεβη εἰς τα κατωτέρα, τοῦτ' ἐστὶ τὴν γῆν* <sup>11)</sup>. Si Paulus v. 8. dixisset: *ἀνεβη εἰς τὸν οὐρανόν*, v. 9. procul dubio posuisset: *κατεβη εἰς τὴν γῆν*. Quum autem v. 8. *το ὕψος*, Ps. 68. praeunte, commemorasset, voc. *τα κατωτέρα* v. 9. eligendum esse putavit, ut membrorum parallelismus,

10) Cf. De concinnitate in epistola Pauli ad Romanos, diss. auctore Ioh. Guil. Fuhrmann, quondam Profess. in Acad. Kilon. Lips. 1776. inserta Comment. theol., quas Kuinoel, Velthusen et Ruperti ediderunt. Vol. I. (Lips. 1794.) p. 461 sqq. De eadem re pluribus infra disseremus.

11) Genitivum hanc habere vim, ut verbum, cui additur, explicet, multa exempla docent. Eph. 1, 18. *τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας* pro: oculos h. e. mentem. Coloss. 1, 18. *κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς ἐκκλησίας* pro: *κεφαλὴ τοῦ σώματος, τοῦτ' ἐστὶ τῆς ἐκκλησίας*. Coloss. 2, 11. 3, 24. Philipp. 3, 14. 2 Coriath. 4, 6. Cf. Bauerus in Philologia Thucydeide Paulina p. 29. 30.

quo valde nostrum delectari, infra docebimus, servaretur <sup>12)</sup>. Sed haec hactenus.

Sequitur, ut, quamnam ingenii Paulini expositio in componenda lite de auctore epistolae ad Hebraeos habitura esse videatur utilitatem, paucis declaremus. Uti interpretes de huius epistolae, quam nonnulli commentationem vel orationunculam appellare maluerunt, lectoribus, quibus scripta sit, in varias admodum partes discesserunt, dum eam alii Thessalonicensibus, alii Galatis, alii Macedonibus, alii omnibus omnino Judaeochristianis scriptam esse censerent: ita de eiusdem epistolae auctore mirum in modum dissenserunt, dum eam nunc Paulo, nunc Barnabae, nunc Clementi Alexandrino, nunc Lucae evangelistae, nunc Apollonio Alexandrino, nunc ignoto cuidam Judaeochristiano tribuerent <sup>13)</sup>. Argumenta externa ita comparata sunt, ut, cum qui adfirmant, tum qui negant eam Pauli esse, habeant, quo sententiam suam tueantur. Erat enim ecclesiae Alexandrinae traditio, Paulum huius epistolae auctorem esse, multis tamen, maximeque Origeni, haud probata. Latina vero ecclesia, Paulum eius auctorem esse, ad Hieronymi usque tempora constanter negavit. Quae quum ita sint, omnia redire ad argumenta interna intelligitur. Quare eum omnium optime versaturum esse puto, qui ingenium Pauli ex tredecim istis, quae apostolo plerorumque consensu tribuuntur, epistolis repetitum exponat atque ad illud, ceu ad lapidem Lydium epistolam ad Hebraeos exigat. Instituenda enim eiusmodi comparatione effectum iri arbitror, ut, referatne epistola ad Hebraeos ingenium Pauli necne, intelligatur. Quo effecto facile erit iudicare, sitne haec epistola ad Paulum, an ad alium quempiam referenda.

Quemadmodum denique quaesitum est, num orationes et sermones, qui I. C. ab evangelistis tribuuntur, ab his an ab

12) v. Koppius ad h. l. et Pott Exc. III. Ep. I. Petri. Errant igitur, qui aut de locis subterraneis, aut, cum Drusio, de sepulcro cogitant.

13) Quarum quidem sententiarum patronos qui vult cognoscere, adeat, praeter aliorum scripta, Fabricii Biblioth. graec. cura Harlesii Vol. IV, cap. 7. p. 808—812. et Spanhemium de auctore epistolae ad Hebraeos in eiusd. Operum Tom. II. (L. B. 1703.) p. 231 sqq.



ipso I. C. profecti sint: ita quaeri posse videtur, fueritne Lucas an Paulus auctor orationum, quae nostri nomen in fronte gerant. Illa quaestio non facile solvetur, quum nulla habeamus monumenta, quibuscum orationes atque sermones I. C. comparari possint. Quaestio autem de orationum Paulinarum auctore ita comparata est, ut discuti posse videatur, quum alia in promptu sint monumenta, quae cum orationibus istis comparare licet. Cui quidem comparationi facilius rectiusque instituendae proderit ingenii Paulini, quam melior, expositio. At de utilitate ab ingenii Paulini expositione speranda, satis dictum est.

Ne autem Vos, Lectores Benevoli, illud poëtae in me meumque libellum cadere putetis, recordemini, velim, modestae libelli mei inscriptionis, quae non plenam ingenii Paulini expositionem, a qua tanta tamque multiplex utilitas sperari potest, verum observationes tantummodo, ad idioma, Pauli spectantes, pollicetur.

#### §. 4.

*De modo atque ratione, qua in colligendis proponendisquæ observationibus, ingenium Pauli spectantibus, uti placuit.*

Consilii, quod ante aliquot annos ceperam, scribendi nonnulla, quae ad cognoscendum Pauli ingenium facerent, memor, quoties, nunc rerum mearum ratione postulante, nunc scriptorum Paulinorum suavitate invitante, ad legendas atque interpretandas cum epistolas, tum orationes Paulinas accessi, omnia ac singula, quae mihi notatu digna esse videntur, notavi. Iterata deinde Paulinorum scriptorum lectione, nunc hoc, nunc illo interpretum, quorum plures aetas nostra vidit, praeueniente, quae notaveram et augenda, et emendanda et vero etiam delenda esse intellexi. Quum mihi sat multa observasse visus essem, alienus quippe ab eorum temeritate, qui, aliis spreto, omnia sibi debere volunt, libros atque libellos, Paulum spectantes, adeundos esse putavi <sup>1 4</sup>).

---

14) Placet hic subiicere brevem librorum, quibus usus sum, catalogum:  
 1) Fabricii Biblioth. graeca cura Harlesii Vol. IV. cap. 7. studio Christiani Theoph. Kuinoel. Omnes fere, qui de epistolis Pauli bene meruerunt, Kuinoelius notavit diligenter, addita censura, brevi

que omnibus, quos inspicere licuit, scriptoribus in unum cum coactis, quod quisque commodissime praecipere vi-

quidem, sed accurata. — 2) Wolfi Cur. philol. ubi in Prolegg. in Ep. ad Rom. multi, qui de Paulo scripserunt, laudantur. — 3) Walch Biblioth. theol. Vol. III. p. 448. — 4) Matthiae Flacii Illyrici Clav. Script. sacrae Part. II. Tract. 5. de stylo sacrarum litterarum. Cui tractatui caput de stylo Paulino insertum est. Multa a Flacio recte observata et explicata vidi. Quum autem, quae de Paulo disseruit, disputationibus ad omnes cum V. tum N. T. libros pertinentibus maximam partem inserta sint, huius libri usum multis difficultatibus septum esse, intelligitur. — 5) Friedrich Witting's ältesten Pastoris an der St. Michaelis-Kirche zu Hildesheim, Erläuterung der Lehrart Pauli durch eine tabellarische Uebersetzung des Briefes an die Philipper, und eine ungezwungene Zergliederung des andern Briefes an die Corinther in Paragraphen und Anmerkungen. Braunschweig und Hildesheim, 1761. 4. (Coll. Ernesti novae theol. Biblioth. Band III. pag. 621 sqq.) Eiusdem fortgesetzte Erklärung der Lehrart Pauli durch eine ungezwungene Zergliederung des Briefes an die Römer. Hildesheim, 1764. 4. (Coll. Ernesti I. l. Bd. V. p. 178 sqq.) Quam Wittingius defendit sententiam, qua epistolae Paulinae eodem fere modo, quo quis theses addita illustratione scribere solet, exaratae fuisse putantur, nunquam, quantum scio, patronos nacta est. Quare huius libri nullam mentionem iniecissem, nisi auctor nonnulla ad parentheses usus, Paulo admodum familiarem, pertinentia scite observasset. — 6) Philologia Thucydideo-Paulina: vel notatio figurarum dictionis Paulinae cum Thucydidea comparatae, in usum exegeseos sacrae. Vulgata a Car. Lud. Bauero, scholae evangelicae ad Hirschbergam Rectore. Halae Magdeburgicae, 1773. — Id. Logica Paulina: vel notatio rationis, qua utebatur Paulus apostolus in verbis adhibendis, interpretando, definiendo, enuntiando, argumentando et methodo universa: in usum exegeseos et doctrinae sacrae. Halae Magdeburgicae 1774. — Rhetoricae Paulinae, vel quid oratorum sit in oratione Pauli, notante C. L. Bauero etc. Pars I. inventionem (materiam) vel res oratorie tractatas complexa, Halae 1782. Pars II. III. tractationem et elocutionem (formam) complexa (adpersis passim variis lectionibus codicis Mscpt. Membr. versionis vulgatae). Halae, 1782. Etsi haec Baueri scripta haud exiguum subtilitatem atque eruditionem prodant tratanque multa a Paulini ingenii interprete haud quaquam negligenda: desideratur tamen, maximam partem, accurata, cum de Paulini ingenii proprietate, tum de causis eorum, quae Paulo propria sunt, disputatio. Nam plerumque collegit tantum Bauerus, quae in scriptis Paulinis reperiuntur, eaque omnia ac singula cum ad rhetoricae, tum ad logicae, capita revocavit. Quum praeterea Bauerus nimis plerumque sit in coacervandis exemplis utaturque oratione, a simplicitate illa, qua schola Ernestina tantopere commendatur, aliena, non mirum est, scripta eius ab iis tantummodo legi, quibus legendi necessitas imposita est. Quae ego Baueri scriptis debeam, suis locis indicabuntur. — 7) Thalemann de eruditione Pauli iudaica, non graeca, Lips. 1769. Tantam nacta est haec Thalemanni commentatio auctoritatem, ut ab eo inde tempore, quo prodierat, Paulum, a graeca eruditione plane alienum fuisse, plurimif doctorum virorum affirmarent. Quoque maior esset Ernestii, quod, cum in institutione interpretis N. T., tum in Bibl.

debatur, excerpti, et ex variis ingeniis excellentissima quaeque libavi. Collectis, examinatis et digestis, quae a scripto-

theolog. nova idem iudicium de Paulo tulerat, auctoritas, eo plures, Paulum graecis literis vel leviter tinctum fuisse, vehementer negarunt. Quamquam a sententia Ernestii et Thalemanni, quam multi admodum suam fecerunt, paulisper recedo: multis tamen nominibus laudandam esse arbitror Thalemanni commentationem. Retulit enim eorum temeritatem, qui in praedicanda Pauli eruditione nimii fuerant, multa de iudaica eruditione Apostoli egregie monuit, scribendique genere, quod a simplicitate, scholae Ernestinae propria, haud exiguum commendationem habet, usus est. — 8) *Leben und Charakter des Apostels Paulus.* In der Charakteristik der Bibel von August Herrmann Niemeyer, Part. I. (Hal. 1780.) p. 131—426. ed. 4. Nolo in laudes, huic praestantissimo operi merito tribendas, excurre. Monuisse sufficiat, consilium, quod Niemeyerus sequebatur, ab eo, quod ego cepi, maxime differre. Ille enim sistere voluit Paulum hominem, christianum apostolum; ego autem, quae Paulo tamquam scriptori propria erant, enarrabo. Porro Niemeyerus hoc egit, ut alienos a scriptura s., ad assiduam eius lectionem invitaret, proponendo Pauli exemplo moribus consuleret, sensus pietatis excitaret excitatosque aleret: ego autem, exponendo ingenio Pauli authenticae scriptorum apostoli confirmandae, praeceptis criticis et hermeneuticis, quae ad Paulum nominatim pertineant, adorandis, denique liti, de auctore epistolae ad Hebraeos componendae, prodesse volo. — 9) *A Paraphrase and Notes on the Epistles of S. Paul to the Galatians I. and II. to the Corinthians, to the Romans, to the Ephesians; to which is prefixed an Essay for the understanding of S. Pauls Epistles, by consulting S. Paul himself.* A Londres, 1707. — coll. Bibliothèque Choise, pour servir de suite à la Bibliothèque universelle. Par Jean Le Clerc. Année MDCCVII. Tom. XIII. A Amsterdam, 1707. p. 37. sq. Idemque liber in linguam vernaculam translatus est sub hoc titulo: *Johann Locks Paraphrastische Erklärung und Anmerkungen über S. Pauli Briefe.* Aus dem Englischen übersetzt von D. Johann Georg Hofmann. Nebst einer Vorrede von Johann David Michaelis. Vol. I. Francofurti ad Moen. 1768. Lockius modum ac rationem, qua epistolae Paulinae legi et explicari debeant, traditurus, difficultates, quibus earum lectio et interpretatio septa est, enumerat. Quas quum et ab aliis causis et ab ingenii Paulini natura repetat, varia de scribendi genere, quo Apostolus utitur, egregie monet. Adspersam passim subtilis Lockii observationes. Caeterum haud exiguum sensi voluptatem, quum Lockium et magis etiam Clericum non modo de Paulinarum epistolarum natura, verum etiam de universa N. T. interpretatione recte, maximam partem, sentire ac praecipere viderem. Lockium in constituendo, quod Paulus sequebatur, consilio atque reperiendo et definiendo rerum ordine recte maximam partem, interdum vero iusto subtilius versatum esse, monent Clericus et Michaelis, eundemque magis ingenii subtilitate ornatum, quam iusta linguarum cognitione instructum, ad epistolas Paulinas accessisse idem dolent. — 10) *Ti. Hemsterhusii Oratio de Paulo Apostolo, quae reperitur in libro, qui hanc habet inscriptionem: Ti. Hemsterhusii Orationes, quarum prima est de Paulo Apostolo; L. C. Valckenari tres orationes. Praefiguntur duae Orationes, Ioannis Chrysostomi in laudem Pauli Apostoli, L. B. 1784, p. 1—32. Exordium*

bus, quorum adeundorum mihi data erat potestas, observata cognoveram, in eo elaboravi, ut quandam quasi imagi-

satis longum excipit brevis eorum, quae Paulo evenerunt, commemoratio, quam fortitudinis, animi elati et prudentiae, qua Paulus conspicuus erat, praedicatio sequitur; denique pauca de stylo Pauli ab elegantia Graecorum alieno, subiunguntur. Nemo facile hanc orationem elegantem ac disertam sine voluptate leget, quamquam pauca, quae aut a novitate aut a subtilitate commendationem habeant, exhibet. Duae quae praefixae sunt, orationes Chrysostomi laudant atque celebrant Paulum ea, qua Chrysostomus pollebat, eloquentia. In prima comparatur cum Noacho, Abrahamo, Isaaco, Iacobo etc. ita, ut iis longissime praestare demonstretur atque angelis similis esse dicatur; in altera eiusdem animi fortitudo caeteraque, quibus conspicuus erat, virtutes praedicantur. — 11) Horae Paulinae. Wilh. Paley's, A. M. Archidiacons zu Carlisle, Beweis der Glaubwürdigkeit der Geschichte und der Aechtheit der Schriften des Apostels Paulus aus ihren wechselseitigen Beziehungen auf einander. Aus dem Englischen. Mit einigen Anmerkungen von Heinrich Philipp Conrad Henke. Helmst. 1797. Quamquam hic liber praestantissimus, Henkianis observationibus egregie ornatus, hoc potissimum agit, ut, rebus historicis notandis atque invicem comparandis, scriptorum Paulinorum authenticam confirmet: varia tamen, quae ad cognoscendum Pauli ingenium faciunt, ibi deprehenduntur. Huc pertinet v. c. ea Henkii observatio, qua sententiam de graeca Pauli eruditione, confirmatam illam Ernestii atque Thalemanni auctoritate, impugnat. Huius libri lectio effecit, ut de authenticis scriptorum Apostoli, ex signis Paulini ingenii, quae omnibus eius scriptis impressa sunt, demonstranda et confirmanda cogitarem. — 12) Sebaldi Falconis Ioh. Ravii oratio de I. C. ingenio et indole perfectissimis, per comparisonem cum ingenio et indole Pauli Apostoli illustratis. L. B. 1798. 4. Substitit Batavus in observationibus quibusdam universis, quae neque a subtilitate, neque a novitate magnam commendationem habent: nemo tamen hanc orationem, elegantem caeteroquin et disertam sine voluptate leget. — 13) Samuelis Werenfelsii Dissert. de stylo scriptorum N. T., quae reperitur in eiusd. Opusc. theolog. philosoph. et philolog. (Basileae, 1718.) p. 356 sqq. Versatur, quam laudavi, dissertatio in discutienda quaestione, tempore, quo vixit Werenfelsius, vehementer agitata, de linguae, qua scriptores N. T. usi sunt, puritate. Qua ita excussa, ut eorum, qui hellenisticam dialectum (*ἑλληνιστικὴν* non *ἑλληνικὴν*) N. T. scriptoribus adsertum ibant, partes sequeretur, hoc agit Werenfelsius, ut, N. T. scriptores a rhetorum praeceptis alienos fuisse, demonstret. Multa licet de universo, quo, scriptores N. T. usi sunt, scribendi genere egregie disputaverit, eorum tamen, quae singulis propria sunt, nullam plane rationem habuit. — 14) Cogitationes de s. scripturae stylo: ab-honoratissimo Roberto Boyle, nobili Anglo et societatis regiae membro dignissimo. Genavae, 1680. Auctor huius libri, polemicum agens, in diluendis reprehensionibus eorum, qui illo tempore, inter Anglos maxime, s. scripturam perstringere solebant, versatur. Quae disputavit, non tantum ad stylum, verum etiam ad argumentum s. librorum pertinent. De scribendi autem genere ita egit, ut nemini facile satisfaceret, et, quae singulis scriptoribus propria sunt, plane negligeret. — 15) Io. Guil. Fuhrmann de concinnitate in epistola Pauli ad Romanos. Lips. 1776. 4.

nem ingenii Paulini, quae animo obversaretur, effingerem. Antequam enim observaveram, legeram, notaveram et examinaveram, quae observanda, notanda, legenda et examinanda esse arbitrabar, cavi diligenter, ne informarem apud animum ingenii Paulini imaginem, quippe qui scirem, opi-

repetita in comment. theolog. quas Velthusen, Kuinoel et Rupertus ediderunt, Vol. I. (Lips. 1794), p. 461 sq. Eiusd. Comment. de subtilitate Pauli in argumentis tractandis, Lips. 1777. 4. Neminem legisse has commentationes poenitebit. Multa enim ibi reperiuntur, quae ad cognoscendum Pauli ingenium faciunt; nec levem iidem libelli a scribendi genere commendationem habent. — 16) Frederici Spanhemii Miscellaneorum ad sacram antiquitatem et ecclesiae historiam pertinentium liber secundus, qui est de auctore epistolae ad Hebraeos. In eiusd. Operum tom. II. (L. B. 1703.) p. 171—330. Omnia, quae ad probandam, quam Spanhemius tueretur, sententiam, qua Paulus auctor epistolae ad Hebraeos fuisse putatur, dici possunt, Spanhemius attulit. Disputavit etiam p. 218 sqq. de formulis quibusdam et verbis, quae epistolae ad Hebraeos cum reliquis Pauli epistolis communia sunt. — 17) Super origine epistolae ad Hebraeos, Dissertatio historico-critica, auctore Christiano Friderico Schmidio. Lips. 1765. 4. Schmidius, probaturus, Paulum epistolae ad Hebraeos auctorem esse, nonnullas formulas Paulo familiares in epistola quoque ad Hebraeos obvias p. 10 laudat. Omnia vero, quae Schmidius attulit, ad pauca redeunt. — 18) Ueber die Uebereinstimmung Pauli mit den Reden Christi beim Iohannes. Vom P. Nicolai in Bremen. Stade, 1787. 4. Hoc agit auctor huius libelli, ut, unde Paulus religionis christianae decreta acceperit, doceat. Deinde comparat invicem, quae apud Iohannem de Iesu Christo, munere eius ac morte dicuntur, cum illa, quae Paulus his de rebus disputavit. — 19) Berger Versuch einer moralischen Einleitung in das Neue Testament für Religionslehrer und denkende Christen, Pars III. Lemgoviae, 1798. p. 475 sq. Quamquam hic liber egregius ad aliud plane, quam ego sequor, consilium spectet, varia tamen huc quoque pertinentia deprehendi. — 20) Michaelis Einleitung in die göttlichen Schriften des Neuen Bundes, (Göttingae, 1788. 2 Vol.) §. 10. ubi de genio Pauli, §. 23. ubi de Ciliacismis et graeca apostoli eruditione disputatur. Add. quae Herbert Marsh (v. eius Anmerkungen und Zusätze zu Michaelis Einleitung. Aus dem Englischen in's Deutsche übersetzt von Ernst Friedrich Karl Rosenmüller, Götting. 1795. monuit. — 21) Haenlein Handbuch der Einleitung in die Schriften des N. T. II. Th. II. Hälfte, (Erlangae, 1800.), ubi inde a pag. 526 egregie de Paulo disputatur. De votibus Pauli p. 526 et de scribendi genere p. 558 agitur. — Adeundus quoque erat unus alterve eorum, qui vitam Pauli scripserunt Ioh. Pearsonius in Annalibus Paulinis, Baronius, Iac. Capellus, Sam. Basnage, Antonius Godellus, Claudius Dausqueius, Barthol. Gravantus, Thom. Massutius, Iohannes Brant, Hermannus Witsius, Ian. Bircherodius, Lud. Capellus, Guil. Caveus Tilllemontius, Iochimus Perionius, Ioch. Camerarius, G. Major Andreas Wilckius, Millius in Prolegg. §. 4 sqq. Ioch. Långius Benson, Niemeyerus, Hessius et Schroeckhius Kirchengeschichte Th. II. p. 159 sqq. — Varios, quos notavi, libellos, v. c. Pfaff dissert. de apostolo Paulo, Tübingae, 1750. aliosque non licuit inspicere.

one eiusmodi temere capta imbutum observandae atque gnoscendae rerum, quas tractat, naturae minus aptum esse. un eiusmodi, quam temere finximus, imago, usque recur-ns, efficere solet, ut, quae rebus insunt, negligamus, quae on insunt, observasse nobis videamur.

Ita igitur scriptis Paulinis assidue tractandis, legendis-ae eorum, qui de Paulo scripserunt, libris ac libellis, factum st, ut varia ad ingenium Pauli spectantia observarem. Quam observationum nonnullas ideo proponere decrevi, ut, uod supra significatum est, essemne ingenio Pauli expo-iendo aptus atque idoneus, a viris doctis monitus intel-igerem.

Quum autem, quae nobis propria sunt, vel naturae vel rebus externis debeamus: duplicem esse scriptoris cuiusdam ingenium explicaturi provinciam, intelligitur. Primum enim ea observare atque explicare tenetur, quae scriptori, cui operam suam dicavit, natura volente propria sunt; deinde vero iis, quae extrinsecus accesserant, observandis atque enarrandis operam det, necesse est. Quare observationes, idioma Pauli spectantes, propositurus ita versabor, ut, quae Paulo propria sunt, ad duplex caput revocem. Quorum primum, quae Paulo natura ita volente propria erant, exponet, secundum vero enarrandis iis, quae extrinsecus accesserant, absolvetur.

---

## P A R S I.

*Observationes ad ingenium Pauli, quod quaeque naturae debebat, pertinentes.*

### O B S E R V A T I O I.

Natura, solers et alma, uti omnium rerum, ita animorum quoque, parens ac fictrix, sic Paulum formaverat, ut facile, graviter vehementerque moveretur. Facile movetur, qui citius, quam alii, nunc hoc nunc illo modo adficitur; graviter, quem sensus rerum ita tangunt, ut diutius haereant neque statim exolescant; vehementer denique, cuius animum

rerum, quibus adficitur, sensus penetrant permeantque ita, ut iis solis duci se ac ferme abripi patiatur. Ab hac ingenii Paulini conformatione multa eorum fluxere, quae, ut scribendi genus, quo apostolus utitur, singularem plane colorem traheret, effecerunt.

## OBSERVATIO II.

Ista teneritas et quasi mollities animi, qua fiebat, ut Paulus rebus animo obversantibus facilius quam alii moveretur, peperit exclamationum, apostropharum atque interrogationum, quibus oratio Paulina distinguitur, frequentiam. Etenim is, quem natura ita finxit, ut citius, quam alii, nunc hoc nunc illo modo adficeretur, non potest non, cognita atque perspecta rerum, quae animo obversantur, magnitudine, bonitate, turpitudine, nunc admirationis, nunc laetitiae, nunc odii sensu tangi. Qui autem eiusmodi sensibus adficitur, admirationem, laetitiam, odium significet, necesse est. Hinc reperiuntur etiam in scriptis Paulinis subitae eiusmodi dolentis, admirantis atque optantis significationes. Quum v. c. Apostolus Rom. 7. miseram istam humanae naturae conditionem, qua nunc sursum tendit eaque agere studet, quae ratio et leges divinae (νόμος του Θεου v. 22. νόμος του νοος v. 23.) iubent ac postulant, nunc autem deorsum labitur seque vi cupiditatum sensuumque illecebris (νόμος εν τοις μέλεσι, νόμος της άμαρτίας v. 23.) duci patitur, declarasset, huius miseriae cogitatio ita subit animum Apostoli, ut dolens lugensque: miser ego qui sum! quis tandem liberabit me a corpore, in quo mortis causa sita est<sup>1)</sup>, v. 24. exclamet. At sensus tristitiae et moeroris, qui animum eius occu-

1) In corpore, haec est Pauli sententia, peccatorum causa latet, (νόμος εν τοις μέλεσι) peccatum autem effecit mortem, (τα γαρ όφωνα της άμαρτίας ό θάνατος Rom. 6, 23.), σωμα igitur, utpote remotior mortis causa, recte appellatur ex mente Pauli σωμα θάνατου. Haec horum verborum explicatio, utpote simplicissima et sententiis Paulinis quam maxime accommodata, rectius sese habere mihi videtur, quam ratio eorum, qui σωμα θάνατου per: σωμα θνητον, idque per: corpus fragile atque caducum explicant. Caeterum non est, quod moneam, verba: εκ του σωματος του θάνατου τουτου posita esse pro: εκ τουτου σωματος του θάνατου.

averat, non diu admodum haeret. Quum enim apostolus ut de beneficio I. C., quo se liberatum esse putabat a τῇ νόμῳ γὰρ ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, (Rom. 8, 2.) aut de tempore, quo, solutis, quibus sese teneri aegre ferebat, vinculis, uti ceret I. C. consuetudine (Philipp. 1, 23.), cogitaret, beneficiorum divinorum cogitatione ita movebatur, ut gratum, quo adfectus esset, animum Deo v. 25. significaret<sup>2</sup>). In eademque, quam Paulus Romanis scripsit, epistola in sapientiae divinae, cui adsequendae hominis ratio impar sit, admirationem abreptus: (Rom. 11, 33.) o profundam atque immensam, exclamat, Dei sapientiam atque scientiam! Decreta eius quam parum indagari, rationes, quibus utitur, quam parum. intelligi possunt! Succurrit Apostolo similis prophetae (Jes. 40, 13. 14.) locus, quo recitato (v. 34.) exornatoque (v. 35.) in doxologia, quam dicunt, acquiescit. Similiterque in epistola, quam sive ad Ephesios, sive ad alios, quoscunque demum, scripsit, eiusmodi exclamationem (4, 26.) orationi inseruit. Si irascimini, ab initio versus dixerat, cavete, ne peccetis. Irae mentione iniecta, quam turpis iracundia sit, apostolus cogitat. Quumque optet, ut lectores hancce pestem quam maxime fugiant, exclamat: ὁ ἥλιος μὴ ἐπιδνετω ἐν τῇ παροργισμῇ ὑμῶν! Eamdē ingenii Paulini indolem, qua facile nunc hoc nunc illo modo adficiebatur, frequentes doxologiae, epistolis Paulinis insertae, produnt. Non ignoro, laudes eiusmodi, Deo tributas et tenori orationis insertas, a caeterorum quoque apostolorum scriptis haud alienas esse, ideoque a multis potius a librorum V. T. imitatione<sup>3</sup>), quam a

2) Orationem h. l. ellipticam esse, quilibet videt. Forsitan ex sequentis cap. 8. v. 2. supplendum est: ὃς ἡλευθερώσε με ἀπο τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Nam his post verba: εὐχαριστῶ τῷ θεῷ insertis, omnia apte cohaerent. Neque tamen repugnaverim, si quis temporis, quo Apostolo, a corporis vinculo liberato, I. C. consuetudine frui liceret, cogitationem animum Pauli subiisse adfirmeret, coll. Philipp. 1, 23. Tunc autem verba: διὰ I. X. ita explicanda essent: gratias ago Deo, utpote Christianus, cui spem eiusmodi laetam fovere licet.

3) Non modo in V. T. libris, verum etiam in scriptoribus arabicis doxologiae eiusmodi saepius reperiuntur. Semper enim ubi vel في، vel الله، vel ابراهيم commemoratur, aut formula: عليه، السلام aut similis, addi solet. Quae quidem consuetudo bene-



peculiari Paulini ingenii conformatione repeti. At enim vero, quum exemplis hactenus allatis demonstratum sit, Paulum ita comparatum fuisse, ut facilius in admirationem raperetur, non dubito, quin doxologiarum, quibus oratio Paulina illustratur, frequentiam <sup>4)</sup> ab ea, quam dixi, ingenii Paulini natura et indole repetam. Doxologiis ea loca subiicere placet. in quibus Paulus, quae dixerat, interposita iuris iurandi religione confirmat. Saepius enim <sup>5)</sup> incidunt scriptorum Paulinorum lectores in formulas: *μαρτυς γαρ μου ἐστι ὁ Θεος* (עד יהוה), *ἐν ὧπιον του Θεου* (לפני יהוה), *ὅμεις μαρτυρες ἐστε καὶ ὁ Θεος, ἐν Χριστῷ, ἐν πνεύματι ἁγίῳ* <sup>6)</sup>, hisque similes. Eiusmodi autem iure iurando, orationi inserto, tunc maxime uti solemus, cum res, quae animo obversantur, ita nos subito adficiunt, ut veras eas esse non tam intelligamus, quam potius sentiamus. Etenim animus ita adfectus, operosam argumentationem, quam interdum etiam ipsa rerum, quae confirman-  
tur, natura non admittit, plane respuens, in mera ad Deum provocatione acquiescit. Hisce formulis, quas Paulo admodum familiares esse, exempla, quae subieci, demonstrant, similis est illa: *πιστος ὁ λογος*! alibi nusquam, quantum scio, ter <sup>7)</sup> autem in scriptis Paulinis obvia. Veritatis rerum, quas Apostolus traditurus erat, subita cogitatio, ut hanc gravem vocem ederet, effecisse videtur.

volentiae et laudis significationum, orationi inserendarum, ab ista animi teneritudine, quae rerum sensibus facile tangitur, Orientis hominibus propria; repetenda est.

- 4) γ. Rom. 1, 5. 25. 9, 5. (hanc doxologiam sive ad Christum, quae antiquiorum Theologorum sententia est, sive ad Deum, quod plurimi nostrorum volunt, pertinere existimes, mihi esse potest perinde.) 11, 36. 1 Timoth. 1, 12. 17. Galat. 1, 5. 2 Corinth. 11, 31.
- 5) γ. Rom. 1, 9. Philipp. 1, 8. 1 Thessal. 2, 5. Galat. 1, 20. 1 Timoth. 1, 20. 1 Corinth. 5, 5. 2 Corinth. 1, 23. 11, 10. Ephes. 4, 17. 1 Timoth. 2, 7.
- 6) Reperitur haec formula Rom. 9, 1. Noesseltus (Opusc. fasc. I. p. 147.) verba: *οὐ ψευδομαι* cum sequentibus: *ἐν πνεύματι ἁγίῳ* iungenda et verba: *συμμαρτυρουσης μοι τῆς συνειδήσεως* parentheseos nota includenda esse censet, ut Paulus cum per I. C., tum per Spiritum s. iuret. Quam quidem h. l. interpretationem ingenio Pauli quam maxime consentaneam esse puto. Solet enim nostri unam eandemque sententiam bis efferre (exempla v. infra) et membrorum concinnitati, in hac nominatim, epistola, studere. Quod admissa, quam Noesseltus suadet, interpretatione, in hunc locum cadere intelligitur.
- 7) 1 Timoth. 1, 15. 3, 1. 2 Timoth. 2, 11.

Exclamationibus, quae apud Paulum reperiuntur, laudatibus atque explicatis, ita apostolum comparatum fuisse, ut his animo obversantibus citius moveretur, satis, opinor, demonstratum est. Sequitur, ut idem ex usu apostropharum, Paulo admodum familiari, doceatur.

Apostrophen vocamus repentinam orationis inversionem eiusmodi, qua aut res, aut homines, sive praesentes, sive absentes, aversi <sup>8)</sup> ab iis, quibus vel dicimus, vel scribimus, compellamus. Ea igitur epistolarum Paulinarum loca, in quibus apostolus lectores adloquitur, in apostropharum numero minime habenda esse apparet. Quum enim qui epistolas scribit, non secus loqui soleat, ac si coram sint, quibus scribit, non potuisse apostolum alia orationis forma uti, intelligitur. Hinc in iis tantummodo locis apostrophas agnoscendas esse puto, in quibus Paulus, omissa, qua uti coeperat, orationis forma, hunc illumve, ad quem epistola non pertinet, sive moniturus, sive reprehensurus, sive laudaturus compellat. Eiusmodi autem inversione, qua oratio ad hunc illumve repente dirigitur, tunc potissimum uti solemus, quum animum aut laetitia, aut indignatio, aut alius, quicunque demum, sensus repente subit. Mutua enim est inter sentiendi atque imaginandi vim coniunctio, qua fit <sup>9)</sup>, ut, ubi incaluerimus paulisper, phantasia vim suam exserat. Si laetamur, de quibus laetamur, si irascimur, quibus irascimur, si lugemus, quos lugemus, phantasia oculis nostris subiicere solet. Hinc fit, ut ira saevientes, laetitia gestientes, dolore distracti non secus loquantur, ac si coram conspiciant, quos pro irae, laetitiae atque doloris auctoribus habent. Similiterque poëtae atque oratores, qui in naturae imitatione versan-

8) Quintilianus Institut. orat. lib. IX. cap. 2. ἀποστροφὴν esse dicit aversum a iudice sermonem. Recte; loquitur enim de oratione coram iudice recitanda. Hic, cum universa τῆς ἀποστροφῆς notio constituenda esset; non dubitavi, quin eam esse dicerem sermonem aversum ab iis, quibus vel dicimus, vel scribimus.

9) Cf. Heydenreich Fragmente über den Zusammenhang der Empfindung und Phantasie. Inserta est haec commentatio eiusdem Philosophi libro, qui inscribitur: Originalideen Vol. II. N. 4. p. 100. Infra, ubi de metaphoris et prosopopoeiis dicendum erit, plura hac de re monebuntur.

tur, subitam eamque vehementem animi commotionem significaturi, cum res, vita et anima carentes, tum homines, longissime absentes, adeoque defunctorum umbras compellere solent. Quae quum ita sint, non reprehendendus esse mihi videor, qui apostrophas, in scriptis Paulinis obvias, pro animi facile incalescentis signo habeam. Ne autem temere quidsumsisse videar, age ad exempla veniamus. Enarratis, primo epistolae ad Rom. capite, vitiis atque flagitiis, quibus sese Graeci et Romani inquinaverant, quum apostolus videret, fore, ut Iudaei, iniqui admodum gentium peregrinarum aestimatores, Graecos et Romanos acriter taxent atque reprehendant, unum, quem cernere sibi videtur, Iudaeum eiusmodi hunc in modum moniturus compellat (cap. 2. v. 1.): quare tu quoque, qui damnas (*τα ἐόνη*), non habes, quo excuseris. Eo enim, quod alios damnas, temetipsum reum pronuntias; eadem enim facis, iudex severe. Quum deinde apostolus, cur Iudaeus eiusmodi ἀναπολογητος sit, v. 2. declarasset, ad eundem, v. 1. graviter monitum, v. 3. orationem dirigit: hoc perpende, inquires, tu, qui damnas reos eiusmodi peccatorum, quae ipse committis. Tunc poenas divinas effugies? In eademque apostropha ad quintum usque versum pergit. Multis dehinc de iustitia divina, de praemiis sperandis, de poenis metuendis, de iudicii a Deo olim habendi ratione atque indole, de recti atque honesti legibus, quas natura hominum animis insculpserit, egregie disputatis, ad eandem apostrophen v. 17. redit eamque ad v. 24. usque continuat. Quum apostolus Rom. 9. Deum plenam in homines potestatem habere omniaque ex supremi rerum omnium moderatoris arbitrio pendere demonstrasset, (*ὃν θελεῖ, ἐλεει, ὃν δε θελεῖ σκληρυνεῖ*), retundit hominis, in decretis Dei acquiescere nolentis, audaciam, hac apostropha v. 20: tu autem, homo, qui es, ut audeas cum Deo altercari? Idem apostolus, commemorata Rom. 13. divina magistratuum origine et auctoritate v. 1., ac demonstrata iis obsequendi necessitate v. 2., hominem, qui magistratus metuendos esse aegre ferat, v. 3. ita adloquitur: magistratum igitur non metuere vis? Recte fac, et praemia ab eo consequeris. Cui loco non absimilis est apostrophe cap. 14. v. 4. et 10: tu quis es, qui alienum ser

ma damnare sustineas? pertinens illa ad hominem, aut Es-  
norum disciplinae addictum, aut rituum iudaicorum tena-  
m, qui certis quibusdam ciborum generibus abstinendum  
se putabat. Porro, quum essent inter Corinthios, qui sa-  
entiam suam, sprete apostoli auctoritate, iactarent, ante  
ulos sibi ponit vanum eiusmodi iactatorem, eiusque arrogan-  
am hac utens apostropha: quisnam effecit, ut aliis praesta-  
es? quidnam habes, quod non acceperis, et si accepisti, cur  
loriaris, tamquam non accepisses? retundit. Non ignoro  
dures apostrophas, quae hic commemorari possint, in epistolis  
Paulinis deprehendi: idem vero ego lectoribus parcendum  
esse novi. Quare haec de apostrophis dicta sunt. Sequi-  
tur, ut ingenii Paulini indolem et naturam, qua facilius nunc  
hoc nunc illo modo adficiebatur, ex interrogationum fre-  
quentia demonstremus.

Interrogamus <sup>10)</sup> aut sciscitaturi, nunc rerum, quibus  
cingimur, novitate moti, nunc vitae communis usu ac con-  
suetudine ducti, aut sensus, animum repente subeuntes, sig-  
nificaturi. Gignuntur autem interrogationes eodem fere mo-  
do, quo apostrophae. Sensibus excitatur phantasia, quae  
efficit, ut cum res, tum homines, qui aut ex nobis quaerant,  
aut nos ex ipsis quaerere iubeant, praesentes cernere nobis  
videamur. Quum apostolus, (Rom. 8, 32.) Deum, qui ne  
filio quidem suo pepercerit, omnis generis bona per Chri-  
stum nobis concedere declarasset, atque amoris divini et be-  
neficiorum, quae Christo accepta referimus, cogitatio ita  
animum eius subisset, ut sese intimo in Deum et Christum  
amore adfectum sentiret, simul autem de difficultatibus ac  
miseriis, ab iis, qui Deum et Christum amant, superandis co-  
gitasset, phantasia subiicit quasi oculis eius varia ista malo-  
rum genera. Quae quum coram cernere sibi videatur, amo-  
ris in Deum et Christum atque fiducia, in iisdem collocan-  
dae, plenus, interrogans exclamat v. 35: quis nos avellat ab

<sup>10)</sup> Cf. Quinctilianus Institut. orat. Lib. IX. cap. 2. — Longinus  
περὶ ὑποφωτισμῶν, cap. 18. τὴν πρῶτην καὶ ἀποκρίσιν multum commen-  
dat; iisque orationi maiorem vim atque ornatum conciliari posse  
existimat.

amore Christi? num miseria? num calamitas? num vexatio? an fames vestiumque penuria? num pericula? num supplicia? In eodemque c. 8., cuius pars extrema insignem animi commotionem prodit, postquam v. 30. declaraverat, Deum electos ad religionem christianam invitasse, invitatos peccatorum venia beasse, a peccatis immunes felicitate ornasse, fiduciae, in Deo collocandae, plenus circumspicit quasi atque exultans quaerit v. 31 sqq.: ad haec quid dicimus? si Deus nobis favet, quis nocere nobis poterit? qui filio suo non percipit, sed eum pro nobis omnibus morti tradidit, quomodo non concedat nobis cum eo omnis generis bona? <sup>11)</sup> quis accuset, quos Deus amat? Deus absolvit, quis est, qui damnet? Tertio eiusdem epistolae capite cernere sibi videtur hominem his fere verbis sibi instantem v. 1: quid tandem iuvat Iudaeum esse? aut quamnam utilitatem e circumcisione habent? Hunc refutaturus: plurimum, inquit v. 2, omni modo (s. c. iuvat, esse Iudaeum), nam primum promissa Dei iis (Iudaeis) concredita sunt (*ἐπιστευθησαν τα λόγια του Θεου*). His dictis cernere sibi videtur eundem illum hoc fere modo sese urgentem: Hoc quid iuvat? Iudaei fidem non habuerunt promissis divinis. Namque ad eiusmodi dicentem pertinet interrogatio v. 3: quid si nonnulli fidem non habuerunt? Num eorum incredulitas fidem Dei (constantiam in promissis servandis) irritam faciat? Similes interrogationes cum in eadem epistola, tum in multis aliis scriptorum Paulinorum locis <sup>12)</sup> reperiuntur; quas copiosius persequi longum foret. Satis enim demonstrasse mihi videor ex usu exclamationum, apostropharum atque interrogationum, Paulo admodum familiari, eum ita comparatum fuisse, ut facile moveretur.

11) Verissima sunt, quae Erasmus de hoc v. 32 monuit. Nam vehementius est, inquit, quomodo non etiam cum illo nobis omnia donabit? quam si dixisset: haud dubie et omnia nobis cum illo donabit. Hac enim fiducia manifestae veritatis sic urgetur auditor, quasi non habeat, quod respondeat.

12) v. c. Rom. 9, 30. 32. 10, 14. 15. 12, 20. 1 Corinth. 4, 7 sqq. 1, 20. 2, 11. 3, 3. 4, 7. 5, 12. 6, 16. 19. 8, 10. 9, 1. 24. 10, 16. 29. 30. 11, 13. 14. 22. 12, 15. 6, 29—31. 14, 6. 7. 9. 23. 36. 2 Cor. 1, 17. 2, 2. 16. 3, 1. 6, 14. 16. 11, 7. 29. 12, 13. 18. Galat. 2, 14. 3, 1—5. 4, 16. 21. Coloss. 2, 20. etc.

## OBSERVATIO III.

Naturam, quid posset in Paulo expertam, ita eum for-  
asse, ut non modo facile, verum etiam graviter moveretur,  
ipra monitum est. Graviter autem moveri diximus, quem  
sensus rerum ita tangunt, ut diutius haereant, nec statim ex-  
lescant. Quam fuisse indolem Pauli, varia, quae allaturi su-  
nus, locorum genera demonstrant.

Ac primum quidem huc pertinent loca scriptorum Pau-  
linorum eiusmodi, in quibus una eademque res nunc verbis  
iisdem, nunc plane synonymicis, nunc parum diversis terque  
quaterque significatur. Deinde commemoranda est ea Pauli  
ratio, qua singulas rerum, quas tractat, partes copiose enu-  
merat. Tertio loco orationis formam, quae Graecis *κλιμαξ*,  
Latinis gradatio dicitur, posuerim. Denique hic non omit-  
tenda sunt loca eiusmodi, in quibus noster unam eandemque  
sententiam cum affirmans, tum negans pronuntiat. Videamus  
de singulis.

Paulo accuratior rerum humanarum observatio, opti-  
ma rectae interpretationis magistra, solere homines, quos  
sensus sive laetitiae, sive doloris, sive indignationis, sive amo-  
ris graviter tangunt, ut promant et significant animi sensus,  
unam eandemque rem terque quaterque repetere ac decan-  
tare iterum iterumque, unumquemque, credo, docebit<sup>1)</sup>.

1) Quae hanc eandem in rem, diverso licet consilio, Schleussnerus in  
Dissert. de parallelismo sententiarum egregio subsidio interpretatio-  
nis grammaticae V. T. (Lips. 1781. 4.) §. 3. p. 8. disputavit, digna  
sunt, quae in memoriam revocentur. „Utinam, inquit, consuluis-  
sent vitam communem, optimam sanae interpretationis magistram,  
omnes, qui parallelismum sententiarum accusare haud dubitant. Haec  
enim eos docere poterat, qua ratione homines, vel summo malo per-  
culsi, vel laetitia adfecti, suos animi sensus aliis enarrare soleant ac  
declarare. Quam parum rem simpliciter narrasse contenti vix ver-  
borum satis habeant, ad animi sensus promendos (*αἱ συμφοραὶ ποι-  
οῦσι μακρολογούς*) variis modis, interdum iisdem, unam eandemque  
rem repetere soleant, et tum demum gaudio vel tristitiae suae satis-  
fecisse se putent, si rem, saepius dictam, iterum decantaverint.“ —  
Sententiarum parallelismus, seu unius eiusdemque sententiae cum in  
primo, tum in secundo membro repetitio, Hebraeorum carminibus  
propria, repetenda esse mihi videtur ab ea ingenii gentium orien-  
talium natura et indole, qua rerum sensibus graviter movebantur.  
Quorum quidem carminum, quibus Paulus, utpote Iudaeus, innu-  
tritrus erat, lectio, eo haud dubie fecit, ut, quam natura suasit, ra-

Etenim res, quae animo firmiter inhaerent atque altas quasi radices egerunt, usque recurrunt, atque animum denuo quasi impellunt atque exagitant. Quare non dubitavi, quin frequentes, quae in scriptis Paulinis reperiuntur, unius eiusdemque vel notionis, vel sententiae iterationes, pro animi, rerum sensibus graviter tacti, signo admodum luculento haberem. Solet enim Paulus primum, ut ad exempla veniamus, unam eandemque rem nunc iisdem verbis, nunc synonymaicis, nunc parum diversis terque quaterque significare. Sic dicit Philipp. 4, 4: *χαίρετε ἐν Κυρίῳ παντοτε· παλιν ἔρω, χαίρετε* <sup>2)</sup>, et Galat. 1, 8: Si vel ego, vel angelus, coelitus delapsus, alia vos doceret, quam quae ego vos docui, sacer esto! Eandemque sententiam v. 9. denuo repetit: quod dixi, iterum dico, si quis alia vos doceret, quam quae a me accepistis, sacer esto! Porro in epistola ad Romanos Iudaeum, iniquum gentium aestimatorem, compellans, dicit cap. 2. v. 4: *ἡ τοῦ πλοῦτου τῆς χρηστοτητος αὐτοῦ, καὶ τῆς ἀνοχῆς, καὶ τῆς μακροθυμίας καταφρονεῖς*; num spernis summam eius benignitatem, in ferendis peccatoribus patientiam atque lenitatem? Quamquam haec tria, quibus Apostolus utitur, verba non plane synonyma sunt, quum per *τὴν χρηστοτητα* universa Dei benignitas atque benevolentia, et per *τὴν ἀνοχὴν καὶ τὴν μακροθυμίαν* lenitas Dei, quae in differendis peccatorum poenis cernitur, significetur: nemo tamen facile erit, qui hanc trium

---

tionem lubentius etiam sequeretur, atque in iis quoque locis, quae haud magnam animi commotionem produnt, frequenti rei eiusdem iterationi indulgeret. Eiusdem parallelismi sententiarum vestigia in Iohannis epistolis deprehendisse sibi videntur Matthias Flacius in Clav. script. s. part. II. tract. 5, de stylo Iohannis, et Zieglerus in Bemerkungen über einige schwierige Stellen und Ausdrücke der Briefe Johannis, v. Neues theologisches Journal, fortges. v. Gabler, Jahrgang 1799. St. 7. seu Band 14. St. 1. p. 2. Cf. etiam Morus in Acroas. Acad. super Hermeneutica N. T. ed. Eichstaedt, Vol. I. p. 96. Loca V. T. huc pertinentia sunt v. c. Ps. 17, 1. ubi sententia: accipe preces meas, iisdem fere verbis ter significatur. Ps. 18, 3.

- 2) Cavendum est, ne huc eiusmodi loca referamus, in quibus Paulus sententiam primariam, post insertam parenthesin, denuo ponit, v. c. Ephes. 2, 1. 5. Nam in eiusmodi locis ideo repetitur sententia primaria (quam rationem Quintilianus VIII, 3. *ἐπαρρησίην* vocat), ut lectores, finitam esse parenthesin, intelligant.

verborum, in uno loco, coniunctionem a distinguendis potius subtilitate, quam a gravi atque vehementiori animi commotione, repetere malit. Benignitatis divinae cogitatio tam grater, si quid video, animum apostoli adsecerat, ut ei significandae et declarandae non posset non diutius immorari. Atque inde factum est, ut apostolus tria ista verba (*χρηστοτητα, ανοχην και μακροθυμιαν*) ad significandam unam eandemque rem iungeret ac copularet. — Denuo nunc percurrrens integrum, cuius particulam recitavi, locum, in eadem, quam professus sum, sententia confirmor. Omnia enim, apostropha, interrogatio atque usus tropi insignem animi commotionem sic produunt, ut, quin triplex benignitatis divinae significatio ab eadem repetenda sit, non dubium esse videatur. Postquam Paulus, voluisse Deum, ut Christus imperii coelestis particeps esset, Eph. 1, 20. declaravit, maiestatem Iesu Christi adumbraturus his verbis v. 21. utitur: *ὑπερανω πασης αρχης και εξουσιας και δυναμειως και κυριοτητος, και παντος ὄνματος ὀνομαζομενου οὐ μονον ἐν τῷ αἰωνι τουτῳ, ἀλλὰ και ἐν τῷ μελλοντι*. Alii, me subtiliores, in reperiendis atque constituendis horum verborum discriminibus elaborent. Ego, alienus quippe a perversa, ut videtur, ratione eorum, qui, quae animus graviter vehementerque motus promit et quasi effundit, e scholae subtilitate aestimare solent, in his similibusque locis significationes animi, maiestatem I. C. non tam cogitantis, quam potius sentientis, reperisse mihi videor. *Και παντα*, pergit apostolus, *ὑπεταξεν ὑπο τους ποδας αὐτου· και αὐτον ἐδωκε κεφαλην ὑπερ παντα τη ἐκκλησιᾳ*, omnia pedibus eius subiecit eumque supremum ecclesiae Dominum constituit. Vix verborum satis habet apostolus ad declarandam, qua I. C. ornatus sit, dignitatem atque maiestatem. Eiusdem epistolae lectores iubet Paulus cap. 4, v. 2. aliorum vitia benevole (*ἐν ἀγαπῇ*) ferre *μετα πασης ταπεινοφροσυνης και πραοτητος και μακροθυμιας*. Quae verba si apostolus ex scholae subtilitate distinguere voluisset, *την ἀγαπην* tamquam notionem universam, sub qua reliquae continentur, primo loco posuisset, neque eam, tamquam aliud agendo, sub finem versus commemorasset. Vehementer optabat, ut Ephesii, aut quicumque demum huius epistolae lectores fuerint, mutuo se amore amplecte-



rentur atque animorum concordiae studerent. Quod quantopere optet, significaturus, plura verba eaque parum diversa ad unam eandemque rem declarandam iungit ac copulat. Alius in eadem epistola locus est, ex quo, quum Paulus uni eidemque sententiae diutius immoretur, eamque variis quasi ex partibus contemplandam conspiciendamque lectoribus praebeat, rerum notiones ac sensus firmitus animo eius inhaesisse, intelligitur. Nam 2, 8—10. sententiam: ex mera Dei gratia servati sumus, terque quaterque, aliis verbis usus, inculcat<sup>3)</sup>. Primum enim v. 8.: *τῇ χάριτι*, inquit, *ἐστε σωσμένοι δια τῆς πίστεως*. Deinde, quamquam sponte intelligitur, eos, qui ex gratia servantur, non sibi, sed Deo salutem suam debere, tamen: *καὶ τούτο*, addit, *οὐκ ἐξ ὑμῶν*, sed: *θεοῦ το δῶρον* subiicit, ut sententia per oppositum illustretur. Quid quod eandem sententiam v. 9. accuratius etiam definit: *οὐκ ἐξ ἐργῶν*, inquit, sc. *σωσμένοι ἐστε*. Versu denique 10. confirmaturus sententiam, versu 8. propositam, nos *ποιήμα θεοῦ* esse adfirmat. Cui loco simillimus est Tit. 3, 4. 5. quem laudasse sufficiat. Aliud eiusmodi epimones (hoc enim verbo, frequens eiusdem sententiae repetitio, a rhetoribus insignitur) exemplum exstat Coloss. 2, 14. *ἐξαλείψας τὸ καθ' ὑμῶν χειρογραφον* — *αὐτὸ ἦρκεν ἐκ τοῦ μέσου* — *προσηλωσας αὐτὸ τῇ σταυρῷ*, quibus formulis hoc unum: I. C. legem mosaicam sustulisse, declaratur. Pariterque verba ac formulae Rom. 1,

3) Plerumque, ubi Paulus beneficiorum, quae peccatoribus propter I. C. ex mera Dei benignitate contingant, mentionem inicit Rom. 3, 20 sqq. 5, 8. 2 Corinth. 5, 14 sqq. Galat. 2, 16. 20. Philip. 3, 8 sqq. 2 Timoth. 1, 9 sqq. Titus 3, 4 sqq. omnis orationis forma insignem animi commotionem prodit. Cuius quidem rei causa in eorum, quae ei evenerunt, ratione sita est. Quum enim Pauli, de misericordia Dei erga peccatores scribentis, animum gratiae divinae quam ipse expertus erat, quum forsitan fulmine et tonitru, coelo sereno oborto, (Cf. Eichhorn über die Nachricht, von der Bekehrung des Apostels Paulus zum Christenthum, in der Allgem. Bibl. der bibl. Litt. Vol. VI. p. 1 sqq. et Ammon Commentarii exegetica de repentina Pauli ad doctrinam christianam conversione in Opusc. theol. Erlangae, 1793.) quod a peculiari Dei gubernatione ac moderamine repetebat, ad religionem christianam adduceretur, cogitatio subiret, fieri non potuit, quin vehementius animus commoveretur. Est haec scita Storrii Observatio, v. Eiusd. Opus Acad. ad interpret. librorum S. pertinentia (Tubingae, 1796.) Vol. n. 1. de sensu historico p. 7.

21. 22. ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν — ἐσκοτισθῇ ἡ ἄσυνετος αὐτῶν καρδία — ἐμωρανθήσαν, Rom. 6, 6. παλαιοὶ ἄνθρωποι — τὸ σῶμα τῆς ἁμαρτίας — ἡ ἁμαρτία, Rom. 14, 21. προσκοπτεῖν — ἀσθενεῖν <sup>4)</sup> — σκανδαλιζεσθαι, Rom. 2, 7. 10. δοῦσα — τιμὴ, θυμὸς — ὀργή, θλίψις — στεναχωρία v. 9. 11, 33. κριματὰ ἀνεξερευνήτα — ὁδοὶ ἀνεξιχνίαστοι, 1 Corinth. 1, 10. τῷ αὐτῷ νοί — τῇ αὐτῇ γνώμῃ, 11, 30. ἀσθενεῖς — ἀρρωστοί, 15, 58. ἐν ἄτομῳ — ἐν ῥύτῃ ὀφθαλμοῦ unam eandemque rem significare, intelligitur. Plura loca <sup>5)</sup>, quae huc pertineant, notavi: at copiosius ea persequi, nec vaquat, nec lubet. Nam, quae adduxi, exempla sat̄is superque demonstrant, diutius Paulum rerum notionibus immoratum ideoque ita comparatum fuisse, ut graviter animo adficeretur. Antequam autem ad reliqua locorum genera, quae eandem ingenii Paulini conformationem prodant, ulterius pergam, monere liceat juvenes, harum literarum studiosos, ut, quo quis subtilior rerumque discriminibus reperiendis aptior est, eo diligentius, in explicandis Pauli epistolis, a distinguendi libidine sibi caveat.

Sequitur, ut, quam hactenus dictis Paulo adsertum ivimus, ingenii conformationem ex locis eiusmodi, in quibus apostolus singulas rerum, quas tractat, partes copiose enarrat ac paenē effundit, probemus. Namque rerum sensus ac notionēs, quum Paulus declarandis iis et significandis diutius immoretur, firmitus animo eius insedissee, haec pariter atque illa, quae adhuc commemoravimus, demonstrant. Loca autem, quae in promptu habemus, haec fere sunt. Primo epistolae ad Romanos capite, quod in declaranda Graecorum atque Romanorum impietate versatur, appellat v. 29., quos hacte-

4) Ἀσθενεῖν respondet hebraico חָשַׁב apud 70, ideoque non differt a τῷ προσκοπτεῖν. Chrysostomus et Theophylactus exponunt προσκοπτεῖν, monente Erasmo, per σκανδαλιζεσθαι.

5) Qui plura exempla desiderat, cf. Rom. 7, 12. 13. 16. 8, 22. 2 Corinth. 1, 20. 3, 3. 4, 8. 21. 5, 8. 9, 13. 10, 23. 12, 4—6. 16, 13. 2 Cor. 1, 9. 4, 17. 12, 10. 11, 22. 12, 7. 12. 18. 20. 21. 13, 3. Galat. 1, 12. 16. 17. 5, 20. Ephes. 1, 21. 3, 8. 4, 6. 16. 31. 5, 19. Coloss. 3, 16. Philip. 1, 20. 2, 1. 2. 15. 16. 25. 1 Thessal. 2, 9. 12. 3, 7. 12. 4, 6. 16. 5, 6. 1 Timoth. 2, 1. 2. 4. 5. 3, 15. 2 Timoth. 3, 10. 11. Tit. 3, 12. aliaque multa.

nus descripserat, *πεπληρωμενους παση ἀδικιᾳ*. In hac autem notione universa non acquiescit, verum diutius ἐν τῇ ἀδικιᾳ ita commoratur, ut singulas eius partes copiose enarret. Subiicit enim τῇ ἀδικιᾳ, quae ex Hebraeorum dicendi usu ac consuetudine universam improbitatis notionem amplectitur, *την πορνειαν, την πονηριαν, την πλεονεξιαν et την κακίαν*. Effecit autem, quo apostolus ferebatur, impetus, ut partibus τῆς ἀδικίας verba, quae latius patent atque universam improbitatis notionem amplectuntur, (*την πονηριαν και την κακίαν*) immisceret. Atque deinde ἐν τοῖς πεπληρωμένοις παση ἀδικιᾳ diutius ita haeret, ut eos *μωστούς φθόνου, φόνου, ἐριδος, δόλου, κακοηθείας, ψιθυριστας, καταλαλους, θεοστυγεις, ὑβριστας, ὑπερηφάνους, ἀλαζονας, ἐφευρετας κακῶν, γονευσιν ἀπειθαις, ἀσυνετοὺς, ἀσυνθετοὺς, ἀστοργοὺς, ἀσπονδούς, ἀνελεημονας* nuncupet. Aliud eiusmodi *μερίσμιον*, hoc enim nomine, quam illustramus, orationis forma appellatur, exemplum Tit. 3, 1. 2. reperitur. Ὑπομιμήσκει, inquit apostolus, Titum v. 1. compellans, *ὑπομιμήσκει* sc. *τοὺς Χριστιανούς, πρὸς παν ἔργον ἀγαθὸν ἑτοιμούς εἶναι*. Huius universae notionis partes singulas (species) v. 2. ita enumerat: *μηδεὶνα βλασφημεῖν, ἀμαχοὺς εἶναι, ἐπιεικεις, πᾶσαν ἐνδείκνυμενους πρᾶξιαν*<sup>6)</sup>. Locus Rom. 8, 25. quem supra, quum de interrogationibus earumque vi ac potestate verba facerem, commemoravi, in aigne rationis, quam illustramus, exemplum praebet. Alius, sensibus rerum leviter tantummodo tactus, dixisset haud du-

6) Pricaeus atque Hessius, qui ibi sequitur, verba v. 1: *πρὸς παν ἔργον ἀγαθὸν ἑτοιμούς εἶναι* ad priora referenda atque hoc modo intelligenda esse putant: praeceptis magistratuum rectis atque honestis morem gerant, si autem inique quid iussum fuerit, caveant, ne exsequantur. Quum autem, quam elegi, huius loci interpretatio, qua verba: *πρὸς παν ἔργον ἑτοιμούς εἶναι*, ad sequentia pertinere atque sententiam universam, cuius partes singulas sequens v. 2. enumeret, continere putantur, ingenio apostoli, qui *μερίσμιον* frequentat, magis consentanea esse videretur, non dubitavi, quin ei calculum meum adponerem. Eandemque ob causam Kuinoelius hanc huius loci interpretationem probavit. Cf. Christ. Theoph. Kuinoel explicat. ep. Pauli ad Titum, Lips. 1790. 4. quae inserta est Comment. theolog. ed. a Velthusen, Kuinoel et Ruperti, Vol. 2. (Lips. 1795.) p. 475. Locis parallelis, a viro docto allatis, addi possunt Rom. 1. 29. Galat. 5. 19—22. ubi Paulus, vitiositatis mentione injecta, (*τα ἔργα τῆς σαρκὸς*) plura vitiorum genera enumerat.

ie: nihil avellet me ab amore Christi. Paulus autem, perennem fore, quo Christum amplectebatur, amorem graviter sentiens, cogitationi eius diutius immoratur, et singula, quibus ut tolli, aut imminui posse videatur, ita enumerat, ut neque aec, neque illa, suo in I. C. amori obfutura esse adfirmet.

Corinth. 6, 4. in omnibus, inquit, eos nos praebeamus, quos ministros Dei esse decet (*ἐν παντι συνιστῶντες ἑαυτοὺς ὡς Θεοῦ διακονοί*). Huic *του παντός* notioni ita inhaeret, ut eam, singulis partibus enarrandis, ad v. 8. usque persequatur his verbis: *ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν στενοχωρίαις, ἐν πληγαῖς, ἐν φυλακαῖς, ἐν ἀκαταστατασίαις, ἐν κοποις, ἐν ἀγρυπνίαις, ἐν νηστειαῖς κ. τ. λ.* In prima, quam Paulus Corinthiis scripsit, epistola, cap. 6. v. 9. *τοὺς ἀδίκους τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ* participes fore negat. Quumque verbis: *μη πλανασθε*, Corinthios monuisset, ne sese in errorem adduci paterentur, qui sint *οἱ ἄδικοι*, per partes eundo, uberiorius declarat: *οὔτε πορνοί*, inquit, *οὔτε εἰδωλολατραι, οὔτε μοιχοί, οὔτε μαλακοί, οὔτε ἀρσενοκοῖται, οὔτε κλεπταί, οὔτε πλεονεκταί, οὔτε μεθυστοί, οὔ λοιδοροί, οὔχ ἄρπαγες, βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσι*. Cui loco Galat. 5, 19—21. plane similis est. Hic enim *τα ἔργα τῆς σαρκὸς*, tamquam notionem universam, v. 19. commemorat, et singula, quae sub ea contineantur, inde a v. 19. ad v. 22. usque enumerare pergit.

Tertio loco eam orationis formam commemoravi, quae Graecis *κλιμαξ*, Latinis gradatio dicitur<sup>7)</sup>. Haec autem gradatio tum locum habet, cum varias aut notiones aut sententias ita copulamur, ut maiori vi pollentes eas excipiant, quae minus ponderis habent. Atque utimur ea ad sensus, qui augentur et incrementa capiunt, declarandos. Qui: euge! laetor, exsulto, gestio! exclamat, laetitiam crescentem, qui:

7) Nonnulli rhetorum gradationem in iis tantummodo locis agnoscunt, in quibus sequentia antecedentibus eodem verbo iunguntur, ut in illo Ovidiano:

Videram hanc visamque cupit potiturque cupita,  
eam vero, quam illustramus, orationis formam incrementum (*αὐξησιν*) appellant. Hic, quum subtilis ista distinctio mea non intersit, feci cum iis, qui hoc discrimen negligunt.

doleo, excrucior, despero! dolorem augmenta capientem significat. Sensus autem, qui augentur, diutius haerere, sponte intelligitur, quum, si statim exolescerent, nulla plane incrementa capere possent. Itaque a me, Paulum ita comparatum fuisse, ut rerum sensibus graviter adficeretur, probaturo, ea scriptorum apostoli loca, in quibus nunc notiones, nunc sententiae maiori vi ac potestate pollentes eas sequuntur, quae minus ponderis habent, neutiquam praetereunda erant. Pauca proponere liceat exempla. 1 Corinth. 4, 8. vanos, qui inter Corinthios vivebant, iactatores hac utens ironia perstrinxit: ἡδὴ κεκορσμενοὶ ἐστέ· crescit indignatio, ideoque ulterius pergit: ἡδὴ ἐπλουτήσατε, χωρὶς ἡμῶν ἐβασίλευσατε, ditati, reges quasi facti estis sine meo auxilio meaque institutione. In epistola ad Philippenses cap. 2. v. 8. miserae, qua Christus, dum his in terris viveret, utebatur, conditioni declarandae hoc modo immoratur: 1) ἐταπεινώσε ἑαυτόν, 2) γενομένος ὑπὸ ἁθῶν μέχρι τοῦ θανάτου, 3) θανάτου δὲ σταυροῦ. Porro, significaturus Thessalonicensibus amorem, quo eos amplecteretur, οὕτως ὁμειρομενοὶ ὑμῶν, inquit 1 Thess. 2, 8. εὐδοκούμεν μεταδόναι ὑμῖν οὐ μόνον τὸ εὐαγγέλιον τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς. (Hoc quum in vos adfectus sim amore, non modo evangelium vobis tradere, verum etiam vitam in vestrum commodum profundere volo.) Obversabantur animo Pauli Thessalonicenses, inter quos multos amore suo quam maxime dignos deprehenderat; his, secum reputat, religionem christianam tradere volo, multis licet, quod gero, apostoli munus septum sit difficultatibus; immo (crescit enim, qui animum subierat, sensus) promptus sum atque paratus ad vitam meam, si rationes eorum eiusmodi quid postulent, in eorum commodum profundendam. Rom. 5, 1. sqq. exponit Paulus de felicitate eorum, qui ob fidem I. C. habitam Deo probentur. Δικαιωθέντες, inquit v. 1, εἰρήνην ἐχομεν πρὸς τὸν θεόν (in gratiam cum Deo rediimus, nec quidquam nobis ab eo metuendum est). Δι' οὗ, v. 2. pergit, καὶ τὴν προσαγωγὴν ἐσχηκαμεν ἐν πίστει εἰς τὴν χάριν (per I. C. copia nobis facta est beneficiorum, quibus hucusque frui sumus, per fidem adsequendorum.) Καὶ καυχώμεθα, addit, ἐπ' ἐλπίδι τῆς δοξῆς τοῦ θεοῦ (et gloriamur de spe felicitatis).

, a Deo accipiendae). Οὐ μόνον δε, v. 3. subiicit, ἀλλὰ καὶ ὕψωμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν (non modo de hac spe, sed etiam miseriis, quas ferimus, gloriamur.) Sensim paulatimque una felicitatis, qua οἱ δικαίωθεντες per τὴν πίστιν fruuntur, rite ad alteram progreditur.

Restat, ut de quarto locorum genere, ex quibus ita Paulum comparatum fuisse, ut rerum sensibus graviter tangere, apparere existimo, paucis agamus. Reperiuntur scilicet scriptis Paulinis loca ejusmodi, in quibus apostolus unam eundemque sententiam primum affirmans, deinde negans pronuntiat. Sic v. c. Rom. 9, 1. et 1 Timoth. 2, 7. ἀληθειαν λεγω, inquit, οὐ ψευδομαι. Philipp. 2. Christus, inquit, v. 6., quamquam Deo similis erat, tamen de hac, quae ipsi cum Deo intercedebat, similitudine non tamquam de praeda gloriabatur; sed, pergit v. 7. eandem sententiam negative, ut scholae verborum utar, declaraturus, semetipsum deprimebat, hominibusque similis factus servi formam atque habitum induebat. Galatas, ne sese ab iis, qui tenendae legis mosaicae necessitatem defendebant, in errorem adduci paterentur, moniturus, libertatem, inquit cap. 5. v. 1., in quam vos Christus vindicavit, firmiter teneatis, neque vos denuo servitutis ingo submittat. Eiusdemque capitis v. 16. dicit: quae leges divinae postulant, observetis, (πνευματι περιπατεῖτε), quae autem cupiditates iubent, cavete, ne agatis. Haec exempla sufficiant. Docent, quod volo, Paulum diutius immoratum esse rebus, quae animo eius obversabantur. Quod quum pro animi, quem rerum sensus graviter tangant, signo satis luculento habeam, recte sese habere, quam tertio loco posui, observationem, idoneis exemplis demonstrasse mihi videor.

## OBSERVATIO IV.

Quum hactenus, ita Paulum fuisse comparatum, ut facile ac graviter animo commoveretur, quantum et rerum mearum ratio ferebat, et angusti, quibus libelli ejusmodi circumscripti sunt, limites patiebantur, comprobasse mihi videar: sequitur, ut, eundem sensibus agitatam esse vehementioribus, ex variis locorum generibus demonstrare aggrediar. Vehementer autem commoveri censendus est, quem

rerum, quibus adficitur, sensus penetrant permeantque ita, ut iis solis duci se ac ferme abripi patiatur. Nec pauca, quae hanc ingenii Paulini conformationem prodant, in scriptis eius deprehendisse mihi videor<sup>1)</sup>. Ac primum quidem ea loca huc pertinere censeo, in quibus noster cum singula verba, tum integras sententias omittit. Qui sensibus placidis et sedatis reguntur, de omnibus, quae scribunt, accuratius cogitare atque cavere solent, ne omittendis aut verbis aut sententiis apta rerum coniunctio turbetur; qui autem sensibus vividis ac vehementibus feruntur, de iis, quae non tam scribunt, quam effundunt, minus accurate cogitare ideoque committere solent, ut haud raro desint, quibus apta et continua cum verborum, tum sententiarum coniunctio efficiatur.

Fert hoc usus loquendi omnium linguarum, estque communis omnium scriptorum, a scholae ἀκριβεια alienorum, consuetudo, ut has illasve particulas omittant, quaeque cum restrictione aliqua intelligi debent, universe pronuntient. Quare loca eiusmodi haud pauca, ubi το μόνον, μάλλον, ἐπι πλείστον similiaque cogitando addi debent, in scriptis, apo-

1) Si quis nonnulla eorum, quae nunc commemoraturus sum, variis in locis, non tantum a sensuum, quibus Paulus ferebatur, vehementia, verum etiam ab eo apostoli more, quo epistolas dictare solebat, repetenda esse arbitraretur, non magnopere repugnarem. Partim enim varia loca in ipsis Pauli epistolis obvia Rom. 16, 22. Galat. 6, 11. 1 Corinth. 16, 21. Coloss. 4. 18. 2 Thessal. 3, 17.; partim nomina Timothei, Sosthenis et Silvani, quae in Mac. epistoli Pauli praefixa leguntur, scribarum ope apostolum usum esse, demonstrant. Cf. Heumannus in epistola de scribis epistolarum Pauli cui adsentitur in Michaelis Einleit. Th. II. §. 171. p. 1189 et Griesbachius in libello: Curae in histor. textus gr. epp. Pauli p. 42 Quae autem Ferdin. Stosch in commentatione de epistolis apostolorum idiographis Guelferbyt. 1751 in contrariam sententiam disputavit, ita comparata sunt, ut in iis nemo facile acquiescat. Quemque Quintilianus (v. Instit. orator. lib. X. cap. 3.), quantopere ist dictandi consuetudo τῇ ἀκριβείᾳ obsit, docuit, quin varia eorum quae nunc commemoraturus sum, nonnullis in locis, aequè recte a hac consuetudine, atque a fervore ingenii Paulini repeti possint non facile dubitabit. Quum autem, ubi ad singula loca ventum est hoc illudve num ab hac, an ab illa causa repetendum sit, haud facile dici posse videatur, neque negari possit, eorum, quae allaturus sum, genera a sensuum, quibus apostolus ferebatur, vehementia fluxisse, in singulis locis tractandis moris istius nullam rationem habui.

i Obvia esse<sup>2)</sup>, nemo facile mirabitur. Haec autem ra-  
quam neque caeteri N. T. auctores, neque Graecorum et  
ianorum scriptores ignorant, hoc in loco vix commemo-  
la est. Quod vero Noster etiam tum, cum docentis subti-  
et apta rerum verborumque coniunctio maiorem ἀκρι-  
desiderabat, saepius et singula verba et integras sen-  
ias omittere solet, non modo obiter commemorandum,  
um uberius etiam declarandum ac demonstrandum esse  
etur.

Ita igitur Noster cum singula verba, tum integras sen-  
tias omittere solet, ut eiusmodi aut ellipses aut aposiope-  
aptum et continuum orationis tenorem turbent atque töl-  
nt. Sic dicit Philipp. 2, 12. 13: μετα φόβου και τρομου την  
παιαν σωτηριαν καταραζεσθε, ο θεος γαρ εστι ο ενεργων κ. τ. λ.  
luti vestrae prospiciatis, nam Deus efficit, ut, quod bonum  
etumque est, non modo velimus, verum etiam agamus.  
nec quomodo cohaerent? quomodo hoc, quod scio, Deum  
ργειν και το θελειν και το ενεργειν, memet impellere potest,  
ego saluti meae prospiciam? Immo vero, si Deus omnia  
icit atque operatur, quid virium mearum usu opus sit, non  
deo. Quodsi vero verbum: θεου post verba: μετα φόβου  
και τρομου deesse putemus, ut Apostolus lectores την εαντων  
παιαν μετα φόβου και τρομου του θεου καταραζεσθαι hor-  
tur, omnia apte cohaerent. Hoc sumto Apostolus dixisse  
nsendus est: curate salutem vestram ita, ut Deum colatis,  
um Deus est, etc. Me autem haec non temere sumsisse, do-  
et Eph. 6, 5. Ibi enim verbum: θεου suppleri, locus paral-  
lus Coloss. 3, 22. non modo suadet, verum etiam iubet. Quo  
idem verbo omissio, quantopere apta sententiarum con-

2) Cf. 1 Corinth. 8, 1. 9, 10. 6, 18. 7, 33. 34. 10, 23. 11, 21. 15, 22.  
Galat. 1, 10. Rom. 11, 26. 1 Thessal. 5, 7. 2 Timoth. 3, 11.  
v. Bauerus in Philologia Thucydideo-Paulina p. 162. et in logica  
Paulina p. 579 sqq. Hanc observationem, quae seorsum unicuique  
sponte quasi offert, multi tamen interpretes temere neglexerunt,  
ideoque turpiter errarunt. Sic fuerunt, (v. c. Neumannus in Apho-  
rismis p. 429.) qui, loca Rom. 10, 18. 16, 26. Coloss. 1, 6. 23.  
Rom. 1, 8. 1 Thessal. 1, 8. prementes nec cum restrictione aliqua  
intelligentes, eo usque temeritatis progredierentur, ut religionis chri-  
stinae institutionem, repugnante rerum gestarum memoria, ad omnes  
omnino, vel remotissimas, gentes ab ipsis apostolis perlatam esse  
adsererent.



iunctio turbata sit, me non monente intelligitur. Rom. 4, 8. eum felicem praedicat Apostolus, cui Deus peccata condonet. Haec autem, pergit v. 9, felicitas, num in Iudaeos tantummodo (*περιτομην*), an vero etiam in paganos (*ἀκροβυστιαν*) cadit? Atque nunc Abrahamum, antequam circumcideretur, per fidem iustificatum esse, hoc et sequenti v. 10. docet. Haec vero argumentatio, quomodo tandem cohaeret cum illa interrogatione? Procul dubio supplendum est: immo vero felicitas ista (*ὁ μακαρισμός*) ad gentes quoque pertinet. Hanc enim sententiam si inserendam esse putamus, quorsum pertineat, quae subiungitur, argumentatio, liquet. Similiterque Rom. 8, v. 14. cum v. 15. non cohaeret, nisi sententiam: vos spiritu Dei agimini atque estis filii Dei, cogitando addideris<sup>3)</sup>. Saepissime autem opposita desiderantur. *Ἀπεστείλε με*, inquit apostolus 1 Corinth. 1, 17. *Χριστός οὐκ ἐν σοφίᾳ λόγον, ἀλλὰ* — — Hic deest, quod *τη σοφίᾳ λόγου* opponatur. Haesitarent interpretes, nisi locus cap. 2. v. 4. huic simillimus, *ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως* supplendum esse, doceret. Rom. 8, 12. *ὀφείλεται ἔσμεν* inquit, *οὐ τη σαρκί* deest autem *τῷ πνεύματι*, aut eiusmodi quid, quod *τη σαρκί* respondeat. Rom. 8. init. *το γὰρ ἄδυνα τον του νόμου* — — *ὁ θεὸς πέμψας τον υἱόν αὐτοῦ* — — *κατέργισε την ἁμαρτίαν ἐν τη σαρκί*. Non habes, quod ad accusativum *το ἄδυνατον* referas. Rom. 4, 1. omissa sunt verba: *χαρὶ του θεου*. Galat. 2, 6. omisum est: *οὐδὲν ἔμοι προσανετέθη*. Subiicitur, quidem apodosis verbis: *ἐμοὶ γὰρ οἱ δοκουν οὐδὲν προσανεθέντο*, sed inflexe<sup>4)</sup>.

Porro tum omittere solet Apostolus aut verba aut sententias, cum docentis subtilitas maiorem *ἀκριβειαν* desideret.

3) Qui plura ellipsion eiusmodi exempla desiderat, cf. Röm. 10, f. 5; 12. 1, 8. 1 Corinth. 4, 8. 8; 1. 11, 21. 22. 14, 18. 2 Corinth. 2, 2. Galat. 1, 10. 2, 9. 3, 6. 2 Thessal. 1, 10. 1 Timoth. 6, 6. Multa hac pertinentia deprehendes in Wolfii dissertatione De agitione ellipseos in interpretatione librorum s. Lips. 1800. Nemo si voluptate leget, quae Wolfius de ellipsi 1 Timoth. 4, 1—3. ob p. 29. et 30. monuit.

4) Anacolutha et anantapodota in epistolis Paulinis obvia esse, multi patribus monuerunt, e. c. Irenaeus III. 7. Tertullianus de resur. cap. 43. Photius ep. CLXIV. Baurus autem hac quoque ex p. Paulum cum Thucydide comparandum esse putat. Cf. Diss. lectione Thucydidis optima interpret. disciplina, p. 64 sqq.

Sic 1 Corinth. 7, 1. *καλον*, inquit, *ἀνθρωποι γυναικος μη τερσθαι*. Quae qui legit, eo facile adduci potest, ut, austeram monasticae disciplinae severitatem commendari ab Apostolo, inetur. Si autem verba: *δι' ἐνεστωσαν ἀναγκην*, aut similia lita essent, nunquam fieri potuisset, ut monasticae severitatis patroni ad hunc similesque locos provocarent. Nihilominus facilis, credo, venia Apostolo dabitur, ubi eum, quae ut alacritate atque vehementia, ab una re ad alteram ita ferri gitaverimus, ut non posset omnia ac singula iustis limitibus circumscribere. Commendasse autem Apostolum vitam elibem tantummodo ob temporum, quibus vixit, iniquitatem, et alia loca, tum huius capituli v. 26. demonstrant. In epistola ad Rom. 14, 21. *καλον*, inquit, *το μη φαγειν κρεα, μηδε πειν οἶνον*. Haec quoque sententia accuratius definienda erat. Apostolum enim ab eorum, qui vino et carne semper et ubique persistendum esse putabant, severitate alienum fuisse, neque eum commendasse, locus 1 Timoth. 4, 1—5. satis superque docet. Hoc enim loco inspecto atque extremis loci nostri veris diligenter expensis, tum demum *καλην* esse, ex mente auli, vini et carnis abstinentioniam intelligemus; cum ea, ne vis *προσκοπη*, caveatur.

Quod hactenus demonstratum ivimus, Apostolum ita misse comparatum, ut vehementer animo commoveretur, ea quoque declarat orationis Paulinae forma, qua, invitante mera verborum similitudine, ab una re ad alteram cito transire, ac paene dixerim transilire, solet <sup>5)</sup>. Affluunt enim

5) Cf. Flacius in clav. S. S. part. 2. tract. 5. p. 205 sqq. et tract. 4. lapsus styli ex alio in aliud p. 403 sqq. Robertus Boylius in cogitationibus de stylo S. S. p. 19—20. Egregie hac de re disputavit Lockius, v. La bibliothèque choisie par Jean Le Clerc s. l. Tom. XIII. p. 40—41. Integrum locum subiicere placet. Outre cela il y a des raisons d'obscurité, qui sont particulières à S. Paul et qui concernent sa manière d'écrire et son tempérament. C'étoit un homme, comme il paroît, d'un esprit vif et prompt et d'un tempérament ardent. Cette disposition d'esprit lui suggeroit une grande quantité de pensées, sur tout ce, qui se présentoit à lui; de sorte que, quand il étoit occupé à écrire, cette foule de pensées faisoit, pour ainsi dire, effort pour sortir en même tems de son esprit et pour être mise sur le papier. Ainsi disposé, il ne pouvoit pas demeurer dans un état de calme, qui lui donnât moyens d'observer l'ordre et la méthode, d'où nait la clarté du discours. C'est à cette véhémence

ad animum vehementius agitated rerum multarum simulacra, quibus, ceu navicula turgidis fluvii undis, ducitur, fertur, abripitur; quod eorum, qui laetantur, lugent atque irascuntur, exempla demonstrant. Quare non dubitavi, quin insignem locorum eiusmodi copiam, in quibus Paulus, consilii, quod sequebatur, oblitus, ab alia re ad aliam fertur, pro animi vehementius agitati signo admodum luculento haberem. In priori primae, quam ad Corinthios dedit, epistolae parte hoc agit Paulus, ut falsos doctores, qui muneris apostolici auctoritatem ipsi detractum ibant, atque Corinthios in varias sectas distrahebant, confutet eosque temeritatis atque erroris convincat. Quum plurimi Corinthiorum eos maxime, a quibus initiati erant, duces sequerentur et antesignanos, ideoque metuendum esset, ne Pauli, qui paucissimos baptismate initiaverat, auctoritas imminueretur: sese non tam baptizandi, quam docendi causa a I. C. missum esse, v. 17. monet. Docendi munere, quod ex I. C. mandato gerebat, commemorato, hoc et sequenti capite in declaranda indole et natura doctrinae, quam Corinthiis tradiderat, ita versatur, ut de eius simplicitate, de vi, quam habitura sit, deque dignitate eius atque origine divina multis exponat. Tertio demum capite, post longas ambages, eo, unde orsus erat, revertitur<sup>6</sup>). Rom. 1.1. se esse dicit apostolum tradendo evangelio destinatum. Huc evangelii notioni uberius declarandae ita inhaeret, ut illud a prophetis annunciatum esse v. 2. et ad filium Dei pertinere v. 3. doceat. Filio commemorato, naturae eius accuratius explicandae v. 3. et 4. immoratur. Deinde, ab eodem apostoli munus sibi traditum esse, memorat, idque quorsum spe-

---

et à cette abondance de pensées que l'on doit attribuer les longues parenthèses, qu'un attentif lecteur peut remarquer en ses épîtres. C'est ce qui fait que, dans le milieu d'un raisonnement il en interromp quelquefois la suite pour se jeter sur quelques pensées, que ses propres paroles lui faisoient naître, et qu'après avoir dit par forme de digression ce, qu'il trouvoit à propos, il revient à sa matière, sans en avertir son lecteur, qui peut facilement perdre le fil de son discours. Il faut apporter beaucoup d'attention, pour en joindre ensemble les parties écartées l'une de l'autre, et en faire en tout bien lié et bien suivi. Egregie!

6) Eundem, quem ego, sententiarum nexum constituit Schulze in: Pauli Brief an die Corinthier, herausgegeben und erklärt von Ioh. Christ. Friedr. Schulze. Halae, 1784. p. 4.

v. 5. exponit. Ideo autem sese apostolum constitutum affirmat, ut *τα ἔθνη* ad religionem christianam adduce-  
 In quorum quidem numero esse quoque, quibus scribe-  
 Romanos v. 6. declarat. Atque v. 7. demum, post tot in-  
 as sententias, in salutatione v. 1. coepta, ulterius pergit.  
 undo prioris ad Thessal. ep. capite hoc egerat Paulus,  
 primum rationem, qua usus esset, in tradendis religionis  
 retis defenderet, atque amorem, quo Thessalonicenses  
 plecteretur, significaret, deinde eorumdem in admittenda  
 religionis institutione facilitatem, in servanda constantiam  
 daret atque praedicaret. His expositis, idem in eos ca-  
 re affirmat v. 14., quod in Christianos inter Iudaeos vi-  
 entes. Nunc, Iudaeorum mentione facta, v. 15. et 16 re,  
 nam exponere coeperat, omissa, Iudaeorum in I. C. alios-  
 te prophetas impietatem atque odium, quo gentes perse-  
 erentur, addita poenarum iis luendarum significatione,  
 riter reprehendit, et v. 17. demum ad rem, a qua profectus  
 at, revertitur. Aliud, idque insigne, hanc eandem in rem  
 templum Eph. 3, 1. reperitur. *Τουτου χάριν*, inquit Apo-  
 olus, *ἐγώ Παυλος* — apodosis: *καμπτω τα γονατα μου*  
 τ. λ. v. 14. demum redditur. Quum enim sese *θεσμιον του*  
*ριστου ὑπερ των ἔθνων* sub finem v. 1. appellasset, senten-  
 ae, gentes quoque beneficiorum religionis christianae par-  
 cipes esse, his v. 2. verbis: *εἰγε ἡκουσατε την οἰκονομιαν*  
*της χαριτος του θεου της δοθεισης μοι εἰς ὑμας* inhaeret, eam-  
 ue v. 3. uberius declarare pergit. Hic denuo parenthesin  
 aserit v. 3. et 4., qua finita, declarandae *του μυστηριου* no-  
 ioni v. 5. et 6. immoratur. Cernebatur autem *μυστηριον* istud  
 eo, quod *τα ἔθνη συγκληρονομα και συσσωμα και συμμε-*  
*τη της ἐπαγγελειας αὐτου ἐν τῷ Χριστῷ* pronuntiabantur.  
 Evangelium v. 6. commemoratum ad alia v. 7. progrediendi  
 occasionem Apostolo praebet. Huius (*ἐπαγγελιου*), inquit v. 7,  
*ἐνεομένη διακονος κατα την δωρεαν της χαριτος κ. τ. λ.* Nunc  
*τη χαριτι*, qua sibi, *τῷ ἐλαχιστοτέρῳ*, munus apostoli traditum  
 sit, v. 8. inhaeret. Sed paulo post, quorsum spectet, quo fun-  
 gatur, munus, significat v. 8. et 9. Quumque eo illud perti-  
 nere declarasset, ut omnes, quae sit *ἡ κοινωνια του μυστη-*  
*ριου*, intelligant, eo ipso fieri, ut omnibus *ἡ πολυποικίλος σο-*

*φια του Θεου* innotescat, v. 10. ulterius docet. Nunc v. 11. miram istam Dei sapientiam uberius declarat eamque in consilio, quod Deus ab aeterno inde coeperat, et per I. C. ratum esse voluerat, cerni adfirmat. Christi mentione iniecta, eius beneficio hoc nobis contigisse adseverat, ut bono atque composito animo ad Deum accedere possemus. Huius *παρησias*, quae ab homine christiano abesse nequeat, cogitatio efficit, ut lectores, ne ob misérias, sibi ipsorum causa subeundas, animum despondeant, hortetur. Et nunc demum v. 14., tot sententiis insertis, quae v. 1. dixerat, ulterius persequitur. In hac potissimum, quam Paulus Ephesiis scripsisse dicitur epistola, ita iunxit Noster sequentia prioribus, nunc participio, nunc pronomine relativo, nunc copula, nunc praepositione usus, ut Flacio magna eius pars unicae periodo similis esse videretur. Similia loca, in quibus Apostolus, hoc illove verbo invitante, ab una re ad alteram labitur, in omnibus Pauli epistolis reperiuntur. 2 Corinth. 2, 14. verbum *δσμης*, 3, 1. verbum *ἐπιστολης* effecit, ut Paulus, re, quam tractare coeperat, omissa, ad alia pergeret<sup>7)</sup>. Insigne autem exemplum Rom. 3, 2. obvium est. Ibi enim, iudaicae religionis professionem multa commoda habere, demonstraturus, *πρωτον μεν γαρ*, inquit v. 2., *ὅτι ἐπιστευθησαν τα λογια του Θεου*. Verbum *ἐπιστευθησαν* eo adduxit Apostolum, qui soni similitudine facile alliciebatur, ut transiret ad *την ἀπιστιαν* nonnullorum ex Iudaeis, eaque *την πιστιν του Θεου* haud irritam fieri, demonstraret. Qua quidem disputatione suscepta, reliqua iudaicae religionis commoda, quorum commemorationem verba: *πρωτον μεν γαρ* sperare iubent, utpote ad alia delatus, enumerare omisit<sup>8)</sup>. Haec Apostoli con-

7) Plura exempla v. in Hänlein Handbuch der Einleitung in die Schriften des N. T. tom. II. Part. II. p. 564.

8) Multi iique optimaе notae interpretes το πρωτον per: maxime, praecipue, explicant. Quamquam ex usu loquendi haec esse potest huius verbi significatio, malo tamen, ob particulas *μεν γαρ*, in prima verbi *πρωτον* significatione subsistere. Namque semper, quantum scio, formula *πρωτον μεν γαρ* ab iis usurpatur, qui, plures rei cuiusdam partes enumeraturi, primae partis mentionem faciunt. Causa, qua moti interpretes a prima huius verbi significatione recedendum esse putarunt, in eo haud dubie sita est, quod το δευτερον et reliqua deesse videbant. Quum autem, qui factum

udo, qua, pro insigni rerum ad animum affluentium co-  
ab una re ad alteram ferebatur, parentheses, quibus le-  
epistolarum Paulinarum valde impeditur, peperit. Quum  
animo Apostoli rerum multarum simulacra, quibus sese  
patiebatur, obversarentur, facile fieri potuit, ut, quae  
ei obtulissent, aliena licet a consilio, quod sequebatur,  
ioni insereret. Exempla cum multa eorum, quae hacte-  
persecuti sumus, loca, tum alia, quae subiecinus,<sup>9)</sup>  
ehent.

Paulum vehementibus et vividis sensibus duci atque ferri,  
nonstrat denique insignis in proponendis sententiis ob-  
servandisque linguae, quae utitur, legibus negligentia. Qui  
nimis vehementius animo commovetur, hoc tantummodo agens,  
qui animum subiere, sensus prodat atque significet, accu-  
tionem in iis, quae animo obversantur, declarandis non  
agnoscere curare solet. Quumque Paulo praeterea saepius  
ad dubie festinandum esset, instante forsitan atque ur-  
gente, qui literas perferret, nuntio, ut, quae scripsisset, aut  
ro aut nunquam denuo percurrere et emendare posset,  
ulta loca, ab ἀκριβείᾳ, quam cum logicae tum grammaticae  
ges postulant, aliena, in scriptis eius deprehendi, non est,

sit, ut reliqua non commemorarentur ex more Pauli, hactenus illu-  
strato, facile intelligatur: non dubito, quin prima τὸν πρῶτον signi-  
ficatio h. in l. tenenda sit. Consentientes habeo Erasmus et Gro-  
tium. Sermonem hunc hic non consummat, inquit Grotius, sed  
differt in cap. 9, 4.

<sup>9)</sup> Rom. 2, 11-16. 5, 13-17. 12, 4-5. 1 Corinth. 4, 15. 6, 12-24.  
7, 17-24. 15, 20-28. 2 Corinth. 9, 9. 10. 12, 2. 4. Nonnullae  
parentheses, quae facile abesse potuissent, eo ortae sunt, quod Pau-  
lus in verbis struendis paulo negligentior fuit, v. c. Rom. 1, 13.  
οὐ θέλω δε ὑμᾶς ἄγνοειν, ἀδελφοί, ὅτι πολλὰκις προεθεμὴν ἔλθειν  
πρὸς ὑμᾶς (καὶ ἐκωλύθη ἄχρι τοῦ δευτέρου), ἵνα καρπὸν τινα σχῶ καὶ  
ἐν ὑμῖν κ. τ. λ. Hac parenthesi supersedere potuisset Apostolus, si  
scripsisset: οὐ θέλω δε ὑμᾶς ἄγνοειν, ἀδελφοί, ὅτι πολλὰκις προε-  
θεμὴν ἔλθειν πρὸς ὑμᾶς, ἵνα καρπὸν τινα σχῶ καὶ ἐν ὑμῖν κ. τ. λ.:  
ἀλλ' ἐκωλύθη ἄχρι τοῦ νυν. Plurimi procul dubio scriptores graeci  
ea, quam dixi, ratione haec verba collocassent. Reperiuntur etiam  
parentheses non suo loco positae. Rom. 1, 20. verba; ἡ τε αἰδὸς  
αὐτοῦ δύναμις καὶ θεοῦτος ideo procul dubio addita sunt, ut pri-  
mam huius versus φησιν: τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀποκτείνωσιν κόσμου,  
explicarent. Hinc Paulus ita haec verba collocare debuisset, ut ἡ δε  
αἰδὸς αὐτοῦ δύναμις κ. τ. λ. verbum κόσμου exciperent; reliqua  
vero: τοῖς πόνημασι νοουμένα καθορᾶται ultimo loco ponerentur.

quod miremur. Huc pertinent a) ea loca, in quibus Paulus praeposit, quae natura sua esse debebant posteriora, v. c. Rom. 14, 9: *Χριστος ἀπεθάνε, ἀνέστη καὶ ἀνέζησεν*. 1 Corinth. 1, 30: *ὅς (Χριστός) ἐγενήθη ἡμῖν σοφία, δικαιοσύνη, ἁγιασμός καὶ ἀπολυτρώσις*. Haec ἀπολυτρώσις, quae in eo cernitur, quod nos I. C. a peccatis liberavit, priori loco ponenda erat, quia ἡ δικαιοσύνη καὶ ὁ ἁγιασμός in eum tantummodo, qui a peccatis immunis est, cadere possunt<sup>10)</sup>. 1 Corinth. 12, 3: *ὅτι οὐδεὶς, ἐν πνεύματι Θεοῦ λαλῶν, λέγει ἀναθεμα Ἰησοῦν*, pro: *ὅτι οὐδεὶς, λεγὼν ἀναθεμα Ἰησοῦν, ἐν πνεύματι Θεοῦ λαλεῖ*. b) Ea loca, in quibus Paulus genera speciebus (sit venia scholae verbis) immiscet. V. c. Coloss. 3, 5. varia flagitia commemorat: *πορνείαν, ἀκαθαρσίαν κ. τ. λ.* hisque ἐπιθυμίαν κακὴν immiscet. Ἐπιθυμία vero κακὴ, utpote notio universa, primo loco commemoranda erat, ut ei deinde ἡ πορνεία, ἡ ἀκαθαρσία κ. τ. λ. quae omnia sub illa continentur, commode subiici possent. Similiterque 1 Corinth. 12, 10: *τὰ ἐνεργήματα τῶν δυνάμεων τῇ προφητείᾳ, τῇ διακρίσει πνευμάτων* caeterisque immiscetur, quum tamen sub istis ἐνεργήμασι reliqua omnia contineantur<sup>11)</sup>. Aliud in hanc eandem rem exemplum, quod Rom. 2. reperitur, supra notavi. c) Loca, in quibus separantur, quae coniungenda erant. Rom. 4, 1. verba: *κατὰ σάρκα* cum verbo: *τον κατέρα* iungi debebant. d) Loca, in quibus sententiae imperantes pro concedentibus, hypotheticae pro negantibus, exceptivae, ubi nulla exceptio est, ponuntur. Imperantes pro concedentibus; 1 Corinth. 7, 15. *χωρίζεσθω* pro: *ἐξεστὶ χωρίζεσθαι*, 11, 6. *κατακαλύπτεσθω* pro: *ἐξεστὶ κατακαλύπτεσθαι*, 14, 35. *ἐπερωτατώσαν*

10) Plura exempla habet Bauerus in Logica Paulina p. 375 sqq. Nonnulla vero eorum, quae attulit, ab h. l., si quid video, aliena sunt. V. c. 1 Corinth. 6, 11. *ἀπελουσασθε, ἡγιασθητε, ἐδικαιωθητε*. Sane *δικαιωθῆναι*, inquit Bauerus, prius est in oeconomia salutari, quam *ἡγιασθῆναι*. Vereor, ne Bauero, haec scribenti, septem illi, quos dicunt, gradus conversionis obversati sint. Omnia apto et idoneo loco posita esse intelligetur, si hunc locum ita interpretati fuerimus: baptismate ad religionem christianam adducti, vitae sanctimoniae operam dedistis ideoque Deo probati estis atque accepti.

11) Nolim vero ad hoc locorum genus cum Bauero (v. Logica Paulinam p. 397) Rom. 8, 35. revocare. Cur enim verbum *κινδυνός* pro notione generali habendum sit, non video.

pro: *ἔξεστι ἐπερωταν*, 1 Timoth. 3, 10. *διακονεῖτεσαν* pro: *ἔξεστι διακονεῖν*. Hypotheticae pro negantibus; Galat. 1, 7. *εἰ μὴ* pro: *ἀλλὰ*, et 2, 16. Exceptivae, ubi nulla exceptio est; 1 Corinth. 11, 11. ubi *πλὴν* est i. q. caeterum. Philipp. 3, 16. 4, 14. *πλὴν καλῶς ποιήσατε*, ubi *πλὴν* est i. q. nihilominus. Ephes. 5, 33. 2 Corinth. 11, 28. Multaque praeterea loca deprehenduntur, in quibus particulae *πλὴν*, *ἐκτος*, *παρεκτος*, *μόνον*, *χωρίς*. *εἰ μὴ* non excipiunt, verum nectunt, augent et explicant. Plura locorum eiusmodi, quae haud exiguum in proponendis elferendisque sententiis negligentiam produnt, genera facile adferre possem. Sed Bawerus, qui in notandis eiusmodi locis ita diligens fuit, ut nihil fere omitteret, otium mihi fecit. Atque idem vir doctus, qui loca, logices praeceptis minus consentanea, in Logica Paulina collegit, quae a grammatices legibus abhorrent, in Philologia Thucydideo-Paulina diligenter notavit. Ibi enim, Paulum in nominum, pronominum atque verborum usu omnique orationis forma ita negligentem esse, ut pluralem pro singulari, singularem pro plurali, pronomen possessivum pro indefinito, indefinitum pro possessivo ponat, casus permutet, et modos ac tempora pervertat, exemplis allatis demonstratur. Quare, quum nec, quod addatur, magnopere habeam, nec, quae alii copiose exposuerunt, recoquere velim, lectores exempla desiderantes ad istam Philologiam Thucydideo-Paulinam esse volo ablegatos.

## OBSERVATIO V.

Quos natura ita finxit atque formavit, ut sensibus vividis et vehementioribus adficerentur, eosdem alma ingeniorum parens imaginandi facultate, quae haud exigua vi polleat, donavit. Etenim mutua est inter sentiendi et imaginandi facultatem coniunctio<sup>1)</sup>, qua fit, ut, ubi sensus vividiores et vehementiores animum subeunt, imaginandi vis excitetur, et, quo maiora sensus incrementa capiunt, eo magis et ipsa exardescat et ferveat. Quae quum ita sint, fieri non potuit, quin

---

1) Cf. Heydenreich l. s. l.



Paulus, quem sensibus agitatum esse vehementioribus docuisse mihi videor, imaginandi facultate, magna vi pollente, nteretur. Atque haec insignis phantasiae vis effecit, ut metaphorae, allegoriae, prosopopoeiae et hyperbolae haud paucae orationem Paulinam distinguerent.

## OBSERVATIO VI.

Tropi a duplici repeti possunt caussa, vel a linguae penuria <sup>1)</sup>, vel ab imaginandi facultate. Homines enim res plane novas et inauditas hucusque significaturi, deficiente iusta verborum copia, ad significanda varia rerum genera, uno eodemque uti coeperunt verbo. Quumque tropus ea sit orationis forma, qua verbo, certae cuidam rei dicato, aut ob similitudinem, aut ob coniunctionem quamdam, ad aliam rem significandam utimur, quomodo linguae penuria censi possit troporum inventrix, facile intelligitur. At vehementer erraret, qui omnes ac singulos tropos ab hac linguae penuria repetendos esse arbitraretur. Etenim imaginandi vis, sensibus, qui animum subiere, excitata, rerum multarum imagines et simulacra animo ita offerre solet, ut similitudines earum facile animadvertantur. Atque hinc fit, ut homines, quorum phantasia sensibus vehementioribus excitatur, tropos quam maxime frequentare soleant <sup>2)</sup>.

Paulus, de rebus novis plane neque unquam auditis dicturus, non potuit non verbis usu tritis, aliisque rebus dictis, ad significandas res eiusmodi novas uti. Tropos autem, qui vel a linguae, qua Paulus utebatur, penuria, vel ab idiomatis hebraici imitatione fluxerunt, nunc quidem misso facio, et in iis potius subsisto, qui imaginandi facultati, qua Noster pollebat, originem suam debebant. Atque ex hoc troporum genere, quum omnes enumerare ac singulos longum foret, eos potissimum, quibus Noster cum primis delectatur, commemorabo.

1) v. Ernestii Instit. Interp. N. T. ed. 4. cura Ammon. p. 32.

2) Recte igitur sese habent, quae Longinus cap. 32. *περι πληθους μεταφορων*, de usu metaphorarum, monet. *Ο της χρειας (των μεταφορων), inquit, καιρος ενθα τα παθη, χειμαρρου δικην, ελαυνεται και την πολυπληθειαν αυτων ως αναγκαιαν ενταυθα συνεφελεχεται.*

Omniū maxime frequentare solet Paulus tropum a divitiis repetitum, ad significandam rerum magnitudinem, copiam et abundantiam. Nemini non succurrent formulae, *πλουτος της δοξης, πλουτος της χαριτος, πλουτος της πληροφοριας της συνεσεως, βαθος πλουτου και σοφιας και γνωσιως Θεου, πλουτος Χριστου, πλουσιος ὧν ἐν ἔλει*, hisque similes<sup>3)</sup>, quarum nulla, quantum scio, in reliquis N. T. libris obvia est, si ab uno loco (Iacob. 2, 5.) discesseris. Aeque frequentes sunt formulae tropicae a certaminibus artibusque Graecorum gymnasticis repetitae. Sic hortatur Paulus Timotheum (1 Timoth. 6, 12.) verbis: *ἀγωνίζου τον καλον ἀγωνα της πιστεως*, ut, quae religionis christianae causa agenda sint, strenue agat; et in secunda ad eundem epistola (4, 7.) verbis: *τον ἀγωνα τον καλον ἡγωνισμαι*, sese, quae sibi agenda sint, strenue egisse, significat. Similiter formulae et verba: *στρατευεσθαι την καλην στρατειαν*, 1 Timoth. 1, 18., *ὧς καλος στρατιωτης*, 2 Timoth. 2, 3., *ἐαν δε και ἀθλη τις οὐ στεγανονται, ἐαν μη νομιμως ἀθληση* v. 5., *βραβεειν*, Coloss. 3, 15., *θριαμβειν* 2, 15., *ὀψωνια* Rom. 6, 33. et *αἰγμαλωτιζειν* Rom. 7, 23. 2 Corinth. 10, 5. a re militari et gymnastica repetita sunt<sup>4)</sup>. Nec minus delectatur Paulus tropis ab aedificiis et ab aedificando depromptis. Namque saepius verbum *οἰκοδομειν* ita occurrit, ut, conferre suum ad aliorum utilitatem, quocunque modo quis possit, sive docendo, sive cohortan-

3) v. Rom. 9, 23. 3, 4. 10, 12. 11, 11. 12. 2 Corinth. 8, 9. Ephes. 1, 7. 18. 2, 7. 3, 8. 16. 4, 7. 2, 8. Coloss. 1, 7. 2, 2. 3, 16. 1 Timoth. 6, 18. Paley, cui loca allata debeo, fuisse hoc verbum unum ex iis, quibus Paulus maxime delectatus sit, monet (v. eius *Horas Paulinas* p. 204), eoque ipso, consentiente Heakio p. 431, in demonstranda epistolarum, quas Paulus ad Ephesios et Colomenses scripsit, authentia utitur.

4) Tropos, quibus Paulus utitur, ab iis, qui sermones I. C. distinguunt, eo differre, quod hi omnes ac singuli a rebus domesticis et ubique obviis, a liliis, a passeribus, ab ovibus, a sideribus, a tempestatibus etc., illi autem interdum a rebus non ubique obviis, v. c. ab artibus gymnasticis et ab alea repetiti sunt, recte monuit Ravius in oratione s. I. p. 45. Causa huius diversitatis in eo haud dubie sita est, quod Paulo, qui Tarsi vixerat multaque itinera fecerat, multas admodum res cognoscere licuit, quae I. C. nunquam innotuerunt.

quod miremur. Huc pertinent a) ea loca, in quibus Paulus praepōnit, quae natura sua esse debebant posteriora, v. c. Rom. 14, 9: *Χριστος ἀπεθάνε, ἀνέστη καὶ ἀνέζησεν*. 1 Corinth. 1, 30: *ὃς (Χριστος) ἐγενήθη ἡμῖν σοφία, δικαιοσύνη, ἁγιασμός καὶ ἀπολυτρώσις*. Haec ἀπολυτρώσις, quae in eo cernitur, quod nos I. C. a peccatis liberavit, priori loco ponenda erat, quia ἡ δικαιοσύνη καὶ ὁ ἁγιασμός in eum tantummodo, qui a peccatis immunis est, cadere possunt<sup>10)</sup>. 1 Corinth. 12, 3: *ὅτι οὐδεὶς, ἐν πνεύματι θεοῦ λαλῶν, λέγει ἀναθεμα Ἰησοῦν*, pro: *ὅτι οὐδεὶς, λεγὼν ἀναθεμα Ἰησοῦν, ἐν πνεύματι θεοῦ λαλεῖ*. b) Ea loca, in quibus Paulus genera speciebus (sit venia scholae verbis) immiscet. V. c. Coloss. 3, 5. varia flagitia commemorat: *πορνείαν, ἀκαθαρσίαν κ. τ. λ.* hisque ἐπιθυμίαν κακὴν immiscet. Ἐπιθυμία vero κακὴ, utpote notio universa, primo loco commemoranda erat, ut ei deinde ἡ *πορνεία, ἡ ἀκαθαρσία κ. τ. λ.* quae omnia sub illa continentur, commode subiici possent. Similiterque 1 Corinth. 12, 10: *τὰ ἐνεργήματα τῶν δυνάμεων τῇ προφητείᾳ, τῇ διακρίσει πνευμάτων* caeterisque immiscetur, quum tamen sub istis ἐνεργήμασι reliqua omnia contineantur<sup>11)</sup>. Aliud in hanc eandem rem exemplum, quod Rom. 2. reperitur, supra notavi. c) Loca, in quibus separantur, quae coniungenda erant. Rom. 4, 1. verba: *κατὰ σὰρκα* cum verbo: *τον κατέρα* iungi debebant. d) Loca, in quibus sententiae imperantes pro concedentibus, hypotheticae pro negantibus, exceptivae, ubi nulla exceptio est, ponuntur. Imperantes pro concedentibus; 1 Corinth. 7, 15. *χωρίζεσθω* pro: *ἐξεσθι χωρίζεσθαι*, 11, 6. *κατακαλύπτεσθω* pro: *ἐξεσθι κατακαλύπτεσθαι*, 14, 35. *ἐπερωταῖωσαι*

10) Plura exempla habet Bauerus in Logica Paulina p. 375 sqq. Nonnulla vero eorum, quae attulit, ab h. l., si quid video, aliena sunt V. c. 1 Corinth. 6, 11. *ἀπελούσασθε, ἡγιασθήτε, ἐδικαιώθητε*. San *δικαιώθητε*, inquit Bauerus, prius est in oeconomia salutari, quam *ἡγιασθήτε*. Vereor, ne Bauero, haec scribenti, septem illi, quo dicant, gradus conversionis obversati sint. Omnia apto et idoneo loco posita esse intelligetur, si hunc locum ita interpretati fuerimus: baptismo ad religionem christianam adducti, vitae sanctimoniae operam dedistis ideoque Deo probati estis atque accepti.

11) Nolim vero ad hoc locorum genus cum Bauero (v. Logicam Paulinam p. 397) Rom. 8, 35. revocare. Car enim verbum *κινδυνεύω* pro notione generali habendum sit, non video.

: ἐξῆσσι ἐπερωταν, 1 Timoth. 3, 10. διακονειωσαν pro: *πι διακονειν*. Hypotheticae pro negantibus; Galat. 1, 7. *η* pro: *ἀλλα*, et 2, 16. Exceptivae, ubi nulla exceptio est; orinth. 11, 11. ubi *πλην* est i. q. caeterum. Philipp. 3, 16. 14. *πλην καλως ποιησατε*, ubi *πλην* est i. q. nihilominus. hes. 5, 33. 2 Corinth. 11, 28. Multaque praeterea loca de-  
henduntur, in quibus particulae *πλην*, *ἐκτος*, *παρεκτος*, *ον*, *χωρις*, *εἰ μη* non excipiunt, verum nectunt, augent et plicant. Plura locorum eiusmodi, quae haud exiguum in  
oponendis esferendisque sententiis negligentiam produnt, nera facile adferre possem. Sed Bauerus, qui in notandis  
usmodi locis ita diligens fuit, ut nihil fere omitteret, otium  
sibi fecit. Atque idem vir doctus, qui loca, logices praece-  
tis minus consentanea, in Logica Paulina collegit, quae a  
rammatices legibus abhorrent, in Philologia Thucydideo-  
aulina diligenter notavit. Ibi enim, Paulum in nominum,  
pronominum atque verborum usu omnique orationis forma  
a negligentem esse, ut pluralem pro singulari, singularem  
pro plurali, pronomen possessivum pro indefinito, indefini-  
tum pro possessivo ponat, casus permutet, et modos ac tem-  
pora pervertat, exemplis allatis demonstratur. Quare, quum  
ec, quod addatur, magnopere habeam, nec, quae alii co-  
siose exposuerunt, recoquere velim, lectores exempla desi-  
derantes ad istam Philologiam Thucydideo-Paulinam esse  
nolo ablegatos.

## OBSERVATIO V.

Quos natura ita finxit atque formavit, ut sensibus vivi-  
dis et vehementioribus adficerentur, eosdem alma ingenio-  
rum parens imaginandi facultate, quae haud exigua vi pol-  
leat, donavit. Etenim mutua est inter sentiendi et imaginandi  
facultatem coniunctio <sup>1)</sup>, qua fit, ut, ubi sensus vividiores et  
vehementiores animum subeunt, imaginandi vis excitetur, et,  
quo maiora sensus incrementa capiunt, eo magis et ipsa ex-  
ardescat et ferveat. Quae quum ita sint, fieri non potuit, quin

<sup>1)</sup> Cf. Heydenreich l. s. l.

Paulus, quem sensibus agitaturn esse vehementioribus docuisse mihi videor, imaginandi facultate, magna vi pollente, nteretur. Atque haec insignis phantasiae vis effecit, ut metaphorae, allegoriae, prosopopoeiae et hyperbolae haud paucae orationem Paulinam distinguerent.

## OBSERVATIO VI.

Tropi a duplici repeti possunt caussa, vel a linguae penuria <sup>1)</sup>, vel ab imaginandi facultate. Homines enim res plane novas et inauditas hucusque significaturi, deficiente iusta verborum copia, ad significanda varia rerum genera, uno eodemque uti coeperunt verbo. Quumque tropus ea sit orationis forma, qua verbo, certae cuidam rei dicato, aut ob similitudinem, aut ob coniunctionem quamdam, ad aliam rem significandam utimur, quomodo linguae penuria censerī possit troporum inventrix, facile intelligitur. At vehementer erraret, qui omnes ac singulos tropos ab hac linguae penuria repetendos esse arbitraretur. Etenim imaginandi vis, sensibus, qui animum subijere, excitata, rerum multarum imagines et simulacra animo ita offerre solet, ut similitudines earum facile animadvertantur. Atque hinc fit, ut homines, quorum phantasia sensibus vehementioribus excitatur, tropos quam maxime frequentare soleant <sup>2)</sup>.

Paulus, de rebus novis plane neque unquam auditis dicturus, non potuit non verbis usu tritis, aliisque rebus dictis, ad significandas res eiusmodi novas uti. Tropos autem, qui vel a linguae, qua Paulus utebatur, penuria, vel ab idiomatis hebraici imitatione fluxerunt, nunc quidem misso facio, et in iis potius subsisto, qui imaginandi facultati, qua Noster pollebat, originem suam debebant. Atque ex hoc troporum genere, quum omnes enumerare ac singulos longum foret, eos potissimum, quibus Noster cumprimis delectatur, commemorabo.

1) v. Ernestii Instit. Interp. N. T. ed. 4. cura Ammon. p. 32.

2) Recte igitur sese habent, quae Longinus cap. 32. *περι πληθους μεταφορων*, de usu metaphorarum, monet. *Ὁ της χρειας (των μεταφορων)*, inquit, *καιρος ενθα τα παθη, χειμαρρου δικην, ελευνεται και την πολυπληθειαν αυτων ως αναγκαιαν ενταυθα συνεφελεται.*

Omnium maxime frequentare solet Paulus tropum a iis repetitum, ad significandam rerum magnitudinem, iam et abundantiam. Nemini non succurrent formulae, *υτος της δοξης, πλουτος της χαριτος, πλουτος της πληροιας της συνεσεως, βαθος πλουτου και σοφιας και γνωσεως υ, πλουτος Χριστου, πλουσιος ων εν ελεει*, hisque similes<sup>3)</sup>, rum nulla, quantum scio, in reliquis N. T. libris obvia si ab uno loco (Iacob. 2, 5.) discesseris. Aequae frequent sunt formulae tropicae a certaminibus artibusque Graeum gymnasticis repetitae. Sic hortatur Paulus Timotheum (1 Timoth. 6, 12.) verbis: *αγωνιζου τον καλον αγωνα* s. *πιστεως*, ut, quae religionis christianae causa agenda sit, strenue agat; et in secunda ad eundem epistola (4, 7.) verbis: *τον αγωνα τον καλον ηγωνισμαι*, sese, quae sibi agenda sint, strenue egisse, significat. Similiter formulae et verba: *κρατεσθαι την καλην στρατειαν*, 1 Timoth. 1, 18., *ως καλος κρατωτης*, 2 Timoth. 2, 3., *εαν δε και αθλη τις, ου στεφαινηται, εαν μη νομιμως αθληση* v. 5., *βραβευειν*, Coloss. 3, 15., *κραμβευειν* 2, 15., *οψωνια* Rom. 6, 33. et *αιγμαλωτιζειν* Rom. 23. 2 Corinth. 10, 5. a re militari et gymnastica repetita sunt<sup>4)</sup>. Nec minus delectatur Paulus tropis ab aedificiis et aedificando depromptis. Namque saepius verbum *οικοδομειν* ita occurrit, ut, conferre suum ad aliorum utilitatem, quocunque modo quis possit, sive docendo, sive cohortan-

3) v. Rom. 9, 23. 3, 4. 10, 12. 11, 11. 12. 2 Corinth. 8, 9. Ephes. 1, 7. 18. 2, 7. 3, 8. 16. 4, 7. 2, 8. Coloss. 1, 7. 2, 2. 3. 16. 1 Timoth. 6, 18. Paley, cui loca allata debeo, fuisse hoc verbum unum ex iis, quibus Paulus maxime delectatus sit, monet (v. eius *Horas Paulinas* p. 204), eoque ipso, consentiente Henkio p. 431, in demonstranda epistolarum, quas Paulus ad Ephesios et Colossenses scripsit, authenticia utitur.

4) Tropos, quibus Paulus utitur, ab iis, qui sermones I. C. distinguunt, eo differre, quod hi omnes ac singuli a rebus domesticis et ubique obviis, a liliis, a passeribus, ab ovibus, a sideribus, a tempestatibus etc., illi autem interdum a rebus non ubique obviis, v. c. ab artibus gymnasticis et ab alea repetiti sunt, recte monuit Ravius in oratione s. I. p. 45. Causa huius diversitatis in eo haud dubie sita est, quod Paulo, qui Tarsi vixerat multaque itinera fecerat, multas admodum res cognoscere licuit, quae I. C. nunquam innotuerant.

do, sive castigando, sive consolando, significet \*). *Οικοδομη* autem nunc de coetu christianorum (1 Corinth. 3, 9. Ephes. 3, 21.), nunc de corpore, animi quasi habitaculo (2 Corinth. 5, 1.), nunc de utilitate, quam aliis praebeamus (Rom. 14, 19. 15, 2. 1 Corinth. 14, 3. 2 Corinth. 10, 8.), dicitur. Similiter verba *θεμελιον* et *θεμελιω* saepissime metaphorica significatione in scriptis Paulinis reperiuntur. Inter formulas tropicas, quibus Noster quam maxime delectatur, eae quoque referendae sunt, quae a vestibus vel induendis vel exuendis fluxerunt. Neminem fugiunt formulae: *ἐνδυσασθε σπλαγγα οἰκτιρμων* (Coloss. 3, 12.), *Χριστον ἐνδυσασθε* (Galat. 3, 27.), *εἰγε καὶ ἐκδυσσάμενοι* (hanc enim lectionem praeferendam esse iudico), *οὐ γυμνοὶ εὐρεθησόμεθα* (2 Corinth. 5, 3.), hisque similes a Schleusnere sub verbis *ἐκδυω* et *ἐνδυω* laudatae.

Reperiuntur porro tropi a tentoriis <sup>6)</sup> 2 Corinth. 5, 1. 12, 9.), a speculo (1 Corinth. 13, 12. 2 Corinth. 3, 18.), a parturiente (Gal. 4, 19.), a morte (Ephes. 2, 1. Rom. 7, 4. 8, 13. 36.), a sepeliendo (Coloss. 2, 12. Rom. 6, 4.), a vita, (2 Corinth. 3, 16. Gal. 3, 21.), a regnando (Rom. 5, 14. 17. 6, 12. 1 Corinth. 4, 8.), a prospera corporis valetudine (1 Timoth. 1, 10. 4, 3. 2 Timoth. 4, 3. Tit. 1, 9. 2, 1.), a fermento (1 Corinth. 5, 7. 8. <sup>7)</sup> Gal. 5, 9.), ab odore (2 Corinth. 2, 14. 15. 16. Ephes. 5, 2. Philipp. 4, 18.), ab igne (1 Corinth. 3, 15.) <sup>8)</sup>, ab aetate, (1 Corinth. 1, 2. 3. 14, 20

5) v. Rom. 15, 20. 1 Corinth. 8, 1. 10, 23. 14, 4. coll. Schleusner s. h. v. et Koppio ad 1 Thess. 5, 11.

6) Hoc forsitan eo factum est, quod Paulus artem tenteriorum, in usu militarem e pellibus conficiendorum, tractabat. Cf. Coteler. a Constitut. Apostol. II, 63. Erasmus et Stunica ad Act. 18, 3 Schurzfleisch in diss. de Paulo *σκηναποιω*, et in altera, quam in scripsit: animadversiones ad insignes Ciliciae antiquitates. Saubertus in Opp. Posthum. p. 143. et Suicerus Thes. Eccles. tom. I p. 981.

7) Sententia, quam Paley in Horis Paulinis p. 79. et Michaelis ad h. proposuerunt, quamque Henkies in Observat. 5. Horis Paulinis sub iecta p. 416. auctoritate sua confirmavit, qua Paulus temporis, quae hanc epistolam scripsit, ratione eo adductus esse putatur, ut h. nominatim tropo uteretur, non abhorret, credo, a probabilitate.

8) cf. Eichstaedt in Mori super Hermeneutica acroasibus academicis vol. I. p. 181.

s. 4, 15.)<sup>9)</sup>, ab alea (Ephes. 4, 14.), a primitiis (Rom. 1. 1 Corinth. 15, 20. 23. 16, 15.), a paedagogo (1 Cor. 4, 15. Galat. 3, 25.), a naufragio (2 Timoth. 2, 4. 5. 6. 10. 1, 19.) aliisque rebus repetiti.

Interdum ita continuat Paulus tropos, ut allegoriae ex odeant; quod ex locis 1 Corinth. 3, 10 sq. Ephes. 6, 1. 1 Thess. 5, 8. 2 Timoth. 2, 20. satis superque intur.

Insignis praeterea cum troporum, tum allegoriarum usus proferri posset. Quum autem hactenus dictis, quod effectum esse videatur: his missis ad reliqua, quam potest, brevissime exponenda progrediar.

#### OBSERVATIO VII.

Quae est inter sentiendi et imaginandi facultatem conio, prosopopoeias quoque, in scriptis Paulinis obvias, rrisse censenda est. Omnes enim, qui vehementius animommoventur, sive laetantes exsultent, sive dolentes deent, sive ira efferantur, sive amoris desiderio ducantur, tata sensibus animum subeuntibus imaginandi facultate, res, quibus cinguntur, tum rerum notiones atque ideas, animo conceperunt, tamquam naturas vita et ratione editas sistere et tractare solent. Oratores etiam atque aae, tum maxime, cum sensus vehementiores, ut imagi- di facultas vim suam exsereret, effecerunt, nunc res vita atione carentes, nunc rerum notiones atque ideas surgere ent, accedere, loqui, silere, audire, laetari, dolere, iisque vunt omnia, quae tantummodo in naturas vita et ratione editas cadunt. Et quo maior est sensuum vehementia ac ntasiae calor, eo saepius prosopopoeiis eiusmodi dele- atur<sup>1)</sup>.

<sup>9)</sup> cf. de h. l. Morus in Dissert. ad Ephes. 4, 11—17., qui verba: *μετρον ηλικίας πληρωμάτων χριστου*, per: *μετρον ηλικίας πεπληρω- μενης* (terminum iustae aetatis christianae) interpretatur. Eodem- que modo Erasmus, Zegerus et Clarius h. l. intellexerunt. v. Cri- tica s.

<sup>1)</sup> Hinc factum est, ut orientales potissimum poëtae prosopo- dulgerent, v. Ps. 85, 11. 12. 114, 3. 4. Ies. 1, 2. 20. 31.



Inter prosopopoeias apud Paulum obvias omnium maxime semper mihi placuit, quae 1 Corinth. 13, 4 sqq. reperitur. Voluit hic Paulus, ut ἡ ἀγάπη personae formam indueret. Ἡ ἀγάπη, inquit, lenta est ad poenam, bene cupit, non invidet, haud temere agit, non essetur, non indecore agit, non sua commoda quaerit, non exacerbatur, mala non machinatur, non improbitate, sed virtute delectatur, quaevis operit, quaevis credit, quaevis sperat, quaevis sustinet. Egregie! Cernere mihi videor foeminam, mansuetudine, lenitate, modestia et benignitate conspicuam. Alias prosopopoeias, quae Coloss. 3, 15. 1 Corinth. 12, 15. 16. 21. 25. 26. Rom. 5, 14. 6, 12. 14. Galat. 3, 8. reperiuntur, laudasse sufficiat.

## OBSERVATIO VIII.

Denique fluxerunt a mutua inter imaginandi et sentiendi vim coniunctione hyperbolicae, quae passim in scriptis Paulinis occurrunt, dictiones. Hyperbolice loqui iudicatur, qui, quae aut non sunt et fiunt, aut nunquam fieri possunt, tamquam sint, aut fieri saltem possint, sistit a proponit. Quam enim apud omnes, quorum animus vehementius agitatur, maior esse soleat phantasiae vis, quam iudicii et rationis, facile fieri potest, ut, dum sensuum impetu ferantur, esse ac fieri posse opinentur, quae ratio, ubi animus sedatis regitur sensibus, non posse locum habere intelligit. Quae quum ita sint, non dubitavi, quin hyperbolas, orationem Paulinam distinguentes, a sensuum vehementia et phantasiae calore repetendas esse censerem. Pauca subiicere liceat exempla. In epistola ad Galatas 1, 8. angelus, inquit, coelitus delapsus, alia vos doceret, quam quam ego vobis tradidi, sacer esto! In prima ad Corinthios epistola 13, 2. leguntur verba: si fidem haberem, ut montes transferre possem etc. <sup>1)</sup>, et in secunda, quam iisdem scripsit

Ierem. 9, 16. 47, 6. Habac. 2, 11. Deut. 32, 1. 2 Sam. 11, aliaque plura V. T. loca. Paulum omnium maxime prosopopoeia delectatum esse, Sotius ad Rom. 8, 19. observavit.

1) Eadem hyperbola Matth. 17, 20. obvia est. Iudaeos quam maxime ea delectatos esse, docuerunt interpretes ad h. l.

Satanas, inquit 11, 14., angeli lucis personam induit. buscum locis ubi Rom. 9, 3. 1 Corinth. 5, 1. aliaque paraverimus, saepius Paulum indulsisse hyperbolis, ingemus.

Quamquam haud paucas praeterea in promptu habeo oblationes, ad ingenium Pauli spectantes: eas tamen, ne naugeatur libelli moles, in aliud tempus differo. Quoque is spero, fore, ut viri docti, qui forsitan in huncce libel- inciderint; de multis admodum meliora memet edoceant ique modum et rationem, in reliquis pertractandis tenen- , monstrent atque significant: eo lubentius in hactenus is subsisto. Etenim ego, a stulta eorum vanitate, quibus ita placent, ut neque addendum quidquam, nec demen- n, neque ullo modo immutandum esse arbitrentur, alie- , quae viri docti monituri sunt, grato animo accipiam, ue ita utar, ut addam, quae desiderentur, omittam, quae erflua indidentur, emendam ac corrigam, quae esse vi- antur mendosa. Et quemadmodum in caeteris rebus nihil huc inveni, quod firmitus tenerem meoque amplecterer ensu, quam id, quod mihi quam simillimum veri videre- : ita hac quoque in re, saepius in probabilitate acquies- ndum esse, intellexi.

## II.

### DE DIGNITATE HOMINIS PER RELIGIONEM CHRISTIANAM ADERTA ET DECLARATA.

Comparanti mihi identidem mores atque instituta gentium, a religione christiana alienarum, cum moribus et institutis nationum, quae Christo nomen dederunt, haud exiguus inter utrasque cum multis in rebus, tum maxime in iudiciis super homine eiusque natura latis, esse videbatur dissensus. Animadverti enim comparatione instituta, omnes ferme gentes, a religione christiana abhorrentes, satis licet caeteroquin cultas, multis nec obscuris signis impium naturae humanae contemptum prodidisse; at nationes, Christi nomen professas rectius agnosce praestantiam hominis et dignitatem, eumque multo maiori dignum habuisse honore. Inter causas huius rei, sitas illas in mutatis regnorum formis, legibus aptius constitutis, aucto diversarum dissitarumque gentium commercio, atque in literis diligentius cultis latiusque per hominem omnium ordinum diffusis, religionem christianam referendam neque ultimo loco ponendam esse intellexi. Quum enim paulo diligentius in religionis nostrae decreta inquirerem eaque ita comparata esse viderem, ut quam plurimum facias ad declarandam et adserendam naturae nostrae dignitatem quumque cogitarem, hanc ipsam religionem, late diffusam magnam in regundis hominum animis vim habuisse, admodum verosimile esse iudicavi, haud ultimas eius fuisse partes in animis hominum ad agnoscendam naturae suae dignitatem adducendis. Quae quidem res quum et ob commendi-

n, quam habet exinde religio christiana, et ob lucem, historiae generis humani affundit, uberiori digna esse etur expositione, placuit eam huiusce dissertationis argumentum facere. In persequendo autem hocce argumento ebitur ordo, ut, re ipsa paucis explicata, decretis religionis christianae adseri et declarari naturae nostrae dignitas, demonstraretur, ac posthaec commoda, exinde nata; emorentur.

Atque res ipsa ita comparata est, ut non desiderare vi- r explicationem subtilem et copiosam. Dignitas enim iis tribuatur, quos magni facere solemus, facile intelli- quid sit, quod religionem christianam adseruisse dico clarasse naturae nostrae dignitatem. Effectum esse de- religionis christianae decretis, animis hominum ad- ac per magnam terrarum orbis partem disseminatis, mines rectius, quam antea factum erat, intelligerent, hominem naturam, quae magni fieri debeat, quamque vere et contemnere nefas sit. Neque verò hoc mihi volo, nes, a religione christiana alienos, naturae suae dignita- prorsus ignorasse. Quamquam enim non fuerunt inter eos atque Romanos, qui praestantiam hominis et digni- a ea subtilitate explicarent eaque facundia enarrarent, explicatam eam atque enarratam videmus ab *Herdero* ro, *Zollikofero* et *Heydenreichio*: exstiterunt en nonnulli, qui satis honorifice de natura hominis sen- it, eamque sublimiori loco positam esse viderent. *Plato* ssimum, qui res humanas ad divina et coelestia traducere bat, commemorat, maxime in *Timaeo*, *Phaedone*, iis- quos de *Legibus* scripsit, libris, multa eorum, quibus trae nostrae dignitas continetur, summis eam extollit lau- as, adfirmatque το κυριωτατον ψυχης εidos αιρειν ημας s την εν ουρανω συγγειαν, ως οντας φυτον ουκ εγγειον, ουρανιον, praestantissimam animae nostrae speciem illere nos ad coeli cognationem, tamquam animalia non reno sed coelesti semine nata <sup>1</sup>). Pariterque *Epictetus* ad *Arrianum* honorifice admodum de natura hominis iu-

<sup>1</sup>) v. *Timaeum* p. 431. vol. IX. Opp. ed. Bipont.

dicat, dam esse eam dicit προηγούμενον Θεου έργον, prae-  
cipuum Dei opus, ἀποσπασμα του Θεου, aliquam naturae divi-  
nae particulam<sup>2)</sup>. Atque Eurysus Pythagoraeus, prope  
accedens hac quidem in re ad religionis christianae decreta,  
teste Clemente Alexandrino<sup>3)</sup> docuit, τον δημιουργον αυτω  
χρωμενον παραδειγματι ποιησαι τον ανθρωπον. Quid non-  
nulli e graecis, idem nonnulli ex romanis philosophis vi-  
derunt. Cicero, explicata naturae nostrae praestantia, pro-  
pter ingeneratam homini a Deo rationem, esse ei dicit<sup>4)</sup>  
aliquam cum Deo similitudinem, cognationem, societatem;  
et Seneca: ita est, inquit<sup>5)</sup>, carissimos nos habuerunt  
Dii immortales habentque, et, qui maximus tribui honos po-  
tuit, ab ipsis proximos collocaverunt. Neque in V. T. libris  
frustra quaeruntur loca, ad declarandam hominis dignitatem  
pertinentia. Quamquam enim, quae in nonnullis Geneseos  
locis commemoratur, hominis cum Deo similitudo (I, 27.  
V, 1.) nonnisi ad imperium in bestias pertinere videtur, ta-  
men et hoc in laudem hominis atque honorem cedit, quod  
tamquam dominus rerum creatarum sistitur. Neque haec  
dignitatis naturae nostrae commendatio vi sua caruit, quum  
in hoc ipso Geneseos libro ideo nefas esse dicatur, hominem  
occidere, quod ad Dei similitudinem formatus sit (IX, 6.).  
In Psalmo octavo autem laudatur homo et praedicatur non  
modo ob imperium in bestias, ipsi concessum, verum etiam  
eam ob causam, quod eum Deus cura sua amplectatur, quod  
locum teneat paulo tantummodo inferiorem aut angelis au-  
Deo ipso<sup>6)</sup>, quodque gloria et honore ornatus incedat.  
Quamquam igitur ex his hactenus dictis satis patet, fuisse  
inter homines a religione christiana alienos, qui naturae no-

2) v. Arrian. Dissertatt. L. II. c. 8. §. 11. p. 205. ed. Schweighaeus

3) v. Strom. L. V. p. 559—60. ed. Sylb.

4) de Legg. L. I. c. 8.

5) de Benef. L. II. c. 29.

6) Verba versus sexti: מַלְאָכָיו מִן הַשָּׁמַיִם duplicem admittit  
explicationem, prouti verbum: מַלְאָכָיו aut de angelis intelligi  
quae est plurimorum interpretum sententia, aut cum Eichhorn  
(v. Biblioth. Literat. bibl. univ. P. I. p. 497.) et Rosenmülle  
(v. Scholia eius in V. T. ad h. l.) ex prisca loquendi simplicitate  
loco pronominis: מֵהֶם, positum putet.

praestantiam et dignitatem agnoscerent et praedicarent, non nullus dubito, quin eandem per religionem christi-  
 declaratam adsertamque esse defendam. Etenim reli-  
 christiana non modo amplexa est, quae a philosophis  
 T. auctoribus super hac re dicta sunt, verum etiam ad-  
 iis novas easque sat graves atque idoneas rationes, et  
 n late admodum disseminaretur ac divina polleret au-  
 tate, multo maiorem vim habuit in regundis hominum  
 is mutandisque moribus, quam omnia philosophorum,  
 celeberrimorum, systemata.

Est autem dignitas naturae humanae, quam religio chri-  
 a adseruit et declaravit duplicis generis, interna altera,  
 a extrinsecus accedens. Interna est, quae ipsa homi-  
 natura et indole continetur, externa, quae venit ab hono-  
 quem ei aliunde tributum, et a loco, quo positum eum vi-  
 us. Nam non modo ob virtutes, quibus aliquis ornatus  
 magni eum facimus, verum etiam ob pretium atque ho-  
 em, qui ei ab aliis, quos et ipsos magni pendere solemus,  
 etur. Quam utramque naturae humanae dignitatem re-  
 o christiana adseruit et declaravit. Atque internam qui-  
 n, *dum sisteret hominem tamquam naturam ratione et liber-*  
*praeditam, laetiora in dies rerum suarum incrementa ca-*  
*ntem, neque unquam interituram, et prope accedentem ad*  
*ipsius similitudinem;* externam vero, *dum generis huma-*  
*origines ad Deum auctorem referret, hominique primum in-*  
*res creatas locum tribueret, res humanas perpetuae numinis*  
*ae subiectas esse doceret, traderetque, τοῦ βίου τοῦ θεοῦ* non  
*dignatum esse, naturam humanam induere, eaque indu-*  
*inter homines vixisse, tisque egregia amoris sui exhibuisse*  
*cumenta.* De quibus singulis age videamus.

Quamquam religio christiana, utpote aliena a schola-  
 m subtilitate, nec rationis naturam accurate explicuit, nec  
 rminos, intra quos sese continere illa debeat, constituit, nec  
 laestionem de libertate arbitrii, diu illam multumque agi-  
 tam, solvit et ad liquidum perduxit: hoc tamen unusquis-  
 ae facile concedet, sisti hominem decretis eius tamquam na-  
 aram ratione ac libertate ornatam. Docent enim libri sacri,  
 eri posse, ut homo, contemplaunda rerum natura, Deum esse

cognoscat (Rom. 1, 19. 20.); commemorant legem moralem pectori nostro insculptam (Rom. 2, 14. 15.); monent lectores, ut, quae ipsis tradantur, diligenter explorent (1 Thessal. 5, 21.), eosque saepissime hortantur, cum ad investigandum, quod verum, tum ad eligendum, quod honestum est. Eiusmodi autem hortatio vana esset atque irrita, si homo ratione careret et vero honestoque cognoscendo ineptus esset. Vindicare porro religionem christianam naturae nostrae libertatem, h. e. honesti eligendi malique fugiendi arbitrium, patet exinde, quod in libris sacris probi ab improbis discernuntur, hisce poenae, illis autem praemia decreta esse dicuntur, hominesque crebro monentur, ut prava et turpia fugiant, recta autem atque honesta sequantur. Et maxima pars doctorum ecclesiae christianae, premens, hac quidem in re, literarum s. vestigia, tribuit homini rationem ac libertatem, hasque virtutes esse dixit eximia naturae nostrae ornamenta. Potissimum autem in eo elaborarunt Patres ecclesiae, ut homini liberum arbitrium vindicarent, ideoque crebro admodum verba fecerunt de τῇ ἐλευθερίᾳ et αὐτεξουσίᾳ, naturae nostrae inserto; quam in rem loca haud pauca apud *Justinum Martyrem* <sup>7)</sup>, *Clementem Alexandrinum* <sup>8)</sup>, *Origenem* <sup>9)</sup>, *Irenaeum* <sup>10)</sup>, *Theophilum* <sup>11)</sup>, *Tertullianum* <sup>12)</sup>, *Novatianum* <sup>13)</sup> et *Lactantium* <sup>14)</sup> reperiuntur.

Fuerunt quidem inter ecclesiae doctores, qui, dum alios saluti, alios miseriae aeternae Deum e decreto absoluto destinasse traderent, sustulisse existimandi sunt arbitrii libertatem. Sed sententiae huius patroni, Augustinus, Godeschalus, Thomas Aquinas, Calvinus, Beza et qui synodi Dordracenae decreta

7) Apolog. I. c. 54—58.

8) Strom. L. I. p. 368. L. IV. p. 630.

9) de princ. procem. p. 48. et L. III. c. 1: et fragm. in Genes. Optom. II. p. 4.

10) advers. Haeres. L. IV. c. 4. p. 231—32.

11) ad Autolyt. L. II. c. 36.

12) contra Marc. L. II. c. 6—7.

13) de trinit. c. 1.

14) Instit. div. L. VII. c. 5.

i sunt <sup>15</sup>), quamquam argumentis ex ipsa scriptura s. s. quod volebant, demonstratum iſerunt, aberrarunt a ſina in literis s. tradita; quod locis s. literarum, ad quos vocare solebant, paulo accuratius inspectis facili negotio ripotest. Quum enim in ipsis libris s. *electos* commemorari ſent (v. Matth. 20, 16. 22, 14.), eoque ipso, quod volebatur demonstrari posse existimarent, vim huius verbi et potestatem non satis cepisse videntur. Etenim *ἐκλεγεῖν* (בחר) a primum *ſeligere*, deinde *amare*, tertio in amoris et benevolentiae documentum *beneficiis ornare* ſignificet, *ἐκλεκτοὶ* selecti, nunc Deo cari, nunc ii dicuntur, qui beneficiis, deo oblatis, potiti ſunt. Quare locorum N. T., in quibus ii vocati, pauci autem electi eſſe dicuntur, hic ſenſus eſt: iis offertur religio chriſtiana et, quam parat, felicitas, ſi autem ſalute, ipsis oblata, potiuntur. Neque verbis: *ἐλεγειν* et *προοριζειν*, et dicendi formis: *τεθηναι* et *χεισθαι* uti, quae reperiuntur paſſim in N. T. ſcriptis, decreti abſoluti notio ineſt. Etenim *ὀριζειν* et *προοριζειν* non: *e deo abſoluto deſtinare*, verum: *velle, conſtituere, decernere* ſignificat; et *τεθηναι* ſeu *χεισθαι* *εις τι* ii dicuntur, quibus, non ob decretum Dei abſolutum, ſed quamcunque aliam obſaſſam, certum aliquid eſt ac paratum <sup>16</sup>). Pariterque facile ſeri potest, verba (Act. 13, 48.): *καὶ ἐπιſτενεσαν, ὅσοι ἦσαν ἀγαμενοι* *εις ζωὴν αἰωνιον*, minus recte intellecta eſſe ab eccleſiis Calvini, qui iis ad confirmandam ſententiam ſuam ſubſcribere utebantur. Nam *οἱ τεταγαμενοι* *εις ζωὴν αἰωνιον* opponuntur iis, *οἱ οὐκ ἀξιους κρινουσι ἑαυτους της αἰωνιου ζωης* (vers. 46.), ideoque ſunt i. q. *οἱ ταξαντες ἑαυτους* *εις ζωὴν αἰωνιον*, h. e. qui ſequi voluerant *την ταξιν* divinam conſeſcendae ſalutis aeternae, qui audire optaverant Apoſtolos, inſtitutione eorum ad *την ζωὴν αἰωνιον* adducerentur. Eſſe item nec Graecis; nec N. T. ſcriptoribus inuſitatum, for-

<sup>15</sup>) v. Pfaffii Diſſert. ſpeſimen hiſtoriae dogmaticae in articulo de gratia et praedeſtinatione exhibens; in Primitiis Tubingens. vol. I. p. 96. et Hottingeri fata doctrinae de praedeſtinatione et gratia Dei ſalutari. Tiguri 1727. 4.

<sup>16</sup>) v. de hiſ ſimilibusque dicendi formis Morus in Diſſertatt. theol. vol. I. p. 135 ſqq.



mam reciprocam voce passiva exprimere, interpretes multis exemplis docuerunt<sup>17)</sup>. Quemadmodum hoc loco usi sunt Calvini sectatores, ut Deum decrevisse nonnullis felicitatem aeternam docerent, ita, ut eum alios destinasse demonstrarent miseriae aeternae, ad Matth. 25, 41. provocarunt, idque ipsum verba: *το πῦρ το αἰώνιον το ἡτοιμασμενον* innuere existimarunt. Sed, ut taceam *πῦρ* istud *ἡτοιμασμενον* dici non *τοῖς κατηραμένοις*, verum *τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ*, Iesus ipse Deum damnaturum esse dicit (v. 42 sqq.) improbos non ob decretum aliquod absolutum, sed ob neglecta humanitatis officia. Neque, quod volunt Calviniani, e capite nono Epistolae Pauli ad Romanos doceri potest, quum ibi non de singulis hominibus, quos Deus aut beare aut damnare velit, sermo sit, verum potius demonstretur, esse Deum supremum rerum omnium dominum, qui beneficia sua et concedere et negare possit, quibuscunque demum ipsi placuerit, ideoque non debere Iudaeis mirum videri, quod gentes ad religionem christianam adduci decreverit. Sic igitur apparet, decretum Dei absolutum, quod tollit arbitrii libertatem, merum theologorum nonnullorum commentum esse, et a doctrina Iesu Christi et Apostolorum prorsus abhorrere. Ac quum sat multi sententiam istam cum literis sacris tum rectae rationis decretis contrariam esse demonstraverint, ita deserta est ab omnibus ferme ecclesiae reformatae doctoribus, ut recentiori tempore ne in terris Batavorum quidem, ubi olim acerrime defendebatur, multos patronos haberet.

Neque vero religio christiana, dum hominem egere docet luce divina in vero scrutando, et gratiae adminiculis in animo emendando, tollere existimanda est rationis usum et arbitrii libertatem. Eadem enim quum tradat, in hominis arbitrio positum esse, num sequi velit lucem divinam et uti adminiculis gratiae neque, facile intelligitur, neque rationi, neque libertati quidquam decretis eius detrahi. Quare theologi intelligentiores quique, licet praeexistentibus literis s. docerent, opus esse homini, tum verum scrutanti, tum animum

17) Legendi sunt de hoc loco, praeter *Wetstenium*, cum *Wolfius* in *Curis* tom. I. p. 1202. tum *Krebsius* in *Observatt. Flav.* p. 222.

danti, adiumento divino, naturae nostrae libertatis ar-  
um vindicarunt, rationis praestantiam agnoverunt, atque  
ore docuerunt, his ipsis virtutibus primam dignitatis  
ae partem contineri.

Fert hoc rationis ac libertatis natura, ut, qui hisce vir-  
is ornatus est, ad maiorem in dies perfectionem acce-  
perit, nec, quo ab initio positus erat, loco haerere te-  
r. Bestiae, utpote quae ratione et libertate carent et  
naturae impetu feruntur, eadem hodie sunt, quae ante  
saecula fuerunt, quum contra videre liceat, homines,  
e quibus data est veri cognoscendi, mali fugiendi, hone-  
e eligendi potestas, mores mutasse, vitam exornasse et  
gia rerum suarum incrementa cepisse. Quare, quum re-  
christiana sistat hominem tamquam naturam ratione et  
tate ornatum, eadem tradat necesse est, ita eum compa-  
m esse, ut possit debeatque ad maiorem in dies accedere  
fectionem. Ac lesum eiusque apostolos intellexisse, ho-  
is mentem et animum perfici posse et exornari, exinde  
que colligitur, quod auditores suos atque lectores saepe  
antur, ut continuo cum in animo emendando, tum in  
standis cognoscendisque rebus christianis elaborent. Nam  
tum esset, eum hortari, ut ulterius pergat, qui naturae ne-  
tate, quo ab initio positus erat loco, haerere tenetur.  
que auctor epistolae ad Hebraeos *τοὺς τελειοὺς* habere ait  
p. 5, v. 14.) *τα αἰσθητήρια γυμνασμένα πρὸς διακρίσιν  
οὐ καὶ κακῶν*, hisque verbis significat, animum homi-  
eo adduci posse usu et exercitatione, ut, quod bo-  
m est atque honestum, a malo ac turpi facile discernat.  
umque alio loco (12, 11.) aerumnas et calamitates esse dicit  
*ὁδοῦ, ἣτις ἀποδίδωσι τοῖς δι' αὐτῆς γυμνασμένοις καρ-  
πὸν ζωῆς καὶ δικαιοσύνης*, et his quoque verbis innuit, homi-  
m animos ad maiorem adduci posse perfectionem. Nec  
cet religio christiana, quod placuit nonnullis, perfici qui-  
m genus humanum et durare, singulos autem homines in-  
rire atque extinguere; verum omnes omnino homines sistit  
unquam naturas, quae nunquam intereant, sed ad *τὴν ζωὴν  
αἰώνιον* ideoque ad maiorem in dies perfectionem adducan-  
ur. Quam quidem esse religionis christianae doctrinam,

nulla eget demonstratione, quum Iesus et apostoli crebro admodum de vita, post mortem speranda, verba faciant, ac Paulus nominatim sperare nos iubeat, fore, ut olim res divinas, quarum nunc temporis mancam tantummodo et imperfectam cognitionem habemus, plenius atque perfectius intelligamus (1 Corinth. 13, 9—12.).

Qui naturae nostrae ob virtutes, hactenus commemoratas, debetur honos, eo summo opere augetur, quod religio christiana docet, hominem divinam imaginem referre ac virtute colenda ad Dei ipsius similitudinem accedere. Non modo in libro Geneseos (1, 27. 5, 1. 9, 6.) imago divina homini impressa commemoratur, verum etiam Iacobus Apostolus esse dicit homines *γεγονοτας καθ' ὁμοιωσιν Θεου* (3, 9.). Ac quum et Iesus et Apostoli moneant homines, ut Deum imitentur, *τελειοι* sint *ὡς περ ὁ πατήρ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς*, fiantque *Θεῖας κοινωνοὶ φύσεως* (Matth. 5, 48. 2 Petr. 1, 3. 4. Coloss. 3, 10.), religionem christianam docere intelligitur, fieri posse, ut homo ad Dei similitudinem accedat. Patres ecclesiae et sequentium temporum doctores, licet mirum in modum super hac re nugarentur, atque, imaginem divinam explicaturi, in varias partes discederent, dum alii cerni eam existimarent in *τῇ λογικῇ* et *αὐτεξουσίᾳ*, quae erat plurimorum sententia, alii pertinere eam arbitrarentur ad corporis praestantiam, in qua haeresi Audaeani seu Anthropomorphitae fuerunt, alii eam referendam esse dicerent ad imperium in bestias, quod Sociniani et Arminiani docuerunt, alii denique, ut Methodius in virtute, usu et exercitatione parta, hominis cum Deo similitudinem quaererent<sup>18)</sup>, omnes tamen uno ore docuerunt hominem Dei imaginem referre et magnam dignitatis naturae nostrae partem hac ipsa hominis cum Deo similitudine contineri<sup>19)</sup>. Neque vis et momentum huius doctrinae e sublatum est, quod doctores ecclesiae imaginem Dei peccati

18) Varias patrum super hac re sententias copiose et accurate enarravit Körner in Dissert. de imagine divina. Witebg. 1768. 4.

19) *Ἐν τῇ γὰρ εἰπεῖν Θεόν*, inquit Theophilus ad Autolyc. L. II. c. 21 p. 158. ed. Wolf., *ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίαν τὴν ἡμετέραν, πρῶτον μὲν τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπου.*

ὀπλοστων amissam esse dixerunt, quum eosdem de-  
e sciamus, hancce iacturam per I. C. reparatam, et uni-  
e factam esse recuperandi, quod amissum erat, potesta-

Ac quamquam facile concedo, neque Iesum et Aposto-  
n quo imago divina cernatur, explicuisse, nec doctores  
siae apte semper et commode hancce rem enarrasse;  
n sententia: homo est natura, referens illa Dei, supremi  
n omnium domini, imaginem, animis Christianorum  
ro inculcata, licet neque explicaretur subtiliter, neque  
ligeretur ab omnibus, haud parum eo fecit, ut naturae  
rae honos suus haberetur.

Sic igitur religio christiana adseruit et declaravit in-  
am hominis dignitatem, dum eum sisteret tamquam na-  
m, quae praedita sit ratione et libertate, ad maiorem in  
perfectionem adducatur, adeoque prope accedat ad na-  
e divinae similitudinem. Eadem vero religio christiana  
stravit quoque ac demonstravit externam naturae nostrae  
nitatem, venientem illam ab honore, quem Deus et Chri-  
nobis habuerunt, et a loco, quem inter res creatas te-  
nus.

Ac primum quidem hancce dignitatem, naturae nostrae  
rinsecus accedentem, adseruit et declaravit religio chri-  
stiana, dum generis nostri origines ad Deum auctorem refer-  
t, hominique primum locum inter res creatas, quae quidem  
in terris contineantur, tributum esse doceret. Philoso-  
i, a religione christiana alieni, si a Stoicis discesseris <sup>20</sup>),  
t neglexerunt prorsus locum de generis nostri originibus,  
t genus humanum nec ortum unquam esse dixerunt, nec  
teriturum; in qua sententia multi, quos *Censorinus* com-

<sup>20</sup>) Hi enim, prope accedentes hac quidem in re ad religionis christi-  
anae decreta, generis humani origines ad Deum auctorem retule-  
runt, hominemque egregiis Dei beneficiis ornatum esse docuerunt.  
v. *Senec. de Benef. L. VI. c. 23.* In prima autem illa constitu-  
tione, inquit, cum universa disponent (Dii), etiam nostra viderunt ra-  
tionemque hominis habuerunt. — Dii non possunt videri nescisse, quid  
effecturi essent, cum omnibus alimenta protinus et auxilia provide-  
runt; nec eos per negligentiam genuere, quibus tam multa genera-  
bant. Cogitavit enim nos ante natura, quam fecit; nec tam leve  
opus sumus, ut illi potuerimus excidere.

memorat <sup>21)</sup>, nominatimque *Ocellus* <sup>22)</sup>, fuerunt, aut denique ortum esse docuerunt hominem fortuito atomorum concursu, quod Epicuræis nominatimque *Lucretio* <sup>23)</sup> placuit. At religio christiana, uti rerum omnium, ita hominis quoque auctorem Deum esse declaravit, eumque ποιησαι docuit ἐξ ἑνός αίματος παν ἔθνος ἀνθρώπων κατοικειν ἐπὶ παν το προσωπον της γης (Act. 17, 26. coll. Act. 14, 15. 16. 1 Corinth. 15, 45—50. Matth. 19, 4. Gen. 1, 27. 28. 3, 20.). Quae quidem doctrina quum non modo ab omnibus ecclesiae patribus et religionis christianae doctoribus traderetur ac crebro inculcaretur, verum etiam migraret in plurimorum, qui recentiori tempore scripserunt, philosophorum systemata: factum est, ut homines sese esse intelligerent naturas, a supremo rerum omnium domino ac gubernatore profectas, eoque ipso ad sentiendam agnoscendamque naturae suae dignitatem adducerentur. Nam quemadmodum liberi et servi in communionem aliquam dignitatis, qua parentes ac domini ornati sunt, venire solent: ita pars aliqua summae, qua Deus conspicuus est, dignitatis ad naturas, ab ipso profectas, pertinere videtur. Et quemadmodum cavere solemus, ne servos atque liberos eorum, quos aut timemus aut reveremur, spernere et laedere videamur, ita hominem spernere ac laedere verebitur, quicumque eum non caeco naturae impetu in lucem editum, sed a supremo rerum omnium domino fictum formatumque esse cognovit. Cuius quidem argumenti pondus ac momentum auxit apud nonnullos modus et ratio, qua in libro Geneseos generis nostri origines enarrantur. Quum enim liber iste, ex prisca loquendi simplicitate, hominem nullius rei interventu (immediate) a Deo creatum esse tradat, nonnulli patrum ecclesiae id ipsum vehementer urserunt, atque in honorem naturae nostrae cedere existimarunt, quod Deus res caeteras δια τον λογον creasse, hominem vero sua-

21) de Die Natali cap. IV. p. 25 sqq. ed. Lugd. Bat.

22) v. libellum eius Περί της του παντος φυσικης cap. III. Αναγκη, inquit, το γενος των ανθρωπων αιδιον ειναι. cf. Varro de re rust. L. II. cap. 1.

23) v. L. V. v. 788 sqq.

inu formasse suique oris anhelitu animasse dicatur<sup>24)</sup>.  
 tamquam hoc argumentum, utpote suppeditatum ab  
 ntia linguae hebraicae et praeae loquendi simplicita-  
 telligentioribus harum rerum arbitris non facile pro-  
 r, eam tamen habuisse videtur utilitatem, ut homini-  
 ulo rudioribus, qui humanis ad Deum tralatis non of-  
 solent, naturae nostrae dignitas commendaretur. —

Deus creavit hominem, eundem positum esse tradit  
 ) christiana loco sublimi, ac primas inter res creatas,  
 ios quidem cernimus, partes tenere. Declarant hoc non  
 loca Geneseos, in quibus imperium in bestias homini  
 ssum commemoratur (1, 28. 9, 2. 3.), et psalmus octa-  
 quo tenere dicitur homo locum, paulo tantummodo aut  
 is, aut Deo ipso inferiorein, verum idem innuit Domi-  
 dum cogitare iubet audientes, quantum bestias ante-  
 it (Matth. 6, 26.). Ac multi patrum ecclesiae, eandem  
 exi sententiam, homini primum inter res creatas locum  
 erunt, eiusque caussa facta esse dixerunt, quaecunque  
 s cernantur; quod testimonia *Tertulliani*<sup>25)</sup>, *Ori-*  
*is*<sup>26)</sup>, *Lactantii*<sup>27)</sup> atque *Chrysostomi*<sup>28)</sup> con-  
 unt.

Sic *Theophilus* ad Autolyo. L. II. cap. 28. p. 158, ed. Wolf. πάντα  
 γὰρ λόγῳ ποιήσας, inquit, καὶ τὰ πάντα παρέργα ἡγήσαμενος, μο-  
 νὸν ἰδίων ἔργον χειρῶν ἄξιον ἡγείται τὴν ποιήσιν τοῦ ἀνθρώπου, et  
*Basilus Magnus* in homilia in Lacis habitata (v. Opp. tom. II.  
 p. 593 ed. Garnier.) haec habet: λόγῳ ἐποίησε τὰ χερσαῖα, προς-  
 ταγματι θεοῦ εἰς τὸ εἶναι παρηχθῆ; προσταγματι γέγονε τὰ τῶν ἐλε-  
 φάντων μέγεθος, τὰ τῶν καμηλῶν, ἱπποὶ καὶ βοεὶς καὶ ὅσα μεγάλα  
 διαφέροντα καὶ ἰσχυρὰ ζῶα, κατὰ ἀγέλας ἐκτίσθη ἐνι προσταγματι·  
 καὶ τὸ ἐνὶ θανάσιωτερον, προσταγματι οὐρανός, προσταγματι ἥλιος,  
 προσταγματι βροταῖα, προσταγματι ἡ τῶν ὕδατων φύσις, ἡ τε ὑπερ-  
 τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν ἐστορεσμένη, καὶ ταῖς κοίλοισιν ἐκκεχυ-  
 μένη, πάντα προσταγματι: ὁ δὲ ἀνθρώπος χερσὶ διεπλάσθη·  
 εἶδε τὴν περὶ τὸν ἀνθρώπον τιμὴν, ἐβασκηνεν ὁ διάβολος· εἶδεν ὅτι  
 ἥλιος προτιμότερος. ὁ μὲν γὰρ προσταγματι εἰς τὸ εἶναι προηλθεν,  
 ὁ δὲ χερσὶ θεοῦ διεπλάσθη. Loca similia me deprehendere me-  
 mini apud *Hieronymum*, *Prudentium* aliosque priorum saeculorum scri-  
 ptores.

) adv. Marc. L. V. c. 13.

) Homil. in Genes. V. Opp. tom. II. p. 56.

) de ira Dei cap. 13. coll. Instit. div. L. VII. cap. 4. 5.

) Homil. VIII. in cap. I. Genes.

Quod religio christiana Deo iubente in lucem prodiiisse docet genus humanum, idem subiectum esse dicit perpetuae numinis curae, et accepisse perhibet egregia divini amoris documenta. Primum enim tradunt libri sacri, Deum res hominum externas curare, nosse, quibus homines egeant (Matth. 6, 8.), necessitatibus eorum prospicere (Matth. 6, 26—32. coll. 17, 24—28.), defendere eos a malis et calamitatibus (1 Petr. 5, 7.), iisque bona quaeque largiri et concedere (Act. 14, 17.). Deinde commemorant curam Dei circa animos hominum ad sapientiam, virtutem et felicitatem adducendos, eaque factum esse dicunt, ut non modo prophetae seu doctores subinde prodirent (Hebr. 1, 1.), verum etiam, ut *ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ* coelitus delaberetur, hominibusque cum docendo, tum moriendo salutem pararet (Ioh. 3, 16. Rom. 5, 8.). Crebro admodum laudant atque praedicant Apostoli benignitatem Dei per Iesum Christum manifestatam, eamque effecisse docent, ut homines *τὴν υἰοθεσίαν* acciperent, intelligerentque, Deum paterno sese amplecti amore (Gal. 4, 5 Ephes. 1, 5.). Atque auctor epistolae ad Hebraeos ita Deum rebus humanis consuluisse dicit, ut ne angelis quidem prospexisset; *οὐ γὰρ ᾄδῃ*, inquit, (2, 16.), *ἀγγέλων ἐπιλαμβανεται, ἀλλὰ πνεύματος Ἀβραὰμ ἐπιλαμβάνεται*. Ex his aliisque sat multis sacrarum literarum locis satis intelligitur, docere religionem christianam, genus humanum esse Deo curae cordique, et abundare egregiis amoris eius et benevolentiae documentis. Cuius quidem rei cogitatio non potest non eo facere, ut honorifice admodum de natura nostra sentiamus, quum ex iis, quae Deus hominum causa instituisse perhibetur, hominem ab ipso supremo rerum omnium domino magni fieri, intelligatur<sup>29</sup>). Magni faciamus neces-

29) Vidit hoc inter alios *Augustinus*, qui in libro de civitate D. L. VII. c. 31. p. 186. tom. VII. ed. Benedict. haec habet: „Quamquam enim, quod sumus, quod vivimus, quod coelum terramque conspiciamus, quod habemus mentem atque rationem, nequaquam valeamus actioni sufficere gratiarum: tamen quod nos onerat obrutosque peccatis et a contemplatione suae lucis aversos, ac tenebrarum, id est iniquitatis, dilectione caecatos, non omnino deseruit, misitque nobis Verbum suum, qui est eius unicus filius, qui pro nobis, assumpta carne, nato et passo, quanti Deus hominem pe-

108 Deū, supremus rerum omnium dominus, cura sua cti dignatur, ac cavere debemus, ne spernamus eos nusve, quos ab ipso Deo summis beneficiis ornari ac m loco haberi videmus.

At non modo Deus cura et amore, quo genus humanum xus est, verum etiam ὁ υἱὸς αὐτοῦ, qui amore erga homductus haec in terras descendisse, naturam nostram se hominesque beasse perhibetur, quantus naturae e honos habendus sit, declaravit. Ex verbis Ioannis .): ὁ λόγος σαφὲς ἐγένετο καὶ ἐσκήνησεν ἐν ἡμῖν, e di- auli: Χριστὸς Ἰησοῦς ἑαυτὸν ἐκενώσε, μορφὴν δούλου ν, ἐν ὁμοιωματι ἀνθρώπων γενομένος καὶ σχηματι εὐρε- ῆς ἀνθρώπου (Philipp. 2, 7. 8. coll. Rom. 8, 3. Hebr. 2, et ex aliis literarum s. locis intelligitur, docere religio- christianam, τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ seu τὸν λόγον naturam nam induisse eaque indutum his in terris vixisse. Et quam theologi loca ista literarum s. diverso modo in- terunt, in definienda explicandaque, quam iis superstru- nt, doctrina in varias partes discesserunt, et explicaturi, explicari nequeunt, in argutias ac nugas inciderunt: ta- in eo consenserunt, ut aut Deum ipsum, aut filium eius, aturae nostrae communionem venisse docerent. Quae em doctrinā non exiguam habuisse videtur vim in ani- hominum ad agnoscendam naturae suae dignitatem ad- endis. Quum enim homines audirent, aut Deum ipsum, filium eius non designatum esse, ipsos fratrum nomine ellare (Hebr. 2, 11.) atque in naturae ipsorum communio- n venire, agnoscere debebant naturae suae dignitatem, ac as indicare, sperni atque contemni, quos aut Deus aut filius s tanto dignos habuisset honore <sup>30</sup>). Et quum literae s.

---

deret, nosceremus etc., quae corda, quot linguae ad agendas ei gra- tias satis esse contenderint?"

Monent hoc passim patres ecclesiae, v. c. *Augustinus* in libro de vera religione cap. XLV. p. 757. tom I. ed. Benedict. „Sed quum omnibus modis, inquit, medeatur animis Deus pro temporum op- portunitatibus, quae mira eius sapientia ordinantur, de quibus aut non est tractandum, aut inter pios perfectosque tractandum est, nullo modo beneficentius consuluit generi humano, quam quum ipsa sapientia Dei, id est unicus filius consubstantialis Patri et coaeter-



tradant, Iesum Christum, amore erga homines ductum, hasce in terras descendisse adeoque mortem pro iis subisse (ἡγάπησεν ἡμᾶς καὶ παραδωκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν, Ephes. 5, 2 Rom. 5, 5.), etiam hoc eo facere debebat, ut homines, quantum naturae suae tribuendum sit pretium, intelligerent. Nam naturae, quas ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ita amavit; ut eas docendo moriendoque beare decerneret, non possunt non magno a omnibus haberi pretio, qui, quanta sit τοῦ λόγου maiestas cognorunt.

Quam religio christiana adserit et declarat naturae nostrae dignitatem, eam pertinere dicit ad omnes omnino homines, eoque ipso, quem decretis eius illustratum esse defendimus locum, absolvit. Θεός, inquit *Paulus* (1 Timoth. 2, 4), πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι, et alibi: ἐπεφάνη χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σωτηρία πᾶσιν ἀνθρώποις (Tit. 2, 11. Οὐκ ἔστι Θεός, dicit *Petrus* (Act. 10, 34. 35.), προσωποποιήτης, ἀλλ' ἐν παντί ἐθνεῖ, ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, δεκτός αὐτῷ ἐστι. Hisque verbis uterque significat, Deum cura sua et amore omnes omnino homines amplecti. Pariterque tradunt scriptores sacri, beneficia I. C. ad omnes homines, nulla generis, gentis ordinisve ratione habita, pertinere (Galat. 3, 27. 28. 1 Corinth. 12, 13.), ac Christus deducere ἑαυτὸν ἀντικλυτὸν ὑπὲρ πάντων (1 Timoth. 2, 6). Ex quibus quidem aliisque, quos commemorare longum foret, litterarum s. locis satis, credo, quod volumus, intelligitur si modo supra dictis demonstratum est, amore, quo Deus et Christus homines amplexi sunt, declaratam esse naturae nostrae dignitatem. Huc quum accederet, quod Iesus et Apostoli haud dedignabantur homines pauperes, loco obscuros et a literis alienos ad religionem christianam adducere (v. Matth. 11, 5. 25. 1 Corinth. 1, 26—28.), eundemque r

---

nus, totum hominem suscipere dignatus est, et Verbum carnicatum est et habitavit in nobis. Ita enim monstravit carnalibus non valentibus mente intueri virtutem, corporeisque sensibus de quaquam excelsum locum inter creaturas habeat humana natura, non solum visibiliter (nam id poterat et in aliquo aethereo corpore nostrorum adspectuum tolerantiam temperato), sed hominem in vero homine apparuit; ipsa enim natura suscipienda erat, liberanda.

iorum saeculorum doctores sequebantur<sup>31)</sup>, non modo  
 it, Iesum eiusque ministros satis honorifice de ordi-  
 niorum hominibus sensisse, verum etiam data est  
 ae doctoribus declarandi opportunitas, eandem omnium  
 o hominum esse naturam. Quum enim nonnulli, nomini  
 ano infensi, ut *Iulianus*<sup>32)</sup>, id ipsum Iesu et Apo-  
 vitio darent, quod servis, mulierculis hominibusque  
 is evangelium praedicassent, monent ecclesiae doct-  
 ominatimque *Cyrillus*<sup>33)</sup>, reprehensionem Iuliani  
 rus, homines pares nasci, eandem omnium esse natu-  
 ra *ἀπασιν ἀνθρώποις ἡ φύσις*), ideoque fieri posse, ut  
 et ignobiles aequè sapienter honesteque vivant, ac qui  
 s atque honoribus abundant. Idemque haud pauci  
 r illos doctores ecclesiae tradunt, e quibus unum lau-  
 sufficiat *Lactantium*, qui, eundem persequens lo-  
 eam ob causam Christianos fratrum nomine appellari  
 quod sese pares esse intelligant<sup>34)</sup>.

Neque vero sat habuerunt religionis christianae docto-  
 ea commemorare atque exponere, quibus naturae no-  
 dignitas continetur, verum etiam retulerunt hunc locum  
 res, dederuntque operam, ut homines, cogitanda natu-  
 rae dignitate, ad exsolvenda officia, cum sibi tum aliis  
 a, adducerentur. Exempla nonnulla, huc pertinentia,  
 sis N. T. libris reperiuntur. *Paulus* v. c. monens  
 tianos intelligentiores, ut sese demittant ad imbecillita-  
 torum, qui *το τα εἰδωλόθνητα ἐσθίειν* nefas iudicare sole-  
 parcendum iis esse dicit, pro quibus Christus mortuus  
 tom. 14, 15. 1 Corinth. 8, 11.), h. e. non esse negligen-  
 quos Christus tanti fecerit, ut mortem adeo pro iis  
 ret. Pariterque *Iacobus* monet lectores, ut iis male  
 re caveant, quos Deus ad sui similitudinem formaverit  
 ), et Dominus ipse hortatur homines ad fiduciam in Deo

v. *Theodoret* Graec. Affect. Curat. Disputat. V. p. 840. tom. IV.  
 ed. Schulz.

v. *Cyrillum* contra Iulian. L. VI. p. 206. ed. Spanhem.

v. contra Iulian. l. I. p. 207.

v. Instit. div. L. V. c. 15. p. 593. ed. Walch.

ponendam, dum eos de naturae suae praestantia cogitare iubet (Matth. 6, 26.). Neque loca, huc pertinentia, in scriptis patrum ecclesiae frustra quaeruntur. Sic *Gregorius Nazianzenus* in oratione decima sexta, quae περὶ φιλοπονηίας, de pauperibus amandis, inscribitur, pauperes esse dicit <sup>35)</sup> τοὺς το κατ' εἰκὼνα λαχόντας ὁμοίως ἡμῖν (aeque ac nos imaginem divinam referre), eoque ipso movere studet gradientes, ut officia, miseris debita, exsolvant. Atque *Eusebius* monet <sup>36)</sup>, hominem, ubi de sua cum Deo similitudine cogitarit, non posse non eo adduci, ut exuat et fugiat vitia naturae suae dignitati contraria. Neque recentiorum temporum doctores locum neglexisse existimandi sunt, quum, intelligentiores quosque, aut doctrinam de moribus exponentes, aut populo morum praecepta tradentes, crebro admodum de naturae nostrae praestantia verba fecisse, et argumentis ab eadem ductis in commendandis inculcandisque, quibus homines tenentur, officiis usos esse, ex ipsis eorum scriptis intelligatur.

Religionem christianam, adserenda et declaranda, quae hominem ornat, dignitate, salutis generis nostri consuluisse et coniectura probabile est, et indicium quibusdam indicatur. Fieri vix potuit, quin religio, pollens illa auctoritate divina, et per magnam terrarum orbis partem diffusa, animos hominum decretis suis imbueret, praeceptis regeret, hocque modo mores eorum mutaret vitamque componeret. Neque hanc meram esse coniecturam, scrutanda rerum gestarum memoria intelligitur. Nam gentium a religione christiana alienarum comparatio cum nationibus Christi nomen professis unumquemque, credo, facile docebit, religionem christianam attulisse hominibus multa nec exigua commoda, e qui-

35) v. Opp. tom. I. p. 247. ed. Col.

36) v. Praeparat. Evang. L. VII. c. 10. p. 316. His similia sunt, quae in libello *de dignitate conditionis humanae*, qui aut Ambrosium aut alium priorum temporum scriptorem auctorem habet, leguntur v. Opp. *Ambrosii* tom. II. Append. p. 612. ed. Bened.

ic quidem ea tantummodo paucis commemorabo, quae a sunt a declarata et adserta naturae nostrae prae- et dignitate.

eque vero hoc mihi volo, illuxisse, simulatque religio ma tradi coepisset, auream, quam dicunt, aetatem, esse ubique locorum feritatis et barbariei reliquias, ut Christo nomen dedissent, naturae nostrae dignitatosse, eaque cogitanda addictos esse ad explenda, um sibi, tum aliis deberent, officia. Non ita ignarus rum gestarum, ut multa in legibus, institutis, moribus te vita nationum, Christi nomen professarum, depre- nesciam naturae nostrae dignitati plane contraria. mperatorum Romanorum, maximeque Byzantinorum, etatis speciem prae se ferrent, impium crudelitate sua erbia naturae humanae contemptum prodiderunt. Ger- manicae aliaeque nationes, septentrionem versus de- , non protinus exuerunt, susceptis Christianorum sa- eritatem atque barbariem. Detestandam inter eas res as crudelitatem et impium uxorum servorumque con- m. Ac ne nostrorum quidem temporum ea est felici- t naturae humanae dignitas agnoscatur ab omnibus et a sint ubique locorum, quae ei repugnare videantur. anc usque diem nationes, quae accessisse dicuntur ad um vitae morumque cultum, homines inferiorum or- a negligunt, Afris servitutis iugum imponunt, bella et eaque satis atrocia; et his aliisque signis haud obscu- eclarant, naturam humanam non ubique locorum tanti- quanti fieri debeat ab iis, qui religionis christianae de- et praeceptis sese duci patiantur.

At vehementer erraret, qui ex his hactenus dictis sequi- ret, aut religionem christianam ita comparatam esse, ut facere possit ad regendos emendandosque hominum os, aut certe nullas eius faisse partes in mandis mori- hominibusque ad humanitatem adducendis. Quum enim i tempore varia impedimenta saluti eius vi et effica- obliicerentur, nemini mirum videri debet, non sublata ubique locorum, quae decretis eius atque praeceptis re- nant. Quo religio christiana primum in lacem prodibat

tempore, tradebatur Romanis, quorum mores ita corruptos fuisse scimus, ut nullus remedio locus esset, adeoque religio ipsa morum pessimorum contagione corrumperetur. Posthaec nuntiabatur evangelium gentibus feris ac barbaris, quae nonnisi sensim paulatimque ad mansuetudinem et vitae cultum adduci poterant. Atque omni tempore salutaris eius vis et efficacia impedita est, nunc stupore hominum, avaritia et superbia, nunc moribus et institutis, quae aut vetustate sua commendabantur, aut tolli difficulter poterant ob arctam cum regnorum formis et cupiditatibus singulorum coniunctionem. Nihilominus idoneis doceri potest argumentis, religionem christianam rebus humanis egregie consuluisse. Nominatimque adserenda et declaranda, quae hominem ornat, dignitate, hoc, si quid video, effecit, ut, *quantum vitae hominis pretium tribuendum sit, rectius, quam antea factum erat, intelligeretur, servitus, nisi abrogaretur prorsus, mitigaretur certe et ab intelligentiori quoque damnetur, de omnibus omnino hominibus erudiendis et ad vitae cultum adducendis cogitaretur, denique vitia nonnulla ac scelera, dignitati hominis quam maxime contraria, minuerentur.* Quae singula exemplis nonnullis confirmanda et illustranda sunt.

Qui de natura hominis satis honorifice sentit, non potest non intelligere, magnum vitae eius pretium tribuendum esse, diligenterque cavebit, ne, quos Deo iubente in lucem prodierit et perpetuae curae eius subiectos esse novit, ulli modo laedere videatur. Quisque hominem ideo his in terris collocatum esse intellexit, ut mentem et animum colat et exornet, hocque modo aptus fiat ad tenendum, quo a Deo creatus est, consilium, nefas iudicare debet, quempiam e medio tollere, atque impedire, quo minus metam, a Deo ipsi propositam, attingat. Quare religio christiana, declarans naturae nostrae dignitatem, adduxit sectatores suos ad agnoscendum quod vitae hominis tribui debet, pretium, nominatimque fecit, ut cum ludi gladiatorii, qui inter Romanos in usu erant, tollerentur, tum impius foetum abigendorum atque infantium exponendorum mos ab intelligentiori quoque vehementer damnetur.

Immanis erat Romanorum mos, prodeus ille nefandus

elitatem et impium naturae humanae contemptum, quos in arenam descendere et decertare invicem iubere ut vulneribus eorum et caedibus delectarentur. Non et non vehementer indignari, qui, quae fuerit ludorum atrociorum ratio, duce *Cicerone*, *Livio*, *Suetonio* natimque *Seneca* <sup>37)</sup> noverit, multa hominum millia re iis periisse cogitarit <sup>38)</sup>, ac tantam saepe fuisse intellexit spectantium crudelitatem, ut pollicem verterent, hoc signo homines, labore et vulneribus fessos, ferrum revere ac mortem certando quaerere iuberent <sup>39)</sup>. Et tantus inter Romanos horum ludorum amor, ut, teste *Cicero* <sup>40)</sup>, nullum tempus esset frequentioris populi, quam gladiatorium, ac non modo mares, verum etiam foeminae, exuta sexus sui mansuetudine, cruentis istis spectaculis delectarentur. Religionem christianam, quae humanitatem commendat et mansuetudinem, et sectatores suos ad descendendum, quod vitae hominis tribui debet, pretium addidit, ea fecisse, ut ludi gladiatorii abrogarentur, admodum simile est, quum eos ab omnibus priorum temporum christianis vehementer improbatos et ab iis demum imperatoribus sublato esse sciamus, qui Christianorum sacra susceperant. Omnes ferme priorum saeculorum scriptores, *Cicero* <sup>41)</sup>, *Cyprianus* <sup>42)</sup>, *Athenagoras* <sup>43)</sup>, *Eusebius* <sup>44)</sup>, *Lactantius* <sup>45)</sup> aliique ludos istos ve-

1) v. Ep. VII. cf. *Iusti Lipsii Saturnalia Sermonum Libri duo*, qui de gladiatoribus agit in Opp. tom. III. p. 483 sqq. *Maierotto* Ueber Sitten und Lebensart der Römer in verschiedenen Zeiten der Republik Th., I. p. 227 sqq.

2) *Traianus*, quum, Dacia domita, triumphum egisset, decem gladiatorum millia in arenam deduxit; v. *Dio* XLVIII, 15.; unde colligi potest, alio quoque tempore non exiguum fuisse gladiatorum, qui decertare iuberentur, numerum, ideoque insignem hominum multitudinem ludis istis periisse.

3) v. *Juvenal.* III, 36. et *Cic. Quaes. Tusc.* L. II, c. 17.

4) v. pro Sext., c. 59.

5) de spectac. c. 19—21.

6) ad Donat. p. 5.

7) Legat. p. 38.

8) ad Autolyc. L. III, c. 15.

9) Instit. div. L. IV, c. 20.

hementer improbant, esse eos dicunt spectacula *cruenta*, hortanturque Christianos, ut eos angue peius fugiant et aver- sentur. Ac si quis diceret, spectacula ista non ob crudelita- tem, quam spirabant, verum eam quod causam Christianis tantopere displicuisse, quod aut tempore Saturnalium, aut diebus Minervae sacris, edi solita fuissent, ac partem aliquam rituum sacrorum Christianis invisorum effecissent, non ne- garem, odium, quo Christiani res paganorum sacras habe- bant, eo fecisse, ut ludos istos abominarentur, idem vero ad- firmarem, eos alias quoque ob causas improbatos esse et re- prehensos. Nam *Theophilus* in eo, quem laudavi, loco *τας θεας των μονομαχων*, inquit, *ημιν απειρηται οργην, ινα μη κοινωνου και συνιστορες φονων γενομεθα*, hisque verbis significat, Christianos spectacula ista ideo aversatos esse, quod caedes videre nollent. Pariterque exinde, quod a temporum istorum scriptoribus saepissime spectacula *cru- enta* dicuntur, colligi potest, Christianos ea abominatos esse ob crudelitatem, quam prodebant, et impium naturae huma- nae contemptum. Quae quidem Christianorum, ludos istos damnantium, voces hoc effecerunt, ut a Constantino vetaren- tur <sup>46)</sup> et, quum difficile sit tollere mores inveteratos, ab Honorio a. 404 prorsus abregarentur <sup>47)</sup>. Ac si quis diceret, Constantinum, non humanitate, sed superstitione motum, spectacula ista sustulisse, quippe quem multis, quae gessit ac suscepit, ingenium ferox et crudele prodidisse sciamus, fieri facile posse monerem, ut, qui cupiditatibus incensus aut ti- more suspensus crudelem sese praebeat ac ferocem, metu ex- cusso sedatisque cupiditatibus rectae rationis praecepta sequa- tur, et leges ferat haud exiguae a iustitia et humanitate com- mendationem habentes. Quod si cogitaverimus, ludos istos religionis christianae decretis plane repugnare, a Christia- nis reprehensos et ab iis demum imperatoribus sublato esse, qui Christianorum sacra susceperant, vix dubitari potest, re- ligionem christianam haud parum eo fecisse, ut, ab intelli-

46) v. *Euseb.* in *Vita Constant.* L. IV. c. 25.

47) v. *Prudent.* contra *Symmach.* II, 11. 21. et *Bachii Historiam Iuris- prud.* Rom. edid. a *Stockmanno* p. 503. et 509.

ori quoque damnati, interposita legum auctoritate abrotur<sup>48</sup>).

Penes omnes ferme gentes a religione christiana aliasque satis cultas, immanis foetuum abigendorum et in-  
m exponendorum mos reperitur. Inter Graecos<sup>49</sup>)  
natimque inter Athenienses<sup>50</sup>) τον χυτρισμον seu το χυ-  
v satis crebrum fuisse, multis ex signis colligitur. Erat  
Athenis peculiare foeminarum genus (ἐγχυτρίαλ dicun-  
), quae exponendis infantibus adhibebantur, et saepe  
dum cum in comoediis graecis, tum in latinis Plauti et  
titi, quarum argumenta e rebus Graecorum repetita  
omnis rei cardo circa filium filiamve vertitur, quae,  
infans exposita fuisset, a parentibus et cognatis agno-  
: Nec Graeci, si a Thebanis discesseris<sup>52</sup>), leges ha-  
unt, quibus parentum aut levitati et temeritati, aut ava-  
et crudelitati tantum iretur. Adeoque inter Lacedae-  
is lege sancitum erat, ut infantes debiles ac deformes in  
etas abicerentur<sup>53</sup>); atque inter Athenienses licuisse  
parenti, infantes eiusmodi exponere et enecare, exinde  
abile est, quod leges Solonis, teste Sexto Empirico<sup>54</sup>),  
ntibus eadem in liberos iura tribuerunt, quae iis ex le-  
s Romuli et XII tabularum concessa erant. Nam ex le-  
s Romuli, quamquam iuebant cives omnem partum vi-  
n ac, quae primogenitae essent, filias tollere, licuit tamen  
nti cum filias, quae deinceps nascerentur, tum infantes  
los et monstrosos exponere aut enecare, si modo ostensi

Consentientem habeo, hac quidem in re, *Eduardum Ryan* in libro: *Geschichte der Wirkungen der verschiedenen Religionen auf die Sittlichkeit und Glückseligkeit des Menschengeschlechts*. Aus dem Engl. übersetzt von *Kindervater* p. 317 sq.

v. quae concessit *Bartels* in libro: *Ueber den Werth und die Wirkungen der Sittenlehre Jesu*. Th. II. p. 200—203:

v. *Petitum* ad *Leges Atticas* p. 144.

ἐγχυτρίαλ μαιία; αὐ ἐκτιθεῖσθαι ἐν χυτρίαις τα βρετρη; v. Schol. ad *Aristophanis Vespas* v. 288.

) Hos legem habuisse, qua, ne quis infantem recens natum exponeret, prohibebatur, auctor est *Aelianus*; v. *Varior. Historiar.* L. II. c. 7.

) v. *Plutarchum* in *vita Lycurgi* cap. 16.

) v. *Hypothes. Pyrrhon.* L. III. p. 180.



essent quinque vicinis proximis atque illi exponendos esse censuissent <sup>55</sup>). Quam Romuli legem in XII tabulis Decemvirorum auctoritate confirmatam esse, e *Cicerone* intelligitur <sup>56</sup>). Atque in usu fuisse, mergere et exponere infantes debiles ac monstrosos, uterque *Seneca* docet. „Nascuntur quidam, inquit Seneca pater <sup>57</sup>), aliqua corporis parte mutilati, infirmi et in nullam spem idonei, quos parentes sui abiiciunt magis, quam exponunt.“ Et apud Senecam filium <sup>58</sup>) haec leguntur: „Portentosos foetus exstinguimus, liberos quoque, si debiles monstrosique editi sunt, mergimus.“ Quamquam, quas commemoravi, leges, concedentes parentibus ius vitae et netis, satis inhumanae sunt et impium hominis contemptum produnt: mores tamen peiores legibus fuisse videntur. Nam admodum verosimile est, leges istas ita migratas esse a multis, ut non modo infirmi et portentosi, verum etiam infantes integri, quos parentes aut ob coniugis odium, aut ob malum omen, aut quamcunque demum ob causam, alere et educare nollent, exponerentur. Quid interdum factum esse signis nonnullis iisque haud obscuris indicatur. Sic ipse Augustus ex nepte Iulia post damnationem editum infantem agnosci alique vetuit <sup>59</sup>); et Suetonius, defuncto Germanico partus coniugum in doloris significationem expositos esse, narrat <sup>60</sup>). Pariterque Tacitus, ubi de rebus Iudaeorum et Germanorum exponit <sup>61</sup>), apud neutrum horum populorum in usu esse dicit, numerum liberorum finire aut quemquam ex agnatis necare, hisque verbis innuere videtur, fieri a Romanis, quod barbari nefas iudicent. Neque inter Graecos tantum et Romanos, verum etiam inter Sinenses, cultissimam Asiae gentem, impius liberorum exponendorum mos reperitur, ut ab iis traditum acce-

55) v. *Dionysium Halicarnass.* L. II. c. 15. p. 266. vol. I. ed. Reisk.

56) de Leg. L. III. c. 8.

57) v. Lib. V. Controv. 33.

58) v. de ira L. I. c. 15.

59) v. *Suetonium* in Octavio c. 65.

60) in Calig. c. 5.

61) v. *Histor.* L. V. c. 5. et de moribus German. cap. 19.

qui nuper itinera istuc fecerunt <sup>62</sup>). Quotidie in urbe stius (Peking) infantes exponuntur, neque exponere se prohibitum est, atque a ministris publicis quavis urbem peragrantibus tolluntur, non ut alantur, verum in conspectu hominum amoveantur, et semianimes in soliecti misere pereant. — Quamdiu incorrupti erant eorum mores, nulla aut rara foeminarum, quae viscerum intulissent, exempla reperiuntur, quum morum tas gignere soleat et alere amorem sobolis et desiderii. Labentibus autem rebus Romanorum, quum luxuries libido in rempublicam inveharentur, tanta insequuta rum corruptio, ut multae foeminae, pertaesae molea puerperii, quem in utero gerebant, foetum enecare abitarent <sup>63</sup>). Neque meretrices tantum, verum etiam simorum Romanorum coniuges crebro admodum foegisse, et magnam huiusce criminis fuisse frequentiam, is scriptorum temporis istius locis intelligitur <sup>64</sup>). Datur quidem leges, mulieribus, quae visceribus suis vimissent, exsilii poenam minitantes <sup>65</sup>), at non ideo eas esse, quod impium iudicatum esset, foetum enecare, e colligi potest, quod ad uxores tantummodo, nec ad pertinebant, quae foetum extra matrimonium conceptumissent. Decretae erant poenae foeminis, quae partumissent, non ob caedem commissam, sed ob iniuriam mallatam <sup>66</sup>). Quodque magis etiam miraberis, fuit adeo isophus, isque unus e celeberrimis, qui licere interdum et, foetum abigere. *Aristoteles*, qui in quaque civitatem esse debere civium numerum ac definitum exi-

v. *Barrow's Reise nach China* Th. I. p. 204—212.

v. quae super moribus temporum istorum disputavit *Meiners* in der Geschichte des Verfalls der Sitten, der Wissenschaften und Sprache der Römer p. 95 sqq.

v. *Juvenal.* VI. 593 sqq. *Senec.* in Consol. ad Helviam c. 16. *Ovid.* Fast. I. 619 sqq. *Sueton.* in Domitian. c. 22. *Minuc. Felix* in Octav. c. 30.

v. L. 8. D. ad L. Corn. de sicariis et L. 4. de extraord. poenis.

v. quae super hac re monuit *Boehmer* in Meditat. ad Constit. crim. Carol. ad Art. 133. §. 5.

stimabat, *ἐμπορεῖσθαι δεῖ*, inquit <sup>67)</sup>, *τὴν ἀναβλῶσιν*, ne hominum multitudo nimis augeatur. Ac quamquam fieri eam debere dicebat, antequam foetui sensus et vita inesset (*πρὶν αἰσθῆσθαι ἐγγενεῖσθαι καὶ ζῶην*): tamen haecce eius sententia ita comparata est, ut cum decretis religionis christianae, tum placitis philosophorum nostrorum planissime repugnet.

Quod si cum moribus Graecorum et Romanorum hactenus enarratis hominum nostrorum mores comparaveris, facile, credo, animadvertes, eam temporum nostrorum esse felicitatem, ut, quod pretium vitae hominis tribuendum sit, rectius, quam olim factum est, intelligatur. Quamquam enim inter nostros quoque foetus abiguntur et infantes exponuntur: hoc tamen nec ita crebro, ut inter Graecos et Romanos, factum esse intelleximus, nec ab iis fieri solet foeminis, quae nobiles et honestae haberi cupiunt. Meretrices tantummodo abigunt foetum, et infantes non facile exponuntur, nisi ab iis, quae non habent, quo, quem innuptae conceperunt, partum alant ac sustentent. Praeterea inter omnes nationes, Christi nomen professas, leges latae sunt, quibus, ne aut foetus abigatur aut partus exponatur, propositis poenis iisque sat gravibus prohibetur. Neque licet e legibus nationum christianarum infantes debiles et infirmos abiicere: monstra tantummodo, capite et facie humana carentia, enecantur. Ac, quod primo loco commemorare debebam, loca publica habemus infantibus, qui expositi sint, alendis educandisque idonea; quibus, quantum scio, Graeci atque Romani prorsus caruerunt. Londini, Parisiis, Lisbonae, Moscoviae, Venetiis, atque in omnibus ferme frequentioribus Europae urbibus loca eiusmodi, egregia pietatis et humanitatis monumenta, reperiuntur.

In efficienda, quam factam esse dixi, morum mutatione religionis christianae non ultimas fuisse partes, admodum verosimile est. Num leges, quibus partum exponi poenis propositis vetabatur, ante tempora christiana, an ab iis demum imperatoribus latae sint, qui Christi nomen profess

67) v. Polit. VII. 16.

, quaestio est, agitata illa inter iureconsultos doctissimi cui componendae memet impari sentio. *Gerhardi Noodt* <sup>68)</sup> a christianis demum imperatoribus leges, s. liberos exponi vetaretur, latas esse defendit; *Cornelius van Bynkershoek* <sup>69)</sup> autem, contrariam amens sententiam, leges eiusmodi iamiam inde a tempore ni, Hadriani et Antonini Pii prodixisse existimavit. Nos, quae uterque hac de re disputavit, fuisse concedimus a Severi temporibus iureconsultos, qui partus exponi vehementer improbarent <sup>70)</sup>, adeoque legem Cornelie sicariis, et legem Pompeiam de parriocidiis ad infantes errent, ac prodixisse edicta imperatorum, quibus, foebigi, vetabatur: iidem vero Constantinum primum existimamus, qui iuberet, ut infantes egenorum publicis alerentur <sup>71)</sup>, ne parentes penuria et egestate cinus indignum impellerentur; ac Valentinianum, Valm et Gratianum primos leges tulisse, quibus, qui partum suisset, capitali supplicio dignus declararetur <sup>72)</sup>. Ac rem christianam effecisse, ut leges istae darentur, et par-expositio ab intelligentiori quoque pro crimine nefando retur, vix dubitari potest, quum non modo decreta eius.

v. librum eius, qui inscribitur: *Iulius Paulus seu de partus expositione et nece apud veteres*, in *Opp.* (L. R. 1724.) p. 567 sqq. et eiusd. *Amicam Responsionem ad difficultates Iulio Paulo motas a Cornelio van Bynkershoek* l. l. p. 591 sqq.

v. Opusculum eius de iure occidendi, vendendi et exponendi liberos apud veter. Romanos, insert. *Opusc.* ed. Conradi. Halae 1729.

Pertinet huc potissimum *Iulius Paulus*, qui Severi temporibus floruit. Fragmentum libri eius de *Sententiis* reperitur l. 4. *Digest.* de agnoscendis et alendis libris, atque ita sese habet: Necare videtur non tantum is, qui partum perfocat, sed et is, qui abicit et qui alimonia denegat, et is, qui publicis locis misericordiae causa exponit, quam ipse non habet.

Reperitur haec lex in *Cod. Theodos.* L. XI. tit. 27. tom. IV. p. 188. ed. Gothofredi, et ita se habet: Aereis tabulis, vel cerussatis, aut linteis mappis, scripta per omnes civitates Italiae proponatur lex, quae parentum manus a patricidio arceat votumque veritat in melius: officiumque tuum haec cura perstringat, ut, si quis parens adferat subolem, quam pro paupertate educare non possit, nec in alimentis, nec in veste impertienda tardetur, cum educatio nascentis infantiae moras ferre non possit: ad quam rem et fiscum nostrum et rem privatam indiscreta iussimus praebere obsequia.

1) v. de his legibus *Gerhardi Noodt* *Iulium Paulum*, cap. 6. p. 575 sqq.

adducant hominem ad agnoscendum, quod vitae debetur, pretium, verum etiam impietatem parentum, qui aut foetum abegissent, aut infantes exposuissent, a Christianis priorum temporum, vehementer improbatam esse, ex ipsis eorum scriptis intelligatur. *Iustinus Martyr*, ubi de moribus Christianorum exponit, *ἡμεῖς; inquit*<sup>73)</sup>, *ἐπιθραύειν τα γεννημένα νόμον αὐτοῦ εἰς αὐτὸν δέδωκεν*<sup>74)</sup> *Athenagoras*<sup>75)</sup>, *Tertullianus*<sup>76)</sup>, et *Minucius Felix*<sup>77)</sup> foetum abigendo homicidium committi dicunt; et *Lactantius*: si quis, ait<sup>78)</sup>, liberos ob pauperiem non poterit educare, satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus *Dei opera* corrumpat. Quod quum omnium temporum Christiani docerent et inculcarent, accederetque philosophia, humanitatem commendans, factum est, ut nefas esse intelligeretur, partum exponere et foetum abigere; utque leges, criminum istorum reis poenas minitantes, ubique locorum promulgarentur, et hospitia excipiendis alendisque, qui expositi essent, infantibus idonea cum publicis, tum privatis sumtibus conderentur.

Multa praeterea commemorare possem, quibus Graeci et Romani, cultissimae antiquitatis nationes, sese ignorasse significarunt, quantum vitae hominis pretium debeat. *Lacedaemonum* *κρυπτία*<sup>79)</sup>, *lex Romanorum*, qua, domino occiso, omnis familia, quae sub eodem tecto mansitaverat, ad supplicium agi iuebatur<sup>80)</sup>, et impius dominorum mos,

73) Apolog. I. c. 36.

74) v. Legat. pro Christ. p. 38.

75) v. Apologet. c. 9. ubi haec leguntur: Nobis vero homicidio semel interdicto, etiam conceptum utero, dum adhuc sanguis in hominem deliberatur, dissolvere non licet. Homicidii festinatio est, prohibere nasci, nec refert, natam quis eripiat animam, an nascentem disturbet. *Homo est et qui est futurus.* coll. ad Nat. L. I. c. 15.

76) v. Octav. c. 30. Sunt, inquit, quae in ipsis visceribus, medicamentis epotis, originem futuri hominis extinguant et parricidium faciant, antequam pariant.

77) in Instit. div. L. VI. c. 20.

78) v. Manso in Fibro: Sparta. Ein Versuch zur Aufklärung der Geschichte und Verfassung dieses Staats. B. I. Th. II. p. 135 sqq.

79) Qui historiam huius legis cognoscere cupit, adeat *Dachii* *Historia Iurisprud. Rom.* ed. Stockm. p. 341 sqq. et eiusd. D. Traianus

vos aegrotos, quos alere nollent, exponere sole-  
 ), immanem prodit crudelitatem, et non potest non  
 no spretae a nationibus istis naturae humanae satis  
 to haberi. Quodque magis etiam miraberis, fuerunt  
 philosophi, qui, quod pretium vitae hominis habendum  
 morarent. Sic *Hecato*, philosophus graecus, Cice-  
 ste<sup>21</sup>), quaesivit, si viro bono in mari iactura facien-  
 t, equine pretiosi potius iacturam faceret, an servuli  
 quam movere quaestionem ab omnibus nostris impium  
 manum iudicaretur. Nolo autem exemplis, quorum  
 ita in sententiae meae testimonium commemorare pos-  
 enarrandis diutius immorari, quum, quod volo, hac-  
 icis satis, credo, demonstretur. Veniendum est po-  
 lid, quod loco secundo posuimus, docendamque, rem  
 christianam declaranda hominis dignitate effecisse,  
 ritus, nisi prorsus abrogaretur, certe mitigaretur, et ab  
 gentiori quoque, ceu homine indigna, damnaretur.

Qui satis honorifice de natura hominis sentit, qui cum  
 e et libertate praeditum eamque ob causam ab ipso  
 is in terris collocatum esse novit, ut rerum suarum in-  
 anta quam laetissima capiat, quique non ad singulos tan-  
 verum ad omnes omnino homines pertinere intellexit,  
 naturam nostram ornat, dignitatem: is non potest non  
 lutem abominari, quippe quae hominem sui iuris et ar-  
 esse non sinit, eum impedit, quo minus mentem et ani-  
 colat et exornet, ac quos pares genuerat natura, ita  
 res efficit, ut, quas alter sibi intulisset iniurias, alter  
 teneatur inultas. Quae quum ita sint, facile intelli-  
 servitutem, ceu homine indignam, vehementer impro-

seu de Legg. Traiani Commentar. p. 123 sqq. Exemplum, quo do-  
 ceri potest, legem istam multis hominibus interitum attulisse, habes  
 in Taciti Annal. L. XIV. c. 42—46. eamque ne intelligentioribus  
 quidem displicuisse, exinde colligitur, quod *Ulpianus* L. I. D. de  
 Sc. Silan. nullam domum tutam esse posse dicit, nisi periculo ca-  
 pitis sui custodiam dominis, tam a domesticis, quam ab extraneis,  
 prestare servi cogantur.

<sup>1</sup> v. *Suetonium* in vita Claudii c. 25.

<sup>2</sup> de Off. L. III. c. 23.

bandam esse e religionis christianae decretis, quae ita comparata esse demonstravi, ut homines ad agnoscendam naturae suae dignitatem adducant. Ac quum hanc ipsam religionem, late admodum diffusam, magnam in regundis hominum animis vim habuisse sciamus, admodum verosimile est, decreta eius ac praecepta tantum valuisse, ut servitus, nisi abrogaretur prorsus, certe mitigaretur et ab intelligentiori quoque vehementer improbaretur.

Qui in scrutandis rebus Graecorum et Romanorum versatus est, noxit, servorum, dure ac severe habitorum, cum apud hos, tum apud illos, magnum admodum fuisse numerum. Athenienses 400,000, Corinthii et Aeginenses plures adeo habuisse dicuntur servos<sup>82)</sup>; atque inter Romanos numerus eorum tantus erat, ut censum ingenuorum aequaret<sup>83)</sup>. Erat autem conditio servorum, si ab iis discesseris, quod Athenienses alebant<sup>84)</sup>, tam dura et molesta, ut, eos non hominum, sed pecudum loco habitos esse, facile intelligatur. Notum est, quae fuerit Spartanorum in servos, qui Helotae dicuntur, crudelitas, quaeque dominorum iniuriae ferendae iis fuerint inultae. Nihil delinquentes saevis adficiabantur verberibus, ut, sese servos esse, intelligerent, et haud pauci eorum, aut iubentibus, qui magistratum capessiverant, Ephoris, aut a iuvenibus Spartanis, qui bellis et caedibus dele-

82) Memorat hoc de servis Atheniensium *Athenaeus* Deipnos. p. 27. *Hume* (v. *Essay on the Populousness of antient nations* T. I. P. I. p. 459.). *Athenaeum* errasse, et 40,000 tantum servos in terris Atticis vixisse defendit. At idem Athenaei confirmatum iuverunt cum *Wallace* in *Dissertation on the number of Mankind*, tum *Reitemei* in libro: *Geschichte und Zustand der Sklaverei und Leibeigenschaft in Griechenland* p. 68 sqq.

83) v. *Krause* *Geschichte der wichtigsten Begebenheiten des heutigen Europa* B. I. p. 41. et *Ioachimi Potgiesseri* *Commentar. iuris Germanici de statu servorum*, in *Prolegom.* §. 36. p. 43. Scriptores romani nullos commemorant dominos, qui examinae greges, legiones et agmina servorum habuissent; quod ubi cogitaverimus, quaeque apud *Senecam* de clement. L. 1. c. 24, de tranqu. anim. c. 8. et apud *Iuvenalem* III, 140. leguntur, inspexerimus, non dubium esse potest quin servorum numerus tantus fuerit, quantum eum fuisse dixi.

84) Athenienses satis benignos erga servos fuisse, ex iis intelligitur quae apud *Xenophontem* de Republ. Atheniens. cap. 1. §. 10 scilicet p. 53—56. ed. Zeun, leguntur. Cf. *Dorville* ad *Charit.* p. 62. *Athenaeus* Deipnos. p. 266.

lebant, misere interimebantur <sup>55</sup>). Quaeque in-  
 rtanos, eadem ferme inter Romanos servorum erat  
 o. Penes dominum erat ius vitae et necis ad Augusti  
 empora nullis legibus temperatum, quo dominos ita  
 sos esse, ut delicta vel levissima, velut cibum adurere,  
 1 evertere, crystallinum frangere, dicto tardius au-  
 a fuisse, cruce aliisque suppliciis punirent, multis ma-  
 e Vedii Pollionis <sup>56</sup>) exemplo doceri potest. Existi-  
 Romani, servos non personarum, sed rerum tantum-  
 oco habendos esse; et hinc factum est, ut domini quae-  
 i in mancipia licere arbitrarentur, nec saevitiae eo-  
 crudelitati legibus cautum iretur <sup>57</sup>). Fuerunt qui-  
 ilosophi, qui clementiam erga servos commendarent,  
 in mancipio cogitandum esse dicerent, non quantum  
 npune pati posset, sed quantum permetteret aequi bo-  
 natura <sup>58</sup>); sed nullus, nec Graecus neque Romanus,  
 um equidem scio, improbavit servitutem, seu homine  
 am, eamque tollendam esse iis rationibus demonstra-  
 ae a nostris philosophis commemorantur.  
 Pariterque inter Germanos, Persas aliasque antiquita-  
 tiones servorum conditio admodum iniqua erat. Ger-  
 licet leniores quam Romani erga servos essent, tamen,  
 to teste <sup>59</sup>), ius vitae et necis in eos exercuerunt,  
 que Persis concessum fuisse, ex *Ammiano Marcel-*  
<sup>60</sup>) intelligitur. Ubi autem leges ita servos negligunt,

le Helotis legendus est *Reitemeier* L. I. p. 132 sqq. *Manso* in libro:  
 erta. Ein Versuch zur Aufklärung der Geschichte und Verfas-  
 ung dieses Staats. B. I. Th. II. p. 185 sqq. et *Heyne* in Commem-  
 atione: E quibus terris mancipia in Graecorum et Romanorum fora  
 adrecta fuerint; in *Opusc. academ.* vol. IV. p. 120 sqq.

c. *Seneca* de ira L. III. c. 40.

Qui plura de misera servorum Romanorum conditione legere velit,  
 adeat *Ioachimi Potgiesseri* Commentar. de statu servorum in Prole-  
 gom. §. 43—46. p. 51 sqq., L. *Pignori* Commentar. de servis in  
 Utriusque Thesauri Antiquitatum Romanarum Graecarumque novis  
 supplementis, congest. a Io. *Poleno*, vol. III. p. 1138 sqq. et *Callia-*  
*chium* in Dissert. de suppliciis servorum, ibid. p. 348 sqq.

Huc pertinet *Cicero* de Off. L. I. c. 13. et *Seneca* de Clem. L. I.  
 c. 18. et Epist. 47.

de moribus Germ. cap. 25.

v. L. XXIII. p. 260. ed. Paris. prim.



ut vitae adeo et necis arbitrium penes dominos esse sinant, conditio eorum non potest non dura esse et iniqua.

Num religio christiana fecerit ad minuendam mitigandamque servitutem necne, quaestio est, quae virorum doctorum ingenia diu multumque exercuit. Fuerunt quidem nonnulli, qui eam, hac quidem in re, nihil effecisse censerent<sup>91)</sup>; plurimi autem, inter quos *Potgiesserus*<sup>92)</sup> et *Robertsonus*<sup>93)</sup> primo loco ponendi sunt, contrariam amplexi sententiam, minutam mitigatamque servitutem magna ex parte religioni christianae deberi, non contemnendis argumentis docuerunt<sup>94)</sup>. Pensitatis, quas utrinque allatas vidi, rationibus, admodum verosimile iudicavi, religionis christianae, hac quidem in re, non ultimas partes fuisse, quamquam idem intellexi, aliis quoque causis, nominatimque urbibus conditis et auctis, haud parumtribuendum esse.

Fecit autem religio christiana cum ad minuendum servorum numerum, tum ad coercendam domitorum potestatem. Ac quamquam multi, mera ducti superstitione, pro redemptione animae servos manu miserunt<sup>95)</sup>: alii tamen aliisque aptioribus moti rationibus libertatem suis concessis videntur. Nonnulli certe eorum, qui homines ad servos m-numittendos hortarentur, aptioribus argumentis usi sunt. Sic *Gregorius Magnus*, Pontifex Romanus, Montanus et Thomam servili nexu absolvens, haec fere scripsit: „Cu-redemptor noster, totius conditor naturae, ad hoc propiti-

91) Inter hos omnium maxime referendus est *Raynal*, v. eius *Histoire philosophique et politique des établissements des Européens dans deux Indes* tom. I. p. 26 sqq.

92) v. *Commentarios iuris germanici de statu servorum*, L. IV. c. p. 666 sqq.

93) v. *Geschichte Kaiser Karl V.* Th. I. p. 435—448.

94) Huc pertinent: *Tyge Rothe* in libro: *Die Wirkung des Christums auf den Zustand der Völker in Europa.* Th. I. p. 248—250. *Ryan* in libro: *Geschichte der Wirkungen der verschiedenen Religionen auf die Sittlichkeit und Glückseligkeit des Menschengeschlechts* Uebersetzt von *Kindervater*, p. 310 sqq. et *Laget* in den *Predigten über den Einfluss der christlichen Religion auf die Glückseligkeit der bürgerlichen Gesellschaft*.

95) v. quae hac de re cum *Robertsonus* l. I. p. 438. 439. tum *Potgiesserus* l. I. L. IV. c. 42. §. 5. p. 751 sqq. monuerunt.

humanam carnem voluerit assumere, ut divinitatis suae, direpto, quo tenebamur captivi, vinculo, pristinae restitueret libertati: salubriter agitur, si homines, quos ratio liberos natura protulit, et ius gentium iugo subterivitutis, in ea, qua nati fuerunt, manumittentis benevolentia reddantur<sup>96</sup>).“ Et *Smaragdus*, Abbas, in Regia ad Ludovicum Pium capite trigesimo: „Vere, obedire debet homo Deo et eius praeceptis, in quantum possibilitatem dederit obedire. Et inter alia praesalutaria et opera recta propter nimiam charitatem quisque liberos debet dimittere servos, considerans, non illi eos natura subegit, sed culpa, conditione enim liter creati sumus, sed alii aliis culpa subacti. Honoris ergo, Iustissime ac Piissime Rex, pro omnibus Deum, quia, ut scriptum est, pro omnibus honorificavit te, in servis tibi subactis siue in divitiis tibi concessis, ex liberos faciendo, et ex istis eleemosynas tribuendo<sup>97</sup>).“ Quidem hortationes, ab argumentis haud ineptis duci sua non prorsus caruisse, admodum credibile est. — terea religio christiana effecit, ut inter varias gentes prima servorum disciplina mitigaretur, nominatimque, omnis ius vitae ac neq̃is adimeretur. Quae inter Romanos ab Augusto, Hadriano et Antonino Pio decreta erant et ita ad coercendam dominorum potestatem<sup>98</sup>), a Constantino eiusque successoribus aucta sunt et confirmata<sup>99</sup>). — etque in legibus variarum Germaniae gentium, quas, septis demum Christianorum sacris, latas esse scimus, ita huc pertinentia reperiuntur. Sic leges ecclesiasticae, in servis admissas, ulciscabantur, dum dominis, favoris eiusmodi reis, censuram aliquot annorum dicta<sup>100</sup>); sic, e legibus Longobardarum, dominus, qui con-

v. L. V. Ep. 12.

apud *Dacherium*, tom. V. Spicileg. p. 51.

v. quae collegit *Potgiesserus* l. l. in Prolegom. §. 47. p. 56. 57.

v. L. un. C. de. emend. Serv. coll. *Libani* in Orat. de servitute p. 651. Opp. tom. II. ex ed. Morel.

Docet hoc cap. V. Concilii Illiberitani, ubi haec leguntur: Si quae foemina, furore zeli accensa, flagellis verberaverit ancillam ita, t.

iugem servi sui compresserat, cum servi tum ancillae iacturam faciebat <sup>101</sup>), et apud Anglosaxones servus, die dominica iussu domini opus servile exercens, manumittendus erat <sup>102</sup>). Carolidarum aevo ita mitigata est servorum disciplina, ut servus et ancilla, quibus dominus oculum aut dentem iniuria excussisset, in solatium accepti vulneris libertate donarentur <sup>103</sup>). Neque inter Germanos tantum, verum etiam inter alias gentes, nominatimque inter Suecos <sup>104</sup>), Prussos et Lithuanos <sup>105</sup>); qui dñe admodum servos habere soliti fuerant, suscepta religione christiana minutam mitigatamque esse servitutem, viri harum rerum periti iudicaverunt.

Quodsi vero hactenus disputata idoneis harum rerum arbitris non satis probentur: nemo tamen facile negabit, religionem christianam effecisse, ut servitus, Graecis et Romanis haudquaquam improbata, a multis admodum nostrorum temporum hominibus vehementer damnetur. Supra monitum est, Graecos et Romanos, adeoque celeberrimos eorum philosophos, locum de servitute neglexisse, nec ullum fuisse qui eam, utpote indignam homine, tollendam esse demonstrasset. E nationibus autem, Christi nomen professis, sa multi iique non contemnendi prodierunt scriptores, qui, hominem impediri servitute, quo minus mentem et animum colat, et consilio, quo creatus et his in terris collocatus es

---

infra tertium diem animam cum cruciatu effundat, et quod incertum, an casu, an voluntate occiderit: si voluntate, post septem annos, si casu, per quinquennii tempora, acta legitima poenitentia, communionem placuit abstinere (aut quae sanior esse videtur lectio acta legitima poenitentia ad communionem admitti placet), v. Collectionem antiquam Canonum, cap. CII. tom. IX. Spicileg. Dache p. 74. quem locum Potgiesserus l. l. L. III. c. 6. p. 630. 631. citavit. Pariſterque in Capitulari Ludovici Pii et Lotharis cap. XX. haec leguntur: Si quis servum proprium sine conscientia iudicis occiderit, excommunicatione vel poenitentia biennii reatum sanguinis emendabit, v. Potgiesser. l. l.

101) v. Leg. Longobard. l. l. Tit. XXXIII. §. IV.

102) Leges Inae Regis cap. III. apud Wilkins in Legg. Anglosaxon.

103) Loca huc pertinentia laudavit Potgiesserus l. l. L. IV. cap. 9. §. p. 738.

104) v. praeter scriptores a Potgiessero l. l. L. I. cap. 3. §. 59. p. 1. laudatos, Friederich Rühls Geschichte Schwedens, Th. I. p. 136.

105) v. Potgiesserus l. l. L. III. cap. 6. §. 5. p. 632. 633.

at, demonstrarent, omnium hominum eandem esse eademque iura ponerent, et his aliisque usi rationiores suos ad tollendam servitutem hortarentur. Et iam est, ut intelligentiores quique temporum nostri nines servitutem damnarent, de iugo, Afris impo- nementem conquererentur, et ex animo optarent, ut, hunc usque diem in terris nostris supersunt servitu- tinae, prorsus amoverentur. Atque eam esse religio- stianae naturam, ut sectatores suos ad damnandam et lam, quaeque aboleri non potest, mitigandam ser- adducat, *Quakerorum* exemplo docetur. Quake- nimis decreta religionis christianae ac praecepta alte , et magnam admodum vim in regundis eorum ani- ere, nemo facile negabit, qui mores eorum et insti- ilo accuratius novit. Ex eademque *Quakerorum* fa- t multi prodierunt, *Foxus, Burlingius, Wooll- is, Benezetus* <sup>106</sup>), alii, qui turpem venaliciariam nter damnarent, dominos ad tollendam servitutem ntur, scholas erudiendis servorum pueris idoneas ent, et servos, quacunque demum possent ratione, ab dominorum defenderent <sup>107</sup>).

Quae decreta sectatores religionis christianae ad impro- a damnandamque servitutem adduxerunt, eadem, si ideo, effecerunt, ut, omnes omnino homines erudien- ad vitae cultum adducendos esse, intelligentiores qui- derent. Nam qui esse homines novit naturas ideo ab eo creatas hisque in terris collocatas, ut ad maiorem perfectionem adducantur, et vitae post mortem spe- praeparentur, non potest non intelligere, conceden- esse omnibus ac singulis mentis animique colendi op- titatem. Quod quum sapientiores quique Christiani vi-

---

ter varios libros, quos servorum Americanorum causa scripsit, memoratu dignissimus est, qui ita inscribitur: A short Representation of the calamitous State of the enslaved Negroes in the British dominions. Philadelph. 1766. 8.

actu digna sunt, quae de Quakeris, servorum rebus bene consu- antibus, narravit *Brissot von Warville* in libro: Neue Reise durch die vereinigten Staaten von Nord-Amerika im J. 1788. Th. II.

derent, cum de erudiendis inferiorum ordinum hominibus, tum de gentibus feris ac barbaris ad vitae cultum adducendis cogitarunt, eandemque ob causam multa susceperunt atque instituerunt, quae apud Graecos et Romanos, cultissimas antiquitatis nationes, frustra quaeruntur.

Quorum magna est in terris nostris agricolarum et opificum eorumque ingenuorum frequentia, eorum inter Graecos et Romanos admodum exiguus numerus erat, quum et agris colendis et exercendis artibus sellulariis servi adhiberentur. De servis autem erudiendis et ad vitae cultum adducendis nec Graecos, neque Romanos magnopere laborasse, exinde colligitur, quod nusquam, quantum equidem scio, aut scholae, aut alia eiusmodi instituta, iis erudiendis idonea, commemorantur. Erant quidem inter servos anagnostae et paedagogi, quos a literis non alienos fuisse scimus. Reliquos autem servos, quorum multo maior numerus erat, maximeque eos, qui in metallis et ergastulis detinebantur, domini ita neglexerunt, ut non possent ad vitae morumque cultum accedere. Pariterque de reliquis inferiorum ordinum hominibus erudiendis et ad vitae cultum adducendis non magnopere laboratum est. Nec scholae patebant, ad quas pueri opificum deducerentur, nec doctores publici constituti erant qui populo religionis decreta et morum praecepta exponerent. Sacerdotes non docebant populum, sed ritus sacri administrabant, atque ad scholas philosophorum nonnisi homines ditiores et altiori loco positi deducebantur. Et maxima hominum pars, a magistratibus et dominis neglecta, ne iis quidem imbuebatur morum praeceptis et religionis decretis, quae prima humanitatis elementa iudicantur.

At alia est eaque longe melior rerum nostrarum ratio. Intelligentiores quique reges et magistratus christiani operi dederunt, ut omnes omnium ordinum homines ad vitae cultum adducerentur, et caverunt, ne quisquam religionis christianae decreta et praecepta ignoraret. Ubique locorum scholae conditae sunt, in quibus ea certe traduntur, quae ne ignorare debet; neque usquam inter nationes, Christum professas, doctores publici desiderantur, qui populo

ligionis christianae et morum praecepta exponere

que vero in eo acquieverunt Christiani, ut de erum-  
 inferiorum ordinum hominibus cogitarent, verum  
 eram dederunt, ut gentes ferae et barbarae, quas a  
 et Romanis prorsus neglectas esse scimus, ad vitae  
 re cultum adducerentur. Ac quamquam facile con-  
 perstitutioni, avaritiae et regnandi cupiditati partem  
 iguam missionum, quas dicunt,tribuendam esse,  
 nen persuasum habeo, sat multos, honestis ductos ra-  
 itinera ad gentes barbaras suscepisse, eorumque  
 dorum auctores fuisse. Angli potissimum, qui so-  
 propagandae religionis christianae causa eamque  
 obrem condiderunt <sup>108</sup>), nominatimque Dissentien-  
 lonconformistae <sup>109</sup>), Dani, qui et ipsi auctore Fri-  
 V. societatem eiusmodi instituerunt <sup>110</sup>), et fratres  
 ci, qui multarum missionum auctores fuerunt <sup>111</sup>),  
 ispe, nec regnandi cupiditate ducti misisse videntur  
 mini praecones ad gentes feras et a vitae cultu alienas.  
 erunt multi certe eorum, qui aut ipsi nationes barba-  
 runt, aut iterum istuc faciendorum auctores fue-  
 ationes istas non spernendas et negligendas, verum  
 ionem christianam et humanitatem adducendas esse,  
 homo creatus est, consilio satisfaciant. Etenim qui  
 ae hominem ornat, dignitatem, non potest non aegre  
 tegras nationes a vitae morumque cultu abhorrere,  
 imo optare debet, ut ubique locorum feritatis et bar-  
 eliquiae tollantur, omnesque homines, quo creati a  
 his in terris collocati sunt, consilium teneant. Nullus  
 quantum equidem scio, nec Graecus, neque Romanus

*Mosheim's Kirchengeschichte* B. V. p. 132 sqq.

librum eumd. B. IV. p. 41. B. V. p. 136.

*Schlegel's Kirchengeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*. B. III. theil. I. p. 442 sqq.

librum eumd. B. I. p. 205—219. et de singulis missionibus: *Oldorp's Geschichte der Mission der evangelischen Brüder auf den indischen Inseln St. Thomas, St. Croix und St. Jean*. Barby 1777.  
*David Cranz Historie von Grönland und besonders der Mission der evangelischen Brüdergemeine*. 1765.

ideo gentes feras et barbaras adiit, ut eas, tradendis morum praeceptis et literarum elementis, ad vitae morumque cultum adduceret.

Restat, ut, quod ultimo loco posuimus, paucis persequamur, ac religionem christianam fecisse doceamus ad minuenda vitia nonnulla et scelera, quae naturae nostrae dignitati quam maxime repugnare iudicantur. Novi quidem omnem super hac re disputationem lubricam esse atque ancipitem nec, quod volo, ita demonstrari posse, ut nullus dubitationis locus supersit. Nihilominus admodum credibile est, minutam esse inter nationes, Christi nomen professas, crudelitatem et saevitiam, fastum et superbiam ac turpem libidinem idque ipsum cum alias causas, tum religionem christianam effecisse.

Qui diu multumque in scrutandis rebus Graecorum et Romanorum versati sunt, moribus eorum et institutis hanc obscura crudelitatis et saevitiae signa impressa esse iudicant<sup>112)</sup>; idque ipsum cum ex iis, quae supra monita sunt aliunde intelligitur. Bella atrociter gesta, poenae serv delinquentibus decretae, nominatimque poena crucis, ad quae convivia Romanorum, quae haud raro sanguine gladiatorum decertantium conspergebantur<sup>113)</sup>, aliaque multa in ipsam saevitiam produnt et crudelitatem; ac nemo facile sine ira et indignatione res ab imperatoribus romanis gestas cognoscet. Non ignoro, a Christianis quoque, medio potissimum aevo, multa atrociter et crudeliter gesta esse: idem vero nunc, institui commodè comparationem inter Graecos et Romanos, atque inter nationes feras et barbaras, quas Germanos, Prussos, Suecos, Danos etc. medio aevo fuisse scimus. Cum Graecis et Romanis, cultissimis antiquitatis gentibus non nisi quae hodie sunt Europae nationes commodè possunt comparari. Qua instituta comparatione non eam inter homi-

112) Cf. quae monuit *F. V. Reinhard* in libro: *Versuch über den Einfluss, welchen der Stifter der christlichen Religion zum Besten der Menschheit entwarf*, p. 233. ed. 4.

113) v. *Iusti Lipsii Saturnalium Sermonum Libros duo, qui de gladiatoribus*. L. I. c. 6. p. 489. 490. tom. III. Opp.

esse intellexi bellorum atrocitatem, poenarum severitatem et singulorum crudelitatem, quam olim fuisse historici. Nostri homines parcunt victis, iisque nec vitam, nec libertatem eripiunt, caute admodum et circumspecte in iudiciis poenis versantur, mitigant eas, quantum fieri adeoque eorum salutem curant, qui gravissimorum criminum rei habentur, neque ullum facile Neronem intercenturiorum temporum deprehendes<sup>114</sup>). — Quamvis enim crudelitas et saevitia, ita fastus quoque et superbia, Christianorum sacris, imminuta est. Cum imperatorum, tum Califae aliorumque Orientis reges insolentem in nos prodiderunt, cives altis superciliis contemserunt, honores sibi vindicarunt, nec secus sese gesserunt, ac iam excessissent conditionem. Pariterque homines alto positi nominatimque domini, animum, fastu et summatum, multis modis significarunt. Romani indecotarunt, cum servis vocem consociare, et non nisi natibus, sibilis et digitorum crepitu servos arcesse-<sup>115</sup>). Tanta autem inter homines nostros non facile res superbia, eamque eo potissimum imminutam esse ex quo regibus et dominis satis crebro inculcabatur, et omnium hominum esse naturam, quodque cives ac naturae suae dignitatem cogitantes, cavebant, ne, quae occupare solet regum ac dominorum animos, superbi alerent adulatione. — Denique religio christiana, naturae nostrae dignitatem declararet, effecisse videtur, ut libido minueretur. Notum est, inter Graecos non multos fuisse paedicones, verum etiam ne turpe quidem esse, pueros paedicare. Quid quod fuerunt leges, cavendum esse existimantes, ne civium numerus nigeretur, qui flagitii istius reis nullas poenas decerneret<sup>116</sup>). Magnam vero fuisse huiusce flagitii inter Roma-

<sup>114</sup> *Wenk zu Gibbons Geschichte des Verfalls des römischen Reichs.* h. I. p. 166.

<sup>115</sup> *Potgiesserus* l. I. Prolegom. §. 53. p. 53.

<sup>116</sup> *Aristoteles* de Republ. L. II. c. 8. p. 212. et *Plato* de Leg. L. I. c. 28. ed. Bpont.



nos frequentiam, exinde colligitur, quod Romae non modo foeminae, verum etiam mares in promptu erant, qui Venerem mercenariam exercerent; et Alexander Severus, quem operam dedisse scimus emendandis civium moribus, non tollere audebat tantam turpitudinem<sup>117)</sup>. Quamquam non ea est inter homines nostros morum integritas, ut nec hoc neque alia eiusmodi flagitia usquam reperiantur: tamen ab omnibus, qui probi et honesti dici haberique cupiunt, turpe iudicatur, pueros paedicare, et inter omnes Europae nationes reis eiusmodi flagitiorum poenae decretae sunt; atque admodum credibile est, cum turpitudinis notam hisce flagitiis inustam, tum poenarum, iis decretarum, metum haud paucos ab iis committendis avocasse.

Haec habui, quae de dignitate hominis, per religionem christianam adserta et declarata, disputarem. Quodsi idonearum rerum arbitris effecisse videor, religionem christianam, dum homines ad agnoscendam naturae suae dignitatem adduceret, rebus eorum egregie consuluisse, operae et temporis, in persequendo hocce argumento consumti, nunquam me poenitebit, quum id ipsum non possit non hanc vim habere, ut religioni christianae ab intelligentiori quoque homines suos habeatur.

---

117) v. *Lampridium* in *Alex.* c. 24.

### III.

## SACRIS PUBLICIS AB ECCLESIA VETERE STUDIOSE CULTIS.

quolibet ea potissimum soleat meditari, quae ipsum attingunt et crebrius animo ipsius obversantur, nos, scrutanda rerum christianarum memoria delectamur, penumero veterem et recentiorē cōtemplati sumus, ut unam cum altera compararemus. Quod saepe lverteramus, historiam tum demum dici posse optitae magistrā, quum idoneam variorum temporū ere docet comparationem, id, veteris ecclesiae decreis et instituta cum placitis, moribus et forma recentioeclesiae conferentes denuo intelleximus. Ac quum figurari possimus, esse non paucos, qui eadem rerum christianarum meditatione delectentur, placet aliquam instiūm veteris ecclesiae partem enarrare et disserere paucis publicis ab ecclesia vetere studiose cultis. Ut enim nimum adverteremus, causa fuit ipsa nostrorum tēn ratio. Nam quo magis refrixisse videmus rerum sam amorem et desiderium, quo plures inter homines noreperiuntur, qui recedere a sacrorum communionē haud escant, quoque saepius in templa, quae desolata, et in quae desertae dici queant, incidimus: eo magis et cōquo haec suscipitur scriptio, et temporum nostrorum rabus consentaneum iudicavimus, quam studiose sacra putaa veteribus Christianis culta fuerint, docere et causas gionis, cultu eorum probatae, enumerare.

Veteres autem Christianos, i. e. Christianos ante Constantini tempora, sacra publica admodum studiose coluisse, docent primum cura et solertia, quam in condendis iis et augendis posuerunt; deinde religio et verecundia, qua ea observarunt; porro constantia eorum, qua nec molestiis, nec periculis a Deo et Christo publice adorando arceri potuerunt; denique desiderium revertendi ad fratrum conventus, in iis animadvertendum Christianis, qui abesse iussi fuerant ab ecclesiae communione. De quibus singulis deinceps dicetur.

Christo rebus humanis exempto, crebro convenire solebant Apostoli eorumque amici nunc in templo, nunc in aedibus privatis, sacra consueta facturi (v. Luc. 24, 53. Act. 1. 14.). Fieri non potuit, quin Apostoli sese in his ipsis conventibus, recolenda rerum a Christo gestarum memoria, mutuè consolarentur, magistri voluntati obsequentes coenam s. celebrarent, et forsitan eo iam tempore Dominum, in coelo sublatum, divinae maiestatis participem, et brevi, angelorum choris stipatum, ad solemnem regni Messiani inaugurationem reversurum, precibus venerarentur. Paulo post sectatores Christi, remoti a synagogae communione (facti ἀποσυναγωγῶν) in peculiarem coiverunt societatem, quaeque hoc modo prima orta est ecclesia Hierosolymitana, habere coepit sacra peculiararia, formata quidem ad synagogae similitudinem, diversa tamen a sacris Iudaeorum. Apostolis dehinc ad externa profectis, ubi coetus christiani, ibi etiam sacra christiana condita sunt, quod partim ex Actis, partim ex Epistolis Pauli et reliquorum Apostolorum intelligitur. Nam saepius precipiunt Apostoli, inprimis Paulus, de modo et ratione, quae sacra ecclesiae agenda sint, commemorant Episcopos et Presbyteros, quibus cura sacrorum demandata fuerit, conquiruntur de hominum nonnullorum, qui a fratrum conventibus abhorruerint, negligentia, atque lectores suos hortantur, ut precibus *communibus* se resque suas Deo commendent. Adierant quidem Apostoli urbes potissimum et metropole frequentes et opulentas, utpote quas esse noverant sedes synagogarum (synagogae enim erant Christianorum seminaria ideoque in illis maxime oppidis et urbibus condita sunt a

initio sacra christiana. Quum autem succedente tempore diffusa esset religio christiana sensim paulatimque in municipia et vicos, ibi quoque sacra christiana agi coeperunt, idque passim Apostolorum iam aetate factum esse exinde apparet, quod inter oppida, ecclesiarum christianarum sedes, in N. T. scriptis commemorata, nonnulla ignobilia reperiuntur <sup>1)</sup>. Ortis, saeculis secundo et tertio, ecclesiis in omnibus fere celebrioribus imperii Romani oppidis, ibidem sacra publica instituta esse, docet crebra ecclesiarum ibi conditarum commemoratio, et colligitur omnium maxime e nominum Episcoporum, qui Conciliorum Actis subscripserunt, multitudine. Neque mirum videri potest, sacra solemnia in eiusmodi oppidis acta esse, ubi magna erat Christianorum frequentia. Hoc vero memoratu dignum est et veterem ecclesiam magnorum sacrarum desiderio arsisse demonstrat, quod Christiani, in vicis et pagis degentes, ne saepius carere cogentur pietatis exercitio, in hisce pagis suis et vicis sacra publica condiderunt. Quod ne temere sumsisse videamur, testimoniorum nonnullorum auctoritate confirmare placet. Sic Dionysius Alexandrinus, qui saeculo p. C. N. tertio vixit, sese, in Aegypto commorantem, convocasse narrat *τους πρεσβυτερους και διδασκαλους των εν κωμαις αδελφων* <sup>2)</sup>, et conventus fratrum in suburbiiis habitos commemorat <sup>3)</sup>, eoque ipso satis docet, a Christianis Aegyptiis condita fuisse sacra publica in vicis et pagis. Eusebius, de Silvano, Gazae episcopo, qui in persecutione Diocletiana capite plexus est, loquens, nuncupat eum *ἐπισκοπον των αμφι την Γαζαν ἐκκλησιων* <sup>4)</sup>, et Epiphanius mentionem facit presbyterorum Diodoridis, pagi in Carcharis Mesopotamiae, qui ibi saec. III. res sacras administraverint <sup>5)</sup>; unde intelligitur, Palaesti-

1) v. catalogos ecclesiarum, quarum in N. T. mentio fit, conditos a Fabricio in Luce Evangelii toti orbi exoriente, cap. V. p. 83 sq. et a Jac. Hartmanno in libro: de rebus gestis Christian. sub Apost. cap. VII. p. 107.

2) v. Euseb. H. E. L. VII. cap. 24.

3) ibid. c. 11.

4) v. H. E. L. VIII. cap. 13.

5) v. haer. L. XVII. 12. 11.

nos quoque Christianos, ab oppidis, episcopalium ecclesiarum sedibus, alienos, sacra peculiaria desiderasse. Pariterque docet canon LXXVII Concilii Iliberitani <sup>6)</sup>, habiti a. 305 sub Diocletianae persecutionis initiis, conditas fuisse in Hispania exeunte saeculo tertio et ineunte saeculo quarto ecclesias rusticanas. Neque Christianos Syriacos, in vicis et pagis degentes, sacris peculiaribus caruisse, apparet ex Epistola synodi, quae Antiochiae in causa Pauli Samosateni a. 270 habita est, ubi Episcopi *των ὁμορων ἀγρων* commemorantur <sup>7)</sup>. Quodque hactenus demonstratum ivi, eo confirmatur egregie, quod aetate, de qua loquor, ad finem vergente Chorepiscoporum (*ἐπισκοπων της χωρας*, episcoporum ruris) saepius mentio iniicitur <sup>8)</sup>, qui, quod ipsum etymon verbi innuit, socii esse debebant et adiutores Episcoporum, in rerum ad rusticanas ecclesias pertinentium administratione. At non modo qui ruri, verum etiam qui in oppidis, late patentibus, degabant Christiani, saepius carituri fuissent sacrorum communiōne, si omnes, sacra facturi, in uno eodemque loco debuissent congregari. Quare per oppida frequentiora, simulatque laetiores factae erant res Christianorum, plures ecclesiae conditae sunt, et Romae nominatim ante Diocletianae persecutionis tempora quadraginta basilicas erectas fuisse, ex Optato discimus <sup>9)</sup>. Quae quidem sacra ut rite possent admini-

6) Verba canonis haec sunt: „Si quis diaconus, *regens plebem sine episcopo et presbytero*, aliquos baptizaverit, episcopus eorum per benedictionem perficere debebit.“ Admodum probabile est, quum vel in municipiis ignobilioribus episcopos constitutos fuisse noverimus, sermonem hic esse de diaconis, sacra ecclesiarum rusticandarum administrantibus, cf. canon XX. Conc. Toletani, habiti a. 400.

7) v. Euseb. H. E. L. VII. c. 30.

8) v. can. XIV. Conc. Neocaesariensis a. 314, et can. XIII. Conc. Ancyranum a. 314. congregati. Ac numerum eorum, ideoque etiam numerum ecclesiarum rusticandarum, cito summopere auctum esse, exinde colligitur, quod *Gregorius Naz.* in carm. de vita sua p. 8, n. 32 narrat, Basilium Caesareensem subiectos sibi habuisse 50 Chorepiscopos.

9) de schism. Donat. L. II. p. 49. Loqui autem Optatum non de suo, sed de Diocletianae persecutionis tempore, orationis series docet. Et aliis quoque in civitatibus plures ecclesias exstructas fuisse saec. III, exinde colligitur, quod, Diocletiano iubente, multae ecclesiae dirutae, et Christianis ereptae (v. Euseb. H. E. L. VIII. c. 2), iis-

, conducenda erant auditoria, exstruenda aedificia, i doctores publici, ideoque sumtus erogandi haud exiguū quum, nullo iubente magistratu, sponte suppeditati a Christianis <sup>10</sup>), haec ipsa cura eorum et solertia, in iudiciis sacrorum solemnibus demonstrata, quanti ea fecerit ecclesia vetus, unumquemque, credo, docebit.

At Christiani non modo condiderunt, verum etiam aut sacra publica, partim curantes, ut ea crebro admodum agerentur, partim constituentes doctores publicos, et nuntios, simulatque resederat paululum persecutionum furores aedificia, agendis iis idonea. Christo rebus humanis erecti congregati sunt Apostoli quotidie; deinde autem confluunt sectatores eorum sabbati potissimum die; quod non minus videri potest, quum ecclesiae christianae formam totam ad synagogae similitudinem compositam fuisse sciamus. quam vero multi Christiani, Paulo imprimis auctore, sese teneri lege Mosaica intellexerant, in multis ecclesiis dies, quo Christus in vitam redierat, in locum sabbati substituit, aliis tamen ecclesiis, rerum Iudaicarum magis studio sabbatum tamquam diem festum agentibus. Atque intacta esse sacrorum solemnia die dominica in ipsis rerum christianarum initiis, colligitur e nonnullis N. T. locis <sup>11</sup>); et quae saec. I et II cum ipsa religione christiana propagata esse, ita potest doceri, ut nullus dubitationi locus superest <sup>12</sup>). Orta posthaec a medio inde saeculo secundo arripuit inter ecclesias, per varias orbis Romani partes dispersas, coniunctione, quae inter eas erat diversitas, aliis sabbatum, aliis diem dominicam ut festum celebrantibus, ita diem tolli posse videbatur, ut dies uterque sanctus habe-

---

demque, Constantino rebus eorum favente, redditae sunt (v. Euseb. H. E. L. X. c. 5.).

<sup>10</sup>) „Modicam unusquisque stipem, inquit *Tertullianus* Apologet. c. 39. menstrua die, vel quum velit, et si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte offert.“

<sup>11</sup>) v. Act. 20, 7. 1 Corinth. 16, 1—2. Apocal. 1, 10. cf. *Eichhornii* Comment. in Apocalyp. p. 38—41.

<sup>12</sup>) v. Epistolam *Barnabae*, c. 15. p. 47. tom. I. Opp. PP. Apost. ex edit. Cotel. — *Iust. M. Apolog.* II. p. 98. — Plura loca, sed seniorum maxime scriptorum, concessit *Cotelarius* ad l. l. *Barnabae*.

retur. Atque sic duo singularum hebdomadum dies sacris agendis festi celebrabantur <sup>13)</sup>, quamquam sabbatum, multis in ecclesiis, non ea, qua dies dominicus, religione observabatur <sup>14)</sup>. Huc accesserunt non multo post Iustini Martyris aetatem sacra diebus stationum (h. e. feria quarta et sexta) habita, quae eodem fere modo, quo sacra diei dominici, acta esse, exinde colligitur, quod multarum certe ecclesiarum Christiani in horum quoque dierum solemnibus s. coena uti solebant <sup>15)</sup>. Praeter haec festa hebdomadalia (sit venia verbo) iis ipsis, de quibus mihi sermo est, temporibus, Constantini M. aetatem antecedentibus, festa nonnulla anniversaria instituta sunt. Nam in haec tempora incidit origo του πασχατος σταυρωσιμου, h. e. origo festi in mortis Christi et coenae, ab eo institutae, memoriam celebrati <sup>16)</sup>, quocum brevi post το πασχα αναστασιμων, h. e. festum, quo Christi redivi memoria recolatur, coniunctum est. Porro adnumerari debet festis, hac aetate ortis, festum Pentecostes (ημερα του πνευματος), quo agendo recolere debebant Christiani memoriam donorum spiritus sancti, Apostolis datorum <sup>17)</sup>; nec incredibile est, coepisse Christianos a tertio inde saeculo sacra, Christo in coelos sublato dicata, celebrare <sup>18)</sup>. Quae festa magna religione celebrata fuisse, exinde colligitur, quod et Paschatos et Pentecostes solemnibus integra octava dicata erat, adeoque quadraginta illi dies, inter Pascha et Pentecosten interiecti, festi agebantur <sup>19)</sup>. Praeterea singulae ecclesiae sacra peculiaria habebant, e quibus ea potissimum commemoranda sunt, quae ad servandam

13) v. Boecheri Dissertatt. iuris ecclesiast. antiqui p. 23. 24.

14) v. idem Boecherus l. l. p. 29 sq.

15) v. Tertull. de orat. c. 14. cf. Binghami Orig. Eccles. vol. V. p. 282.

16) v. Tertull. de orat. c. 14. Quae praeterea huc pertinent loca, collegit Moshemius in Comment. de rebus Christian. ante Constant. M. p. 437 sq.

17) v. Tertull. de idololat. c. 14. et de baptismo c. 19. et Irenaeus de Paschate.

18) v. Hornii Abhandl. Ueber das Alter des Himmelfahrtfestes, in Wagnitz Liturg. Journal. B. V. St. III. p. 305—312.

19) v. Tertull. de idololat. c. 14. et de corona militis, c. 13.

tyrum memoriam iis ipsis, quibus martyrii coronam retaverant, diebus instituebantur (natalitia martyrum). a saeculo inde secundo tantum martyribus habitum esse orem, ut memoria eorum festis anniversariis, quibus agnoscantur eorum et pietatis exemplum Christianis ob oculos poni debebat, recoleretur, idoneis confirmari potest testimoniis<sup>20</sup>). Atque sic facile intelligitur, auxisse Christianos sacra publica admodum studiose, ut, Deum et Christum crebro adorantes, et alerent pietatem et facerent eam amantem.

Ita igitur auctis Christianorum sacris mox intellectum aegre carere ecclesiam personis publicis, quae iis operatur. Quare mos ille ecclesiae apostolicae, quo quilibet Christianus docendi facultatem habebat, sensim paulatimque solutus et peculiaris hominum, res sacras administrantium, loco constitutus est. Qui ab initio res ecclesiarum externas tenebant et disciplinae prospexerant, Episcopi et Presbyteri, abierunt succedente tempore in publicos ecclesiarum praefatos, ita quidem, ut ab ipsa inde Apostolorum aetate Episcopi et Presbyteri fere soli docendi munere fungerentur<sup>21</sup>). Adeoque, sacris christianis, quae ab initio ad synagogae similitudinem composita fuerant, post medium saeculum magis ad sacrorum templi Iudaici exemplum formatae, et ordo inter clericos et laicos discrimine, ne licuit quidem omnibus, quibus hoc placuisset, Christianis doctorum partes assumere, verum ius et potestas sacris operandi solis clericis concessa fuit. Neque exiguus erat vel his temporibus numerus clericorum. Nam in plurimis non urbium modo et oppidorum celebriorum, verum etiam municipiorum ignobiliorum ecclesiis, praeter Episcopum, praesulem sacerdotum, laicos presbyteri, anagnostae praeterea seu lectores, psal-

<sup>20</sup>) v. Epistolam ecclesiae Smyrnenensis apud Euseb. H. E. L. IV. c. 15. Cypriani ep. 34. p. 47. et Tertullianum de corona militis. cf. Caspar Sagittarius de martyrum natalitiis in primitiva ecclesia. Iena 1683. et Schroeckhii Christl. Kirchengeschichte, Th. III. p. 113 sqq.

<sup>21</sup>) v. Forbigeri Dissert. de muneribus ecclesiae aetate Apost. L. 1776. et Planckii Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschaftsverfassung, B. I. p. 24 sq.



mistae et exorcistae sacris faciundis adhibebantur <sup>22</sup>). Qui quidem doctores publici quum privatis ecclesiarum sumtibus alendi essent, exinde quoque, quod eiusmodi sacerdotum collegia eaque satis ampla constituta sunt, Christianos sacrorum augendorum et exornandorum admodum studiosos fuisse intelligitur. — Huc accedit, quod Christiani, simulatque res eorum laetiores esse coeperant, exstruendis aedificiis, usui sacro dicatis, sacra sua exornarunt. Primo quidem et secundo p. C. N. saeculo non habuerunt Christiani, quibus continuae nunc ab odio Iudaeorum, nunc a superstitione et saevitia eorum, qui Deos adorabant, metuendae erant vexationes, aedificia sacra. Etenim non credibile est, homines, de securitate sua sollicitos, magistratibus suspectos, multisque civium suorum invisos, ita palam res suas egisse, ut omnium oculi in ipsos conversi fuerint. Congregatae potius sunt ecclesiae saeculis primo et secundo in aedibus privatis (*ἱεροεὐχαίς*, oratoriis), quarum copiam iis Christiani ditiores faciebant, ac saepius adeo in coemeteriis aliisque locis, ab hominum frequentia remotis, conventus clandestini et nocturni instituendi erant <sup>23</sup>). Quare fallitur Baronius, qui ex Ignatii ad Magnesios Epistola demonstratum ivit, Christianos sub saeculi secundi initium templa habuisse <sup>24</sup>). Neque vero eorum mihi probatur sententia, qui Christianos ad Constan-

22) Sacerdotum collegia satis ampla fuisse, ut unum modo commemorem exemplum, patet ex *Cornelii*, qui medio saeculo 3 vixit, ad Fab. epistola (v. *Euseb. H. E. L. VII. c. 43.*), ubi quadraginta et sex Presbyteri, qui Romae res sacras administraverint, commemorantur.

23) Loca patrum huc pertinentia collegit *Koriholtus* in *Pagano Obtrektore*, p. 489 sq.

24) v. *Annales* eius ad A. C. 52, §. 97. ubi ad Ignatii Epistolam ad Magnesios c. 7. p. 56. vol. II. ed. Cot. provocat. Non possunt autem Ignatii Epistolae, quas adulteratas esse duplex earum, quae circumfertur recensio, docet, pro fonte limido haberi. — Quod Baronius, idem adsertum iverunt *Bona L. V. Rer. Liturg. c. 19. §. 1.*, eo in errorem adductus, quod verba: *ἐκκλησία* et *συναγωγή* non de conventibus, sed de locis conventuum dici putat, et *Ioannes Mede* Anglus in *Tract. de ecclesiis primitivae ecclesiae*, anglice scripto, quae *Bochmerus* in *Dissert. iuris ecclesiastici antiqui. Dissert. II. de antelucanis Christianorum coetibus*, p. 35 sq. refutavit.

l. usque aetatem templis caruisse volunt <sup>26</sup>), eo, si quid vi-  
in errorem delati, quod Origenem, Minucium Felicem,  
bium, Lactantium, aliosque patres apologeticos, Deum  
is, aris et statu is erigendis coli negantes, male interpre-  
unt. Nam non desunt testimonia, quibus Christianos  
a Septimii Severi temporibus, qui imperium Romanum  
CCXI—CCXXXV. tenuit et rebus Christianorum fa-  
aedificia, sacris agendis dicata, erexisse docetur. Pro-  
hoc satis, quae Lampridius de Severo, iubente, ut lo-  
Christianis occupatus, quem popinari vindicatum sibi  
nt, Christianis redderetur, memoriae prodidit <sup>28</sup>), idem-  
nonnullis Tertulliani locis colligitur <sup>27</sup>). Neque haec  
la omnia tempore Diocletianae persecutionis deleta et  
stianis erepta esse, docet Gregorius Thaumaturgus, ita  
ibens ecclesiasticae disciplinae rationem <sup>29</sup>), ut illius  
ue aetatis Christianos templa habuisse intelligatur. Ac  
ore, inter Valerianam et Diocletianam persecutionem  
iecto, quum numerus Christianorum mirum in modum  
as fuisset, sat multas ubique locorum basilicas exstructas  
, partim Eusebius <sup>29</sup>) et Optatus <sup>30</sup>) memoriae prodit-  
unt, partim exinde colligitur, quod Christianis, Diocle-  
o iubente <sup>31</sup>), multa templa erepta iisdemque, Constan-  
rebus eorum patrocinate, reddita sunt <sup>32</sup>). Sic igitur  
istiani erigendis aedificiis, usui sacro dicatis, auxerunt et  
rnarunt sacra, simulatque iis in lucem prodire resque

---

Placuit hoc *Suicero* in thes. eccles. sub voce: *ναος* p. 388. et *Ve-*  
*delio* in Exercitt. in Ighat. ep. ad Magnes. c. 4. n. 2. p. 68.

1) in vita Severi, c. 49.

2) v. contra Valentin. c. 3. de corona militis c. 3. et de pudic. c. 4.

3) v. eius epist. can. c. 11. p. 41. Opp. ed. Paris 1622. Legenda quod-  
que sunt, quae *Gregorius Nyssenus* in vita Gregorii Thaum. tom. III.  
p. 567. de basilicis, quae tempore eius exstructae et a Proconsule  
Romano dirutae fuerint, memoriae tradidit.

4) v. H. E. L. VIII. c. 1. ubi in locum *των παλαιων οικηδομηματων*  
*εδρας ex θεμελιων εκκλησιας* successisse narrat.

5) de Schism. Donatist. L. II. c. 49.

6) v. *Euseb.* H. E. L. VIII. c. 2. — *Lactant.* de morte perseo. c. 12.  
et c. 5., et Instit. div. L. V. c. 11. — *Theodoret.* L. V. c. 39.

7) v. *Euseb.* H. E. L. X. c. 5.

suas palam agere licuit, et hoc quoque modo, quantum ipsorum fuerit rerum sacrarum studium, declararunt.

Quae Christiani tanta cura et solertia condiderant et exornaverant sacrorum solemnia, eadem maxima religione et verecundia observarunt. Nam primum admodum frequentes ad ea facienda accesserunt, nec ullus facile communionē eorum diutius voluit carere. Iustinus Martyr, describens solennes Christianorum conventus: *τη του ἡλίου λεγόμενη ἡμερα*, inquit <sup>33)</sup>, *παντων κατα πολεις ἡ ἀγρους μενοντων συνελευσις γινεται*, et paucis interiectis: *την δε του ἡλίου ἡμεραν κοινῇ παντες συνελευσιν ποιούμεθα*, hisque verbis, si vel *το: παντες* nolueris premere, quod utique non premendum est, significat, singulas ecclesias quavis die dominica ita congregatas esse, ut nemo facile ab earum conventibus abhorreret. Neque, si recte memini, conquesti sunt patres ecclesiae priorum temporum de negligentia Christianorum in sacris obsequiis, quod severi illi morum censores, aequae ac doctores publici nostrorum temporum, facturi fuissent, si deserī sacra animadvertissent. At Dezianae persecutionis tempore imminutam fuisse pietatem et religionem Christianorum, crebra eorum docent exempla, qui, constantiae et strenuitatis, a primorum temporum Christianis in fide profitenda demonstratae immemores, fidem eiurarunt librosque sacros magistratibus tradiderunt. Quare credere licet, eodem tempore defecisse passim religionem Christianorum in sacris faciendis, idque ipsum sub temporum, de quibus loquor, exitum factum esse, exinde colligitur, quod Concilium Iliberitanum, habitum illud a. 314, *corripit eos decrevit* <sup>34)</sup>, *qui, in civitate positi, tres dominicas ad ecclesiam non accessissent*. Idem tamen Concilii Iliberitani canon probat, nefas iudicasse Christianos diutius a publicis conventibus abesse, quoniam, nisi ita iis visum esset, non facile passi fuissent, eiusmodi legem sibi obtrudi. Ac si vel concedi deberet, fuisse passim Christianos negligentiores in frequentandis fratrum conventibus

33) v. Apolog. II. p. 98.

34) v. Canonem eius XXI.

supra de auctis sacrorum solemnibus disputata sunt, ab opinor, docent, plurimos Christianos ubique locorum opere iis delectatos esse et satis crebro publicis precicasse. Nam quemadmodum quaevis aetas tollit, quae vacanea iudicat, ita ea tantummodo condit et instituit, necessaria habet, nec credibile est, veterem ecclesiam, magistratum arbitrio, sed suis legibus rectam, absque s caussis aucturam fuisse sacrorum solemnina. — Deinde

Christianorum in observandis sacris religio ex eo, is satis diu vacare debebant, nam sacri eorum conven- r longum admodum tempus ducebantur. Initium eo- ebat uno et interdum pluribus etiam psalmis decantan- ti psalmodiae, in nonnullis ecclesiis, preces intermistae

Sequebantur deinde lectiones literarum sacrarum, et um quidem tres quatuorve eadem *συναξει*, inter quas preces fiebant, nunc hymni recitabantur. Has excipie- nomiliae, primis temporibus breviores, posthaec lon-

Dehinc preces fundebantur pro catechumenis, ener- nis, competentibus et poenitentibus, et tum demum

fidelium celebrabatur. Deserere autem ecclesiam, an- m s. coena celebrata esset, nefas iudicasse Christianos,

e licet colligere, quod partim in Canonibus, qui Apo- um nomen prae se ferunt <sup>35</sup>), partim in Conciliis non-

, saeculo quarto habitis <sup>36</sup>), excommunicationis poena creta est, qui, non celebrata eucharistia, e conven-

ecclesiae discessissent. — Neque porro religionem tianorum in sacris observandis demonstraturus hoc

t silentio praetermittere, quod coenam sacram cre- admodum celebrarunt. Instituebant primi Christiani

is die sabbati aut solis, hac quoque in re morem Iudae- t, quo festis diebus propinquos, vicinos et amicos ad

am vocare solebant, imitantes <sup>37</sup>), convivia sanctiora, coena sacra in Christi memoriam celebranda finieban-

v. Canon. IX.

Decrevit hoc e. g. Concilium Antiochienum a. 341 habitum, ca- none II.

cf. *Hugo Grotius* de coenae administrat., ubi pastores non sunt, p. 22.

tur <sup>38</sup>). Quae quidem agapae (nam sic convivia ista appellabantur), ab initio forsitan inter privatos parietes habitae, mature cum publicis, h. e. communibus, Christianorum supplicationibus coniungebantur; quod non mirum videri potest, quum a Iudaeis quoque convivia in templi conclavibus instituta esse sciamus. Nam eum fuisse priscarum ecclesiarum morem, ut, finitis sacrorum solemnibus, agapas eiusmodi instituerent et inter haec ipsa convivia s. coenae sacramento uterentur, partim e notissima illa Plinii epistola <sup>39</sup>), partim ex Apologetico Tertulliani <sup>40</sup>) intelligitur. Neque tum, quum, aucto mirum in modum Christianorum numero, agapae istae aut a sacrorum solemnibus seiunctae, aut prorsus sublatae fuerant, desiit coena sacra crebro admodum celebrari. Nam per omnes ecclesias quavis die dominica <sup>41</sup>) et e multarum ecclesiarum consuetudine in iis quoque sacris, quae partim diebus stationariis, partim diebus martyrum memoriae dicatis, agebantur <sup>42</sup>), ita administrata est, ut, quotquot adessent praeter catechumenos et poenitentiam agentes Christiani, nihil ea deberent.

Cum hac in observandis sacris religione eximia coniuncta erat verecundia. Placet et hoc uno eodemque altero exemplo demonstrare; nam omnia persequi longum foret. Sic ipse adorationis ritus admodum erat modestus et verecundus. Solebant enim Christiani adorare Deum in genuis prolapsi (*ἡ κλισις γονατων*), quoties preces faciebant, si a die dominica et a tempore, inter Pascha et Pentecosten interiecto, discesseris, huncque ritum, Orientis mores redolentem, satis antiquum esse, multis docetur testimoniis <sup>43</sup>). Si

38) cf. Boelmeri Diss. de coitionibus Christian. ad capiendum cibum in Dissertat. iuris ecclesiast. antiq. p. 242 sqq.

39) L. X. ep. 97.

40) cap. 39.

41) v. Iust. M. Apolog. II. p. 98. cf. Binghami Orig. Ecclesiast. vol. I. p. 570 sqq.

42) v. Tertull. de orat. c. 14. de coron. militis c. 3. et Cyprian. ep. (37.) ep. 37. (34.)

43) v. Hermiae Pastorem, Part I. vis. I. n. I. in PP. Apost. edit. Constant. I. p. 75. — Acta Theclae in Grab. Spicileg. tom. I. p. 96.

nefas iudicabatur, sedentem preces fundere <sup>44</sup>), et Christiani nonnisi paenulis depositis <sup>45</sup>) et corpore lo- ad sacra facienda accedebant. Ac si metiri licet tem- de quibus loquor, mores ex institutis aevi sequentis, orum erat, monere et increpare eos, qui loco non de- ederent, murmure obstreperent, dormitarent, riderent tus facerent <sup>47</sup>). Sunt autem haec levioris momenti, lti horum rituum, quos Christiani in sacris faciendis abant, magis superstitionem redolere, quam verecun- significare videntur. Quare nolo diutius huic loco im- i.

Multo magis elucet Christianorum pietas et religio e- ntia eorum, qua nec molestiis, nec periculis arceri sese unt a sacrorum communione. Multas admodum mo- primis Christi sectatoribus, sacra facturis, devoran- isse, quilibet, rerum christianarum non prorsus igna- telligere debet. Congregabantur Christiani, quamdiu, andique periculis et insidiis, templis carebant, tem- nocturno, in locis abditis et ab hominum frequentia re- nec campanarum sonitu aut tubarum clangore convo- Ex quo intelligitur, Christianos, ad sacra accedentes, im et vigiliarum molestias, saepe tempestatis iniurias se tolerare. Rebus eorum a saeculo inde III. in melius is, magna quidem harum molestiarum pars sublata est. psa sacra ita erant comparata, ut nostriq. certe homini- atis molesta videri debuissent. Nam, ut taceam, sacra a satis diu morata esse omnes, qui ad conventus publi- ccesserant, condita sunt nonnullis in ecclesiis sacra ma- <sup>48</sup>), acta illa quotidie; et passim, hoc iam tempore,

*Clementis Rom. Ep. I. ad Corinth. n. 48. in PP. Apost. edit. Cotel. p. 174. et Tertullianum ad Scapul. c. 4.*

v. *Tertull. de orat. c. 12.*

v. *Tertull. l. I.*

v. *Tertull. l. I. c. IV.*

v. *Constitt. Apostol. L. II. c. 57.*

v. *Cyprian. Ep. 63. qui et alibi saepius horum sacrorum mentionem facit.*

vigiliae, in festorum solemniorum initiis institutae, quae a media nocte ad mane usque ducebantur, originem cepisse videntur <sup>49</sup>). — Nec modo molestias devorare, verum etiam pericula contemnere debebant Christiani, sacra facere cupientes. Notum est, cautum fuisse legibus Romanorum <sup>50</sup>), ne conventus clandestini et nocturni fierent, et magistratus poenas minatos esse Christianis, ad eiusmodi conventus accedentibus <sup>51</sup>). Hinc saepius factum est, ut milites et apparitores, nihil veriti sacrorum sanctitatem, conventicula Christianorum ingrederentur, quosque ibi deprehendissent, tamquam homines res novas molientes, in vincula coniectos ad tribunal raperent. *Quotidie obsidemur*, inquit Tertullianus <sup>52</sup>), *quotidie prodimur, in ipsis coetibus et congregationibus nostris opprimimur*. Nihilominus accesserunt Christiani frequentes ad fratrum conventus, adeoque martyres fuisse, narrat Augustinus <sup>53</sup>), qui *ibi sacramenta celebrassent, ubi propter eadem sacramenta tenebantur inclusi*. Quanti autem fecerunt, qua religione sacra coluerunt ii, qui, spreto mortis periculo, ad fratrum, Deum et Christum adorantium, conventus accedere solebant!

Denique commemorandum est hoc in loco desiderium sacrorum, in iis animadvertendum Christianis, quos ecclesia, aut criminis aut levitatis in fide eiuranda reos, a conventibus suis prohibuerat. Norunt omnes, qui vel primordiis, ut aiunt, labris rerum christianarum historiam attigerunt, eam fuisse ecclesiae veteris, morum sanctitatis admodum studiosae, disciplinam, ut omnes, qui aut honestatis praecepta lae-

49) Non memini quidem, ante saec. 4 (nisi forte huc pertinet Tertullianus ad uxorem. L. II. c. 4.) disertam harum vigiliarum mentionem fieri. Quam autem certum sit, viguisse eas saec. 4. (cf. Binghami Origines Ecclesiasticae. vol. V. p. 288. vol. IX. p. 146.), ac sacra nocturnae persecutionum tempore habita, instituendis iis opportunitatem de disse: origines earum ad tempora Constantini aetatem antecedenti referre licet.

50) Leges huc pertinentes collegit Kortholtus in Pagano obtreceptorum p. 510 sqq.

51) Sic Plinius ep. 97. L. X. sese vetuisse, scribit Traiano, esse hetaeris.

52) Apologet. c. 17.

53) v. Brevic. collat. diei III. c. 17.

, homicidas, adulteros, lenones, aut in ecclesiam delin-  
 nt fide deserenda, idolis adorandis, tradendisque sa-  
 ristianorum libris, a conventuum publicorum commu-  
 arceret. Raro autem factum est, ut eiusmodi homines  
 ), ex ecclesiae communione eiectione, deserta religione  
 ana, aut Deos adorare, aut religionem Iudaicam am-  
 maluerint, quam in pacem cum ecclesia redire<sup>44</sup>).  
 int potius excommunicati, arbitantes, hominem, ab  
 a seiunctum, Satanae traditum et Christi beneficiis pri-  
 esse, ut sibi quam primum revertendi ad ecclesiam po-  
 concederetur. Neque interclusi erant reditu. At Ion-  
 olestamque agere debebant poenitentiam, antequam iis  
 m ad psalmodiam et literarum s. lectiones, deinde ad  
 e s. mysteria accedere iisque celebrandis ad commu-  
 n ecclesiae redire licpit. Flentes, expositi interdum  
 stis iniuriis (quam ob causam *hiemantes* passim appel-  
 in canonibus conciliorum), stabant publicam agentes  
 tentiam ante fores conventiculorum aut basilicarum,  
 orabant introeuntes et exeuntes, ut sibi veniam darent;  
 , vestitu, et fugiendis cuiusque generis oblectamentis  
 luptatibus dolorem animi et moerorem proderere debe-  
 data iis deinde ad sacra accedendi venia, prope cate-  
 enos in ea ecclesiae parte, quae *ναρθηξ* dicebatur, po-  
 rant, et, antequam agerentur missae sollemnia, egredi e  
 lo tenebantur; denique in genua proiecti peccata con-  
 untur, et tum demum licuit iis s. coena celebranda (*μ-  
 των ἁγιασμάτων*) ad ecclesiae communionem reverti<sup>45</sup>).  
 gravius deliquerant, per decem saepe et plures etiam an-

Narrat quidem *Cyprianus* ep. 40. (43), presbyteros nonnullos ultro  
 se eiectione et de ecclesia sponte se pepulisse, idemque ep. 48. (50)  
 de Novato tradit, praevenisse eum sententiam discessionem voluntaria.  
 Erant autem hi homines schismatici, h. e. peculiarem coudiderunt  
 ecclesiam, et, quae de his aliisque schismaticis traduntur, cum mea  
 sententia commode possunt conciliari.

Quae fuerit saec. 3. poenitentiae disciplina, discitur partim e *Gre-  
 gorii Thaumaturgi* Epistol. canon. c. 11. 41. Opp. ed. Paris., par-  
 tim e *Tertulliano* de pudicit. c. 13. cf. *Morini* Commentarius de  
 disciplina ecclesiae in administratione sacramenti poenitentiae. Bru-  
 xel. 1677. et *Dallaeus* de poenis et satisfactionibus humanis. Gen.  
 1609. 4.



nos poenitentiam agere debebant. At non subituri fuissent lapsi molestam eiusmodi disciplinam, nisi sacris aegerrime caruissent. Quare quod excommunicati poenitentia publice agenda prodiderunt ad supplicationum et eucharistiae communionem veniendi desiderium, in eorum argumentorum numero poni debet, quibus ecclesiam veterem sacra publica studiose admodum coluisse docetur. Neque hoc argumentum ita potest everti, ut poenitentia non tam ob desiderium sacrorum, quam ideo potius acta esse dicatur, quod leges civitatis iuribus variis et commodis excommunicatos privassent, quum mihi de eo tantum tempore sermo sit, quo ecclesia nondum in unam cum civitate coaluerat societatem, ac nihil fere penes eius arbitrium erat praeter ius et potestatem, veniae ad sacra accedendi aut concedendae suis aut negandae.

Quae fuerit veterum Christianorum in sacris publicis condendis augendisque solertia, in observandis assiduitas, in tenendis constantia, satis demonstratum est. At qui, quae gesta olim sunt et instituta, apte exponere cupit, non in congerendis rebus, memoriae proditis, acquiescere, verum causas earum explorare debet. Itaque religionis, quam vetus ecclesia sacris publicis studiose cultis demonstravit, causas enumerare easque, quo rite nostra procedat disputatio, ad genus triplex revocare placet. Nam positae sunt primum in pietate primorum Christianorum, quacum saepe coniuncta fuit superstitio; deinde in ipsa sacrorum publicorum natura et indole; denique in externis ecclesiae rationibus. Age, videamus de singulis.

Multa sunt, quae veterum Christianorum religionem et pietatem testentur. Christo nomen daturi sacra a patribus accepta, civium societatem, parentes interdum et cognatos deserebant, et profitentes quod ei dederant nomen, molestias pericula, cruciatus spernebant, ac saepe ne mortis quidem metu ab ecclesiae communione arcebantur. Antiquitatis christianae quibus aetas pepercit, monumenta, eam spirant pietatem, ut eorum auctores toti in rerum divinarum meditatione fuisse intelligantur. Quaecumque aut sibi aut generi humano evenirent, horum temporum Christiani Deo, numine su-

a gubernanti, tribuebant, divina spirantes animum a humanis ita avocabant, ut haud pauci coniuges adeo erent et hominum consortium fugerent, Dei et Christi flagrabant, et tantum erat nonnullorum arctioris cum Christo coniunctionis desiderium, ut, quo citius coparticipes fierent beatitudinis, ipsi martyrium quaere<sup>6</sup>). Neque mirum videri potest, fuisse hanc veterum christianorum religionem. Nam primum Deum res humanas vari, hominem post mortem fore superstitem, Christum, gessisset, e Dei mandato gessisse, eundemque serius ve reversurum esse ad instituendum iudicium solemne, persuasum erat, ut nulli vel levissima dubitatio orire-  
Noverant primi Christiani, quae nos credere debemus. Tenim aut ipsi miraculorum, quae Christus et Apostoli bant, spectatores, aut nuntium de rebus, a Domino eius-  
praeconibus gestis, ab iis acceperant, ad quos et ipsos a earum pars pertinnerat<sup>7</sup>). Quae autem oculis cer-  
ur et percipiuntur auribus, fortius feriunt animum eique  
infiguntur, quam quae mera fide, aut historica, aut  
li, continentur. Quoque certius tibi de rebus divinis  
tasum est, eo magis cogitandis iis ad pietatem adducaris,  
sse est. Deinde plurimi primorum Christianorum erant  
s *περιτομης*. Iudaei autem religione, theocratica civi-  
forma, vitae domesticae pariter ac vitae publicae insti-  
ta ad pietatem ducebantur, ut in nullo facile populo

v. Russ Diss. de studio martyrii in primitiva ecclesia. Ienae 1737.

Neque modo Apostolorum aetate, verum etiam temporibus eam in-  
secutis fides Christianorum sensuum testimonio nitebatur. Nam omnes  
fere priorum saeculorum scriptores, *Iustinus Martyr* (Apolog. II.  
c. 6.), *Irenaeus* (adv. haeres. L. II. c. 31. L. V. c. 6. coll. Euseb.  
in H. E. L. VI. c. 7.), *Tertullianus* (de praescript. adv. haeret. c. 15.  
Apologet. c. 23. 27. 32. 37. ad Scapulam c. 2.), *Cyprianus* (de ido-  
lorum vanit. c. 4.), *Minucius Felix* (Octav. c. 27.), *Origenes* (contra  
Cels. L. I. p. 5. 34. 53. L. II. p. 124. ed. Spenc.), *Ambrosius* (adv.  
Gentes L. I. c. 46.), nunc daemones aut precum assiduitate, aut  
crucis signo fugatos, nunc morbos ipso Deo interveniente sanatos,  
nunc alia miracula commemorant. Quae quamquam non erant mi-  
racula, ut post *Middletonum* plurimi recentiorum temporum viri docti  
iudicarunt, habebantur tamen pro miraculis, h. e. pro eventis, quo-  
rum causa immediata Deus esset, et hanc ob causam eo facere de-  
bebant, ut fides Christianorum argumentis, a sensuum testimoniis  
ductis, confirmaretur.

maior esset erga Deum reverentia et diligentius rerum sacrarum studium. Quae quidem pietas, hereditatis lege a patribus accepta, in Iudaeis, religionem christianam amplexis, non deleta, imo regni Messiani, prope instantis, expectatione summopere aucta est. Inter Romanos, qui, ex quo tempore philosophia graeca in Italiam migraverat, Deos ridere coeperant, erant quidem iis ipsis, quibus ecclesiae christianae fundamenta ponebantur, temporibus multi non modo sacrorum, a patribus acceptorum, sed omnis religionis contemptores <sup>58)</sup>, quoque plures ad Epicuri hortos advolabant, eo maior in templis erat solitudo. At ipsa natura homines ad religionem ducit, ideoque multi Romanorum, pertaesi philosophiae voluptatibus inservientis, a medio inde saeculo secundo aut Christo nomen dabant, aut ad sacra patria, Neoplatonicorum studiis exornata, revertebantur <sup>59)</sup>. Ac saepe in locum contemptus rerum sacrarum non religio, imo superstitio, eaque videndi contrectandique studium, quae nec oculis cerni, nec manibus tangi possunt, successit <sup>60)</sup>. Huc quum accederent partim decreta religionis christianae, ut decretum de Deo preces hominum exaudiente, de Christo rerum divinarum interprete et generis humani redemptore, partim commenta, ut commenta de mundo senescente et prope instante rerum humanarum interitu <sup>61)</sup> et de Messia brevi ad inaugurandum

58) v. *Starchii Geschichte der christl. Kirche des ersten Jahrhunderts*, Band I p. 114 — 127. et *Moshemii* Commentarios de rebus christian. ant. Constant. M. p. 14 sqq.

59) Multos Romanorum a saeculo inde II. ad Deorum cultum reverse esse, docet omnium maxime philosophia Neoplatonica, multos ubique Rectorum fautores nacta, cuius decretis et disciplina pietatis non delectati fuissent homines, nisi eos denuo rerum sacrarum studium cepisset. Qui plura hac de re legere cupit, adeat *Meiners Beitrüg zur Geschichte der Denkart der ersten Jahrhunderte nach Christi Geburt, in einigen Betrachtungen über die neuplatonische Philosophie*. 1782. 8. et *Keilii* Dissert. de causis alieni Platoniorum recentiorum a religione christiana animi. L. 1785. 4.

60) Hinc nata est theologia mystica, cuius vestigia sat multa in scriptis et Christianorum (cf. *Moshemii* Commentarii de rebus Christi ante Constantin. M. p. 310 sqq. p. 659. sqq.) et Neoplatonicorum Celsi, Porphyrii, Plotini aliorumque reperiuntur.

61) „Si in habitaculo tuo, dicit *Cyprianus* de mortalitate p. 236. Paris. parietes vetustate nutarent, tecta desuper tremarent, domus iam fatigata, iam lassa, aedificiis senectute labentibus, ruinam proximam minaretur, nonne omni celeritate migrares? — — Mun

um suum reversuro<sup>62</sup>), pietati alendae idonea, non mi-  
est, veteres Christianos totos fuisse in meditandis rebus  
is. Pietas autem praecipua rerum sacrarum studii causa  
nda est. Quum enim homo promere studeat et signifi-  
sensus, animum eius crebrius subeuntes et fortius im-  
ntes: qui sensibus, a rerum divinarum cogitatione ve-  
ibus agitur, non potest non ad sacra facienda ferri.  
accedit, quod animus, ut corpus movendi, ita cogitandi  
endique consuetudines suscipit, et quae iis conveniunt et  
ndent quasi modis, ad quos animus moveri consuevit,  
sunt et iucunda. Quam ob causam homines pii, quos  
is a rebus divinis venientes crebro adficiunt, sacris fa-  
lis delectantur, quoniam agendis iis sensus, animi eorum  
is consentanei, ideoque grati et iucundi, excitantur.  
m quidem pietatem ut Christiani sacris faciendis declara-  
eo quoque factum est, quod precibus fundendis et bona  
ri et mala arceri putabant. Nam credidisse veteres Chri-  
stos, Deum hominum preces audire iisque saepenumero  
antum bona, quae precibus suis flagitassent, concedere, et  
rmulis precandi, ecclesiae veteri usitatis, et ex iis appa-  
quae patres ecclesiae de precandi causis et officio prae-  
erunt<sup>63</sup>). Plures vero et, quod est in hominibus commodi-  
lium, graviores etiam precandi causas habet, qui, non  
do ut sensus pios et honestos alat, verum etiam ut implo-  
do Deo rebus suis prospiciat, ad sacra facienda accedit<sup>64</sup>).

ecce nutat et labitur et ruinam sui non iam senectute rerum, sed  
fine testatur. Et tu non Deo gratias agis, non tibi gratularis, quod  
exitu maturiore substractus, ruinis et naufragiis et plagis imminenti-  
but exuaris? cf. *Tertulliani Apologet.* c. 39.

) v. *Iustini Martyris Dialogus cum Tryphone*, p. 245. ed. Col.

) v. *Origenes* in libro *περὶ εὐχης*, Segm. 6. et 13. Segm. 8. extrem.  
et Segm. 12. init.

) Neque modo, ut sacris publicis studerent veteres Christiani, verum  
etiam ut privatas saepe preces facerent, religio eorum causa fuit.  
Statis cuiusque diei horis, hora tertia, sexta et nona, precari sole-  
bant, quod *Tertullianus* de ieiun. c. 10. et contra *Psychicos* c. 10.  
et *Cyprianus* de oratione dominica p. 154 ed. Paris. docent. *Origenes*  
saepe preces matutinas et vespertinas et *Clemens Alexandrinus* no-  
cturnas adeo commendat. Neque Christianis, ut ait *Cyprianus*, hora  
convivii gratiae coelestis immunis erat, v. *Epistolas eius*, Ep. I. p. 7.  
edit. Paris. coll. *Tertullianus* in *Apologet.* c. 29. Nonnulla, huc per-  
tinentia, congescit, *Ernestus Simon* in libro: *Historischkritischer Ver-*

Cum hac autem veterum Christianorum religione saepe coniuncta fuit superstitio, quam mature in ecclesiam in-  
 ectam esse, non est quod mirēmur, quum nec Iudaei, nec  
 Deorum cultores commenta sua facile exuerent. Quae quidem  
 superstitione rerum sacrarum studium vario modo auctum  
 est. Sic, ut nonnulla commemorem exempla, Christiani,  
 angelos sacris interesse hominumque preces ad Deum per-  
 ferre et martyres prope sepulcra sua in templis, memoriae  
 eorum dicatis, commorari existimantes, loca sacra, coele-  
 stium naturarum numine plena, religiosius revereri et ar-  
 dentius precari debebant. Vetēres autem Christianos ha-  
 buisse angelos pro interpretibus precum, quas funderent ho-  
 mines, ut alios omittam, testatur *Origenes* <sup>65</sup>), eosdemque  
 martyrum animas sub altaribus latere ibique commorari,  
 dum Deum eadem eorum ulciscatur, existimasse, e locis  
 nonnullis *Tertulliani* et *Cypriani* <sup>66</sup>), et ex Canone XXXIV.  
 Concilii Niberitani <sup>67</sup>) satis apparet. Porro huc referenda  
 sunt commenta de geniiis malis, qui continuo insidias ho-  
 minibus struere eosque miseriis et erroribus implicare stu-  
 deant. Quum enim daemones precibus, invocato Christi no-  
 mine et crucis signo fugari eorumque potestatem cohiberi  
 veteres Christiani opinarentur <sup>68</sup>), non potuerunt non dae-  
 monum metu ad sacra facienda ferri. Tutos sese putabant  
 ab insidiis Satanae eiusque satellitum, quantum precibus va-

*nach über das Gebet, besonders über das Tischgebet. Ein Beitrag zur  
 Religions- und Menschengeschichte. (Nürnberg 1799.) p. 98 sqq.*

65) Contra Cels. L. V. p. 233. ed. Spenc. Ex hac ipsa autem senten-  
 tia, qua angeli internum et interpretes rerum humanarum habentur,  
 altera fuit sententia, qua sacris interesse hominumque preces audiri  
 putantur. Idque ipsum, praesentes esse angelos, ubi sacra agantur  
*Chrysostomus*, qui ab iis, de quibus mihi sermo est temporibus, prop-  
 abuit, aperte dicit. *Ὁὐκ ἔννοεω*, inquit in Homil. I, de verbis Ies.  
 Tom. III. p. 836., *ὅτ' ἄγγελοι ταύτῃ τῇ φωνῇ περιστάνται τῶν  
 (loquitur de s. coena) καὶ παρὰ ταύτην περιποιοῦσιν;*

66) Loca, huc pertinentia, congecit *Gabriel Albaspinasus* in *Observati-  
 de veteribus ecclesiae ritibus*, p. 314 — 315.

67) Qui quidem Concilii Niberitani, habiti a. 305, Canon ita se habet  
 „Cereos per diem placuit in coemeterio non incendi: inquietant  
 enim spiritus sanctorum non sunt.“ cf. *Albaspinasus* l. l.

68) v. *Tertulliani* Apologet. c. 22. *Iustini Martyris* Apolog. I. p. 5  
 — 56. Apolog. II. p. 46. *Origenes* contra Cels. L. VII. ed. Spen

nt, et sacris agendis triumphare arbitrabantur ecclesiam  
atanæ regno. Noctu maxime, quæ est hominis, tene-  
ingruentibus, ad timorem proclivitas, daemones terram  
agari et grassari in homines credebantur, ideoque ve-  
nile est, sacra nocturna eam quoque ob causam insti-  
esse, ut daemonum potestas cohiberetur<sup>69</sup>). Quodsi  
sacris agendis daemonum potestatem reprimi Christia-  
persuasum erat, et crebro iis vacare, et metuere debe-  
, ne, si diutius ab eorum communione abhorruissent,  
atanæ potestatem inciderent et æternæ salutis iacturam  
rent. Idque ipsum veteres Christianos metuisse, exinde  
t, quod, ut ait *Tertullianus*<sup>70</sup>), summum futuri iudicii  
iudicium putabatur, si quis ita deliquerat, ut a commu-  
nitione orationis et conventus et omnis sancti commercii  
eretur, quodque Satanæ tradi dicebantur<sup>71</sup>), quos ec-  
a a communione sua arcebat.

Omissis, quæ præterea de superstitione veterum Chri-  
stianorum eiusque cum rerum sacrarum studio coniunctione  
utari possint, ad eas religionis eorum, sacrarum cultu  
batae, causas venio, quæ in ipsa horum sacrarum na-  
et indole positæ sunt. Quo quidem in loco ante omnia  
venientia sacrarum veteris ecclesiæ cum decretis, quæ  
um temporum Christiani fovebant, observanda est. Quam-  
m enim Christiani mature in varias partes discesserunt,  
præcipuis tamen fidei capitibus, et de rebus a Domino  
Apostolis gestis, una erat omnium eademque sententia,  
que hæretici dicti sunt (ut taceam, plurimos eorum in  
uliores ecclesias coivisse), non deserendis fidei capitibus,  
um secus explicandis iis et definiendis, quam ecclesiæ  
holicæ visum fuerat, in hæreseos reprehensionem incur-  
rant. Omnes horum temporum Christiani Christum, quam-  
um de natura eius magna erat sententiarum diversitas,  
interprete Dei, decretorum eius gnaro, habebant, vene-

69) De temporibus ætatem, de qua mihi sermo est, insecutus certum est,  
sacra nocturna ad arcendos daemones impetus instituta esse, v. Cas-  
sianus Collat. VII. c. 23.

70) v. Apologet. c. 39.

71) v. Binghami Orig. Vol. VII. p. 106 sqq.

rabantur eum Messiam, seriis ociusve reversurum ad homines e sepulcris evocandos et ad instituendum iudicium solemne, suspiciebant angelos, metuebant daemones, nec ullus facile, quae in Evangeliiis de rebus a Domino gestis, de resurrectione et de reditu eius ad sedes coelestes narrantur, in dubitationem vocabat. Quare sacra publica, his ipsis decretis, tanquam fundamento suo, superstructa, placitis, quae veteres Christiani fovebant, consentanea erant, idque ipsum ad alendum eorum amorem hand parum facere debebat. Nam quoties Christiani sacris vacabant, sive preces facerent, sive hymnos et psalmos decantarent, sive homilias audirent et literarum s. recitationes, toties decreta, de quorum veritate persuasum sibi habebant, in memoriam iis revocabantur, ut non possent non ad rerum divinarum meditationem et ad sensus, a cogitatione earum venientes, sacris agendis adduci. At longe alia est hominum nostrorum ratio. Sunt enim, in nostra praesertim ecclesia, haud pauci, qui, quae una literarum s. auctoritate nituntur, dogmata deserant, resque omnes, in Evangeliiis traditas, quae a consueto rerum ordine abhorrent, pro fabulis habeant. Quos quidem homines taedere debet rituum et festorum, ad res, quas in fabularum numero ponunt, pertinentium, nec fieri facile potest, ut iis homiliae et carmina, quae, ut ipsis quidem videtur, vera falsis mixta tradunt, probentur. Quid quod, ubi dogmata, quae pro commentis, et narrationes, quas pro fabulis habent, tradi audiunt, indignantur, et animus eorum ita turbatur, ut nec meditandis rebus divinis, nec fovendis sensibus religiosis apti sint. Quare, si quid video, sacrorum veteris ecclesiae cum decretis, quae temporum istorum homines ad unum omnes fovebant, convenientia pro causa rerum sacrarum studii praecipua habenda est. Huic accedit, quod vetus ecclesia sacra sua ad sacrorum, a Christianis desertorum, similitudinem formabat. Nam fuisse ea tota ad synagogae formam exemplum expressa, nemo ignorat, qui synagogae et ecclesiae ritus et instituta invicem comparavit. Synagogam redolet mos legendi et interpretandi literas sacras <sup>72)</sup>; synago

72) v. *Campegius Vitrina* de Synagoga vetere, p. 943—1008. p. 686 sqq. p. 669 sqq.

produnt cum precandi formulae, in ecclesia usitatae<sup>72)</sup>, hymni et psalmi, quos Christiani decantare solebant<sup>74)</sup>; gaps veteris ecclesiae, inter quas Christiani s. coenae Christi memoriam recolebant, ad exemplum convivii sanctorum, sabbati die a Iudaeis celebratorum, intactas fuisse, dudum viri docti viderunt<sup>75)</sup>. Qua quidem sacris Iudaicis similitudine omnibus, qui aut Iudaei, aut Aegyptiae fuerant; sacra christiana maxime commendari debent. Nam reverentur homines maiorum mores et instituta, eaque; cara sibi ob usum longum et diuturnum, aegre mutant. Quare sacra ecclesiae, ad synagogae exemplum posita, hac ipsa cum ritibus Iudaicis similitudine Iudaeos maxime alliciebant, delectabant et tenebant. Eodem, de quo mihi sermo est, tempore, nulli fere ritus, ab Graecorum et Romanorum ducti, in ecclesiam introducti sunt. Nam Christiani, sacra paganorum ad daemones, infensos et honoris divini cupidos, pertinere rati, ita abominati sunt, ut communionem eorum angue peius fuerant. Praeter epulas et ludos, qui, *Gregorio Thaumaturgo* auctore, prope martyrum sepulcra celebrabantur saeculo III<sup>76)</sup>, nulli, quantum scio, Graecorum et Romanorum ritus et instituta, tribus primis p. O. N. saeculis, in sacra christiana translata sunt; seriore tamen tempore multi addidit ritus peregrini in ecclesiam irrepserunt<sup>77)</sup>. Itaque ne adesse debebant caussae, quibus sacra veteris ecclesiae publica non modo τοῖς ἐκ τῆς πατριῶν, verum etiam τοῖς

) Ut formulae: Amen, Hosanna, Hallelujah. cf. *Ernesti Friderici Wernsdorffii Exercitatio liturgica de formula veteris ecclesiae psalmodica Hallelujah. Viteb. 1762. Eiusd. Commentatio de prece Hosanna eiusque in liturgia usu. Ibid. 1765. Io. Georg. Weberi Diss. de vocis Amen sensu et usu. Ienae 1734.*

) cf. *Walchius de hymnis ecclesiae apostolicae. Ien. 1737. et Io. Zach. Hilliger de psalmorum, et odarum discrimine. Viteb. 1770.*

) cf. *Hugo Grotius de coenae administratione, ubi pastores non sunt, pag. 22. et Boehmerus de coitionibus Christianorum ad capiendum cibum, in Dissertt. iuris ecclesiastici antiqui ad Plinium secundum et Tertullianum p. 237 — 239.*

) v. *Gregorii Nyssaeni Orationem de vita Gregorii Thaumaturgi, T. II. Opp. ed. Paris. p. 1006 sq.*

) cf. *Hambergeri: Enarratio rituum, quos Romana ecclesia a maioribus suis gentilibus in sacra sua transtulit. Götting. 1751.*



ἐν τῇ ἐκκοθυσίᾳ χριστιανοῖς commendabantur. Quarum quidem caussarum praecipua in eo posita est, quod, quos cultus Dei et Christi, lege publica sancitus, amplectebatur ritus, ii alendae pietati alendoque mutuo Christianorum amori admodum idonei erant. Audienda literarum s. lectione et interpretatione imbuebantur Christiani decretis et praeceptis salutaribus, et cum prophetarum oraacula, tum res a Domino et Apostolis gestas, cognoscebant. Psalmi et hymni, per antiphonias decantati, quae est vis cantus in hominum animis, ita Christianorum animos movere debebant, ut nunc beneficiorum, a Deo acceptorum, memoriam grata mente recolerent, nunc maiestatem eius admirabundi venerarentur. Atque convivia illa sanctiora, inter quae s. coena celebrabatur<sup>78</sup>), oscula pacis, quibus Christianus Christianum salutabat<sup>79</sup>), et fratrum sororumque nomina, in conventibus ecclesiae usitata, Christianos, sacra facientes, ita adiciebant, ut inter homines ab odio, invidia, ira et cupiditate alienos versari et ab ipsa Sanctorum communione prope abesse sibi viderentur, hocque modo ad alendum mutuum amorem laud parum faciebant. Alia autem erat sacrorum a Graecis et Romanis frequentatorum ratio, quippe quae auguriis, sacrificiis, lastrationibus aliisque ritibus, alendae pietati augendoque honesti studio parum idoneis, continerentur. Itaque Graeci et Romani, qui, cognita idolorum vanitate, Christo nomen dederant et rebus divinis meditandis honesti studium adere cupiebant, sacris ecclesiae christianae, longe praestantioribus sacris, quae Diis dicata erant, non potuerunt non vehementer delectari. Denique nec hoc silentio praetereundum est, sacra veteris ecclesiae arcani quid habuisse, quod et ipso reverentia eorum aucta est. Quemadmodum enim Christiani placita nonnulla, subtiliores maxime literarum s. interpretationes, et fidei capita, philosophiae decretis mixta occultabant (κρυφίον δόγμα, ut apud Celsum, et γνώσις, u

78) v. Boehmeri Diss. de coitionibus Christianorum ad capiendum cibum in Dissertatt. iuris ecclesiast. antiq. p. 242 sqq. Locus, hac in r classicus, legitur apud Tertullianum Apologet. c. 39.

79) Iustini Martyris Apol. II. p. 97. πᾶς ἀλλήλους φιληματι ἀσπάζομεθα cfr. Binghami Orig. Vol. VI. p. 299 sqq.

Clementem Alexandrinum haec disciplina arcani auctorem: ita etiam, mysteria Graecorum et Romanorum imitari, aliquam sacrorum suorum partem clandestinam esse runt. Nam satis notum est, et Iudaeos Deorumque cultum et Catechumenos, a precibus communibus, oblationum conviviiis illis sanctionibus et ab eucharistiae communione prohibitos fuisse<sup>81</sup>). Ex eademque arcani disciplina, et ita et hoc repetendum esse videtur, quod, ut *Basilius* testatur<sup>82</sup>), baptismi formula ex traditione tantum, mirum, propagata nec literis mandata est. Res omnes autem quae *μυστηριώδες τι* habent, et praeseferunt arcanum, alligant homines, iisque reverentiam sui, quae dici possit religio, iniiciunt. Initiati mysteria, quorum partem aliquam norunt, eam ipsam ob causam, quod tegere debentur et occultare, magis reverentur, et non initiatorum communionem ideo magis appetunt, quod abiciuntur. Itaque, quae dicitur disciplina arcani veteris aetatis, hoc in loco non praetermittenda erat.

Denique externae veteris ecclesiae rationes ita comparantur, ut iis Christiani ad rerum sacrarum studium et usum ducerentur. Nam primum conventus, ab ecclesia constituti, vinculum erant, quo societas Christianorum constituitur. Christiani, cincti undique Iudaeis et Deorum cultibus, congregari debebant sacra peculiaria facturi, ut agentibus sese in peculiarem societatem coivisse, testatum facerent, arctius invicem coniungerentur et notis idoneis ab aliis religionum sectatoribus discernerentur. Quoque magis Christiani esse viderique volebant societas peculiaris, a Iudaeis et a Deorum cultoribus aliena, eo magis sacris publicis studebant. Porro Christiani, quamdiu ecclesia formae democraticae utebatur, inter ipsos conventus publicos de rebus agere, Episcopos et Presbyteros eligere, eleemosynas congerere, de propellendis periculis consultare, de lapsis

<sup>81</sup>) cf. *Moshemii* de rebus Christ. ante Constant. M. Commentarii, p. 303 sqq.

<sup>82</sup>) v. *Binghami* Orig. Vol. I. p. 39 — 41. Vol. IV. p. 126.

<sup>83</sup>) v. *Epist. ad Amphilochem* de spiritu s. c. 27. tom. II. ed. Paris. p. 353.

aut arceendis ab ecclesia, aut revocandis in eius communio-  
nem decernere solebant, ut cuilibet Christiano, qui consilio-  
rum communium particeps esse cuperet, ad publicos eccle-  
siae conventus accedendum esset, et sacra publica hanc quo-  
que ob causam vinculum, quod Christianorum societatem  
continuerit, recte dicantur. Huc accedebat partium studium,  
quo primorum a. C. N. saeculorum Christiani tenebantur.  
Quum enim Christiani inter medios aliarum religionum se-  
otatores, sibi infensos, viverent, proderentur a Iudaeis, ve-  
xarentur a Romanis, non mirum est, ita eorum rebus suis stu-  
disse, ut Iudaeos aequae ac Deorum cultores aut contempni,  
aut odio haberent. Quaevis autem hominum societas, quo  
magis rebus suis studet, eo magis omnibus, quae propria ei  
sunt et pecuniaria, delectatur. Itaque Christiani eam quoque  
ob causam ad sacra facienda ferebantur, quoniam agendis  
iis, sese cum a Iudaeis, tum a Romanis abhorrere, palam  
faciebant. Neque haec temere sumi, multa recentiorum tem-  
porum exempla docent. Nam, quod multi recte observant,  
in iis aut urbibus, aut municipiis, ubi diversorum coetuum  
christianorum sacra publica instituta sunt, magis iis student  
et crebrius vacant Christiani, quam ubi unius tantum eccle-  
siae sacra aguntur. Cuius quidem rei causa in eo posita est,  
quod diversorum coetuum contentione partium studium,  
partium studio autem sacrorum, cuilibet coetui propriorum,  
studium augetur. Deinde haud parum, hac quidem in causa,  
miseriis, et persecutionibus praesertim, quibus Christiani  
vexabantur,tribuendum est. Etenim homines miseriis op-  
pressi rerum divinarum meditatione erigi cupiunt, quique  
inopes incertis fluctibus agitantur, ad Deum, tamquam ad  
portum, confugiunt. Itaque Christiani veteres, patria saepe  
extorres, parentibus et amicis orbiati, et, nunc Iudaeis clan-  
destinas insidias struentibus, nunc magistratibus poenas mi-  
nantibus, nunc plebe sanguinem eorum deposcente, in an-  
ceps vitae periculum adducti, eam saepe ob causam ad sa-  
cra agenda accesserunt, ut implorando Dei auxilio, cogitan-  
dis martyrum extrema strenue perpefforum exemplis, e  
meditanda salute post mortem speranda, animos confirma-  
rent. Ac quum homo ita comparatus sit, ut res, sibi cara

maius est earum amittendarum periculum, eo habeat ca-  
 , quaeque extorqueri sibi videt, firmitus teneat; non  
 ri potest, quin ipsis persecutionibus rerum sacrarum  
 m auctum fuerit. Veteres Christiani, quibus, ut ait  
*Lianus* <sup>63</sup>), accusatio votum erat et poena felicitas, eam  
 ob causam, quod periculosum erat, sacris, nocturnis  
 ae, vacare, acriori studio ad ea advolabant, nec quid-  
 iis metuendum erat, qui aut contemnerent mortem aut  
 erent. Denique nec hoc silentio praetereundum est,  
 s Christianos, praeter sacra publica, aut nulla, aut pauca  
 ie pietatis adminicula habuisse. Quum enim maxima  
 ibrorum scriptorum caritas, pauci admodum Christiani,  
 m plurimi primis p. C. N. saeculis egeni et inferioris  
 tionis homines erant, aut literarum s. aut aliorum li-  
 m exemplis utebantur. Quare, in tanta librorum scri-  
 m raritate, qui literas s. cognoscere iisque cognoscendis  
 em alere cuperent, ad conventus ecclesiarum accedere  
 : literarum s. recitationes et homilias audire debebant.  
 Quae hactenus disputata sunt, satis, opinor, docent, qui  
 n sit, ut ecclesia vetus sacris publicis maxime delecta-  
 ; nec, qui temporum novis discrimina, mirari potest;  
 os homines non eo, quo veteres Christiani, rerum sa-  
 m studio teneri. Multi nostrorum temporum Christiani;  
 religioni satis Dei et Christi cultores, ab ea absunt sen-  
 t, qua precibus bona teneri et mala arceri putantur.  
 utem, quod est in hominibus commodi studium, non ut  
 im compotes fiant, sed ut alant pietatem, precantur, non  
 labent precandi causas, quibus, qui Deum precibus fle-  
 utant, ducuntur. Maxima porro est inter nostros homi-  
 na nostra praesertim ecclesia, sententiarum de religionis  
 stianae decretis diversitas, ut sacra publica ad normam  
 ulae, quam ecclesia sanxit, composita, multorum decre-  
 tarum conveniant. Nec denique eae sunt, nostris tempo-  
 s, externae ecclesiae rationes, ut Christiani aut partium  
 io, aut periculorum metu, aut adminiculorum alendae  
 atis inopia ad sacra facienda ducantur. Quare qui no-

ad Nat. L. I. c. 1.

stros homines eo nomine reprehendunt, quod in iis non idem sit sacrorum publicorum studium, quod in veteribus Christianis fuit, temporum diversitatis parum memores de nostrorum hominum moribus nimis severe iudicant.

Nihilominus nostrates quoque idoneas ad sacrorum solemnia veniendi causas habent, neque nobis eorum sententia probatur, qui homines cultiores facile iis carere existimant. Quamquam enim literæ s. aliaque alendæ pietatis adminicula in omnium manibus sunt, nec sacra publica ita ubique aguntur, ut hominibus cultioribus satis probentur: eo tamen, quod, sacris publicis vacantes, insignem hominum multitudinem Deum adoraturam congregari videmus, ita componitur et adficitur animus, ut ad cogitandas res divinas feratur. Quum enim in sensuum quorumcunque, quos ab aliis declarari videmus, communionem veniamus, cincti undique hominibus, Deum adorantibus, non possumus non et ipsi ad pietatem adduci. Neque uti solent homines, curis et cupiditatibus turbati, quæ in promptu habent, alendæ pietatis adminiculis; atque ita ad res externas rapiuntur, ut raro res divinas meditentur. Ac quum præterea magna admodum sit cantus vis in movendis hominum animis, et quæ auribus percipiuntur homiliae fortius feriant animos, quam quæ intra privatos parietes leguntur, nemo facile, quem res divinae et sensus ab earum cogitatione venientes delectant, abesse volet a Christianorum conventibus.

---

#### IV.

### MINIS GERMANICI LAUDES INSTAURATORUM SACRORUM HISTORIA ILLUSTATAE.

tauratae igitur sunt, *Cives Carissimi*, faustis omnibus res manerum, lapsae illae cum ipsorum ignavia, tum hostium o et atrocitate. Qui misere oppressus iacuerat populus rmanicus, surrexit, et, avita resumta virtute, bellavit, vi- suamque sibi et libertatem vindicavit et laudem. Tristis en erat Germaniae facies! Ager vastatus militis exteri edatione et incendiis, splendida olim principum nostron et gentium inclutarum domicilia aut deserta, aut regibus nfectisque peregrinis nobisque invisis habitata, sublatum reaturae commercium, ingens ob exactiones continuae per mes terras aes alienum, eversae celebres literarum sedes, les in oras remotas ad stragem miserrimam raptus, regna va, leges peregrinae; summa imis versa, suspecta innii laus et virtus antiqua, delationes, vincula, caedes, hinc etus, et ex metu aut silentium triste, aut turpis adulatio. id quod lingua nobis vernacula hic illic in desuetudinem ire coeperat, ut metuendum esset, ne ipsum nomen Germanicum sensim paulatimque exstingeretur. At enim vero s populorum non temere et fortuito geruntur, et profecto t quaedam vis, quae generi conspuit humano. Quod bonus nisque optabat; sperare vix audebat, id, Deo patriae affli- lae opitulante, evenisse tandem, laetamur et exultamus. lostium vis fracta iacet; pulsi sunt, qui nobis insultabant, etriae finibus; populos Germanicos, hostium astutia diu

olim divisos, sociatos videmus et communis patriae amore iunctos; macula, nomini nostro inusta, abstersa, et iugum, cervici nostrae impositum, excussum est; libertatem recuperatam redditumque patriae decus atque honorem, quotquot Germani dicuntur, laetabundi sibi gratulantur.

In cuius quidem laetitiae publicae communionem Vos, *Cives*, venisse, bene scimus. In Vestris enim animis nunquam extinctus fuit amor patriae et reverentia; semper tulistis impatienter Francorum dominationem, et, quod decet viros graves, silere maluistis, quam adulari et indigno praeconio gratiam ignominiosam captare. Quo in ipsos animo essemus, non ignorabant duces illi, legati et exactores, rebus nostris praefecti; suspecta iis semper erat atque invisae academia nostra; atque ipsum illum Francorum imperatorem parum nobis favisse, tum maxime intellectum est, quum legatos nostros, qui salutandi causa ad eum accessissent, studii in Borussos et Ruthenos haud iniuste accusatos, ira plenus atque indignatione, reprehenderet graviter, verbisque insulsis nec regii oris dignitatem decentibus increparet. Qui in patribus conscriptis, idem in Vobis, *Commilitones*, patriae amor fuit. Quum prima libertatis spes affluisset, laetati estis nobiscum; quum in campis Lützensibus fortiter quidem, at non feliciter satis, pugnatum esset, et miles Francogallicus moenia nostra denuo introiret, doluistis nobiscum, victis autem posthac, spectantibus nobis et plaudentibus, Francogallis, fugatis pulsisque ex patriae finibus, quum inventus Saxonica ad arma vocaretur, multi Vestrum, deserto dulci Musarum contubernio spreisque militiae molestiis, alacres ad signa advolarunt. Quae quum ita sint, Vos omnes et singulos, *Cives Carissimi*, de belli in Francogallos gesti exitu felici redditaque nobis libertate vehementer laetari, neque ulla re magis delectari, quam meditando rebus, quas et nostri homines et maiores bene feliciterque gesserunt, facile auguramur. Eam igitur laetitiam Vestram ut alamus, et, quantum in nobis est, patriae amorem atque reverentiam augeamus, quae fuerit maiorum nostrorum virtus, ex instauratorum sacrorum historia docere decrevimus.

At verendum est, ne nobis, in ipso orationis limine, re

Luthero auctore gestarum reprehensores occurrant, nos neant et pedem referre iubeant. Sunt enim non pauci, a Protestantium secessione primas lapsi imperii Germanostraeque calamitatis causas repetentes, rerum saeculo mo sexto gestarum historiam dolendi magis atque erubescendi, quam laetandi gloriandique, materiem Germanis habere existiment. Ex qua quidem secessione, necessaria salutari, hominum tamen et temeritate et malignitate mala ta nec unquam dolenda satis, odia, suspiciones, machinae, bella imo funesta manasse, non negamus. Quum enim politici secus sentientes ferre nollent, de Protestantibus ad ecclesiae communionem aut reducendis aut retrahendis, subdola arte sive vi et armis, nunquam non cogitarent, pacem Augustanam, multas demum post contentiones iniici, laederent, Protestantes autem contra niterentur, atque, pleni ac suspicione, dolos Catholicorum ubique odorantur, rebusque suis metuerent saepe, quae non essent merita: factum est eheu, ut, animis studiisque Germanorum interitis, odiisque mutuis erumpentibus subinde in bella iniecta, quod Germanici nominis populos iunctos tenuerat vinculum, solveretur, exteri, domesticam nostram discordiam accendentes foventes augentesque, rebus nostris sese insinuarent, quod civium concordia, tamquam fundamento suo, niteretur, imperium Germanicum nutaret. At enim vero, ut e his bona Dei numine, ita e bonis mala saepe oriuntur hominum perversitate; atque, res bene et praeclare gestas obla ex iis nata vituperare, non par est. Itaque qui Christianorum in partes divisorum odia, altercationes et bella in errorum emendatorum vituperium trahunt, atque Lutherum eiusque socios et assecclas turbati, divisi adeoque eversii imperii Germanici postulant, perverse sentiunt. Homo demeruit, molitur, et, quae decrevit, exsequitur; eventa autem rerum a se gestarum regere, et mala ex iis oritura anteverere, nemini mortalium datum est, ut nec serenti cavere licet, ne inter segetes infelix lolium nascatur. Aversi igitur malis, e Protestantium secessione utique ortis, compensatis vero bonis innumeris ad omnes Europae populos sensim paulatimque propagatis, in rebus inter sacra repurgata a ma-



ioribus nostris gestis oculos defigamus, et in eos maxime, qui primas in scena ista partes egerunt, intueamur, ut in hac publica populi nostri gratulatione cum laetandi tum gloriandi materiem habeamus. Etenim rebus, tum temporis gestis, virtus Germanica egregie eluxit, nec quidquam est, quod magis deceat nepotes, avitae virtutis aemulos, quam maiorum praeclare facta mente pia recolere.

Ut singulorum hominum, ita populorum ingenia et mores diversi sunt, aliis ad res externas easque artes vergentibus, quibus vita exornatur, aliis magis ad res divinas humanasque contemplandas, meditandas scrutandasque propensis. Germanorum ea est indoles, ut vero reperiendo quam maxime studeant eique vitam impendere ament; quod reperiendi veri studium tum *παρηγορία* in eo eloquendo et profitendo, tum animi candor, a simulatione et dissimulatione fallendique artibus alienus, comitari solent. Quae quidem populi nostri virtus, si unquam, inter sacra repurgata eluxit, neque in Luthero tantum, immortalis ecclesiae nostrae conditore, verum in iis etiam, qui primi partes eius sequebantur, patuit. Etenim sacrorum instauratio a pia seriaque rerum divinarum meditatione, neque vero, quod adversarii Lutheri criminati sunt, aut a turpi Augustinianorum in Dominicanos invidia, aut a temerario rerum novarum studio vanaque gloriolae cupiditate, originem duxit. Quo tempore Lutherus in Erfordensis monasterii angustiis delitescibat, eo, animum in res coelestes erectum gerens, humanae fragilitatis suaeque ipsius conscientia sollicitus, et viae, quae ad veram et sempiternam salutem ducit, reperiendae intentus, in scrutandis literis s. meditandisque decretis divinis continuo laboravit. Egressus posthac in lucem publicam hominumque conspectum, et suscepta profitendae theologiae provincia, decretis divinis non modo meditandis, verum etiam edisserendis, propagandis purgandisque ab humanae sapientiae figmentis omnem vitam dicandam putavit, seque, sive libros scriberet iuvenesque doceret, sive adversarios refutaret, sive coram Imperatore et populorum Germanicorum Principibus sententiam profiteretur, candidum semper, apertum, sincerum praebeuit. Longe enim alienus fuit ab eorum aut ignavia aut

e, qui vel in agenda doctoris publici persona temporis-  
 nserviendum esse existimant; nunquam suam celavit  
 ntiam; nemini pepercit; neminem metuit; Caietani mi-  
 eque ac blandas Militii artes spreuit, et, pronuntiata in  
 i damnatoria Romanae curiae sententia, vitae maluit  
 ulum subire, quam aut veniam impetrare ignavo silentio,  
 imulata erroris professione gratiam Pontificis Romani  
 re. Idem propemodum veri studium in multis fuit Lu-  
 popularibus, qui aut coeptis eius favebant aut ipsi in  
 m istam prodibant. Affulgere tum coeperat Germaniae  
 rum lux, ut multi homines cordatiores et ultra vulgus  
 ntes nec doctrinam publicam, nec regimen et discipli-  
 ecclesiae, sententiae Iesu Christi et literarum s. regulae  
 enire viderent. Ii igitur omnes sacrorum emendatio-  
 vehementer optarunt, Luthero plauserunt, neo, quod  
 verum videbatur, intra aulae aut scholae angustias co-  
 ndum esse putarunt, et multi ex iis in Lutheri partes con-  
 runt eique socios sese dederunt et comites. Unde Ger-  
 orum longe alios, quam Italorum, mores fuisse intelli-

Etenim literarum luce Italiae prius quam Germaniae  
 ta, Itali non pauci a saeculis inde XIV et XV ultra vul-  
 sapere, et, cum dogmatum nonnullorum, tum hierarchiae  
 tatem cognoscere coeperunt. Idem vero Itali, quod est  
 gentis ingenium tectum, ambiguum, callidum, subdolum,  
 cis, ut Laurentio Valla, exceptis, sibi modo, non aliis sa-  
 e voluerunt, alia, quam quae crederent, docere (caventes  
 ppe, ne aut ipsi in haereseos accusationem incurrerent aut  
 us ad res novas raperent), non dubitarunt, et, sive ore  
 scriptis res sacras explicarent, variis usi artibus, animi  
 tentiam celarunt. Quid quod inter ipsos clericos Italicos  
 paucos fuisse traditum est, a Christi adeo nomine alie-  
 , qui, quas coram populo egissent caerimonias sacras, in-  
 privatos parietes, in effraenam effusi licentiam, riderent,  
 populos Europaeos eorumque reges, suis deceptos artibus,  
 buta sibi pendere, ambitiose gloriarentur. At Germano-  
 n plurimi ab ea, sive ignavia sive fraude, quam longissime  
 horrentes, et doctrinam et disciplinam ecclesiae corruptam  
 ae aegre tulerunt, mutari eas vehementer optarunt, eamque

ob causam Luthero, sacrorum emendationem suadenti atque inchoanti, plauserunt et patrocinati sunt. Multi quidem, sive fluctuarent, sive censuras ecclesiasticas metuerent, sive impetum Lutheri nimiamque eius festinationem vituperarent, asseclae eius ab initio dici haberique noluerant, et scripta eius legere, decreta animo volvere, eiusque coeptis faustum exitum apprecari sat habuerant. Alii autem vel eo tempore, quo Lutheri sectatoris nomen periculosum erat, animi sententiam palam profiteri seque Luthero socios adiungere non dubitarunt, ut, qui in Luthero, idem veri amor ingenuus in Melanchthone, Carolostadio, Spalatino, Bugenhageno aliisque laudandus sit. Quae quidem *παρρησία* omnium maxime Melanchthoni, quem natura cautum fixerat, circumspectum, timidum, pacis otiique amantem, laudi atque honori ducenda est. Neque in privatis modo hominibus, verum etiam in populorum Germanicorum Principibus, Lutheri causae patrocinatis, candidus atque ingenuus veri amor eluxit. Nam qui Principes istos honorum ecclesiasticorum cupiditate et potestatis ecclesiasticae impatientia motos Lutheri causae favisse existimant, tempora ista eorumque mores plane ignorant. Eo enim tempore, quo Fridericus Sapiens Lutherum non sinebat indicta causa damnari, et brevi post, qui ei successit, Ioannes Constans apertum novae doctrinae asseclam sese praebebat, res Principum auctum iri sacrorum mutatione, nemo potuit augurari. Quid quod in Principes, ecclesiae recens natae duces, Ioannem Fridericum, Saxoniae Electorem, et Philippum Hassiae Landgravium, ex ipsorum rerum novarum studio maxime gravissima redundarunt. Alieni ab avaritia, et, quam sequioris aetatis reges multi regumque ministri suam non dedecere putarunt personam, calliditate, Principes isti pii, probi et candidi, novae doctrinae patronos eam ob causam sese praebebant, quod ea Iesu Christi decreta vera et genuina, ab humanae sapientiae figmentis purgata, revocari intellexerant et dissimulare veram animi sententiam, arcere populos a lucum sibi affulsisse laetabantur, et, ut hominibus placerent, de causam deserere, turpe, impium, suoque nomine indignum iudicabant.

Neque tamen negari potest, potestatis ecclesiasticae immunitatem ad conciliandos Lutheri causae fautores haud pacificasse. Ea nimirum est Germanorum cum socordia et via, tum alacritas et fortitudo, ut, peregrinis, rebus ipso sese insinuantibus, nimis fidentes, nec cauti satis et circspecti, haud difficulter in servitatem redigantur, iidem, ingenui quippe, strenui atque erecti, perpetuam servituti ferre nesciant. A legatis, Roma missis, maximeque a iafacio, Germanorum apostolo, doctrina christiana maior nostris tradita et ecclesia Germanica condita fuit, quae, lia matrem, ita Romanam ecclesiam, a qua originem ducit, pie suscepit. Crescente posthac in immensum Romani tificis potestate, ecclesia Germanica tota ex eius arbitrio audit, et domini peregrini imperium gravius etiam sensit, n alias ecclesiae, ut Gallicanae quae, extorta Pontifici Ro- o Pragmatica Sanctione, longe maiori libertate fruebatur. scoporum iura Pontifex Romanus sibi arrogabat, ut, quae am auctoritate decerni deberent, aut coram Curia Roma- aut coram Legatis Pontificis, in Germaniam missis, age- tur; exactiones Romanae, sive Annatum, sive Evocation- n, sive Expectantiarum, sive Reservationum, sive quo- que demum nomine venirent, in dies augebantur; clerici rmanici, diu licet restitissent et omnium novissimi uxores misissent, vitam coelibem agere cogebantur; Cardinales, rum consensui Itali plerumque et Galli, raro Germani ad- ibebantur, magna parte reddituum ecclesiarum Germanica- n potiebantur; Principes nullam in suae ditionis clericos testatem habebant, ut ne monachos quidem circultores, e indulgentias vendentes sive inconditis saepe insulsisque rmonibus populum moventes, coërcere possent; et, immi- ta licet esset nonnihil Pontificis auctoritas, ipsi tamen re- s et principes fulmina eius, interdictum intellige atque ex- municationem, metuebant. Gravis profecto fuit ea servi- s atque ignominiosa, quam tulisse non Germanis modo, sed nibus Europae populis probro, excussissae vero nostris ma- ime maioribus laudi est, qui primi omnium in falso creditum esu Christi Vicarium, animis Christianorum imperantem, eo- umque et iura et bona ad se suaeque potestatis ministros avidè

rapientem, surrexerunt. Qui alte Germanorum animis insidet libertatis amor, in Luthero quoque, cuius mores veluti imaginem Germani gravis atque ingenui referre videntur, et in multis eorum, qui, a Luthero moniti, excitati, et in spem et expectationem libertatis erecti, Pontificis Romani potestatem diutius ferre recusabant, eluxit. Eo potissimum in libro, quem Lutherus A. MDXX. ad Nobiles Christianos populi Germanici scripsit, animum et libertatis amore et patriae reverentia plenum prodidit. Ibi enim non theologum modo et Christianum, sua sibi iura reposcentem, sed Germanum, etiam gravi ore loquentem audimus, qui Italici populi insultantibus eumque spoliantibus et fallentibus malis artibus, vehementer succenset, omnesque Germanos, patriam amantes et reverentes, ad suam sibi vindicandam dignitatem libertatemque hortatur. Eadem sensit suasitque Ulricus Huttenus, homo ad licentiam quidem et voluptates pronus et moris recepti saepe contemptor, idem vero ingenuus, liberalis, patriae amans, et strenuus veri iustique defensor. Neque aures surdas pulsarunt graves Lutheri atque Ulrici Hutteni voces; omnis Germaniae populus in spem et expectationem libertatis erectus est, ut ingenui quique Domini peregrini imperium aversarentur, Nobiles haud pauci, Francisco de Sickingen interprete, Luthero, intrepido libertatis praeconi, patrocinium suum pollicerentur, et rustici adeo, impetu licet inconsulto et temerario, alacri tamen animo et libertatis cupido, res novas molirentur. Quid quod Principes, Episcopi et Principum ministri, catholicae fidei addicti, licet nec doctrinam publicam et ritus sacros mutari, nec sedem Romanam everti et rempublicam christianam turbari vellent, nimium tamen augeri Pontificis Romani potestatem, iura sua laedi, atque onera, vix sustinenda, ecclesiae Germanicae imponi, aegre tulerunt, ea de re saepius in comitiis, iis maxime, quae A. MDXXII. Norimbergae habita sunt, egerunt, de corrupta ecclesia christiana Pontificem Romanum monuerunt, et, quae malis reipublicae christianae mederetur, synodum oecumenicam cogi, importunius etiam flagitarunt. Plurimi quidem Christianorum Pontifici Romano dediti manserunt; sed catholica quoque ecclesia, sparsis ubique Protestantium decretis, in dies

in libertatem nacta est; ut hierarchiae in una orbis  
ani parte eversae, in altera vero limitibus arctioribus  
inscriptae, beneficium nostro populo debeatur. Proinde  
esse Germanorum, quam diximus, indolem, ut serviant  
non peregrinis, ad perpetuo servire nesciant. Divisi inter  
ire olim coacti sunt Romanis, magis artibus eorum de-  
quam armis victi. At brevi Hermannus surrexit, liber-  
germanicae vindex. Pietate Christianorum in supersti-  
versa, maiores nostri cum aliis populis multis Ponti-  
comani imperium tulerunt. Neque tamen ea servitus,  
licet, perpetua fuit; Lutherus surrexit, libertatis chri-  
praeo intrepidus strenuusque defensor. Nuper, eheu,  
des, avitae virtutis immemores, prolapsi ad ignaviam  
neque morum peregrinorum imitationem, in turpem et  
osam Francogallorum servitutem detrusi eramus. At  
vero, oppressus licet, non tamen extinctus fuit in ani-  
ostris libertatis amor; surreximus alacres, fortes bella-  
eiecinus patriae finibus dominos peregrinos, et, parta  
nunc libertate redditoque pristino decore, esse nos glo-  
tr progeniem patribus dignam.

Servitutis autem iugum excutere, non nisi alacres au-  
strenui, fortes et constantes; ignavi enim et imbelles,  
unt ingenio servili, neque volunt esse liberi neque esse  
ntur. Arcta est eaque mutua inter libertatis amorem  
stantiam animique fortitudinem coniunctio, quod, ut  
ium hominum ingenuorum, ita nostrorum quoque ma-  
m exemplo docetur. Ii enim in libertatis spem erecti, et  
esti voluntate ac fiducia in Deo posita confirmati, eos sese  
erunt, ut recolenda eorum memoria nosmet ipsos erigi  
nfirmari sentiamus. Non modo scripta Lutheri, maxime-  
literae eius, nunc ad Principes nunc ad amicos datae, ve-  
etiam res ab eo gestae, animum eius produnt impavidum,  
rem, fortem, gradu nunquam deiectum aut desperantem,  
fiducia semper plenum et ad ultima, sive experienda sive  
enda, paratum. Saepe quidem virtus eius animique magni-  
o eluxit; maxime vero tum, quum, terrere eum quamvis  
missent Hussi aliorumque exempla tristia, Dei magis au-  
io quam Imperatoris commeatui confusus, Wormatiam pro-

ficisceretur, coram Imperatore et populorum Germanicorum Principibus, nec stupore nec metu percussus, ore modesto quidem sed composito compareret, libros, nomine ipsius inscriptos, suos esse suamque iis contineri sententiam, palam profiteretur, et, velletne sententiam mutare, interrogatus, id se et velle et posse facere, nisi erroris convictus fuisset, strenue fortiterque negaret. Nos, quoties in Lutherum in Wormaliensibus comitiis comparentem intuemur, eiusque sermones in isto Imperatoris et Principum Germanicorum consessu habitos retractamus, et reverentia et admiratione viri magni implemur, et personam, Wormaliae ab eo actam, ea multo pluris facimus, quam brevi post Vitebergae egit. Animum tamen fortem atque impavidum et tum prodidit, quum, ira in adversarios plenus, Pontificis Bullam Vitebergae cremaret. Magnorum virorum exempla eam habent in excitandis movendisque hominum animis vim; ut, qui eos duces colunt, in virtutis eorum imitationem rapti, quam in illis vident animi constantiam et fortitudinem, eam et ipsi sequantur. Ita factum est, ut, quum accederet, quod in ecclesiis aliisque sodalitiis recens natis animadvertere licet semper, partis ipsorum studium et odium in adversarios, metu, disputationibus et vexationibus in dies auctum, ita, inquam, factum est, ut novae doctrinae sectatores, sive Principes et reipublicae administratores, sive viri docti et verbi divini ministri, sive homines plebei et obscuri, in tenenda, quam amplexi fuerant, doctrina constantiam et in ea defendenda fortitudinem demonstrarent. Neque enim blanditiis, neque obtestationibus, nec minis recens natae ecclesiae duces a sententia dimovebantur, eosque ad ultima, sive audenda sive patienda, paratos fuisse, inter Augustana maxime comitia, et potissimum quidem in Ioanne, Saxoniae Electore, intellectum est, qui o hunc ipsum animum firmum atque immotum Constantis nomine appellatur. Atque auctis utrinque odiis omnique pacis servandae spe sublata, Ioannes Fridericus, Saxoniae Elector tardus licet ad arma, eamque ob causam Philippo, Hassiae Landgravio, meliora suadenti, nimis sero obsecutus, bel tamen aleam experiri, quam fidem suam eiurare suorumque causam deserere, maluit. Nec desunt hominum privatorum

eadem animi constantia et fortitudine conspicuorum, exempla. Quum enim non pauci Principes, ecclesiae catholicae ad-  
 dicti, quod fuit temporibus istis odium haereticorum, in no-  
 vae doctrinae assecclas animadvertendum esse putarent, multi  
 eorum, veteris ecclesiae martyres imitati, nec proscriptionis,  
 nec carceris, nec suppliciorum metu eo sese adduci passi sunt,  
 ut animi sententiam dissimularent atque a sacris suis defice-  
 rent. Omnium vero maxime maiorum nostrorum fortitudo et  
 constantia tum patuit, quum, post infelicem belli Schmalcal-  
 dici exitum, Interim istud Augustanam promulgaretur et Pro-  
 testantium ecclesiis obtruderetur. Plurimi quidem Principes,  
 Protestantium partes secuti, rupto foedere Schmalcaldico suae-  
 que partis ducibus devictis, Imperatoris iram atque arma  
 metuentes, Interim Augustanum recusare non audebant, ideo-  
 que aut moras praestabant, ut Mauritius, aut Imperatori obse-  
 quium pollicebantur. Primo tamen metu excusso multi Legi  
 isti intercedebant, maximeque liberae Germanici imperii ci-  
 vitates, ut Magdeburgum, et quae ab Hanseatico foedere no-  
 men habebant, fortiter ei resistebant; atque in terris Princi-  
 pum, qui eam suae ditionis ecclesiis obtrudere vellent, tantae  
 exortae sunt turbae, ut Imperator, aut arma iterum sumenda,  
 aut Protestantibus parcendum esse, videret.

Utriusque partis animi eo maxime tempore, quo Pro-  
 testantes Interim Augustanum observare recusabant, Catho-  
 lici vero victos Protestantes suisque ducibus orbatos, volen-  
 tes nolentesve, ad suae ecclesiae communionem reducere stu-  
 debant, in iram odiumque exarserunt. Nec modo tum, sed ab  
 exorti inde dissidii initiis, et serius etiam, post initam pacem  
 Augustanam, multa utrinque temere, cupide, violenter, imo  
 atrociter dicta et gesta sunt. Aetas ista secus sentientes ferre  
 nesciebat, Catholici haereseos insimulabant Protestantes, Pro-  
 testantes contra idololatriam Catholicos accusabant, unius par-  
 tis theologi in alterius doctores publicos acriter inveheban-  
 tur, cives, multis in locis inter novam veteremque doctrinam  
 livisi, caeco saepe furore turbas excitabant, et Principes, ca-  
 tholicae ecclesiae, quae haereticos igne et gladio coerceri iu-  
 ebat, adscripti, haud raro in sectae recens natae assecclas pro-  
 scriptionem, vincula, imo supplicia decernebant. Quid quod



ad arma tandem itum est, et, eheu, populi Germanici, rupto, quod eos iunctos tenuerat, vinculo, originis suae patriaeque communis obliti, actique in funestum furorem, bellum sibi intulerunt! At, multa licet gesta fuerint cupide et violenter, vel medias tamen inter discordias istas, suspiciones, lites, iras atque odia, ea animi moderatio, qua Germani multos populos antecesserunt, manifesta facta est. Etenim nec Protestantes nec Catholici, servandae pacis spe statim abiecta, ad arma properarunt, verum potius, in dies licet glisceret discordia, in sopiendis litibus domesticis diu multumque laborarunt. Ea profecto non fuit, et, si tempora spectaveris, non esse potuit maiorum nostrorum sapientia, ut dissentientes in rebus sacris ferrent, sublataque fidei unitate imperium tamen Germanicum salvum esse posse intelligerent; nec pacem Augustanam, sero admodum initam, ratio suavit Catholice, sed necessitas extorsit. Tollendae vero discordiae spem utraque pars diu satis fovit, eaque saepius elusa, de pace servanda non desperavit. Hac spe ducti Protestantes, qui Imperatorem causae ipsorum favere et Catholicorum plurimos multis in rebus ipsis assentiri ab initio credebant, synodum oecumenicam, aegrotanti ecclesiae medicinam allaturam, cogitavit; eademque spe moti sunt Catholici, ut nunc utriusque partis theologos ad colloquia de controversis fidei capitibus habenda invitarent, nunc in comitiis cum Protestantibus agerent, nunc alio modo tollendae discordiae studerent. Atque sublata tandem omni spe pacis servandae, et bellum utrinque praeparato, neutra tamen pars praeceptum ad armam ruebat. Protestantes maxime theologi, Lutherus et Melancthon, saepe ab Electore Saxoniae in consilium adhibiti, ignis gliscentes non modo non alebant, verum etiam iis restringendis omnem operam dabant, et vel tum, cum consultius esset arma sumere, pacis semper suasores erant. Ipsi nimirum, qui quippe et patriae amantes, arma, quae Christiani Christianis Germani Germanis inferrent, detestabantur, et Deum ipsi praesenti auxilio causae ipsorum adfuturum esse confidebant. Tandem exarsit quidem bellum Schmalcaldicum; namque illo tantum tempore, verum etiam serius, Germanorum in Catholicos et Protestantes divisorum enses fratrum sa-

guine maduerunt. Ea tamen crudelitate atque immanitate, qua Francogalli bella intestina, e Reformatorum seu Hugonottarum ab ecclesia catholica secessione orta, gesserunt, Germani in Germanos raro saevierunt, et tragoedia, detestandis istis et sanguinolentis nuptiis Parisinis aequiparanda, in Germania nunquam acta est. Inter Germanicorum quoque populorum Principes eorumque ministros non pauci quidem fuerunt desertorum ecclesiae catholicae vindices acerbis et severi. At vel acerrimi, qui in Germania saevierunt, haereticorum ultores, si eos aut cum Philippo II., Hispaniarum rege, aut cum Ferdinando, Duce Albano, immani isto Belgarum carnifice, comparaveris, lenes clementesque iudicandi sunt. Ii nimirum sunt Germani, ut modum in rebus servant, tardi ad iram ducantur, et, vel abrepti ad odium et vindictae cupiditatem, non omnem tamen exuant humanitatem.

Rerum a maioribus praeclare gestarum meminisse et in exemplum eorum intueri, nepotibus, a patrum virtute degeneratis, triste, dignis vero patrum nomine laetum est. Quamdiu, dignitatis nostrae avitaeque virtutis immemores, flagitiosam ferebamus servitutem, profecto, recolenda patrum memoria, pudore suffundebamur. Nunc vero, liberata Germania redditaque nobis nostra dignitate, maiorum praeclare facta animo volventes haud erubescimus, sed esse nos gloriamur nepotes patribus dignos:

## DE BELLO CHRISTIANIS NON INTERDICTO.

Fama est, Orosio auctore <sup>1)</sup> a multis rerum christianarum scriptoribus propagata, Iesu Christo nascente terrarum orbem pacatum eamque ob causam Romae, penes quam tum belli et pacis arbitrium erat, Iani fores clausas fuisse. Quae quidem fabula (nam fabulam esse, satis demonstratum est <sup>2)</sup>), exinde, si quid videmus, originem duxit, quod, sub adventum Domini, qui hominibus auctor suasorque pacis futurus esset, omnes populos arma deposuisse, admodum consentaneam videbatur. Neque errant, qui religionem a Iesu Christo traditam pacis magistram habent. Ea enim neque aliarum religionum sectatores debellare iubet, nec bello claris praemia, aliis negata, pollicetur, avaritiam, iram et vindictae cupidi-

1) *Adversus Paganos Historiarum Lib. VII. cap. 2. pag. 456. ex ed. Havercamp. ubi de anno Iesu Christi natali haec habet: „Qui annus quantis, quam novis, quamque inusitatis bonis abundaverit, satis etiam me non proferente compertum haberi arbitror; toto terrarum orbe una pax omnium, non cessatione sed abolitione bellorum, clausae Iani geminae portae, extirpatis bellorum radicibus, non repressis, census ille primus et maximus fuit, cum in hoc unum Caesaris nomen universa magnarum gentium creatura iuravit, simulque per communionem census, unius societatis effecta est.“ Ad eamdem rem revertitur cap. 3. p. 457 — 459.*

2) Cf. *Ioannis Masson Iani templum Christo nascente reseratum, seu Tractatus chronologico-historicus, vulgarem refellens opinionem ex istimantium, pacem toto terrarum orbe sub tempore servatoris N. na tale stabilitam fuisse. Roterodami 1700.*

tatem coërcet, lenitatem, mansuetudinem et concordiam suadet, imo, ut iniurias nobis illatas patienter feramus et inimicos etiam diligamus, postulat. E sententia religionis christianae omnes homines Deum parentem communem, cunctis numine suo prospicientem, et omnes Christiani Iesum Christum Servatorem et Dominum communem, cunctis aeternam salutem parantem, habent, eamque ob causam omnes, in sortem communem nati, et christiani nominis vinculo iuncti, mutuo amore, fratrum instar, sese amplecti, et iustitia tuenda, benignitate exercenda colendaque pace et concordia animi pietatem demonstrare tenentur.

Quae quum sint religionis christianae cum decreta tum praecepta, non mirum videri debet, morum magistros non paucos, qui ecclesiae perfectae omnibusque numeris absolutae exemplum re ipsa exprimi, et, quod poëtae cecinerunt, aetate aurea aut fuisse pacem perpetuam aut esse futuram, attingi ab hominibus posse arbitrarentur, in eam delatos esse sententiam, ut omne bellum illicitum et militiam Christiano indignam haberent, et, quum Deo magis quam hominibus parendum sit, ad officia militaria constanter recusanda Christianos graviter hortarentur. Inter homines plane sapientes et Christianos perfectos, qui quavis in re, quod verum iustumque est, cum vident tum probant et sequuntur, neque aut aliena appetunt aut ira et vindictae studio ducuntur, rixa, altercatio et bellum esse non possunt. Itaque isti morum magistri, ecclesiam perfectam omnibusque numeris absolutam, quae veluti sapientum consessus et coelestis Hierosolymae imago haberetur, condituri, quum regum animos flectere, populos sociare et bellum e terrarum orbe tollere non possent, eos certe, qui Christianorum nomen tueri vellent, bellum detestari et militiam fugere iusserunt, ut, medios inter populos bellantes armorumque strepitum societas hominum illo inquinata sanguine et pacem perpetuam colens reperiretur. Atque belli, quod homines decernunt geruntque, causae quum non in rerum natura, cui nequit resisti, verum in hominum arbitrio sitae esse videantur, et homines pii, iusti utrimque ad eam, qua religio christiana animos imbuunt, humanitatem, non possint non aegre ferre, non ratione sed vi

et armis de iure certari, homines, bestiarum instar, in homines saevire, agrum vastari, urbes cremari, ense milites, fame et lue cives perire, haud pauci omni tempore Christiani in eorum partes concesserunt, qui, omne bellum illicitum habentes, a populis non minus quam ab hominibus privatis iniurias patienter ferendas et ne iusta quidem arma a Christianis gerenda esse iudicabant. Eam sententiam, quamdiu ecclesia, civitati nullo vinculo iuncta, societas peculiaris erat, omnes Christiani veteres foverunt, ideo quoque militiam deestati, quod, qui eam faceret, Deorum cultoribus miscebatur et ritus ad idolorum cultum pertinentes e castrensis disciplinae lege observare debebat. Ita Christianos veteres de bello et militia iudicasse, multis patrum testimoniis, Tertulliani <sup>3)</sup>, Cypriani <sup>4)</sup>, Origenis <sup>5)</sup>, Lactantii <sup>6)</sup>, et Basilii Magni <sup>7)</sup> docetur. Eandemque sententiam recentiori tempore cum coetus nonnulli, veterum Christianorum exemplum imitati et ecclesiam perfectam omnique labe carentem condituri, Menno-

3) Multis suam de bello et militia sententiam Tertullianus in libro de corona militis exposuit. Omnium maxime huc pertinent, quae cap. II. p. 117. ed. Paris. his usus verbis disputavit: „Licebit in gladio convessari, Domino pronuntiante, gladio periturum, qui gladio fuerit usus? Et praelio operabitur filius pacis, cui ne litigare convenit? Et vincula, et carcerem, et tormenta, et supplicia administrabit nec suarum ultor iniuriarum? Iam stationes, aut aliis magis faciet, quam Christo? aut et dominico die quando nec Christo? et excubabit pro templis, quibus renuntiavit? et coenabit illic, ubi Apostolo non placet? et quos interdum exercismis fugavit, noctibus defensabit, incumbens et requiescens super pilum, quo perfossum est latus Christi? vexillum quoque portabit aemulum Christi, et signum postulabit a principe, qui iam a Deo accepit? mortuus etiam tuba inquietabitur aeneatoris, qui excitari a tuba angeli expectat? et cremabitur ex disciplina castrensi Christianus, cui cremare non licet, cui Christus merita ignis indulsit?“ Neque mirum videri potest, Tertullianum ita de bello et militia sensisse, quum, quod e libro eius de patientia intelligitur, in ea esset sententia, ut ne gravissimas quidem iniurias arcendas esse existimaret.

4) v. Ep. II. „Homicidium, ait, cum admittunt singuli, crimen est virtus vocatur, cum publice geritur. Impunitatem sceleribus acquirit non innocentiae ratio, sed saevitiae magnitudo.“

5) v. Contra Colsum, VIII, 10. 6. 7. VII, 3. 9. ex ed. Spenc.

6) v. Instit. div. L. V. cap. 18. De quo loco legenda sunt, quae Staeuflinus in libro: Geschichte der Sittenlehre Jesu, B. III. p. 26-2 disputavit.

7) v. Epistolam cambricam l. can. 13.

nitae<sup>8)</sup>; Quakeri<sup>9)</sup> et Sociniani<sup>10)</sup>, tum singuli etiam<sup>11)</sup>, ex iis maxime, qui mystici audiunt, revocarunt, eaque ducti non modo bella quaevis eorumque auctores vehementer vituperarunt, verum etiam magistratibus ad arma cives vocantibus obsequium negarunt, et poenas gravissimas subire, quam stipendia facere, maluerunt.

Illi igitur omnes pacis semper servandae suasores, suam de bello detestando fugiendaque militia sententiam confirmaturi, ad literarum sacrarum auctoritatem, Iesu Christi maxime effata, provocarunt. Nunc Mosis praeceptum: ne occidito, ad bellum traxerunt, nunc Petri exemplum, qui, quum in horto stricto gladio pugnare vellet, gladium recondere a Domino iussus est, laudarunt, nunc Iesiae carmina, auream aetatem, qua pax perpetua regnatura esset, celebrantia, de ecclesia explicantes, inter Christianos bella non esse debere collegerunt. Ea autem argumenta nulla esse, sponte intelligitur. Multo probabilius tum disputarunt, quum, omne bellum illicitum, et, quod exinde sequitur, arma Christianis nun-

8) Argumenta, quibus Mennonitae suam de armis non gerendis sententiam confirmabant, cognoscere licet ex *H. Bullingeri Adversus Anabaptistas Libris VI.* (Tiguri 1560.) p. 192 — 197. Plurimi tamen, qui hodie supersunt, Mennonitarum, ea deserta sententia, vim vi arcere licitum habent, quod nuper, itinere in Bataviam facto, ex colloquiis ea de re cum nonnullis ecclesiae Mennoniticae doctoribus institutis ipsi intelleximus.

9) v. *Roberti Barclaii*, qui sectae Quakerianae, cui addictus erat, doctrinam omnium subtilissime exposuit, *Theologiae vere christianae Apologiam*, p. 363. Plurimi Quakerorum in ea sententia manserunt. Nonnulli vero eorum, qui in America septentrionali degunt, quum, bello inter Americanos et Anglos orto, patria periclitaretur, arma sumere non dubitarunt. Ii Quakeri, qui officia militaria non recusant, a reliquis Quakeri bellantes (*fighting Quakers*) et Quakeri liberi (*free Quakers*) dicuntur. Cf. *Brissot de Warville Reise durch die vereinigten Staaten von Nordamerika*, pag. 412. 413.

10) Loca scriptorum Socinianorum huc pertinentia congesta reperiuntur in *Gerhardi Loci theol.* Tom. XIII. p. 273. ex ed. Cott.

11) Ex eorum numero e. g. *Valentinus Weigelius* fuit, de quo *Gerhardi Loci* l. l. pag. 275. legendi sunt. Neque mystici tantum, verum et alii limatioris ingenii homines eandem de omni bello vitando sententiam foverunt. Sic *Desiderius Erasmus* non longe ab ea abfuit, quod ex iis, quae in libello: *Querela pacis undique gentium eiectae profligataeque*, inscripto, Opp. Tom. IV. pag. 486 — 501. disputavit, colligere licet.

quam gerenda esse demonstraturi, id e Iesu Christi praeceptis de iniuriis patienter ferendis, de inimicis diligendis et de morte adeo pro fratrum salute subeunda docere studebant. Praecepit Dominus, ut a Matthaeo cap. V, v. 39—42 traditum est, iniurioso non resistendum, dextram ferienti maxillam sinistram quoque obvertendam, tunicam erepturo pallium quoque concedendum, postulanti quid dandum, nec eum repudiandum esse, qui mutuum quid sumere velit. Quibus quidem ex verbis, si, ut sonant, accipiuntur, et praeceptum ad omnes Christianos et ad populos pariter atque ad singulos pertinens continent, id, quod volunt Mennonitae et Quakeri vetitum esse Christianis, ne ab iniuriis sese defendant, vim vi repellant armisque de iure decertent, utique sequitur. Idem porro Dominus, Matthaeo narrante cap. V, v. 44, Christianos inimicos diligere, mala ipsis imprecantibus bona apprecari, et, a quibus male tractati fuerint, eos beneficiis adficeri iussit. Id autem praeceptum suasores pacis semper servandae ab iis migrari dicunt, qui vel privatim in adversarios vel publice in hostes insurgunt, quum, quos aut magistratibus puniendos tradamus, aut vim repellamus, aut, quod in bellum fit, vulneremus ense et trucidemus, malis gravissimis adficiamus, aliisque vim et armis coercendis non amorem et clementiam, sed animum rebus externis inhiantem et ira ac vindictae cupiditate plenum prodamus. Summa legis, ipso docente Domino, Dei hominumque amore cernitur, et Christianum, vero fratrum amore imbutum, ad mortem adeo pro eorum salute subeundam paratum esse debere, cum Iesu Christi exemplo tum disertis literarum sacrarum effatis (1 Io. III, 1) docemur. Eum autem qui animo fovet amorem, nulla iniuria ad gladium stringendum sanguinemque effundendum motus bitur, quoniam, qui mortem pro aliis subire non dubitat, nec vita defendenda interitum iis parabit. Ita, diserta lex a bello gerendo et facienda militia Christianos ardua haud reperiatur in literis sacris, e praeceptis tamen de iniuriis patienter ferendis, de diligendis inimicis et de morte pro fratribus subeunda satis patere arbitrati sunt pacis semper servandae suasores, vim vim repellere, bella decernere et a

gestare, Christianis, vel gravissima iniuria adfectis ipsaque periclitante patria, non licere.

Ea autem sententia de bello prorsus vitando et recusanda constanter militia plurimis ecclesiae christianae doctoribus improbata est. Ex quo tempore civitas et ecclesia in unam coaluerant societatem, doctores christiani, pacem licet semper et concordiam suaderent, esse tamen bella licita et iusta arma, intellexerunt, militiam a christiano nomine abhorrere negarunt, et milites ad patriam strenue fortiterque defendendam saepe hortati sunt. Eo modo ē patribus Athanasius <sup>12)</sup>, Ambrosius <sup>13)</sup> et Augustinus <sup>14)</sup> iudicarunt, quorum vestigia a quarto inde saeculo, paucis exceptis, ecclesiae veteris doctores presserunt. Eandemque sententiam recentiores quoque theologi omnium ecclesiarum, arctiori vinculo cum civitatibus copulatarum, secuti sunt et nostra ecclesia publice professā est <sup>15)</sup>. Etenim bellum omnes licet vituperarent, pacem et concordiae studium laudarent, nonnulli etiam mercenariam militiam improbarent, in eo tamen consenserunt, quod bellum iustum esse posse docebant, vetabantque Christianos militiam recusare, suamque ea de re sententiam nunc in doctrina dogmatica locum de magistratu tractantes, nunc in morum doctrina de amore in patriam et iniuriis arcendis agentes, nunc Mennonitas et Quakeros refutantes, exposuerunt.

Quemadmodum contrariae sententiae defensores, ita hi quoque theologi ad literarum s. auctoritatem provocarunt, et

12) Epistola ad Amunem, Tom. I. P. II. pag. 766. ed. Pat. ubi haec leguntur: *Ἐπει καὶ τῶν ἄλλων ἐν τῇ βίῃ γινομένων εὐθησόμεν τὰς διαφορὰς κατὰ τὴν γινόμεναι*. Οἷον φρονεῖν οὐκ ἔξεστιν; ἀλλ' ἐν πολέμοις ἀναγκάζειν τοὺς ἀντιπαλούς, καὶ ἐννομὸν καὶ ἐπαίτιον ἄξιον.

13) De offic. L. I. cap. 7. „Fortitudo, ait, quae bello tuetur a barbaris patriam, vel domi defendit infirmos, vel a latronibus socios, plena iustitia est.“

14) De civitate Dei, Lib. IV. cap. 15, ubi inter alia haec habet: „Proinde belligerare et perdomitis gentibus regnum dilatare, malis videtur felicitas, bonis necessitas.“ Alio loco, L. XIX. cap. 7. dicit: „iniquitas partis adversae iusta bella ingerit gerenda sapienti.“

15) In Confessione Augustana, Art. XVI, qui de rebus civilibus inscribitur.



nunc e bellis ab Abrahamo, Mose et Davide gestis, nunc ex loco Paulino in Epistola ad Romanos cap. XIII, v. 4. obvio, ubi magistratus Dei minister, non frustra gladium gestans, appellatur, licere Christiano armis decertare, parum commode collegerunt. Decernendi belli armorumque gerendorum veniam diserte datam esse Christianis, frustra demonstrare laborarunt; eam vero nec negatam iis esse, et praecepta de iniuriis patienter ferendis et inimicis diligendis pro legibus bellum et militiam prohibentibus perperam haberi, idoneis argumentis docuerunt. In explicando enim loco Matthaei supra laudato, cap. V, v. 39—42. cum ad gnomi-  
cam dictionem, in qua verba non ad latum unguem resecanda sunt, tum ad Iudaeorum de licita vindicta privata opinionem respiciendum esse recte monentes, Iesum Christum lenitatem et mansuetudinem, neque vero ignaviam, quamvis ferentem iniuriam, commendasse, demonstrarunt. Nec, cum ponere velimus, quod non sumendum est, Dominum vetasse Christianos iura sua defendere et vim vi repellere, praeceptum istud ad bellum trahi possit, quum regum, rempublicam administrantium, aliam quam hominum privatorum rationem esse, nec, quod singulis praecipitur, idem populis iungi posse, sponte intelligatur. Pari modo de praecepto, quod inimicos diligere iubemur, recte observatum est, non id et cautum esse, ne hominibus insultantibus nobis resistamus, et nostram patriaeque nostrae incolumitatem ab impetu sive singulorum sive populorum, alienis bonis inhiantium, defendamus. Nam Iesus nec postulavit nec postulare potuit, ut inimicos magis quam nosmet ipsos, liberos nostros, coniuges et parentes ipsamque patriam amemus, et, ignavi magis quam lenes et mansueti, rempublicam deseramus nostramque salutem negligamus, ne latronibus, percussoribus et hostibus fines nostros invadentibus, damnum inferatur. Imo verum praeceptum Iesu Christi de diligendis inimicis eo pertinet ut iram et vindictae cupiditatem exstinguamus, iniurias repellamus quidem, at non ulciscamur, victis parcamus, et vireorum, quos infenso erga nos animo esse noverimus, salutem consulamus. Neque exinde, quod Christianus pro hominu

salute mortem subire tenetur, colligi potest, cautum esse, ne nostra et patriae incolumitate defendenda aliis interitum pareremus. Etenim quas saluti publicae impendi debet vita, ea non temere effundenda et percussoris hostisve irae et libidini tradenda est, et, quum patriae incolumitatem ipsa nostra vita potius rem habere debeamus, non est, quod pro ea pugnantibus hostibus eius interitum parare dubitemus.

Proinde patet, quod ab aliis copiosius demonstratum est <sup>16)</sup>, Iesum Christum, bellum suscipere et arma gestare, sectatoribus suis non interdixisse. Neque forte fortuna factum est, ut nulla lex Christianos a militia arcens, in libris sacris reperiatur. Quum enim Iesum Christum et Apostolos milites interdum convenisse traditum sit <sup>17)</sup>, admodum credibile est, eos, si illicitam habuissent militiam, sententiam suam, eiusmodi usos opportunitate, declaratueros fuisse. At nusquam narratum legitur, aut Iesum aut Apostolos milites ab officio avocasse, et Domini praecursor, Ioannes baptista, milites, quid sibi, ut regni coelestis participes fierent, faciendum esset, interrogantes, non signa deserere, sed, stipendiis contentos, a vexandis turbandisque hominibus abstinere iussit <sup>18)</sup>. Imo vero praevidit Dominus, ne suam quidem religionem ad pacem perpetuam homines adducturam, sed dissensionum bellorumque causam futuram esse, eaque de re discipulos monuit <sup>19)</sup>. Itaque Iesum Christum consulto de bello plane amittendo siluisse, deliberato animo nullum de fugienda militia praeceptum sanxisse, hocque silentio eam sapientiam, quae, quod nequit mutari, non frustra mutare laborat, et, quod attingere hominibus negatum est, non postulat, prodidisse arbitramur. Etenim ea est rerum humanarum

16) v. *Gerhardus* in locis theolog. Tom. XIII, p. 264 sqq. ed. Cott. *Grotius* de iure belli et pacis, L. I. cap. 2, §. 8—10. et *Reinhardus* in *System der christlichen Moral*, Vol. III. pag. 589—592 Vol. II. pag. 524—527. edit. 4.

17) v. Matth. VIII, 5. Act. X, 1 sqq.

18) v. Luc. III, 14.

19) v. Matth. X, 34. 35.

ratio, ut altercatio inter singulos, bellum inter populos non possit non exardescere, et perpetua pax nunquam speranda esse videatur. Ita vero si comparatae sunt res humanae, non omne bellum illicitum et iniustum haberi debet, veram tempora incidant necesse est, quibus, qui pacem suadent et militiam recusant, non mansuetudinem et lenitatem, sed ignaviam et segnitiam produnt, et patriae desertae iure postulantur.

---

## VI.

### DE SACRIS ECCLESIAE NOSTRAE PUBLICIS CAUTE EMENDANDIS.

Omnium nunc animis in ecclesiae nostrae sacra publica ita conversis, ut alii mutationem eorum flagitent, alii eam deprecantur, nonnulli inepta moliantur, pauci apta et rei consentanea suadeant, plurimi autem, quae ipsorum vel modestia esse solet, vel levitas et segnities, haesitent, quam sententiam sequantur: nos quoque, qui templorum fugam et officii divini neglectum nunquam non dolueramus, identidem ea meditati sumus, et, si emendanda essent, qua iis ratione optime consuli posset, animo reputavimus. Placet autem nostram ea de re sententiam exponere, ut arbitri idonei eam explorent, et, si quae ex nostris probanda indicaverint, ea ad gerendas instituendasque res ecclesiasticas transferant. Quamquam enim ab arrogantia, quae sola sibi sapere videtur, quam longissime abhorremus, neque eos nos iudicamus, qui sive auctoritate hominum iudicia regere, sive sapientia nostra, quod viri nobis longe prudentiores agunt, gerere valeamus, veniam tamen suffragii modesti de re, neque a munerum, quibus fungimur, neque a studiorum; in quibus versamur, ratione aliena, ferendi iure nostro nobis sumere videmur.

Nostra autem de officio divino, inter Protestantes usitato, sententia, quam in ipso orationis ingressu paucis verbis comprehensam aperire placet, eo redit, ut ecclesiae nostrae sacra publica nequaquam in alia transformanda et plane immutanda, emendanda tamen atque exornanda iudicemus.

Quod enim in Protestantium ecclesiis sermone magis, quam caerimoniis, hominum animi moventur, nec moventur modo, verum etiam recta rerum divinarum cognitione imbuuntur, et artes, sacris faciendis adhibitae, non imperant religioni, sed ei serviunt, id religionis christianae naturae, consilio, quo sacra publica instituuntur, hominum nostrorum ingenio et apostolicae ecclesiae exemplo plane consentaneum est. Religio enim christiana quum tota ad mores decretis et praeceptis regendos pertineat et duos modo praescribat ritus sacros: liturgiae nostrae simplicitatem, neque vero caerimoniae, mythologiae christianae, hominum errore in ecclesiam invectae, superstructarum pompam, ei convenire, intelligitur. Instituuntur porro sacra publica, ut pietas et virtutis studium alantur, et homines ad meditanda animoque volvenda religionis decreta et morum praecepta adducantur, quae nos ministrorum verbi divini, apte dicentium, voce multo propius, quam sacerdotum, ritus sacros administrantium, gestu et actione, animis eorum admoventi arbitramur. Neque ii sunt homines nostri, qui aut agendis aut spectandis caerimoniis sacris multum delectentur. Quo cultiores sunt homines, eo magis et religio eorum a sensibus remota est (in religionem autem eiusmodi, mythologia earentem, pauci modo ritus sacri cadere possunt), et taedet eos spectaculorum crebro repetitorum, ut nostrae ecclesiae sacra eam quoque ob causam, quod, quoties aguntur, toties mutata forma redeunt, aetatis nostrae ingenio magis, quam alia, accommodata iudicemus. In caerimoniis non esse potest ea varietas, quae homines novitatis gratia alliciat et teneat; sed orator sacer, quoties dicit, toties nova e copiis suis promit, ut, in eandem licet quotidie redeat scenam, novam tamen semper personam agat. Denique sacra apud nos usitata apostolicae quoque ecclesiae exemplo commendantur, quam officium divinum ita egisse traditum est, ut preces communes funderentur, nunc alta nunc voce suppressa (*ἡ προσευχή*), carmina sacra canerentur (*ἡ ψαλμωδία*), literarum sacrarum particulae recitarentur (*ἡ ἀναγνώσις τῶν ἱερῶν γραμμάτων*), et sermones haberentur, qui ad explicandam recitatam literarum s. *ῥῆσιν* atque fratres in fide et virtutis studio confirmandos valerent. Caerimonia

autem, quarum magnam partem ecclesia catholica ad hunc usque diem servavit, serius demum, doctrina christiana novis dogmatibus et historia evangelica fabulis aucta multisque et commentis et ritibus e Graecorum et Romanorum sacris in ecclesiam translatis, ortae sunt, ut, nostrae ecclesiae consuetudinem multo propius, quam sacra catholicorum, ad apostolici aevi exemplum accedere, sponte intelligatur.

Quae quum ita sint, iis, qui ecclesiae nostrae sacra plane immutari et in aliam prorsus *οχησιν* transformari cupiunt, assentiri non possumus. Imo vero salvum esto, quod iis proprium est et peculiare, eorumque simplicitas, sobrietas et *σεμνότης* intemerata semper servantur. Procul absint ab iis illotae hominum temerariorum manus, non emendationem, sed conversionem iis parantes, nec sequamur eos, qui, res divinas sensibus magis quam animo admovendas indicantes, spectacula malunt in ecclesiis agi, quam voces graves audiri. Transeant ad sacra peregrina, qui ea admirantur, revereantur Deum praesentem sacerdotis formula e coelis devocatum, adorent in genua strati beatam Virginem et imagines Sanctorum, osculentur Martyrum ossa, tingantur aqua lustrali, delectentur thuris suffitu, et, si iis placet, ad rosarii legem precum formulas decantent. At sacra nostra intacta sinant, nec caerimonias, cum ecclesiae nostrae decretis tum ingenio saeculi contrarias, obtrudere nobis laborent.

Neque tamen, servandum licet existimemus, quod sacris nostris proprium est et peculiare; ii nos sumus aut rerum nostrarum admiratores aut meliora suadentium contemtores, ut nihil plane immutandum esse arbitremur. Imo vero non pauca animadvertisse nobis videmur, quae et possint et debeant rectius institui, ut homines nostri ad sacra neglecta alliciantur et in templa deserta revocentur. Quamquam enim caussae templorum fugae, quam boni omnes ex animo dolent, magis in hominum nostrorum moribus et in neglecta ubivis locorum disciplina ecclesiastica, quam in sacrorum nostrorum indole positae esse videntur, aliquid tamen institutis ecclesiae nostrae, neque ingenio saeculi plane accommodatis, neque aptis satis ad excitandos alendosque sensus pios, tribuendum est. Hominum mores cum temporibus mutantur,

nec dubitamus, quin, temporibus mutatis, morum etiam mutatio sensim paulatimque insecutura sit. Disciplina ecclesiastica, non quae animis Christianorum imperet atque igne et gladio in immorigeros animadvertat, verum modo iis iuribus, quibus, qui ecclesiae adscripti sunt, fruuntur, sacrorum contemtores privet, serius ociusve revocabitur. Nunc sacrorum publicorum emendatio agitur, eaque de re agi, quam id non frustra fieri videatur, vehementer laetamur, cum plaudentes iis, quorum sive auctoritate sive consilio ea res geritur, tum tanti operis oris prosperum successum apprecantes. Nam sacra nostra utique emendatione egent, nec pauca, salvo eorum *ἰδιωμاتي*, in ecclesiae nostrae institutis mutari possunt. Pertinent autem, quae, ex nostra sententia, mutanda sunt, primum ad festa sive tollenda sive instituenda, deinde ad loca et tempora, quibus sacra celebrantur, denique ad ordinem eorum agendorum seu ad ipsam liturgiam. Iis igitur in rebus quid mutari velimus, breviter exponemus.

Qui apud nos sacris agendis celebrantur dies, aut Dominici aut festi sunt dies. Dies Dominicus (*ἡ κυριακή*), ab antiquissimis inde temporibus omniumque populorum christianorum consensu sacer habitus, in nostra quoque ecclesia ordinario officio divino dicatus maneat. Longa populi consuetudo septimo quovis die opus intermittendi, antiquitatis auctoritas, et multa publicae privataeque vitae instituta, ea in re quidquam mutari, vetant. Neque adsunt caussae idoneae, quae sacra, die dominico fieri solita, in alium diem transferre suadeant. Dies igitur Dominicus, ut olim, ita et in posterum sacer apud nos habeatur. Omnes autem festos ecclesiae nostrae dies, qui agendis extraordinariis sacris celebrantur, tenendos esse vehementer negamus, quoniam nonnulla festorum nostrorum neque ingenio saeculi neque religionis christianae naturae consentanea esse videntur. Etenim ut sacra, festis diebus instituta, aliis solemniora sint fortiusque feriant hominum animos, ii dies sive hominum, de genere humano aut de patria bene meritorum et admiratione dignorum, sive rerum gestarum, quas quivis ad se pertinere sentit, memoriae dicati esse debent. Quae alia instituuntur festa, nulla

sunt, et sacra, inter dies festos, qui nec sunt neque habentur festi, instituta, a sacris ordinariis, quovis die dominico repetitis, non possunt differre. Examinatis autem eam ad regulam festis apud nos usitatis, ea modo servanda esse intelligitur, quae in natalium, mortis et resurrectionis Iesu Christi, conditae ecclesiae christianae et sacrorum instauratorum memoriam instituta sunt. Ea sunt festa christiana eiusmodi rerum gestarum memoriae sacra, quas, qui animo voluit, ad se suamque salutem pertinere intelligit. Quam ob rem diem natalem Iesu Christi, novi saeculi auctoris et conditoris ecclesiae, mortis, quam pro hominum salute obiit, cruentae, et reditus eius in vitam laetissimi memoriam, fausta rerum christianarum initia, et anniversaria conditae nostrae ecclesiae sacra, ex more maiorum pie solemniterque celebremus. Reliqua vero ecclesiae nostrae festa, aut personis rebusque gestis, quae ad nos non magnopere pertinent, dicata, aut adeo religionis christianae et ecclesiae nostrae sententiae contraria, abroganda esse iudicamus. Invecta enim e Graecorum et Romanorum religionibus in ecclesiam superstitione, multa orta sunt festa, mythologiae christianae, sensim paulatimque enatae, superstructa, quae aut in beatae Virginis, Deae loco habitae, atque Angelorum et Sanctorum, hominum res apud Deum agentium; honorem, aut, ut festum corporis Iesu Christi, ad dogmata recens excogitata hominum animis admo- vendae, aut, ut festa exaltationis et inventionis crucis, ad propagandas fabulas, sive superstitione sive pia fraude inventas, instituebantur. Quae quidem festa, si ea ex temporum, quibus agi coepta sunt, ingenio metimur, reprehendi non possunt; omnia enim sacra, saeculi religioni convenientia, pietati alendae idonea iudicari debent. Quum *Maria regina mundi et regina ecclesiae, per quam utriusque creator et rector generetur, regina misericordiae, divinae pietatis abyssum, cui velit et quando velit, aperiens, ut quivis enormis peccator non pereat, cui Sancta Sanctorum patrocini sui suffragia praestet, virtutum auctrix et scientiarum scientiarum co- lebatur*<sup>1)</sup>, admodum consentaneum erat, quod ei ecclesia

1) Ea sunt verba Bernhaldi Claraevallensis, quae in eius *Super Salve Regina* Sermone primo, p. 1735. 1736. Opp. ed. Col. leguntur.



sacra peculiaria dicabat; nec mirum videri potest, quum communis esset opinio traditione propagata, Dei matrem, humanae sortis expertem, sublimen in coelos abiisse, festum assumptionis seu ἀναληψεως Mariae conditum esse. Quamdiu, quae nos ad mythos christianos referre solemus, decreta erant hominum animis infixæ, sacra publica, ut temporum religioni convenirent, cum ad naturas, hominum opinione in divinae maiestatis communionem elatas, tum ad fabulas, quibus historia sacra exornata fuerat, pertinere debebant. At mutantur tempora et homines cum iis mutantur; saeculo, parenti magis phantasiae quam rationi, novum successit saeculum, quod, quum ad meditandas magis subtiliterque explorandas res divinas, quam ad exornandas mythis augendasque humani ingenii inventis, pronum esset, sacrarum instaurationi insecuta, quoque mythologia christiana sensim paulatimque eversa est. Mutata religione, sacra ei superstructa mutata, et festa, quae aut ad cultum Sanctorum, aut ad propagandam mythorum christianorum memoriam pertinebant, in ecclesiis saeculo decimo sexto conditis maxumam partem sublata sunt. Nonnulla autem eiusmodi festorum, quae ecclesiae nostrae conditores, sive Catholicis parcentes sive antiquitatis auctoritatem reverentes, intacta siverant, ad hunc usque diem in Protestantium ecclesiis celebrantur. Huc pertinet omnium maxime dies festus Michaëlis Archangeli, a nono inde saeculo sacer habitus in ecclesia<sup>2)</sup>, elimandus ille e festorum dierum numero omnium hominum nostrorum consensu. In eodem loco dies annuntiationi Mariae factae, purgationi eius et visitationi dicati ponendi sunt, quos et ipsos, invecata demum in ecclesiam superstitione nimiumque aucta Mariae veneratione, festos celebratos esse, compertum habemus<sup>3)</sup>. Ab-

2) Cf. *Wernedorffius* de originibus solemnum 8. Michaëlis. Vitebergae 1773.

3) Crescente mirum in modum Mariae veneratione septem sensim paulatimque festa, ei dicata (conceptionis, nativitatis, praesentationis, annuntiationis, visitationis, purificationis et assumptionis), a nono inde saeculo aut instituta, aut, quum ab initio particularia fuissent, universalis facta sunt. Nonnulla eorum saeculis decimo quarto et quinto demum originem ceperunt. Cf. *Schröckhii* Christliche Kirchengeschichte.

est quidem, quod bene scimus, ab horum festorum solemnibus, apud nos usitatis, superstitio, neque adoramus Mariam, historiam eius recolentes. At, quum res gestae, ad quas ea festa pertinent, nec cum ipsa religione nec cum salute nostra cohaereant, sacra peculiaria in earum memoriam institui, parum commodum videtur. Eandem ob causam festa circumcisionis Iesu Christi et epiphaniae abroganda iudicamus, nec repugnabimus magnopere, si quis memoriae Ioannis baptistae solemnia dicanda esse neget. Quamquam enim Ioannes baptista praecursor Domini et severus morum magister erat, nihil tamen aut gessit aut instituit, quod nos tangat, ac, si claris hominibus christianae antiquitatis festa dicanda sunt, Apostolos, evangelii praecones atque ecclesiae conditores, Ioannem maxime, Paulum et Petrum potius, quam Ioannem baptistam, eo honore dignos iudicamus. Quod supra diximus, festa dicata esse debent memoriae rerum gestarum, quas quivis ad se pertinere sentit, eamque ob causam e festis christianis apud nos usitatis ea modo, quae in natalium, mortis et resurrectionis Iesu Christi, conditae ecclesiae, atque renovatorum sacrorum memoriam instituuntur, servanda arbitramur.

Abrogatis autem, quae hominum nostrorum religioni atque ingenio minus conveniunt festis, nova eaque alendae pietati magis idonea condenda esse iudicamus. Agantur primum quotannis, in quavis ecclesia, sacra defunctis, qui anno novissimo vita excesserunt, dicata, condatur deinde festum vernale, quod auctumnali seu messorio festo, ubivis fere locorum usitato, respondeat, denique festa civilia cum in patriae servatae tum in publicarum calamitatum memoriam instituuntur. Quae quidem festa quam ob causam condenda, quaque ratione celebranda sint, paucis edisserendum est.

Omnes fere populi, cum rudes tum culti, in defunctorum memoriam sacra instituerunt <sup>4)</sup>, nec quemquam rerum

schichte, Vol. XXIII. p. 222. et Vol. XXXIII. p. 394 sqq. Veteres igitur Christiani ea omnia festa, ex quibus nostra ecclesia tria modo retinuit, plane ignorarunt.

4) Cf. Meiners allgemeine kritische Geschichte der Religionen, Vol. I. pag. 290 sqq.

ecclesiasticarum gnarum fugit, morem pro defunctis orandi atque munera offerendi mature satis in ecclesia ortum esse<sup>1</sup>). Mixta quidem erat ei religioni superstitio, aliis Manes, qui infenso in superstitibus animo esse credebantur, metuentibus, aliis Deorum tutelarium instar eos colentibus eorumque opera implorantibus, aliis defunctorum peccatis, quorum poenas in purgatorio luerent, precibus suis atque oblationibus veniam impetrari opinantibus. Quam quidem ob superstitionem omnis ea religio a nostrae ecclesiae conditoribus sublata est. At enim vero institui possunt sacra in defunctorum memoriam, a quibus abest superstitio, eorumque condendorum, caussis idoneis ducti, suasores sumus. Nulla enim re magis piis sensibus suscipiendis animi nostri praeparantur, quam recolenda eorum, quos, dum viverent, caros habebamus, memoria. Ipsa mortis cogitatio animi, cupiditatibus agitati, motum sedat, quod nos, amicorum recordantes, subit eorum desiderium, gignit alitque futurae vitae spem et expectationem, atque in eos intuentes, qui, exempti rebus humanis, in coelis degunt, in rerum divinarum meditationem erigamur necesse est. Agendis sacris, in defunctorum memoriam institutis, non possunt non hominum animi ad pietatem adduci, ut nostram ecclesiam iis carene doleamus, idque eo magis, quo saepius, ex saeculi more, ab exsequiis quoque omnis absit religio. Condantur igitur eiusmodi sacra, non mortuorum subsidia, sed vivorum solatia, non superstitionis irritamenta, sed pietatis fomenta. Ultimo cuiusque anni die, vespere fa-

5) v. *Augustinus* de cura gerenda pro mortuis, cap. I. p. 377. Tom. V. P. II. ed. Benedict. ubi haec habet: „In Maccabaeorum libris (II, 12. 43.) legimus, oblatum pro mortuis sacrificium. Sed, etsi nusquam in scripturis veteribus legeretur, non parva est universae ecclesiae, quae in hac consuetudine claret, auctoritas, ubi in precibus sacerdotis, quae Domino Deo ad altare eius funduntur, locum suum habet etiam commendatio mortuorum.“ *Legenda quoque sunt, quae Augustinus* cap. 4. pag. 378. 379, et cap. 18. pag. 387. eadem de re disputavit. Ut ex hoc Augustini loco aliorumque patrum testimoniis, ita exinde quoque colligere licet, morem pro defunctis orandi atque offerendi saeculo quarto iam per omnem ecclesiam christianam viguisse, quod *Aerius*, qui eum imbrobaverat, eam ipsam ob causam haereseos postulatus est. v. *Epiphanius* haeres. 75. Opp. Tom. I. p. 908 ed. Petav.

cto, ii omnes, qui aut parentum aut amicorum recentem mortem lugent, in templo, modico lumine illustrato, congregantur, sedeant aliquantulum silentes, animis in vitam et obitum suorum defixis, canant dehinc, instrumentis sono temperato accinentibus, carmen, quod animos cum moestitia adficiat tum in vitae futurae spem erigat, denique, praeunte verbi divini ministro, preces fundant, quibus absentes amicos et parentes Deo commendent. Quidni enim et pro iis orare liceat, qui vita excesserunt, quam eos, ubicunque demum degant, Dei imperio subesse persuasum habeamus? Neque absonum foret, inter sacra ista unum eundemque alterum maiorum, sive de patria, sive de ecclesia, sive de sua civitate bene meritorum, nominatim commemorare, ut et merito eius debitum persolvatur et virtutis eius exemplum nepotibus ob oculos ponatur. Modo absit adulatio, eamque ob causam lege caveatur, ne quis prius, quam quinquaginta ad minimum annis a morte eius elapsis, publicae laudationis honore dignetur. Diversa et possunt et debent esse horum sacrorum instituta pro temporum locorumque diversitate; sed, quacunque ratione composita fuerint et ordinata, apta modo ea sit et rei consentanea, allicient profecto cuiusvis generis, et ingenii homines, tenebunt eos, atque omnes, qui non plane torpent, ut defunctorum amicorum desiderio, ita superstitem amore incendunt, et, sensu inconstantiae rerum humanarum tactos, in divinarum rerum piam meditationem extollent.

Quemadmodum homines, defunctorum recordantes, contristantur, eoque moerore animus eorum lenitur et a rebus externis avocatur, ita, coeli lumen et terrae sive florem sive proventum spectantes, laetantur, eorumque animus exhilaratur. Eiusmodi autem laetitia, e naturae contemplatione orta, non perturbans illa animum sed leniter movens, atque omnibus, qui lumine pascuntur, communis, quum non minus, quam moestitia, e mortis meditatione et defunctorum parentum recordatione nata, ad pietatem homines adducere possit, festa ad anni vicissitudines pertinentia, quibus pietas laetitiae et laetitia pietati misceatur, instituenda sunt. Unum eius generis festum, messorium seu auctumnale, apud nos in usu est; quod quum ubivis locorum multa religione agatur,

novum, quod ei respondeat, festum, idque vernale, condendum esse iudicamus. Nunquam enim hominum animi magis exhilarantur, atque ad Deum, siderum, quae annum ducunt, rectorem omniumque animalium conservatorem, grata mente colendum extolluntur, quam quum recentem terrae florem et laetas segetes vident, auram vitaleni, cuncta animantem, spirant, et claro coelo circumfunduntur. Itaque, ut messe finita, ita et vere facto semineque terrae mandato, dies festus ad gratias Deo, terrae conservatori, persolvendas agatur. Sacra autem eo die habenda non in templis, hominum manu factis, verum sub coelo, ab ipso Deo condito, celebrentur, ut homines non cogitent modo anni novi amoenitatem, verum in coeli splendorem laetumque terrae florem intueantur. Neque absonum foret, cum vernali tum auctumnali festo ludos publicos aliasque solemnitates, atendae laetitiae communi idoneas, instituere. Quamquam exim hec turpem Saturnalium lasciviam, nec inepta spectacula, fatuorum festis olim agi solita, revocari volumus, in eâ tamen sumus sententia, ut ludos publicos a festorum dierum dignitate non alienos habeamus, nec laetitiam honestam religionem dedecere existimemus. Apud omnes fere populos dies festi et sancti habiti et laeti acti sunt, nec bene consulere videntur populo ipsique religioni severi illi morum arbitri, qui a festorum dierum solemnibus laetitiam publicam abesse volunt. Laetitia publica religione moderanda, religio autem solemnitatibus, augendae publicae laetitiae idoneis, populo commendanda est.

Denique civilia etiam festa, cum in rerum bene feliciterque gestarum tum in publicarum calamitatum patriaeque afflictæ memoriam, institui volumus. Conquesti sunt multi, nec, ut nobis videtur, sine caussa, religionem nostram, longe illam praestantiorum veterum populorum religionibus, multo tamen minus, quam illas, ad vitam publicam alendumque patriae amorem pertinere. Itaque, ut arctior in posterum sit inter rempublicam atque ecclesiam coniunctio, et sacris etiam nostris incendatur patriae amor alaturque publica virtus, cur rerum bene feliciterque gestarum tum publicae calamitatis patriaeque afflictæ memoriam religiose celebrandam esse iudicamus. Eius autem generis festa neque omnibus Protestan-

tium ecclesiis communia esse, neque ab omnibus eodem modo celebrari possunt, quum diversi populi diversas admodum cum laetandi tum dolendi causas habeant, et saepe memoria rerum gestarum, quarum alii exsultantes et gloriantes recordantur, aliis sive tristis esse sive dolendi pariter ac laetandi materiem praebere debeat. Itaque singuli populi, imo singulae civitates sua agant festa, sive ad debita viris fortibus, qui pro patria occubuerunt, persolvenda, sive ad laetitiam publicam, aut ob recuperatam libertatem aut ob hostes devictos dominosque peregrinos suis finibus eiectos, declarandam, sive ad recolendam patriae afflictas et periclitantis tristem memoriam. A quorum quidem festorum solemnibus, quomocumque demum celebrentur, nunquam absit religio, quae homines moneat, publicam laetitiam rem admodum severam esse, eamque moderetur, amor in patriam misceat pietatem, et, quam patriae amor suadet, fortitudinem, ad ardua quaeque audenda et ad ultima quaeque patienda paratam, convertendis hominum animis ad Deum, alat, augeat et confirmet. Nam inter pietatem in patriam et pietatem in Deum arcta est eaque mutua coniunctio, eamque ob causam dies rerum publicarum memoriae dicati non modo festi agendi, verum etiam sacri habendi sunt. Itaque in festorum civilium solemnibus nusquam desideretur religio. Reliqua vero, ut locorum opportunitas petitur hominumque voluntas flagitat, instituantur. Id unum tamen observare liceat, rei admodum consentaneum videri, ut civitatum, prope quas res praeclarae gestae sunt, incolae sollemnia, memoriae earum dicata, non in templis, verum iis ipsis in campis, qui procliorum fama inclauerunt, instituant, imitantes ea in re Plataeenses, qui, quod a *Plutarcho* traditum est <sup>6)</sup>, τοὺς ἀγαθοὺς ἀνδράς τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀποθάνοντας non in templis, sed in ipsorum campis, ob Persas fusos claris, offerendis e populi sui more libationibus, quotannis colebant. Etenim loca eiusmodi, tristitia virorum fortium strage eademque laeta praeclare gestorum memoria, sacra sunt, suoque adspectu hominum animos movent. Praeterea autem de instituendis horum festorum solemnibus

6) In vita Aristidis, cap. 21. Vol. II. p. 330. Opp. ed. Reisk.

nihil dicemus. Nam non modo diversa esse debent diversorum populorum festa civilia, verum etiam saepe, quae populis origine et moribus cognatis communia sunt festa, non ab omnibus eodem plane consilio institui eademque ratione celebrari possunt.

Quae nos in sacris ecclesiae nostrae publicis mutari cupimus, non modo ad festa, sive tollenda sive instituenda, verum etiam ad loca et tempora, quibus officium divinum agendum est, pertinent. De locis autem pauca modo monenda habemus, quum templa nostra concionibus sacris satis idonea sint, et, quae nonnulli importunius flagitare videntur, signorum atque imaginum ornamentis parum profici existimemus. Etenim pauci modo homines ita ad sensum pulchri et venusti formati sunt, ut spectandis artis operibus adficiantur, et, qui iis delectantur, in artis admiratione acquiescentes, res, signo seu imagine expressas, raro meditantur earumque meditatione in pietatem eriguntur. Praeterea opulentiae modo ecclesiae, quarum in terris nostris paucissimae sunt, artis opera sibi parare possunt; signa autem lignea et testacea, lucidis coloribus tincta, quae in vicis et pagis terrarum catholicarum aut in viis aut in ecclesiis posita cernuntur, asperitate sua et deformitate taedium saepius creant, quam rerum iis expressarum sanctitate pietatem alunt. Itaque ornatu e signis et imaginibus templis quaerendo sacris nostris parum consuli arbitramur, licet neque iconomachi neque artis contemptores simus, et, cum picturas, arte placentes resque sacras sensibus admoventes, in basilicis suspendi, tum virorum de patria immortaliter meritorum monumenta in iis reponi, rei ad modum consentaneum iudicemus. Munditie modo et ornatu modico placeant templa nostra, suaeque dignitate ingredientibus reverentiam iniiciant, atque aedes sacrae insigniores, quales maiores nostri pii haud paucas extruxerunt, columnarum parietumque in altum exsurgentium sublimitate ita adficiat spectantes, ut altiores spiritus trahant pronique fiant ad rerum divinarum meditationem. Duo tantum de locis agendum sacrorum monenda habemus, unum, in templis nostris aut prope ea, oratoria, iis sacris, quibus non adeo multi interestesse solent, destinata, extruenda esse, alterum, rei adm

dum consentaneum videri, ut festorum nonnullorum dierum sollemnia non in templis, verum sub dio, celebrentur. Quoties in templa late patentia eademque fere hominibus vacua incidimus, atque oratores sacros in loco vasto coram paucis dicentes audivimus; toties, quod loci amplitudo auditorum paucitati parum conveniebat et dicentium contentio inutilis esse videbatur et supervacanea, male admodum nos habuit. Omnis praeterea cantus sacri vis peribat, quum raras voces per vasta templi convexa resonarent; et singulos modo per aedem amplam sparsos cernentes non esse nobis videbamur in ecclesia. Itaque sacra, ad quorum communionem pauci tantum homines accedere solent, ut quae extra diem dominicum aguntur (hebdomatalia), non in templis, sed in oratoriis instituenda sunt, eaque hac ipsa ab re non exiguum commendationem habitura esse auguramur. Nam qui ita congregantur, ut unus alterum coram videat eiusque vocem audiat, arctius invicem coniunguntur et in mutuam veniunt familiaritatem, et saepe orator sacer. tum quam aptissime dicit, quum audientes prope se positos habet eosque suo sermone moveri animadvertit. Sacra eiusmodi, quae ab exiguis coetibus in oratoriis agi volumus, cum a veteribus Christianis habita, tum recentiori tempore a Pietistis instituta sunt<sup>7)</sup>, quorum conventibus quum homines admodum delectatos esse sciamus, ad conciones, iis similes, non paucos advolaturos esse, conicere licet. Conducuntur igitur in oppidis frequentibus, ubi templa ampla sunt late patentia, oratoria, ibique coetus minores congregantur, ut homines novo hoc veluti sacrorum, eorumque alendae pietati quam maxime idoneorum, genere ad frequentandam ecclesiam alliciantur, caveaturque, ne in templa deserta, quae

7) Illi Pietistarum conventus, non in templis sed in oratoriis habiti, *collegia pietatis* seu ab eorum adversariis *conventicula* appellati sunt. Primus Spenerus a. 1670 Francofurti ad Moenum eos instituit; brevi post multi sectatorum eius et imitatorum similes conciones habuerunt. Quid autem in iis conventibus, suadente id Spenero in notissimo libro *Pia Desideria* inscripto, omnibus ac singulis dicendi, precandi et dubitationes de ambiguis literarum sacrarum locis movendi venis dabatur, parum commodum erat. Quis enim caveat, ne homines inculti et dicendi artis rudes insulsa adeoque ridicula effundant? Quis ferat fuitiles eiusmodi hominum disputationes? Id igitur Pietistarum institutum non imitandum est.



solitudine sua horrorem magis, quam rerum sacrarum reverentiam, animis iniiciunt, incidamus <sup>8)</sup>. Praeterea et hoc monere placet, nonnullorum dierum festorum solemnia rectius sub dio, quam in templis, institui. Quum enim homines omnes, non plane hebetes, coeli et terrae adspectu mirum in modum adficiantur, tum, quod apud nos sancitum est, autumnale, tum, quod institui volumus, vernale festum, Deo terrae omniumque animalium conservatori sacrum, sub coelo, in montibus maxime aut in collibus, in oppidorum et vicorum vicinitate sitis, unde in arva late patentia prospicere datur, agendum esse videtur. Et quum loca rebus egregie gestis clara, ut supra observatum est, sancta sint suoque adpectu hominum animos moveant, ea quoque sacra, quae aut virorum fortium pro patria mortuorum aut rerum ab iis gestarum memoriae dicantur, si id fieri potest, in iis ipsis locis celebranda sunt. Ex multis, quae ad commendanda sacra eiusmodi sub coelo agenda dici possint, id unum commemorare liceat, ea pomparum sacrarum, religiosi peregrinationibus similium, ducendarum opportunitatem praebere, quae, modo non decor in iis desideretur et dignitas rei conveniens, non tantum novitatis gratia homines allicient, verum etiam laetitia publicam alent et festorum solemnitatem augebunt.

Ut de locis, ita etiam de temporibus sacrarum agendorum, pauca modo dicenda habemus. Nam quae apud nos sacris celebrandis dicantur tempora, maximam partem commode satis constituta sunt. Itaque id unum commemorare liceat, nos cum matutina, quae multis in locis in desuetudinem abierunt, tum vespertina sacra, quibus plurimae ecclesiae plane carent, non quovis aut festo aut dominico die, sed interdum instituta, egregia alendae pietatis adminicula habere. Vetus ecclesia sacra matutina et nocturna, persecutionum tempore orta et posthac cum pietate tum superstitione homi-

---

8) Aliae praeterea sunt causae, quae coetus minores haberi suadet. Exposuit eas accurate *Carolus Ludovicus Nitzsch*, theologus Vitebergensis, in libello: *Zwei Predigten nach der Einnahme Wittebergs im Januar 1814 gehalten*, p. 45 sqq., quem nos hac in consentientem habere summopere laetamur.

num servata, admodum frequentavit. Non modo enim quotidie preces matutinae gallicinii tempore in veterum Christianorum ecclesiis fiebant; verum etiam praeparandis sabbati et dominici diei solemnibus vigiliis (*παραυξίδες, ἱεραὶ ἀγρυπνίαι*, pernoctationes, pervigilia) habebantur, quarum officium longius erat, quam ordinarium officium antelucanum, et coetum per magnam noctis partem in ecclesia detinebat<sup>9)</sup>. Quid quod ad praeparandos dies festos solemniores vigiliae, a media nocte ad mane usque ductae, instituebantur, omniumque maxime nox, diem resurrectioni Iesu Christi sacrum antegressa (*ἡ μεγάλη του πασχατος διαφυκτερευσις*), festa agebatur<sup>10)</sup>. Quas quidem vigiliis, veteribus Christianis usitatas, non revocandas esse, vix est quod moneatur. Nam homines nostri neque eas, quas veteres Christiani, earum agendarum causas habent<sup>11)</sup>, nec tanto, quanto illi, rerum sacrarum studio ducuntur, ut officio divino per integras noctes vacare ament. Praeterea metuendum foret, ne sacra eiusmodi nocturna aut petulantiae ansam praebeant aut libidini clandestinae obtentui sint<sup>12)</sup>, et homines, vigiliarum diuturnitate fatigati, ad abstergendam noctis molestiam, ad commessa-

9) Ex multis, qui de vigiliis scripserunt, unum *Binghamum* laudasse sufficiat, qui in *Originum sive Antiquitatum eccles.* L. XIII. c. IX. Vol. V. p. 288 sqq. testimonia veterum scriptorum huc pertinentia congescit.

10) v. *Eusebius* in *Hist. Eccles.* L. VI. cap. 9. idemque *De Vita Constantini* M. L. IV. cap. 22.

11) Negari non potest, multos veterum Christianorum non modo pietate ductos, verum etiam superstitione motos, sacra ista admodum molesta observasse. Communis enim erat opinio, officiis sacris obsequendis hominibus Dei favorem sibi conciliare, idque eo magis, quo molestiora ea essent officia. Deinde sacra nocturna eam quoque ob causam instituta sunt, quoniam veteres Christiani daemonum, noctu potissimum terram peragrantium atque in homines grassantium, potestatem iis cohiberi existimabant, ut omnium maxime e *Cassiani* Collat. VII. c. 23. videre est. Nocte autem, diem resurrectionis Iesu Christi antegressa, eam ob causam vigiliae agebantur, quod communis erat opinio, Christum eodem, quo e mortuis in vitam redisset, tempore ad regnum suum instituendum in terras reversurum esse, quod ex *Lactantii* Instit. div. Lib. VII. cap. 18. colligere licet.

12) Deditse ea inter veteres etiam Christianos scelorum clandestinorum occasionem, e canone XXXV. concilii Illiberitani, a. 313. habiti, colligitur, qui ita sonat: Placuit prohiberi, ne foeminae in coemeterio pervigilent, eo quod saepe sub obtentu orationis latentes scelera committant.

tiones et computationes advolet <sup>13</sup>). De revocandis igitur veteris ecclesiae vigiliis non cogitandum est. Nihilominus et matutinarum et vespertinarum sacrarum interdum agendorum suassores sumus. Matutina sacra aut ante lucem in templis candelarum lampadumve lumine illustratis, aut, primo quidem mane, sed die facto, sub ipsam solis ortum habentur. Illa, maxime in festo nativitatis Iesu Christi usitata, laetitiam publicam, a festo laetissimae memoriae non alienam, alunt, eamque ob causam retinenda, et, ubi sublata sunt, restituenda esse nobis videntur. Quo rarius enim in templis nostris sensus hominum adficiuntur eorumque animi exhilarantur, eo magis sacra haec laeta, quorum nos ipsi non sine voluptate recordamur, servanda, et, quantum id fieri potest, exornanda esse arbitramur. Neo videmus, quid detrimenti aut respublica aut ecclesia exinde capiat, quod semel quotannis sacra, magis publicae laetitiae quam pietati alendae idonea, agantur. Multitudo ubi vis locorum summopere iis delectatur, atque homines, quorum vita labore molesta et laetitiae fere experta est, si qua laetandi causa privantur, iure suo queruntur. Multo magis vero, quam haec antelucana, ea sacra matutina, quae, die facto, sub solis ortum habentur, commendanda sunt. Nullo enim magis quam matutino tempore, corpore somno refecto animoque solis exorientis lumine exhilarato nec rebus externis turbato, sobrii sunt homines et tranquilli, eamque ob causam cum ad rerum divinarum meditationem, tum ad laetitiam, quae ex ea oritur, animo fovendam prout aptique. Instituantur igitur interdum sacra matutina, et potissimum quidem die relictus Iesu Christi in vitam memoriae sacro, quoniam admodum consentaneum est, laetam rei laetissimae memoriam tum a nobis recoli, quum animi nostri ad spem et laetitiam concipiendam fovendamque praeparati sunt. Similem ob causam vespertina sacra agenda esse putamus. Nam vespere facto, finito diei opere, arvis late silentibus et tenebris terrae offusis, animi hominum in se recipiuntur, tranquillam

13) Chrysostomum de suis auditoribus id metuisse, exinde intelligitur quod eos hunc in modum hortatus est (Homil. LIX. in Martyres Tom. V. p. 779): *ἐποιήσατε τὴν νύκτα ἡμέραν διὰ τῶν παννυχιδῶν ἱερῶν· μὴ ποιήσατε πάλιν τὴν ἡμέραν νύκτα διὰ τῆς μεθῆς καὶ τῆς κραυγῆς καὶ τῶν ἁσμάτων τῶν πορνικῶν.*

tur, prouique fiunt cum ad seriã rerum diuinãrum meditationem, tum ad cogitandã rerum humanarum fragilitatem. Vespertinum autem tempus omnium maxime et memorie mortis Iesu Christi recolendae, et iis sacris, quae in defunctorum memoriam quotannis agi volumus, habendis aptum iudicamus. Diem mortis Iesu Christi multo solemnius, quam apud nos fieri solet, agendam, eaque in re veteris ecclesiae, quae, qua *πασχα ἀναστασιμῶν* (festum resurrectionis I. C.), eadem pietate *πασχα σταυρωσιμῶν* (festum memoriae mortis I. C. sacrum) celebravit, exemplum imitandum esse putamus. Cuius quidem diei solemnibus augendis sacra vespertina omnium maxime idonea iudicamus, quoniam homines, ut observatum est, ipso vespere, tenebris tristibus terram obducentis, silentio iis meditandis rebus, quas mortis Iesu Christi memoriam recolentes animo volvere debent, praeparantur. Eandemque ob causam nullum magis, quam vespertinum, tempus sacris, in defunctorum memoriam agendis, idoneum est.

Plura, quam de loco et tempore, de ordine et ratione sacrorum agendorum dicenda habemus, quae cum ad liturgiam universam, tum ad singula officia diuina pertinent. De universa autem sacrorum agendorum ratione primum monere placet, paucas modo formulas sacras sanciendas eumque officiorum diuinorum ordinem observandum esse, ut, quae praescribuntur statisque diebus repetuntur, ab iis, quae libera sunt et mutata semper forma redeunt, secernantur. Non in nos sumus, qui in sacris publicis nec certas praescriptasque precandi formulas, neque hymnos statos eosque singulis sive dominicis sive festis diebus repetendos, ferre velimus. Imo vero non modo orationem dominicam et benedictionem a longo inde tempore in Christianorum ecclesiis frequentatam, verum etiam unum alterumve hymnum, ut eum, qui apud nos in usu est: soli Deo gloria, et precum communium formulam toties repeti, quoties sacra solemniora aguntur, idoneis causis ducti admodum probamus. At enim vero, quae libera esse debent, legibus adstringi, et vetari, ne verbi diuini ministri, sive preces in ecclesia faciant sive baptismum et coenam sacram administrent, formulas praescriptas deserant, et liber-

tati, qua ecclesiae christianae earumque ministri frui debent, contrarium, et servandae augendaeque officiorum divinatorum dignitati parum idoneum esse existimamus. Nullae enim formulae liturgicae ita condi possunt, ut omnibus locis et temporibus conveniant, neque ullae facile verbi divini minister formulas sexcenties decantatas ita, ut rei dignitas postulat, recitabit. Condantur igitur sacrarum formularum libri (Agendae) tradanturque ecclesiarum ministris; sed ita iis tradantur, ut eos non tam leges, quam potius auri fodinas habeant, ex quibus, si propriis copiis destituuntur, formulas sacras repetant. Quum autem libri liturgici, ut ei usui inserviant, magna formularum eximiarum copia instructi esse debeant, non ab uno eodemque altero ecclesiarum praeside conscribendi, verum potius ita condendi sunt, ut plures idonei earum rerum arbitri, in consilium vocati, optimas quasque formulas e scriptorum asceticorum, cum veterum tum recentiorum, operibus aut integras aut prudenter mutatas in unum corpus congerant. Atne locupletissimo quidem libro liturgico omnium temporum et locorum necessitati prospicietur; quam ipsam ob causam verbi divini ministris, quae iis consentanea videantur, ex ipsorum copiis promendi potestas concedenda est. Salva tamen, quam iis vindicamus, et doctorum publicorum et ecclesiarum libertate, cum hymni, lege praescripti, canuntur precum formulae certae et statae recitari possunt, quod non in catholicorum modo verum in nostris quoque ecclesiis fieri solet. Id vero nobis in officiorum ordine, apud nos usitato, displicet, quod, quae immutata manent, iis, quae mutantur, semper miscentur. Eo enim, quod in nostris ecclesiis, antequam verbi divini minister cathedram sacram ascendit, symbolum semper canitur, et, finita oratione sacra, precum communium formula recitatur, et praeterea eorum nomina, qui aut novissime vita excesserunt, aut propediem matrimonium inituri sunt, commemorantur, impeditur, quo minus orationem sacram cantus, hominum animos ei praeparans, praecedat, eamque, nondum sedatis animorum motibus, doctori sermone excitatis, nulla interiecta mora hymnus, rei consentaneus, sequatur. Itaque officium divinum in duas partes, aut si hoc in loco imagine a re scenica ducta uti licet, in dupli-

cem veluti actum, ita dispesendum esse videtur, ut cum stata et lege praescripta, tum libera et mutata forma redeuntia seorsum agantur. Est igitur sacrorum solemniū ordo, ex nostra quidem sententia, eum fere in modum constituendus. Canat primum chorus brevem hymnum in Dei laudes, quem vox sacerdotis, coram altari positi, aut istud: gloria sit Deo in excelsis, aut simile effatum pronuntiantis, excipiat; sequatur deinde carmen: soli Deo gloria, non a choro sed ab ecclesia canendum, eoque finito verbi divini minister denuo aut altare adeat aut pulpitem sive cathedram conscendat, et cum precum communium formulam recitet, tum aegrotos, ecclesiae intercessionem flagitantes, novissime defunctos, et matrimonium inituros commemoret eosque Deo commendet. His officiis divinis lege praescriptis et statis primus veluti sacrorum publicorum actus finiatur. Ad alterum vero eorum actum, quae libera sunt, et, quoties sacra habentur, toties mutantur, referenda sunt. Cuius quidem actus pars praecipua quum oratio sacra sit, ad eam omnia pertinere debent. Itaque inchoetur hic secundus veluti actus carmine canendo, quo hominum animi sive meditandis rebus, de quibus orator sacer dicere decrevit, sive alendis, quos sermone suo excitaturus est, sensibus praeparentur. Id carmen, lectione pericopae evangelicae, quae planē supervacanea est, omissa, statim oratio sacra sequatur, eamque, nullo alio interposito officio, hymnus, argumento eius conveniens, excipiat. Quo finito carmine preces, orationi habitae consentaneae, recitentur, et posthaec pronuntianda benedicendi formula series officiorum divinarum, ad actum secundum referendorum, claudatur. Pronuntiata autem benedicendi formula dimittatur ecclesia, nec coena sacra celebranda tertius veluti actus inchoetur. Nam, quod infra docebimus, coenae sacrae solemnia seorsum et arbitris remotis agenda sunt.

Alterum, quod de liturgia universa observandum esse videtur, ad partes in obeundis divinis officiis ecclesiae tradendas pertinet. Quum enim homines, qui muti sedere et sive audire modo doctorem, verba facientem, sive sacerdotem, sacris operantem, spectare tenentur, torpescant facile et a rerum divinarum cogitatione avocentur: officia divina ita

instituenda esse intelligitur, ut homines non auditores modo et spectatores, verum etiam actores iis intersint. Quod neque a nostra neque a catholica ecclesia plane neglectum est. Nam catholici, sacra facientes, nunc genua flectunt, nunc in terram prosternuntur, nunc Sanctorum signa aut Martyrum reliquias osculantur, nunc choro carmina sacra canenti respondent. Apud nos autem sapienter institutum est, ut carmina sacra non a choro, sed ab universa ecclesia canantur, eoque modo omnes et singuli suas in actionibus sacris partes habeant; quod ecclesiae nostrae institutum ei, quum conderetur, maximae commendationi fuisse multumque ad asecelas ei conciliandos fecisse, memoriae proditum est. At non modo cantu communi, aptissimo utique adminiculo, omnibus et singulis suas in agendo officio divino partes tradendi, verum etiam commutanda musica sacra, apud nos usitata, tum communibus precibus alia, quam fieri solet, ratione habendis, caveri potest, ne homines silentes neque ipsi quidquam agentes sacris intersint. Is apud nos mos est, ut, quando sacra solemnina instituuntur, symphoniae sacrae, eaeque egregiae saepe multaque arte compositae, a choro, audiente ecclesia, agantur. Bismodi autem symphoniae sacrae, maximeque eae, in quibus instrumentorum musicorum partes potiores sunt canentium partibus (nam voce multo magis, quam instrumentorum sono, hominum animi moventur), parum ad alendam pietatem faciunt, eamque ob causam, non quidem proscribendae plane ex officiorum divinorum ordine, raro tamen agendae sunt. Nam, quod supra de signis atque imaginibus, templorum ornamentis, diximus, idem de symphoniis observandum est, paucos modo iis delectari, et, qui iis delectantur, arte magis capi, quam piis sensibus moveri; ut taceamus, caveri vix posse, ne, qua de re idonei sacrae musices arbitri saepe conquesti sunt <sup>14</sup>), lascivientes et luxuriantes symphoniae, thea-

14) v. c. *Martinus Gerbertus*, peritissimus ille musices sacrae, in Praefatione, libro egregio, quem *de cantu et musica sacra* scripsit, praemissa, p. 6—7. Cadit quidem ea reprehensio magis in musices apud Catholicos, quam apud Protestantibus usitatam. Interdum vero in Protestantium quoque ecclesiis symphoniae auditae sunt, quae spectaculis magis, quam sacris publicis, convenire viderentur. Cantores tamen eunuchi ab omnibus, quantum nos scimus, Protestan-

tris magis quam templis convenientes, in sacra publica inducantur. Ars, sacris faciendis adhibita, servire religioni, neque vero ei imperare debet, eamque ob causam musicen sacram cantum comitari, et in symphoniarum, a solo choro agendarum, locum antiphonias, ab ecclesia vetere admodum frequentatas <sup>15</sup>), hoc est, hymnos alternis vicibus a choro et ecclesia canendos, in sacris solitis substitui, utile admodum indicamus. Habet quidem in iis antiphoniis chorus primas, ecclesia secundas modo partes; dum ea vero nunc choro respondet, nunc ei in clausula versus sese adiungit, nunc unum alterumve versum sola canit; omnes tamen ac singuli in agendi officii divini communionem veniunt. Quo saepius hominum animos symphoniis parum moveri intelleximus, eo magis in sententia nostra de musica sacra cum poësi semper coniungenda; et de antiphoniis, utriusque artis ope condendis et in symphoniarum, istarum locum substituendis, confirmati sumus. Quae vero sacram musicen, apud nos usitatam, mutari iubet, eadem ratio preces communes alio, quam fieri solet, modo haberi suadet. Dum enim homines audiunt modo verbi divini ministrum, eas recitantem, languent plerumque, neque in eam, quae precantes decet, pietatem eriguntur. Itaque in precandi quoque officio suas ecclesiae partes dandas, eamque ob causam preces communes ita agendas esse existimamus, ut verbi divini minister formulam earum, recitando singulas partes, ecclesiae praebeat, ecclesia vero has ipsas partes, alta quidem sed paululum suppressa voce, repetat, atque modo omnes et singuli, qui sacris intersunt, non audiant modo sed ipsi faciant preces. Qua quidem ratione preces communes haberi posse, non est, quod multis demonstremus; quum, id commode satis fieri, anglicanae ecclesiae, quae istum precum communium agendarum morem ad hunc usque diem servavit, exemplo doceamur. Brevis modo sit precum formula, eum in usum condita, simplex, plana, aperta, non longis impediatur periodis, verum sententiis gra-

tium ecclesiis absunt, et instrumenta bellica et venatoria nostrae musicae sacrae non facile adhibentur.

15) v. *Martinus Gerbertus* in libro laudato de cantu et musica sacra, Tom. I. p. 46 sqq.



vibus iisque re, non artificiosa verborum compage, iunctis componatur, et, non metri, rhythmum tamen legi adstringatur, ut homines, quando vox aut tollenda, aut flectenda, aut pre-menda sit, ipsis verborum numeris apte cadentibus moneantur. Eiusmodi proposita formula, ei, quod commendamus, precum officio homines facile adsuescent.

Haec fere sunt, quae de liturgia nostra universa monenda duximus. Nunc, ad singula officia divina venientes, quo ea modo, ex nostra sententia, agenda sint, edisseremus. Itaque de precum communium officio, de cantu sacro, de orationibus sacris, atque de baptismi et s. coenae administratione deinceps dicetur.

Quae de precibus monenda habemus, cum ad earum formulas, tum ad eorum agendarum rationem pertinent. De precum formulis autem ita sentimus, ut cum statas et praescriptas, in primo sacrarum publicorum actu, ad quem omnia officia stata et certa remittenda sunt, recitandas, tum arbitrias nec quovis aut festo aut dominico die repetendas, quae orationis sacrae argumento convenire et sub finem secundi actus sacrarum publicorum pronuntiari debeant, usurpandas esse existimamus. Illi, qui omnes certas praescriptasque formulas a sacris nostris abesse volunt, non possumus assentiri, quam multi homines res nondum auditas haud facile capiant, et, populum formulas, longo usu et publica auctoritate sancitas, quibus orantes non publice modo verum etiam privatim utantur, ediscere, admodum utile esse videatur. Nec rudes modo, verum etiam culti homines in orandi officio saepe nota ipsis et consueta, quam nova et inusitata, formula uti malunt, ut sese, a meditatione, ad quam res novae animum vocare solent, alienos, piis sensibus totos dare possint. Itaque, quae est ecclesiarum nostrarum consuetudo, usurpentur precum formulae statae et lege sancitae, sed in primo tantum sacrarum publicorum actu, quem omnia stata et certa officia amplecti volumus, recitentur. Quae autem sub finem actus secundi, ad quem omnia officia divina, mutata forma redeuntia, referri cupimus, fieri debent preces, orationis sacrae argumento consentaneae, eas verbi divini minister aut e suis copiis promat, aut suo arbitrio e sacrarum formularum

libris repetat. Quum enim admodum difficile sit, precum formulas, sententiis graves, oratione vero simplices, quae et fiant animos et ab omnibus intelligantur, condere, et ne egregii quidem oratores iis componendis semper idonei sint: libri, magna formularum eiusmodi copia instructi, verbi divini ministris tradendi sunt. Ii tamen libri neque unius inodo auctoris precandi formulas continere, neque verbi divini ministris legis instar ita obtrudi debent, ut suis copiis uti vetentur. Nam doctore publico, qui dicendi coram ecclesia facultatem habet, precum quoque suo more fundendarum potestas concedenda est, qua ei negata saepe formulis loco et tempori parum accommodatis utetur. Ita nos de precum formulis sentimus. De modo vero et ratione, qua precandi officium in ecclesiis nostris agendum sit, praeter id, quod supra observatum est, praescriptas precum formulas, praecedentibus eas verbi divini ministris, ab universa ecclesia voce sublata pronuntiandas esse, hoc quoque monere placet, in hominibus nostris, preces facientibus, eum habitum gestumque, qui animum Dei reverentia plenum prodat, plerumque desiderari. Antiquae ecclesiae consuetudo longe alia fuit. Nam veteres Christiani semper aut genua flectentes aut stantes orabant, et multi saepe nunc in terram prosternebantur, nunc pectus tundebant, nunc brachia sursum tollebant<sup>16)</sup>. Nonnulla ex hoc precandi ritu, apud veteres Christianos usitato, Catholici servant, quorum ecclesias ingressi, coetum universum in genua prolapsum spectantes, in pietatem saepe erecti atque Dei rerumque divinarum reverentia tacti sumus. Neque tamen morem de genuculis adorandi (ut hac formula, a scriptoribus ecclesiasticis frequentata, utamur) in nostras ecclesias revocari volumus. Is enim mos, ex Oriente, quem qui habitant homines gestu atque corporis vehementiori animi sensus prodere solent, ad Christianos nostrarum terrarum translatus, peregrinus et hominum nostrorum ingenio minus accommodatus est. De eo igitur more, qui apud nos ubivis fere locorum sensim pau-

16) Cf. *Ioachimi Hildebrandi Rituale orantium*. Helmst. 1656. 4. eiusdemque *Sacrarum antiquitatum de precibus veter. Christianorum libellus*, ibid. 1701. 4.

latimque in desuetudinem abiit, revocando non cogitur; verum id modo lege sanciat, ut, quoties preces communes aguntur, toties omnes et singuli surgant et stantes orandi officio defungantur. Etenim homines, ad Deum conversos et veluti colloquentes cum summo rerum omnium gubernatore, animi pietatem corporis etiam habitu prode, et ecclesiae, qua decet modestia precandi officium agentis, spectaculo Dei reverentiam omnium animis iniici, cum Dei verecundia postulat, tum consilio, quo sacra publica instituuntur, consentaneum est.

A precum officio ad cantum sacrum venientes non possumus non cum de populo nostro, qui magis, quam omnes, quorum literas nos novimus, populi, sacram poësin coluit, tum de ecclesia nostra, quae cantum sacrum in summo pretio habet, gloriari. Id tamen vehementer dolendum est, quod nec coryphaei poëtarum temporis novissimi carmina sacra composuerunt, neque in congerendis et emendandis hymnis, ecclesiarum usui destinatis, ea semper circumspectio et diligentia adhibita est, qua res eiusmodi gravis et ardua geri debebat. Etenim in plurimis, quae ab aliquo inde tempore adornata sunt, hymnorum sacrorum corporibus nunc omissa sunt non pauca antiquiorum poëtarum carmina egregia, nunc ita temere mutata leguntur, ut omnis eorum vis periisse videatur, substitutis saepe in eorum locum carminibus, quae nec pietatem spirant neque arte magnopere placent. Quod ita evenisse non mirum est, quum munus librorum eiusmodi condendorum plerumque singulis traditum esset, ea autem res immensi laboris nonnisi a theologis, poëtis et musicis peritis iudicii limatissimi, in commune consilium vocatis, qui cum antiquiorum tum recentiorum poëtarum carmina sacra, undique congesta, in unum veluti agmen cogant, singula quam accuratissime expendant, labes iis adpersas leni adhibito articulo abstergant, et sive carmina modis sive modos carminibus aptent, bene feliciterque geri possit. Quamquam autem plurimi sacrorum hymnorum libri, nuper conditi, ab ea perfectione et absolute, quae in iis desideratur, multum absunt, eos tamen neque ineptos iudicamus neque abrogari volumus. Nam libros, qui in omnium manibus sunt, non, ut vestes et

supellectilem, mutare licet. Neque est, quod de iis abrogandis cogitemus, quam plurimi eorum maxumam tamen partem hymnorum, qui in omnium ore esse merentur, amplectantur, iisque aut nulla aut pauca certe carmina, sive ob falsas sententias sive ob artis neglectum plane improbanda, inserta sint. Itaque libri nostri hymnorum, quos introducere in ecclesias nostras, ut meminimus, arduum erat opus et molestum, in usu maneant, augeantur vero supplemento, quod carmina cum temere omissa, tum perperam mutata, denuo exscripta, et, quos supra commendavimus, hymnos amoebaeos, a choro et ecclesia alternis vicibus canendos, contineat. In quod quidem supplementum cum recentiorum nonnullorum, ut Hardenbergii, qui Novalis nomine inclaruit, Witschelii aliorumque, tum vero etiam antiquiorum poetarum carmina, quae in nostris hymnorum libris aut desiderantur aut depravata magis quam emendata leguntur, referenda sunt. Neque tamen congerendi modo, verum emendandi quoque carmina sacra munus, eius, quod adornari volumus, supplementi conditoribus tradendum est. Quamquam enim non pauci, qui mutandorum carminum antiquorum partes sibi sumserunt, sive oscitantia sive artis ignorantia, ita perperam interdum versati sunt, ut corruptores rectius, quam emendatores, dicantur, multa tamen carmina, si manum emendatricem iis adhibere non liceret, plane abiicienda essent. Nam egregiis multis veterum poetarum carminibus iisque pietati alendae quam maxime idoneis temporum vitio labes adhaerent, quae, ut ea nostris hominibus placeant, abolendae sunt. Eiusmodi igitur carmina, molli adhibito articulo, a poetis piis, modestis, formatisque ad sensum pulchri et venusti mutantur atque ecclesiarum nostrarum usui aptentur. Nam, quid vetet nepotes bona patrum, quibus immutatis uti nequeunt, mutare, ut iis fruantur, non videmus. Quam Lutheri aliorumque poetarum antiquorum carmina mutantes nobis sumimus veniam, eandem ipse Lutherus sibi vindicavit, quem plura carmina; a maioribus accepta, emendasse sui que temporis ingenio et religioni accommodasse, compertum habemus<sup>17)</sup>. Ut mutandi temeri-

17) cf. Ueber D. Martin Luthers Verdienst um den Kirchengesang etc. Von August Jacob Rambach. (Hamburg, 1813) p. 115 sqq.

tas, ita eorum quoque severitas, qui in carminibus antiquis quidquam mutari vetant, reprehendenda est. Negata enim emendandi libertate, hymnorum liber, qui, antiqua novis mixta continens, nostri saeculi ingenio consentaneus sit, adornari nequit. In libros hymnorum autem omnes copiae sacrae p̄p̄seos congeri debent, non ut monumenta, artis historiam illustrantia, verum ut quam plurimam alendae pietatis adminicula idonea habeamus, quibus Deum publice privatimque colentes utamur. Neque tamen sufficit, carminum sacrorum corpus, bene sapienterque adornatum, populo tradere, verum etiam ipsi cantui summa cura debetur. Eam ob causam in adornandis hymnorum libris musici artis sp̄ae peritissimi consulendi, chori, qui cantum ecclesiae regere sciant, ubique locorum instituendi, et, quod in scholis nostris fieri vehementer laetamur, pueri apte canere docendi sunt, ut et ament cantum, et, quando adulti ad sacra publica accedunt, voces claras, sedatas et modorum legem servare doctas ecclesiae concentui misceant. Maiores nostri, quod in iis erat rerum sacrarum studium, chorum in summo pretio habebant, ludos publicos, ut ob alias, ita eam quoque ob causam, ut cantorum seminaria essent, condebant, et multi saepe aut musices periti aut cantus amatores, nulla conducti mercede, ei sese adiungere solebant. Id maiorum nostrorum exemplum imitantes, cum, quos habemus, choros, bene institutos, servemus et augeamus, tum novos condamus; nam, choro, cantus moderatore, aut deficiente aut oscitante, neque ecclesia apte canet, neque antiphoniae, quas supra commendavimus, et symphoniae, quae a sacris solemnibus non abesse debent, ita agentur, ut audientes cantus dulcedine capiantur.

De sacris porro orationibus, ad quas a cantu sacro deducimur, pauca modo dicemus; nam in homileticen, a multis egregie traditam, excurrere et bene dicendi praecepta exponere, ab hoc loco foret alienum. Sufficiat de pretio, orationibus sacris statuendo, et de libertate, oratori sacro concedenda breviter disputare. Ut autem orationibus sacris suam dignitatem vindicatum eamus, eorum sententia movemur, qui, ad sensus magis quam ad mentem animumque religionem referentes caerimoniis nimium tribuunt, et, licet proscribi nolint oratio-

nes sacras e nostris ecclesiis, sacra tamen Catholicorum Missis similia, in quibus nullum sit oratoris sacri munus, institui iubent. Nos enim, licet sensus hominum caerimoniis adfici non veterius, maxime tamen ad animum, aut rerum divinarum cognitione imbuendum, aut cantu et sermone movendum, officium divinum pertinere debere existimamus, eamque ob causam, quoties sacra aguntur, toties oratoris sive docentis, sive cohortantis, sive consolantis vocem in ecclesiis nostris audiri flagitamus. Caerimoniarum spectaculo sensus modo vagi, ambigui, brevique exolescentes gignuntur; doctoris vero, qua decet, gravitate dicentis sermone ea alitur animi pietas, quae, rectae rerum divinarum cognitioni, tamquam fundamento suo, innixa, non motus, sed habitus animi est, seque non sensibus subito transeuntibus, sed morum honestate vitaeque integritate exserit. Itaque sacris orationibus suis semper maneat honos, et, qui est nostrarum ecclesiarum mos, quoties sacra habentur, toties doctores publici, nunc unum alterumve doctrinae christianae locum copiose exponentes, nunc brevem modo orationem, movendis magis hominum animis, quam imbuendis recta decretorum christianorum cognitione, idoneam perorantes, verba coram populo faciant. Nam non omnes orationes sacrae uni veluti legi adstringi debent, sed, ut aliis in rebus, ita in dicendi quoque munere doctori publico plena libertas concedenda est. Quam quidem libertatem, ut ob alias, ita eam quoque ob causam ei vindicamus, quod lex et veluti norma, ad quam orationes sacrae apud nos componuntur, non plane nobis probatur. Quod enim ex nostro more oratio sacra semper cantu, precibus et textus, quem dicunt, recitatione interrumpitur, id admodum incommodum est. Misceri interdum carmina sacra orationi, maximeque tum, cum sensus animorum, dicentis sermone excitati, iis exprimuntur, vehementer laudamus; id autem semper et veluti ex lege fieri, atque haud raro carmina orationis argumento parum convenientia cani, non possumus probare. Preces, mediae orationi semper insertae, quid sibi velint, plane non assequimur; et mos exordii textus recitationi semper praeinittendi id habet incommodum, quod duplici veluti orationis ingressu, cum dicenti tum audientibus molesto, opus est. Itaque doctori publico in dicendi munere

plena libertas concedi debet, ut nunc orationem continuam, nec precum recitatione nec carminis cantu interruptam, peroret, nunc, si id rei consentaneum iudicaverit, interpellari sese iubeat aut semel aut etiam bis terve sive ab ecclesia sive a choro singulos carminum sacrorum versus canente, nunc ab ipsa textus recitatione orationem ordiatur, nunc aliunde dicendi initium faciat. Varium est et multiplex cum dicentium consilium, tum dicendorum argumentum, eamque ob causam doctoribus publicis orationum, quacunque iis placuerit, ratione componendarum libertatem vindicamus; qua ut plene utantur, optio quoque, utrum pericopam praescriptam an aliam literarum s. partem explicandam sibi eligant, iis danda est. Quamquam enim, pericopas apte electas et cohaerentes invicem proponi, utile iudicamus, earum tamen legi ita obstringi doctores publicos, ut alias, quam praescriptas, literarum s. particulas illustrandas sibi sumere vetentur, eaque re, quominus, cum quae locis et temporibus consentanea sunt, tum quae animus effundere gestit, edisserant, saepe impediuntur, nos, consentientibus multis idoneis harum rerum arbitris, vehementer improbamus.

Superest, ut cum de baptismo tum de s. coena sententiam nostram aperiamus. In baptismi autem administratione nihil nobis mutandum esse videtur. Nam quod nonnulli volunt, eum coram ecclesia ita semper agi, ut communis officii divini pars sit peculiaris, eam ob causam parum commodum habemus, quod baptismus, in frequentibus maxime ecclesiis, crebro admodum iterandus est. Iis enim officiis divinis, quibus, aut eadem semper aut parum mutata forma toties, quoties sacra instituuntur, redeuntibus, non actores sed spectatores modo intersunt homines, animi eorum parum moventur. Neque etiam iis, qui baptismum domesticum improbant et tolli iubent, assentiri possumus, quum, non modo testes baptismi, verum etiam parentes infantum, qui sacro lavacro perfunduntur, ei caerimoniae interesse, admodum consentaneum sit. Itaque in baptismi ritu, apud nos usitato, quid mutandum sit, non videmus. Quod enim lege caveri debet, ne baptismi testes, quorum curae infans recens natus ecclesiae nomine commendatur, aut nimis multi aut parum idonei eligantur, id ad lo-

cum de ecclesiastica disciplina, neque vero ad nostram disputationem, pertinet. Misso igitur baptismo ad coenam sacram venimus, quam seorsum ab aliis officiis divinis, publice, non privatim, et cantu semper adhibito et sermone celebrari volumus. E nostrarum ecclesiarum more s. coena quovis die dominico agitur atque officio divino ita nectitur, ut multi saepe ex iis, qui sacris vacaverant, spectatores ei intersint. Id vero nobis quidem minus recte institutum esse videtur. Nam rerum, quas homines quotidie agi vident, et quibus omnibus et singulis interesse licet, dignitas eo ipso, quod et crebro repetuntur et omnibus patent, minuitur; ut taceamus, spectatorum praesentiam iis esse debere molestam, qui animum componere totumque ad rerum divinarum meditationem referre student. Eo adducendi sunt homines, ut coenam, a Domino institutam, rem sanctissimam habeant, atque accedentes ad altare summa Dei verecundia impleantur. Quae sacramenti reverentia ut animis eorum iniiciatur, sacram coenam, ad veteris ecclesiae exemplum, seorsum semper ab reliquis officiis divinis, clausis templorum portis, iisque modo, qui ea frui volunt, praesentibus, sive dominicis sive aliis diebus, nunc matutino nunc vespertino tempore celebrandam esse arbitramur. Neque tamen privatam, sed publicam, communionem commendamus. Quamquam enim communio privata cum aegrotis tum senibus concedenda, aliis tamen omnibus, qui ea sive singuli sive cum familia sua uti volunt, plane neganda est. Nam Christiani s. coena celebranda non modo Iesu Christi memoriam recolere, verum etiam fidem suam palam profiteri et fratrum amorem alere debent. Itaque coena sacra seorsum quidem ab aliis officiis divinis, publice tamen, h. e. ita semper instituitur, ut cuiusque generis atque ordinis homines communes ea utantur. Quam quidem eius agenda rationem eam quoque ob causam commendamus, quod, cum privatim celebratur, cantus, cum officio divino dominicis diebus agi solito annectitur, sermo ab ea abesse solet. At enim vero in ritu omnium solemniissimo nec cantus, animos movens, nec sermo, eos feriens, debet desiderari.

Ita igitur, in sacris ecclesiae nostrae publicis non pauca et posse et debere etiam mutari, satis patet. Ea tamen in re multa



cautione opus est, de qua, ut, unde exorsa est oratio nostra, eo revertatur, breviter dicere placet. In componenda autem liturgia et sacris nostris instituendis id, si quid videmus, omnium maxime cavendum est, ne sententiae exoletae revocentur iisque liturgia nostra superstruatur. Sunt nunc nonnulli, qui doctrinam ecclesiae nostrae recentiorum theologorum studiis mutatam vehementer improbant, hos theologos everſae religionis christianae accusant, omnia antiqua laudant, adeoque, nostros oratores sacros de Satana non facile verba facere hominesque ad laqueos eius fugiendos hortari, magnopere dolent<sup>18)</sup>. Isti igitur recentioris theologiae reprehensores et antiquae laudatores, sententias dudum exoletas et communi fere doctorum publicorum, consensu a populi institutione remotas in ecclesias nostras revocari, iisque, tamquam fundamentis religionis christianae, liturgiam superstrui, volunt. At enim vero, quae tempus abolevit, nunquam eadem redeunt, et frustra laborant semper, qui sui temporis homines ad praeteritorum temporum sententias, mores et instituta revocare student. Quemadmodum homini adulto, ardentissimo licet inventutis desiderio teneatur, pedem referre et iuvenum mores denno induere, negatum est, ita aetati maturiori et veluti adultae retroverti, et, quae sive amisit sive abiecit, resumere, non datur. Quae autem in hominum nostrorum animos revocari nequeunt, ea nec liturgiae immiscenda sunt; nam sacra publica, ut alliciant homines et teneant, religioni eorum convenire debent. Iis igitur decretis, quae communi hominum nostrorum consensu probantur, iisque rebus gestis, quas omnes res gestas habent, sacra publica superstruenda sunt; nam, decretis, non somniis, animo volvendis, rerum gestarum, non fabularum, memoria repetenda, pietas alitur. Quaeque aetas suam habet religionem, eamque ob causam sua quoque habere debet sacra; sacris mutandis non mutari potest religio, religione autem mutata sacrorum mutatio insequatur necesse est. Quamdiu opinio, infantes recens natos, antequam

18) Unum hic laudasse sufficiat auctorem anonymum libri: *Aphorismen zur Erneuerung des kirchlichen Lebens im protestantischen Deutschland*, qui libellus Berolini anno 1814 prodiiit.

avacro perfunderentur, Satanae potestati subesse, hominibus insidebat, exorcismus ritus erat idoneus. Deinde ea opinione hic ritus tolli debebat, et, qui eo revocataemonologiam revocari posse opinaretur, vehementer

inde in sacris nostris instituendis caveri volumus, ne nimis multi inducantur in ecclesias nostras, iisque maior quam orationibus et carminibus sacris, habeatur. Ausse sacra nostra novis caerimoniis, non negamus; pro earum instituendarum auctores suasoresque sumus. festis diebus chorus ministrorum ecclesiae altare, ibidem genua stratus, preces solemnes fundat; ducantur in pompae sacrae, iis maxime in locis, quae praeclarum fama incluserunt, similesque caerimoniae instituantur. Nam sensus hominum utique movendi sunt, varietas eos et delectat, atque ad augendam sacrorum publicorum sollemnitatem caerimoniae aptae multum faciunt. Qui autem caerimoniae eiusmodi in maiori pretio habent, quam orationes sollemnes, et sacra, Catholicorum Missis similia, quibus homines spectatores, non auditores, intersint, conditi volunt, iis, ubi videtur, minus recte sentiunt. Nam caerimoniis sive agendis sive agendis sensus modo rerum divinarum liquet et brevi exolescentes gignuntur, neque vero ea alitur nisi pietas, quae et virtutis praesidium et adversorum solatio habenda est. Hunc accedit, quod, ut supra observavimus, homines nostri non ii sunt, qui caerimoniis sacris, crebro relictis, multum delectentur, ut, sacra Catholicorum Missis similia paucos admodum inter nos cultores habitura esse, facile auguremur. Itaque augeamus quidem officium divinum caerimoniis novis iisque apte extogitatis; at non sacra solita, sed sollemnia modo, quae festis diebus aguntur, iis exornemus, ne caerimoniae quotidie repetitae vilescent, iisque minus, quam par est, tribuatur.

Praeterea, qui in gerendis atque instituendis rebus ecclesiasticis versantur, monendi esse videntur, ut, quae ecclesiis dari potest, salva regiminis ecclesiastici auctoritate, libertas, quam omnibus concedant, neque eas ad accuratum in caerimoniis consensum adducere studeant. Ab aliquo inde tempore

hominum animos ea cepit sententia, ut res omnes ad unitatem, quam dicunt, revocare velint, eamque ob causam omnibus civitatibus, ecclesiis, sodalitiis et scholis publicis easdem leges sive scribant sive obtrudant. At enim vero, qui ita sentiunt, perperam sentire videntur. Nam diversa est, ut singulorum hominum, ita civitatum aliarumque societatum indoles et ratio; atque ipsa natura, quae, certis licet legibus adstricta, tamen cum corpora tum ingenia hominum varia admodum fingit, non omnes res ad unam sequendam regulam cogendas esse, monemur. Quemadmodum igitur singulae civitates, communi licet subsint imperio, suas tamen leges suaeque instituta habere possunt et debent, ita etiam singulae ecclesiae, communis licet et fidei et regiminis vinculo iunctae, sua tamen agant sacra, et formulas liturgicas, aliis non usitatas, usurpent. Quam libertatem ecclesiis in rebus sacris instituendis ideo potissimum concedi volumus, quod alia urbanarum, alia rusticarum ecclesiarum ratio est, neque omnibus eadem conveniunt instituta. Quae suis ecclesiis consentanea sint, earum ministri omnium optime nosse debent, eamque ob causam, quod eorum consilio et auctoritate sensim paulatimque institutum et longa consuetudine veluti sancitum est, non negligi, neque ideo abiici debet, ut ad unam legem omnium ecclesiarum liturgiae componantur. Itaque, qui res ecclesiasticas moderantur, explorent quidem ritus sacros et formulas liturgicas, singulis ecclesiis proprias, examinent eas, et, quae in iis mutanda sunt, mutari iubeant; iidem vero, quae ferri possunt, ferant, quae nulla emendatione egent, intacta sinant, nec, consensui in caerimoniis, quem nostra ecclesia non postulat, nimium tribuentes, coetibus christianis eorumque ministris libertatem, qua frui debent, praecedant <sup>19)</sup>.

19) Eodem plane modo ipse *Lutherus*, ecclesiae nostrae conditor, hac de re indicavit. Dicit enim in libello, qui *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienstes* inscribitur (Opp. Vol. X. pag. 269. ed. Walch.) „Ich will hiemit nicht begehren, dass diejenigen, so bereits ihre gute Ordnung haben, oder durch Gottes Gnade besser machen können, dieselbige fahren lassen und uns weichen. Denn es nicht meine Meinung ist, dass ganz Deutschland so eben müsste unsere Wittenbergische Ordnung annehmen. Ist doch auch bisher nie geschehen, dass die Stifte, Klöster und Pfarren in allen Stücken gleich wäre gewesen; sondern fein wäre es, wo in jeglicher Herrschaft der Gottesdienst auf einerlei Weise gieng, und die unliegenden Städte

nique de modo et ratione, qua sacrorum publicorum  
tio instituenda sit, monere placet, eam rem non sin-  
1, sed multorum ecclesiis praefectorum eorumque pio-  
rudentum et doctorum, in commune consilium adhi-  
1, opera et auctoritate gerendam esse. Nemo enim ita  
et rei tam arduae perficiendae solus sufficiat. Immensi  
est, aut hymnorum aut formularum sacrarum librum  
n condere; et diversas diversarum ecclesiarum ratio-  
nitas et perspectas habere debent, qui omnibus consu-  
lunt. Quis est, qui, se omnes copias, quibus in conden-  
smodi libris utendum est, nosse, seque omnia accurate  
lere et feliciter emendare posse, gloriatur? Quis est,  
olum, quid ecclesiis conducatur, recte iudicare opinetur?  
s, qui sua, neque examinata aliorum iudicio, neque eorum  
1 probata, digna habeat, quae publico ecclesiarum usui  
entur? Ea nullius est sive prudentia sive auctoritas, ut  
lus, aut paucis in consilium vocatis, ecclesiae nostrae  
lare eiusque sacra publica mutare possit. Res publicae  
rivate sed publice gerendae, et, qui longo multarum  
iarum usui destinantur libri, non singulorum manu, sed  
rum diversarum ecclesiarum interpretum communi ope-  
dornandisunt. Veteris ecclesiae is erat mos, ut non de  
nodo et disciplina, verum etiam de liturgia, in synodis  
tur, eoque modo novae caerimoniae et formulae multo-  
ecclesiae doctorum iudicio explorarentur et publica san-  
tur auctoritate. Id veteris ecclesiae exemplum Princi-  
ostri, penes quos summa est circa sacra potestas, imitan-  
eos suarum ecclesiarum doctores, qui pietatis, pruden-  
facundiae, et doctrinae laude omnium maxime florent,  
mmune consilium coire, de sacrorum publicorum emen-  
one agere, et libros, publica auctoritate ecclesiis traden-  
componere iubeant. Ita res ecclesiasticae sapienter pru-  
terque gerentur, et novae cum caerimoniae tum formulae  
facile nanciscuntur auctoritatem, qua populo sunt com-  
dandae.

---

und Dörflein mit einer Stadt gleich parteten; ob die in andern  
Herrschaften dieselbigen auch hielten, oder was besonders dazu  
thäten, soll frey und ungestraft seyn.“

## VII.

### ECCLESIAE ET ACADEMIAE EVANGELICORUM QUID MUTUO SIBI DEBEANT.

---

Rerum omnium, post conditam ecclesiam christianam in terrarum orbe gestarum, memoratu dignissima sacrorum instauratio habenda est, sive ob operis, ab exiguis initiis ad exitum inopinatum deducti, magnitudinem, sive ob auctorum eius virtutem et dignitatem, sive ob bona innumera, ex ea nata et propagata ad cunctos Europae populos. Erat ea non modo rerum conversio, qua orbis christiani facies mutabatur, verum etiam sacrorum christianorum, hominum vitio atque errore corruptorum, emendatio, principium ecclesiae nostrae, post trium saeculorum decursum superstitis et incolumis, atque ortus melioris saeculi, a superstitione ad literarum cultum, et a barbarie ad morum mansuetudinem traducti. Itaque quotquot estis Evangelici, ubicunque degatis, quamcunque aut in republica aut in ecclesia personam sustineatis, vos omnes, dies, qui instant, tanti operis memoriae dicatos, festos agitote, sacra Lutheri auctore emendata vobis, patriae, ecclesiae, generi humano gratulamini, vosque nosse bona vestra, Lutheri eiusque sociorum memoriam sanctam colere, piaque mentes, quo reguntur res humanae, numen divinum venerari, publica laetitia testatum facitote!

In hanc publicam et communem ecclesiarum nostrarum gratulationem *Vos, Viri Optimi*, omnium maxime venire decet, qui vero vitam impenditis, ingeniorum libertatem tuemini, atque literas, Vestris studiis auctas, ad posteros propa-

am ad religionem, quae literis et artibus facem suam  
e debet, ingeniorum libertatem, atque literarum cul-  
ae gesta sunt saeculo decimo sexto Lutheri auctore,  
erunt. Praeter ea autem, quorum boni quique et in-  
n evangelii lucem, terrarum orbi redditam, intuentes,  
aque mente recordantur, Vos, academiae adscripti,  
seatis in ea sive discatis, peculiares multas laetandi gra-  
que causas habetis. Etenim inter academias nostras  
sias arcta semper erat eaque mutua coniunctio, his non  
quam illis utilissima; quam eo consilio brevi oratione  
re decrevimus, ut cum academiarum in ecclesiam  
icam studia pateant, tum pietatis officium, eidem ec-  
debitum, beneficiis, in academias ab ea collatis, com-  
andis exsolvatur.

Universitates literariae, a saeculo inde duodecimo ad  
sexti usque saeculi initium in Italia, Gallia, Britannia,  
me in Germania conditae, totae quippe aut in theolo-  
philosophia scholastica, aut in iure Romano et cano-  
ut in re medica occupatae, ab iis literis, quarum instau-  
et incrementis ecclesia nostra originem suam debere  
da est, per longum tempus abhorrebant, cum hierar-  
tum publicam fidei formulam tuebantur, atque in eos,  
et studiorum rationem mutatum irent aut nova et inau-  
pargere viderentur, acriter saepe invehebantur. Erant  
cet literarum universitates ad unam omnes collegia, Ro-  
pontificis lege aut condita aut confirmata, atque eccle-  
scholas quascunque sua auctoritate moderanti, vinculo  
ore iuncta. Qui in iis docebant, plerumque beneficiis ec-  
asticis fruebantur, et philosophiam scholasticam, fidei  
icae, cui ab initio adversata fuerat nonnunquam, dudum  
nciliatam, colebant. Praeterea usitata studiorum ratio  
ga consuetudine commendabatur, atque ea semper fuit  
linum sive segnitie sive erga maiores reverentia, ut, re-  
novarum pericula detrectantes, viam tritam deserere re-  
arent. Nihilominus sparsae per Europam universitates in  
eparanda, quae saeculo decimo sexto insecuta est, rerum  
clesiasticarum conversione non ultimas partes habebant.  
enim excussa sensim paulatimque, quae diu satis ingenia

oppresserat, barbaries, auctus literarum cultus, ampliatus virorum doctorum commercium, et quae saeculo decimo quinto, maxime in conciliis Pisano, Constantiensi et Basileensi, manifesta facta est, non potestatis, tyrannidis tamen pontificiae impatientia, ea omnia magnam partem universitatibus debebantur. Ex iisdem plurimi eorum quoque, qui ante *Lutherum* et *Zwinglium* aut suaderent sacra emendari aut flagitarent, prodierunt; *Wiclefus* in Oxoniensi, *Ioannes Huss* in Pragensi, *Ioannes Gerson*, ob personam in conciliis memoratis praeclare actam laudatus, in Parisiensi universitate, cuius Cancellarius salutabatur, degebant.

Exteriorum universitatibus, Bononiensi, Patavinae, Ferrariensi in Italia, Parisiensi in Gallia, Oxoniensi in Britannia, quae saeculis decimo quarto, decimo quinto, et ineunte decimo sexto in Germania condebantur academiae Praegae (a. MCCCXLVII.), Vindobonae (a. MCCCLXIII.), Heidelbergae (a. MCCCCLXXXVII.), Coloniae Agrippinae (a. MCCCCLXXXVIII.), Erfordiae (a. MCCCCLXXXII.), Lipsiae (a. MCCCCIX.), Rostochii (a. MCCCCXIX.), Gryphiswaldae (a. MCCCCLVI.), Fryburgi (a. MCCCCLVII.), Treviris (a. MCCCCLXXII.), Ingolstadii (eodem anno), Tübingae (a. MCCCCLXXVII.), Moguntii (eodem anno), Vitebergae (a. MDII.) et Francofurti ad Viadrum (a. MDVI.), cum literarum cultu tum nominis celebritate multum cedebant, et, instauratis etiam inter Italos et Gallos graecis et latinis literis, in scholastica ratione diu satis haerebant. Neque hoc sibi sumere possunt academiae nostrae, ut graecarum et latinarum literarum per Germaniam instauratores e suo gremio prodixisse gloriantur. *Thomas a Kempis*, auctor factus erectioris indolis iuvenibus nonnullis Italiae petendae, et de scholis in septentrionali Germania conditis egregie meritus, coenobio Canonicorum regularium S. Augustini prope Zwollae Subprior praefuit; *Rudolphus Agricola*, qui literas ab humanitate nomen nactas primus in Germaniam importabat, a praematuram usque mortem otio honesto usus est; *Hermanus Buschius*, plurimas licet cum Germaniae tum Helvetiae academias hospes adiret, sero demum, diu multumque iactus Marpurgi consedit; *Ioannes Reuchlinus* per paucos mod

eras publice docuit; neque ulli literarum universitati tigit tam felici, ut *Desiderium Erasmus* suum salutem literarum graecarum et latinarum in Germania stabentur, aut ipsis Italis et Graecis, in Italia degentibus viris doctis exterorum commercio et institutione ita debebant. Evocatarum in Germaniam harum literarum academiae nostrae sibi vindicare non possunt. Pro Magistri et Doctores plurimi in poetas (ita enim sunt latinarum et graecarum literarum instauratores, non poësi, e qua semper melioris doctrinae initia tam-  
x limpidissimo fonte hausta sunt, studebant, nunc vero poëtarum carmina interpretantes nunc sua recitantes,) debentur, advenas eruditos Germaniam peragrantes saepe s pellebant, turbari iis et paene everti academias clament, et viros doctos literas, recens in Germaniam invend theologiam transferentes, ut Reuchlinum Colonien-  
ereseos adeo atque impietatis accusabant <sup>1)</sup>. Cuius quive perversitatis sive odii atque invidiae reprehensio-  
tros quoque maiores cadit. Hi enim non modo *Herman-  
Buschium* et *Ioannem Rhagium Aesticampianum*, qui  
latinas literas ad nos attulisse iudicantur, Lipsia abire  
runt <sup>2)</sup>, verum etiam, tametsi non omnes, *Richardo*  
et *Petro Mosellano* ad graecas potissimum literas do-  
is Lipsiam vocatis, linguarum studia traducere non de-

---

*Erasmi et Ulrici Hutteni scripta*, maximeque *Hermani Buschii* Vallum humanitatis, a. 1518 divulgatum, adeant, qui, quo nomine humanitatis studia accusata, quaque contumeliae acerbitate traducta fuerint, scire velint. Plenae etiam sunt *Epistolae obscurorum virorum* fictis Magistrorum et Doctorum querelis de poëtarum aut insolentia aut impietate, e quibus, quantumvis aut iocis aut etiam bili auctororum dandum sit, tamen, quae fuerit scholasticorum de poëtis seu humanistis sententia, non temere colligitur. Ad Lipsiensem in poetas odium potissimum *Epistolae Magistri Conradi Ueckebunk*, p. 275. ed. Francf. et *Magistri Iri Perliri*, p. 309 pertinent.

<sup>1)</sup> v. Narrationem de H. Eobano Hesso — compositam a *Ioachimo Camerario*, p. 19. 20. *Epist. obscuror. virorum*; p. 43 sqq., et *Iacobum Burckhardum* de linguae latinae in Germania per XVII saecula amplius fatis, P. I. p. 281. eundemque *Burckhardum* in Commentario de natalibus, ingenio meritisque *Hermani Buschii*, quem Vallo humanitatis *Hermani Buschii* a se edito praefixit, p. 195. 196.



sierunt; qua de re, qui modo memoratus est, Petrus Mosellanus in oratione de variarum linguarum cognitione paranda, a. MDXVIII habita, multum conquerebatur<sup>3)</sup>.

Nihilominus universitatibus nostris literariis sacrorum instauratio cum praeparata, tum adiuta est mirum in modum. Nam, ut taceamus, scholasticam theologiam et philosophiam, quantumvis alienam a recta literarum ratione, non contemnendam tamen ingeniorum palaestram fuisse, atque academias, adstrictas licet hierarchiae legi et disciplinae ad monasteriorum exemplum compositae, nullo non tempore ingenia exercuisse et literarum semina sparsisse, brevi factum est, ut literae graecae et latinae, ex Italia in Germaniam translatae, in iis ipsis academiis, quas ab initio inimicas habuissent et saepe calumniatrices, admiratores nanciscerentur, fautores, doctores et alumnos, et, unde pulsas sese vidissent, ibi sedem suam ponerent. Quae non modo novitate sua, verum etiam praestantia et utilitate commendantur, brevem tantum habent invidiam; quo magis patent, eo pluribus probantur, et saepe reprehensores eorum, mutata persona, praecones fiunt et laudatores. Quantumvis scholastici in poëtas et Reuchlinianos invehentur, indies crescebat fama eorum et existimatio, et, si quis advena eruditus, *Conradus Celtes*, *Hermannus Buschius*, *Richardus Crocus*, academiam adiisset suasque scholas aperuisset, iuvenes, scholasticae ieiunitatis pertaesi, Bursis relictis et Collegiis, ad eum advolabant et ex ore eius pendebant<sup>4)</sup>. Et quum Principes haud pauci, *Maximilianus I.* to-

3) In ea oratione, a. 1518 separatim edita, p. 8. haec leguntur: „Se sunt, atque utinam non ita multi, qui, quo ignaviae suae patrocinentur et renascentibus iam linguarum studiis detrahant, nihil non audent, nihil non moliantur, nimirum suae timentes tyrannidi. Ne pudet (ut est imperitiae comes impudentia) quosdam, etiam per concione apud rudem plebeculam et simplicem muliercularum turbam linguarum studium, rem omnium praeclearissimam, probis intercessere.“ Similia disseruit auctor in literis ad Georgium, Duce Saxoniae, datis illique orationi praefixis.

4) Quanto plausu *Richardus Crocus*, ut unum modo exemplum cor memoremus, Lipsiae exceptus fuerit, e *Crucigeri*, theologi Vitebergensis, Oratione de initiis, progressionibus et incrementis doctrinae eruditae in academia Lipsiensi et Vitebergensi, brevi post Melanchthonis obitum habita (in *Declamationum Melanchth. Tom. V.* p. 38

bello praestantissimus Imperator, quem ipsum literas  
e atque ore latino locutum esse memoriae proditum  
*Fridericus* Sapiens, Elector Saxoniae, *Georgius* Bar-  
Dux Saxoniae, *Ioachimus I. Marchio* Elector, *Philippus*  
us Elector, *Eberhardus* Dux Württembergensis, alii-  
, quas apud Italos, politissimos omnium habitos, in  
honore esse nosset, literas in Germania propagari  
nt, factum est, ut multi viri docti, earundem literarum  
florentes, quidquid contradicerent scholastici, ad eas  
demiis publice profitendas, splendidis interdum pro-  
praemiis, vocarentur. Sic *Reuchlinus*, virili aetate in  
publicis administrandis consumpta, senex a. MDXX.  
stadii graecas literas docuit, et mortuus est, quum, quo  
as esset, Tubingam iter pararet<sup>7)</sup>; *Conradus Celtis*, a  
lpho Agricola ad studia humanitatis adductus, ex Ita-  
dux, postquam in omnibus fere Germaniae atque Hel-  
academiis hospes scholas aperuerat, a Maximiliano in-  
is Vindobonam concessit, collegium poetarum, ab hoc  
ratore conditum, moderaturus<sup>8)</sup>; et brevi post *Eobanus*  
us easdem literas Erfordiae, in qua civitate magna tum  
iuvenum ingenuorum frequentia, graecas et latinas lite-  
rofiteri coepit<sup>9)</sup>. Neque nostra academia, in qua, quum

---

intelligitur. „Negabat pater meus,“ ea sunt ipsa auctoris verba, „cre-  
dibile nunc esse id, quod ipse tunc cognovit. Tamquam coelitus  
demissum Crocum omnes veneratos esse aiebat. Unumquemque fe-  
licem se iudicasse, si in familiaritatem ipsius insinuaretur. Docenti  
vero et mercedem, quae postularetur, persolvere, et quocunque loco  
et tempore praesto esse, recusavisse neminem; si concubia nocte se  
conveniri, si quamvis longe extra oppidum iussisset, omnes libenter  
obsecuti fuissent.“

) Cf. *Ioh. Cuspinianus* in vita Maximiliani I. p. 485. et *Phil. Melanchthon* in Oratione de Maximiliano, Tom. II. Declamatt. p. 232 sqq.

) De principibus, literis ineunte saeculo decimo sexto faventibus, copiosius exposuit *Burckhardus* in libro laudato, P. I. p. 224 sqq. et P. II. p. 208 sqq.

7) v. *Bruckeri* Hist. Philos. Tom. IV. P. I. p. 361.

8) v. *Burckhardus* in libro laudato, P. II. p. 200.

9) v. Narratio de Helio Eobano Hesso etc. composita a *Ioachimo Camerario*. Norimbergae, 1553. p. 25.

*Georgius, Saxoniae Dux*, ei impense faveret <sup>10)</sup>, et typographia a. MCCCCLXXX Lipsiam allata fuisset <sup>11)</sup>; literae egregie florere coeperant, eiusmodi virorum ornamento carebat. Nam MDXV. *Richardo Croco*, Britanno, magno plausu apud nos excepto, quum privatus Lipsiam venisset, linguae graecae publice docendae munus traditum est <sup>12)</sup>, cui, quum paucis annis elapsis in patriam reversus esset, *Petrus Mosellanus* successit, *Ioachimo Camerario*, hos ceterosque antecessores longe post se relicturo, viam straturus. Eiusmodi autem viri, *Agricolae*, *Reuchlini* atque *Erasmi* vestigia prementes, quum ad academias non paucas vocati essent, eorumque discipuli sensim paulatimque e subselliis in cathedras ascenderent, et, quas a magistris acceperant, literas propagarent: factum est, ut cum in iis tum extra eas per omnem Germaniam eorum numerus cresceret, qui, solida quippe eruditione imbuti et a scholastica ratione alieni, religionis publicae et theologiae emendatione opus esse viderent, atque, quum *Lutherus* in scenam prodisset, sive coeptis eius plauderent, sive causam eius ore et scriptis tuerentur, sive literas, coli coeptas inter nostros, ad theologiam maximeque ad librorum sacrorum interpretationem traducerent.

Inter viros autem doctos, cum defendenda *Lutheri* causa tum literis humanitatis ad theologiam transferendis bene meritos, primum locum *Philippus Melancthon* sibi vindicat, cui non minus, quam ipsi *Luthero*, hoc *Vitebergensis* academiae debebat, quod, novissima licet omnium, una excepta *Viadrina*, academiarum nostrarum, super sorores omnes, quantumvis natu maiores, brevi caput extolleret, et, quamdiu salvus esset, mater et altrix ecclesiae nostrae coleretur. *Philippus*

10) v. *Io. Gottlob Boehmii* de *Georgio* academiae Lips. altero conditore Oratio, in eiusdem Litteratura Lipsiensi, p. 37.

11) v. (*Io. Henricus Leichius*) De origine et incrementis typographiae Lipsiensis Liber singularis, (Lips. 1740.) p. 1.

12) v. *Io. Gottlob Boehmii* de *Rich. Croco* Britanno, graecarum literarum in acad. Lips. instauratore, Commentatio, libro laudato inser. p. 167 atq. — *Ioachimus Camerarius*, in supra laudata Narratio de *H. Eobano Hessio*, p. 25. *Richardum Crocum* eum laudat, primus doctrinam graecarum literarum in Germania explicaverit.

linianae disciplinae alumnus atque Erastianae erudisolidae, politae et liberalis, aemulus, simulatque, exor-  
Luthero cum Tetzelio eiusque satellitibus altercatione;  
XVIII. Heidelbergam Vitebergam venisset, Luthero so-  
seese dabat et commilitonem, suoque exemplo multum  
iebat, ut plurimi collegarum in easdem partes conce-  
t. Eo autem animo quum Vitebergenses in Lutherum  
eiusque coeptis faverent, pro collega, quem Romae  
atum esse compererant, apud Pontificem intercedebant,  
ie caussam Electori commendabant<sup>13</sup>), eidemque, cre-  
Bulla ista damnatoria e societate ecclesiae catholicae  
so, adversariorum telis petito, et in anceps periculum  
to, nunquam deerant. Imo vero plurimi eorum, aut ex  
s collegae aut e collegis amici facti, in disputationum  
laborum et periculorum communionem venerunt, eius-  
rebus quocunque modo consuluerunt. Quod quidem Vi-  
gensis academiae in Lutheri caussam studium nascenti  
siae nostrae utilisimum fuisse, dubio caret. Huius enim  
emiae auctoritas et exemplum haesitantes multos ad Lu-  
partes impellebat, Fridericum Sapientem in sua de caussa  
leri sententia confirmabat, ipsumque Lutherum eiusque  
ros erigebat. Aliorum enim, amicorum maxime et col-  
rum, consensu, exemplo et auctoritate timidi fortes, stre-  
fortiores redduntur, ut non dubitemus, quin Erasmus, si  
in academia positum, amici et collegae hortantes, sna-  
tes, consolantes, acclamantes, vituperantes etiam interdum  
importunius moerentes cinxissent, aliam, quam spectatoris  
idiusculae plaudentis, personam acturus fuisset. Neque vero  
una fuit laus academiae Vitebergensis. Eadem enim acade-  
a doctrina nova et theologia puriori et cultiori late propa-  
nda bene de ecclesia nostra meruit. Quum enim Lutheri  
Melanchthonis fama et auctoritas in dies ita crevissent, ut  
rdatissimi quique homines aures arrigerent et in sidera,  
clesiae christianae exorta, oculos converterent, non iuve-  
es modo, sed etiam viri docti, cum novae doctrinae cogn-  
endae tum solidioris eruditionis imbibendae cupidi, undique

<sup>13</sup>) v. Opera Lutheri, Tom. I. p. 105. 106. et p. 135. ed. Ien.

Vitebergam confluerunt. Longe plurimi virorum doctorum, qui saeculo decimo sexto inclarescebant, Vitebergae aut docuerunt literas aut didicerunt, aut certe aliquamdiu in illa Musarum sede commorati sunt<sup>14)</sup>. Isti igitur homines peregrini quum, quae Vitebergae didicissent, pariter ac Lutheri et Melanchthonis scripta, secum in patriam reportarent: doctrinae novae late per Germaniam et terras ei vicinas propagatae laudem ad illam potissimum academiam pertinere, intelligitur. Conversis autem omnium oculis in academiam, unde originem duxisset, quae latius in dies extendebatur, ecclesia evangelica, fieri non potuit, quin ea, nunc mittendis ad externos viris doctis, tradendae sive in academiis sive in ecclesiis novae doctrinae idoneis, nunc sacris novis instituendis, nunc sententiis de regimine ecclesiastico aut de controversis fidei capitibus ferendis, crebram de plurimis ecclesiis, recens natis, peregrinis pariter ac domesticis, bene merendi opportunitatem nancisceretur. Quare intuentes hodie in Vitebergensis academiae ruinas tenuemque, quae una superest, umbram, sub veluti sepulcro oberrantem, non possumus non casus eius tristes et funestum interitum ex animo dolere. Magnum eheu occidit sidus multisque desideratum! Lapsa iacet academia, quae, parentis instar, nascentem ecclesiam nostram suo veluti sinu fovit! At fama eius nequit interire; exstincta licet, semper tamen duratura est in hominum ora atque memoria, neque ulla unquam aetas nomen eius delebit. Sancta est eius memoria nobis omnibus, qui eam aut matrem almam colebamus, aut deus egregium patriae, quamdiu integra esset, gratulabamur, aut veluti sacrarium ecclesiae evangelicae suspiciebamus piaque mente venerabamur.

14) Iure suo *Crucigerus* in Oratione supra laudata, Volumini quinto Declamationum Melanch. inserta, p. 390. dicere potuit: „Et quamvis eo loco haec academia sita esset, qui incolas opportunitate sua non magnopere incitaret, plurimi tamen in hanc urbem sedem collocare non dubitarunt patria relicta, et neglectis honoribus dignitateque et commodis, quibus vel apud suos vel alibi potiri facile potuissent. Quo factum est, ut quasi municipium quoddam Musarum, id est, omnis liberalis et ingenuae cognitionis et facultatis, existeret; omnes autem boni, quibus hic consistere non licuisset, hanc tamen academiam, quasi alteram patriam suam, gloriando ostentarent.“

fittamus autem, *Cives Optimi*, in huius diei solemnibus, *olorem vix sedatum* renovant, ne laetitia nostra et *grain moerorem* luctumque vertatur. Ea modo meditatione laetitiam honestam alunt, eamque ob causam in *nias*, ut de nascente, ita de adulta ecclesia nostra *bene s et ad hunc usque diem bene merentes*, intueamur. *enim* academiae semper erantque in posterum *litera-aeologiarum* sedes, seminaria ministrorum verbi *diti* libertatis, qua Evangelici frui debent, propugnacula. Non ii nos sumus rerum nostrarum admiratores, qui *academiam* literas feliciter coli posse negemus, probe *s scientes*, multos cum in ecclesiis tum in scholis docendi eos passim, qui in pagorum umbra delitescerent, *opetilem* iis navasse. *Martinus Chemnitius*, quo, uno ex *Melanchthone*, nullum doctiorem et subtiliorem *theologiaeculam* decimum sextum vidit, *Philippus Iacobus Spe-*, plurimis sui temporis theologis si non doctior, sapientiamen, et, quod nostra memoria *Vimariae* exstinguebatur *idus* magnum, *Ioannes Godofredus Herderus*, alique *ii* nominis theologi, ecclesias, non academias, ornarunt. *ominus* academiae nostrae, ut omnium, ita *theologica-*quoque *literarum* sedes habendae sunt. Eae enim veluti *inae* bonarum *literarum* erant semper, et *respublicae*, in *us* honor et civitas eruditionis laude pararetur. Nova *aque* ex *academiis* prodierunt, et longe plurimi *theologum*, qui aut *scholas* sui nominis conderent aut *scriptis* *lis* augerent, in earum *luce* positi cernebantur. Quae *inter* *holicos* florebant Collegia, ab *Iesuitis* et *Benedictinis*, *iis* *xime*, qui a *S. Mauro* nomen sumserunt, fundata et *habita*, *tuta* et *quieta* *virorum* doctorum *domicilia*, a nostris *quam* condita sunt. *Inter* *Protestantes* praeter *academias* *lla* *literae* habebant *refugia* et *praesidia*. Eas igitur *litera-**m* *theologiarum* *sedes* omnes, qui, *unata* *quamque* *ecclesiam*, *literarum* *luce* orbatam, veluti *lumine* *adempto* *caecutire*, *certam* *ferri*, *quocunque* *aut* *fanaticorum* *somniis* *aut* *re-**landi* *cupidorum* *libidine* *trahatur*, *tandemque* *habere* *et* *inter-**re*, *scrutanda* *rerum* *christianarum* *historia* *intellegerunt*, *ibi* *saepe* *ecclesiae* *gratulari* *debent*.

Sunt autem universitates nostrae literariae non modo academiae, quae nuper ita dici coeptae sunt, i. e. consessus virorum doctorum, qui omnem vitam literis impendunt, verum etiam scholae publicae, in quibus iuvenes, ad munera publica adspirantes, liberaliter instituuntur. Praeter eas scholas ecclesiae nostrae nulla ministrorum suorum seminaria habebant. Neque dolendum est magnopere, eas collegiis et seminariis, quibus ecclesia catholica abundabat, caruisse. Nam academiae nostrae sive ob doctorum, in quocunque literarum genere egregiorum, multitudinem, sive ob institutionis et disciplinae liberalitatem, sive ob praesidiorum parandae doctrinae copiam, iuvenibus, ex ephebis egressis, formandis atque instituendis, collegiis istis et seminariis, in quibus Catholicorum clerici veluti in custodia inclusi tenentur, multo aptiores iudicandae sunt. Iuvenibus nostris liberum est, quos doctores sequi, quas literas colere velint, nec severae adstricti disciplinae in perpetua tutela habentur; licet iis libros, quoscunque velint, legere, et in quorumvis hominum conspectum et sermones venire. Mature sui iuris esse discunt, neque in doctorum verba iurare iubentur. Haec ipsa autem liberalis institutio et disciplina quin monasticae severitati longe praefenda sit, nulli dubitabit, ubi, nostrarum ecclesiarum ministris aut cum clericis Catholicorum, aut cum graecae ecclesiae sacerdotibus, aut etiam cum anglicanae ecclesiae doctoribus comparatis, hos illis eruditione, liberalitate et docendi facultate multum cedere, intellexeritis. Non minima profecto eius laudis, nostris tribuendae, pars ad academias pertinet.

Ut tamquam literarum theologicarum sedes et doctorum publicorum seminaria, sic tamquam libertatis etiam, quam Protestantes tueri debent, propugnacula colendae sunt academiae nostrae. Qui animo ingenuo literis student, id sibi propositum habent, ut quam fieri possit proxime ad verum accedant, hominesque ad meliora semper et perfectiora adducant. Nullo autem tempore quum, quod verum est, plane cognoscatur, et, quod summum est, ulla in re attingatur: fieri non potest, quin viri docti, ad altiora quippe semper tendentes, nunc hominum sententias et opiniones, aut maiorum

lo aut multitudinis consensu firmatas, impugnent, nunc, eorum publicarum auctoritate stabilita et consuetudine veluti sanæta sunt, mutari cupiant. Ea est causa studii istis, quod ex ingenuo literarum amore nascitur. Nam edisserendi, quod verum, et suadendi, quod utile visum viris doctis negata, frustra laborant, qui non modo, a maioribus acceperunt, propagare, verum etiam augere et atque emendare. Itaque, quantumvis contra niterentur, sive rebus publicis praefecti sive ecclesiarum antis, nihil novandum rati, viri docti tamen cordatiores litteris semper studuerunt, sive concessam tuentes, sive neque sibi suisque vindicantes. Quae quam ita sint, non mihi videri potest, theologos, in academiis positos, cum ipsos, quam eos, qui ecclesiis praeesent, libertati studuisse, a magistratibus, suum literis honorem habentibus, facisaepe, quidquid visum esset, qua decet modestia, edisserendi suadendique veniam impetrasse. Iure igitur academias nostrae propugnacula appellavimus. Salva erit Promeritorum libertas, quamdiu salvae sunt eorum academiae, sed doctis ornatae, qui mutuo sibi sunt praesidio, vero vitam endunt, et, quum doctrinae et ingenii fama florentes non ulla modo honesta apud externos parata, sed praemia etiam posita sibi videant, non habent, quod severiorum iudicium magnopere metuant.

Multis igitur modis academiae de ecclesiis nostris bene ruerunt, ut omnes, qui his pariter atque illis favent, mutuum earum coniunctionem contemplant, idoneas laetandi et utilitatis causas sibi paratas videant. Quorum quidem omnium, ex academiis in ecclesias profectorum, recortio omnium maxime *Vobis, Collegae Aestimatisissimi*, posis quippe in academia, quae spretae aliquamdiu doctrinae evangelicae culpam literarum laude et in erudiendis ecclesiae doctoribus innumeris diligentia dudum compensavit, grata esse debet atque iucunda. Nam viri ingenui non modo, quae alii acceperunt, verum etiam quae aut ab ipsis aut a maioribus in communem utilitatem collata sunt, animo volvere et memoria recolere gestiunt. At mutua quum sit ecclesiarum nostrarum et academiarum coniunctio, his non minus quam



illis utilis, ad secundam disputationis nostrae partem venientes, quae e studiis et ratione ecclesiarum evangelicarum in academias commoda redundarunt, exponemus.

Hoc autem in loco id primum omnium commemorandum est, academias non paucas ipsam originem suam sacrorum instaurationi debere. Nullum saeculum novarum academi-  
arum feracius fuit, quam decimum sextum. Nonnullae, quas hoc tulit saeculum, academiae, Vitebergensis et Viadrina, ante sacra repurgata conditae sunt; plurimae autem, Marpurgensis, Regiomontana, Ienensis atque Helmstadiensis, ab ipsa sacrorum instauratione initium duxerunt. Quae duce *Philippo Magnanimo*, Cattorum Principe, novam doctrinam sequi decrevit synodus, Hombergi a. MDXXVI habita, eadem sanxit, ut *universale studium* apud Marpurgum erigeretur, quo multiplicarentur in ecclesiis, qui in verbo et doctrina eisdem praesidere, ac, quae recta essent, consulere possent<sup>15)</sup>. Ex eius igitur synodi decreto Philippus anno sequente Universitatem Marpurgensem instituit<sup>16)</sup>, lapsam quidem aliquamdiu, sed instauratam hodieque superstitem. Similes erant Regiomontanae universitatis origines. Etenim *Albertus*, Marchio Brandenburgensis idemque Prussiae Dux, doctrinam, a Luthero propositam, amplexus, quum, quos ecclesiis Prussicis praeficeret, doctores non haberet, paucis modo Germania relictis in terram remotam venientibus, et, quam literis carere non posse intellexerat, doctrinae novae ex animo studeret, scholis institutis et viris doctis e Germania arcessitis literarum universitatem Regiomonti condidit<sup>17)</sup>. Qua in re, quod di-

15) Ea sunt ipsa verba legis, ab hac synodo scriptae. Vid. Reformati. ecclesiarum Hassiae iuxta certissimam sermonum Dei regulam ordinata in venerabili synodo per Clementissimum Hessorum Principem Philippum a. 1526 d. 20. Octbr. Hombergi celebrata, quae secundo Volumini libri: *Monimenta Hassiaca, darinnen verschiedene zu Hessischen Geschichte und Rechtsgelahrtheit dienende Nachrichten und Abhandlungen an das Licht gestellt worden von Friedrich Christoph Schminke*, p. 588 sqq. inserta legitur.

16) v. I. N. *Schwendlers Bericht von der gegenwärtigen Verfassung der Universität Marburg (1748, 4.)*, p. 4.

17) v. *Daniel Heinrich Arnolds Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität (Königsberg, 1747. Th. I. II.) Th. I.* p. 4.

consilium eum secutum esse, e literis, hodie servatis, a. MDXLIV instituit et confirmavit novam Musarum, intelligitur <sup>18</sup>). Ita Baltici maris accolae sacrorum aitioni eam debent scholam, quae ipsos literarum com- cultioribus populis iunxit. Praeter virorum doctorum qui aut ad ecclesiarum aut ad scholarum cathedras vo- essent, paucitatem, aliae erant condendarum academia- russae, et ipsae a sacrorum instauratione repetendae. enim ecclesiam nostram lites domesticae vehementer ent, aliis Lutheri dogma firmiter tementibus, aliis de- tibus paululum aut a sententia aut a verbis magistri, d arcendam haeresin a suis ecclesiis, tum ad doctrinam, unam veram et puram habebant, firmandam et propa- m, novas academias in suae ditionis terris Principes illi condiderunt. Hac causa pariter, atque Vitebergen- ademiae, invisae iis cum ob amissi Electoratus memo- tum ob theologos, desertae Lutheri sententiae ab adver- accusatos, odio ducti, filii Ioannis Friderici Magnanimi, decretum exsecuti sunt, atque literis novum domici- lenae aperuerunt <sup>19</sup>). Idem consilium *Iulius*, Dux Brun- nsis, quum, quae auctoris nomen gerebat, academiam iustadii conderet, propositum sibi habuit, ut vel exinde gere licet, quod omnium maxime doctores Ienenses, eo- qui genuinae doctrinae corruptores audiebant, adversa- atque reprehensores, arcessendos putabat <sup>20</sup>). Auctas igitur hoc modo per Germaniam academias (nam de academiis l exteros, Genevae, Lugduni Batavorum, aliisque in lo- odem tempore erectis, nunc non attinet dicere), cum pa- tum literis gratulamur, longe quippe ab iis dissentien-

---

Insertae leguntur hae literae libro laudato, Th. I. Beylagen No. 6. p. 22 sqq.

v. *Achatius Ludwig Carl Schmidt* Zuverlässiger Unterricht von der Verfassung der Herzoglich Sächsischen Gesamthakademie zu Jena (Jena, 1772.), p. 43 sqq. et *G. I. Planck* Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unsers protest. Lehrbegriffs, Vol. IV. p. 570.

v. *Henrici Meibomii* Oratio de academiae Iuliae primordiis et incrementis, in *Henrici Meibomii iunioris* Rerum Germanicarum Tomo tertio, p. 218 sqq.

tes, qui, spretis exiguis literarum sedibus, nonnisi splendida earum domicilia et late patentia erigi volunt. Nam quo plura coelo nitent sidera, eo latius lux diffunditur. Neque dignitas academiarum e civium frequentia metiendâ est; saepe enim exiguae academiae apta erant ingeniorum theatra, ut Iulia, lapsa illa peregrinae dominationis impetu necdum instaurata, in qua maiorum memoria *Calixtus* et *Conringius*, nostra vero *Henckius* personas suas magno multorum plausu agebant.

Novis autem academiis condendis pariter atque antiquis locupletandis bona ecclesiastica, de quibus, sublata pontificia atque episcopali iurisdictione, multisque monasteriis sive claustris sive desertis, Principes decernebant, impendebantur. Nam, licet nec tunc deessent, qui rebus alienis manus rapaces immitterent, Principes tamen et magistratus plerique, sive maiorum voluntatem reveriti, sive pietate ducti atque literarum amore, ita usi sunt bonis istis, ut ecclesias earumque ministros fundis donarent et stipendiis, aegrotis atque orphanis hospitia erigerent, et scholas atque academias aut conderent aut conditas fortunis augerent. Quod nostra memoria accidere vidimus dolentes atque indignabundi, ut, monachis eiectis magis e suis domiciliis quam dimissis, et clericis multis, iisque doctrina morumque gravitate commendatis, redditibus suis iniuria privatis, bona ecclesiastica raperentur, venderentur, distraherentur, peregrinis dominis, non civitatibus, oppressis aere alieno indies ingravescente, profutura, id tum temporis raro evenit. Istius enim aetatis Principes et magistratus bona monasteriorum aliorumque collegiorum, quae tempus deleverat, non sua iudicabant, verum ecclesiis, scholis atque academiis destinabant. Ita factum est, ut plurimae academiarum nostrarum fundis, aedificiis, quorum pleraque ad hunc usque diem servata sunt, stipendiis, et librorum, praesertim manuscriptorum, in quibus blattae ac tineae paverant, insigni copia augerentur <sup>21</sup>). Quod, ut aliis academiis, ita nostrae contigit.

21) Cf. *Meiners Geschichte der Entstehung und Entwicklung der hohen Schulen unsers Erdtheils*, Bd. II. p. 35. 36. Nulla, quantum noscimus, academia magis bonis ecclesiasticis locupletata est, quae quae Tübingae floret ad hunc usque diem beata literarum sede.

bona rerum nostrarum pars e monachorum, maxime  
 nicanorum, haereditate ad nos venit, interque eas cum  
 illae sacrae, instauratae nuper patrum conscriptorum  
 et civium liberalitate, in quibus emendatorum sacrorum  
 nia celebraturi congregabimini, tum aedificium istud  
 atens S. Pauli nomine dictum, quod, quantumvis cum in  
 , quo vesperam, tum in latere, quo septentrionem spe-  
 mutatum sit, porticum tamen tenore, cellarum discri-  
 nus, refectorii amplitudine, laterum tenacitate et parie-  
 nole etiamnum coenobii imaginem refert, et Gothicae,  
 dicunt, artis severitatem prodit <sup>22</sup>). Pariterque biblio-  
 nostra e libris monasteriorum Lipsiensium et Cellensis  
 ucta et locupletata est, ut non mirum sit, eam insigni li-  
 um, vestutate et raritate praestantium, copia abundare <sup>23</sup>).  
 cademia nostra, pro qua *Casparus Bornerus* potissimum  
*Mauritium* Electorem, huic literarum sedi impense fa-  
 em, intercesserat <sup>24</sup>), monasteriorum haereditate multum  
 a est. Neque ea res ullam habet invidiam. Nam, quan-  
 vis turpe sit viventium bonis inhiare, defunctorum hae-  
 rate potiri nemo non licitum duxit.

Multo autem maioris momenti ea iudicanda sunt, quae  
 eter haec rerum externarum incrementa, utilissima licet  
 demiis, commemoranda habemus. Facile enim doceri  
 est, auctam servatamque libertatem academicam, cum dis-  
 titium, quae in vitae instituendae et eligendae studiorum

Cf. A. F. Boeckh's Geschichte der Eberhard-Carls-Universität zu Tü-  
 bingen (1774.), p. 60—65.

2) Qui plura de bonis ecclesiasticis *Mauritii* potissimum benigna vo-  
 luntate academiae nostrae concessis legere cupit, *Davidis Pfeifferi*  
 Lipsiam seu Originum Lipsiensium Libros Quatuor (Francof. 1700),  
 L. III. p. 380 sq., *Io. Gottlob Boehmii* de *Mauritii* Duc. Elect. Sax.  
 in academiam Lipsiensem insigni favore Orationem, eiusdem Lite-  
 raturae Lipsiensi insertam, p. 69 sq. et p. 81., *Io. Iacobum Vogeli-  
 um* in libro: *Leipzigerisches Geschicht-Buch oder Annales*, p. 142.  
 152. et librum, quem *Leonhardi* scripsit: *Beschreibung von Leipzig*,  
 p. 540, adeat.

23) v. *Ioachimi Felleri* et *Christ. Gottl. Ioecheri*, in academia Lipsiensi  
 professorum et bibliothecariorum, Orationes de bibliotheca acade-  
 miae Lips. Paulina. (Lips. 1744.), p. 13 sq. p. 37.

24) v. *Pfeifferus* l. I. p. 377 sqq. et *Ioannes Augustus Ernesti* in Elo-  
 gio *Caspari Borneri*, Opusculis Oratoriis inserto, p. 456—458.

rationis arbitrio, tum docentium, quae in dicendi, quodcumque verum visum fuerit, et suae in scholis habendis sequendae sententiae potestate cernitur, magnam partem sacrorum instaurationi et ecclesiae evangelicae studiis et sententiae deberi.

Qui ad saeculum usque decimum sextum in academiis nostris literis operam dabant iuvenes, in Collegiorum et Bursarum veluti custodias inclusi, Professorum auctoritate ita regebantur, ut iis nec, quas scholas adire, nec, quos libros legere vellent, liberum esset. Ut Abbas monachos, ita Bursae aut Collegio Praepositus alumnos, quos in coenando convivas et in ambulando comites habebat, moderabatur. Academiae ratio scholarum nostrarum, quas nostis, regiarum legi et institutis simillima erat. Neque res secus potuit institui. Nam ob scholarum raritatem non iuvenes modo, verum etiam pueri, literarum elementis imbuendi, in academias deducebantur, quorum sive petulantia cohibenda sive segnitie et socordia castiganda esset. Ea autem severitas ab ineunte inde saeculo decimo sexto mitigata est, tandemque in liberalem eam, quam hodie civibus nostris adhibemus, disciplinam transiit. Eo enim tempore, quum ad omnes subinde academias graecarum latinarumque literum instaurationes accederent scholasque aperirent, multi iuvenes, Scholasticorum cum institutionem tum disciplinam aspernati, ad eas advolarunt, et, mutato, quem dicunt, studiorum cursu sublataque promotionum, ut hoc verbo utamur, qua omnes ad illa usque tempora tenebantur, lege, brevi res eo devenit, ut Collegia et Bursae plane desererentur<sup>25)</sup>. Ea fuit libertatis, qua discentes apud nos fruuntur, origo, cuius servatae firmataeque beneficium magnam partem evangelicae ecclesiae acceptum referendum est. Quum enim mutata theologia ipsa etiam studiorum academicorum ratio mutaretur, peregrini non pauci, severae disciplinae legem detrectantes, ad academias celebriores, Vitebergensem maxime, accederent, et graecae et latinae literae, arcto quippe vinculo theologiae, quam Protestantes colebant, iunctae, in magnam apud nostros honorem essent: nec de auctoritate Colle-

25) Cf. *Meiners* in libro laudato, Vol. I. p. 176 sqq.

ddenda nec de studiorum ratione pristinae legi addenda cogitatum est. Catholici contra, poëtas et Reuch-  
 os turbatae ecclesiae accusantes et scholasticam theo-  
 tuentes, omnem operam dederunt, ut in ipsorum aca-  
 et studiorum ratio et disciplina pristina servarentur,  
 e mutata essent passim, ad legem a maioribus acceptam  
 urentur. Praeterea, pueris ad scholas, sive auctas sive  
 conditas, amandatis, in Protestantium academiis non-  
 venes confluebant, quibus, quae illis neganda esset, li-  
 facile dari poterat. Eam autem vitae instituendae, scho-  
 aut adeundarum aut negligendarum, et, quos sequi ve-  
 loctorum sua optione eligendorum libertatem, qua ciyes  
 fruuntur, et ipsis honorificam et literis pariter ac rei-  
 cae utilem iudicamus. Nam iuvenes, ex ephebis egressos  
 uti ad limina vitae publicae adductos, sui iuris esse oportet  
 libertate discant uti, et, si desipiendum est, iuvenes,  
 iri desipiant. Neque omnibus una literarum discenda-  
 lex scribi potest, aliis tardo pede in limine earum haebus,  
 aliis accelerato cursu adyta earum intransibus. Ita-  
 is, qui, sive nonnullorum licentiam et socordiam indites,  
 sive, quae ingenio et doctrina mereri debet, scho-  
 n frequentiam a legum, contemptoribus earum poenas mi-  
 nium, auctoritate expectantes, civium nostrorum liber-  
 n circumscribi volunt, non assentimur. Pueri includan-  
 fraeno cohibeantur, calcaribus stimulentur, castigentur  
 m, si placet, et plectantur; iuvenes vero sui iuris sint nec  
 perpetua tutela habeantur. Servituti, omnes opprimenti,  
 rtas, nonnullis pernicioza, plurimis vero salutaris, longe  
 eferenda est.

Quemadmodum discentium, ita docentium libertatis ori-  
 a literarum, ex Italia in Germaniam importatarum, instau-  
 ione, et eorum, qui, academiarum leges et usum parum ou-  
 ates, primi eas inter nostros profitebantur, exemplo repe-  
 ada est. Hi enim viri docti, sive peregrinarentur in Ger-  
 ania, sive certam rerum suarum sedem in academiis posuis-  
 nt, cum in eligendis, quos interpretarentur, scriptoribus  
 niquis, tum in instituenda universa scholarum ratione suam  
 ententiam sequebantur, et saepe de rebus publicis pariter at-

que ecclesiasticis liberius, interdum cupide et parum considerate, iudicabant. Ea libertas, quo sacra emendari coepta sunt tempore, non potuit non augeri. Sublata enim cum fidei catholicae regula, tum hierarchici imperii lege, viri docti, quamdiu novae docendi formulae non sancitae essent, sive libros scriberent sive scholas aperirent, plenam, quodcunque ipsis verum visum fuisset, edisserendi potestatem datam sibi videbant. Quo magis, excusso pontificiae dominationis iugo, sese levatos sentirent, eo laetius exsultabant, et, durante perpetua cum Catholicis altercatione, ita maxime libertate sua utebantur, ut nunc, veluti vindicaturi diuturnae tyrannidis iniuriam, in Pontificem Romanum eiusque satellites acriter inveherentur, nunc sacra publica mutatum irent, nunc commenta, hominum errore in ecclesiam importata, multis modis impugnarent. Ea fuit libertatis nostrorum origo, quam passim in licentiam abiisse, non Anabaptistarum tantum, verum etiam Carolostadii exemplo docemur. Qua ab initio gavisus est ecclesia nostra libertate, ea quidem, symbolis lege publica sancitis, neque usa est semper neque uti potuit. At quibus Catholici, iis vinculis nostri nunquam constricti tenebantur, et, qua caruerant aliquamdiu libertate, eam plurimi aut oblatam denuo acceperunt, aut negatam sibi vindicarunt. Ecclesia enim, quae neque imperium in hominum mentes adfectat, neque ex humana auctoritate suos pendere sinit, neque plenum de fidei capitibus consensum postulat, libertati patrocinetur, suisque cum philosophandi facultatem, tum, quodcunque verum ipsis visum fuerit, edisserendi potestatem concedat, necesse est.

Quam quidem libertatem incrementorum insignium, quae literae in academiis nostris ceperunt, causam praecipuam indicamus. Servitute enim opprimuntur, libertate eriguntur et confirmantur ingenia, nec quisquam facile, qui, quod aut meditandis rebus divinis et humanis aut scrutandis antiquitati monumentis invenit, alto pectore premere debet, vitam verum impendere operae pretium ducet. Itaque, si sacrorum instaurationi atque ecclesiae evangelicae aucta et servata ingeniorum libertas debetur, ad easdem causas literarum nostrarum incrementa magnam partem referenda esse, sponte apparet.

Praeterea ecclesia nostra cum scholis augendis rectius

ituendis, tum theologia amplificanda atque ad fontem vocanda, multum eo fecit, ut literae in academiis notius efflorescerent. Multae quidem scholae ante sacra ta in Germania conditae erant <sup>26)</sup>, et saeculo decimo potissimum, quum Thomas a Kempis in augenda atque nda re scholastica operam laudabilem posuisset, ludi obabiles. Daventriae, Monasterii et aliis in locis, per rionalem maxime Germaniam, aperiebantur <sup>27)</sup>. Nestrorum maiorum ea fuit barbaries, ut scholis carere . Nam Dresdae, Misenaе, Cygneaе, Chemnitii, Fri-, Torgaviae, Isenaci, Gothae, Vitebergae, Quedlin-aeculis decimo quarto et quinto ludi instituti erant <sup>28)</sup>, sia nostra, cuius cives maturé ad vitae morumque cul-ducti erant; non modo scholam Thomanam cum mo-lio eiusdem nominis a. MCCXVIII. surgere vidit, ve-tiam ipsa a. MCCCLXXXV. scholam senatoriam, a Nicolao nomen nactam, sibi aperuit <sup>29)</sup>. Nihilominus e, non modo populo instituendo, verum etiam literis idis dicatae, inde ab instauratorum sacrorum tempore e sunt. Nam, ut iis, quae in terris tum temporis parum , ut in Prussia, condebantur, taceamus, tres istas scholas initio conditas, ad hunc usque diem superstites, quae vi- octos innumeros suo sinu foverunt, eidem rerum con- onni sive originem sive florem suum debere, inter omnes tat <sup>30)</sup>. Praeterea mercede annua, qua conducti fuerant

v. *Fridericus Ernestus Ruhkopf* in libro: *Geschichte des Schul- und Erziehungswesens in Deutschland von der Einführung des Christenthums bis auf die neuesten Zeiten.* (Bremen, 1794.) Vol. I. p. 85.

Copiosius ea de re *Meiners* in libro: *Lebensbeschreibungen berühmter Männer aus den Zeiten der Wiederherstellung der Wissenschaften*, Vol. II. p. 360 sqq. et *Heeren* in libro: *Geschichte des Studiums der classischen Literatur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften*, Vol. II. p. 143 sqq. exposuerunt.

) *Cl. Christiani Schoettgenii* Diss. de antiquissimis literarum in terris superioris Saxoniae fatis, in eiusdem *Opusculis minoribus* (Lipsiae, 1767.), p. 268 sqq.

) v. *Vogelii* *Annales* etc. p. 47. et *Iacobi Reiskii* de rebus ad scholam, quae Lipsiae ad D. Nicol. est, pertinentibus *Expositionem*. L. 1759. 4.

) Legendi sunt, qui harum scholarum historiam scripserunt, *Iustus Bertuchius* (*Teutsches Pfortisches Chronicon* etc. Leipzig 1734.),



scholarum magistri, in stipendia perpetua mutanda, pueris ad scriptores veteres cognoscendos adducendis, proferendis vitae pariter atque institutionis scholasticae terminis, alioque modo res scholastica aucta est multam atque emendata. Ita autem, quae ad altiora pergerent, via academiis sternebatur. Nam pueris demum omnibus, qui literarum elementis imbuendi essent, in scholas amandatis, iisque ita institutis, ut iuvenes veterum linguarum accurata cognitione instructi, non lacte sed solido cibo nutriendi, ex iis prodirent, in academiis docentibus, quam hodie sustinent, personam agere, ipsa literarum adyta recludere, disciplinas subtiliter adornatas tradere, crisi adhibita et arte cum antiquitatis monumenta explicare tam populorum atque ecclesiarum historiam enarrare, suoque non tam ad verba intelligenda, quam ad res ponderandas adducere licuit. Sic civium iacturam, quam academiæ nostrae, septennio cursus, quem dicunt, in triennium contracto, utique fecerunt, institutionis, ab elementorum tenuitate ad eruditionis copias et subtiliorem rerum investigationem ductae, dignitate et praestantia plane compensatam videmus.

Ut scholarum frequentia et flore, ita theologiae, inter Protestantes cultae, incrementis academicae institutionis et campus ampliatus et honor auctus est. In nostris enim ecclesiis theologia novam plane formam induebat, atque ita exornabatur, ut aliis disciplinis nec rerum copia nec subtilitate cederet. Aperiebat ea suum sibi fontem, a multo inde tempore ecclesiae christianae praeclusum, atque illustrandis sanctissimis antiquitatis monumentis cum religioni bene consulebat tum literas augebat. Nam libri sacri non modo sapientissima rerum divinarum decreta, verum etiam multa, ad populorum antiquorum historiam pertinentia, tradunt, tantamque omni tempore cum in regendis hominum iudiciis et moribus, tum in vita publica et privata instituenda vim habuerunt, ut, iis neglectis, rerum multarum causae ignorentur. Scrutabatur

---

*Gottfried Ehregott Dippoldt* (Historische Beschreibung der kursächsischen Landschule zu Grimma etc. Leipzig, 1783.), et *Ioannes Augustus Müller* (Versuch einer vollständigen Geschichte der kursächsischen Fürsten- und Landschule zu Meissen. B. I. II. Leipzig, 1787—1789.)

theologia nostra accuratius rerum christianarum originibus, progressus, et mutationes, atque, arte adhibita et indigebat historiam ecclesiae christianae, ut omnes ad vitam formati erectique in rerum divinarum meditatione cognoscenda tenerentur. Adornabat ea subtiliter eas et fidei capita et morum praecepta exponentes, nec fuit in theologis nostris, quam in philosophis, cum soli indagatio tum disputandi subtilitas. Ita, theologia institutionis academicae, cuius pars haud exigua ea est campus ampliari et honor augeri debebat. Praeterea ista nostra iis omnibus literis, quibus sive in libris saepe interpretandis, sive in scrutandis rebus christianis, sive explicandis fidei capitibus et morum praeceptis utitur, modis bene consuluit. Nam, ut taceamus, ecclesiae statores Principibus et magistratibus doctorum, qui eas profiterentur, ad academias vocandorum auctores saepe atque suasores, theologi nunc ipsi easdem literas magna laude docuerunt, ut *Ioannes Augustus Ernesti*, egressus academiae decus, nunc suos hortati sunt semper, ut eos et latinos scriptores interpretari discerent, populi atque literarum historiam cognoscerent, et philosophiae non darent. Unde factum est, ut, qui has literas in academiae profiterentur, inter iuvenes ad theologiam aspirantes non discipulorum suorum atque admiratorum invenirent. semper eaque mutua inter theologiam et literas ab hunc nomen nactas in academiis nostris locum habebat actio, quam, ortam quippe cum ipsa ecclesia nostra et revocata ad hunc usque diem, incrementorum nostrorum non ultimam iudicamus.

Deberi autem utique bonam sive laudis nostrae sive fidei partem evangelicae ecclesiae, et augeri academias et in ecclesiarum sententiis et studiis, comparatis cum nostris universitatum, per Germaniam sparsis, doceri. Nam quod *Augustinus Leyserus*, qui saeculo superiori ante Aenipontem, Salisburgum, Coloniam Agrippinam, Bipolin, Viennam et Bambergam lustraverat, idoneus, cum ingenii praestantiam, tum ob rerum usum, itineribus per Europam factis partum, harum rerum arbiter, tulit iudicium,

eas universitates omnes nostris longe inferiores esse, idque ipsum Catholicos cordatiores agnoscere <sup>31)</sup>, idem hodie ferendum est. Quamquam enim, quod bene scimus, Mariae Theresiae, Iosephi II. aliorumque Principum auspiciis et auctoritate, multa in Catholicorum academiis sapienter instituta sunt, nec pauci viri docti, egregie meriti, eas ornarunt atque ornant ad hunc usque diem, in nostris tamen universitatibus laetorem semper fuisse literarum floram, atque uberem virorum eximiorum proventum, absque inani iactatione gloriamur. Quos theologos *Moshemio* nostro, *Ernestio* et *Reinhardo* aequiparandos istae tulerunt academiae? Quos philologos *Gesneri* nostri atque *Heynii* similes? Quos historicos *Schlozeri* nostri, *Spittleri* et *Schroeckhii* laudem aemulatos? Quos philosophos, quam *Wolfius* et *Kantius* meruerunt, nominis immortalitatem adeptos? Nostri erant, qui cum in theologia tum in literis ab humanitate dictis principes iudicantur, neque literae, a saeculo inde superiori potissimum, Protestantium academiis, cum olim tum recens conditis, beatiores sedes usquam habebant. Universitates Italorum plurimae, primae omnium et celeberrimae olim, aut lapsae sunt sensim paulatimque aut extinctae; Britannicae universitates, ob perversum legum, quae saeculi ingenio parum conveniunt, tuendarum studium, ab idoneis harum rerum arbitris iure reprehenduntur; et quae nostra memoria in regno Moscovitico condebantur academiae, arboribus, in solo parum culto plantatis, similes nobis videntur. Proxime ad nostras Belgicae accedunt universitates, vincunt etiam nonnullas literarum graecarum et latinarum studio, plurimis tamen scholarum philosophicarum et theologicarum laude multum cedunt. Itaque habemus profecto, quod cum de literarum in academiis nostris flore, institutionis praestantia, et disciplinae liberalitate gloriemur, tum hanc felicitatem nostram nobis, patriae atque literis gratulemur.

---

31) Vid. Oratio eius, qua errorem Germanorum, exteras academias patri praeferebant, refellit, habita a. MDCCXXII. Helmstadii, p. 13.

## VIII.

# DE CLARIS VETERIS ECCLESIAE ORATORIBUS.

no tempore cum profitendae in scholis, tum exercen-  
t ecclesiis artis dicendi munus nobis iniunctum fuisset,  
gnoscehdos cuiusque generis atque aetatis oratores cla-  
sive domesticos sive peregrinos, sive novos sive anti-  
animum adiecimus. Nam, nullum licet, ne ex iis qui-  
quos perfectissimos habebamus, imitandum nobis pro-  
remus (imitatio enim servitus est ingeniorum), contem-  
tamen varias veluti species et formas eloquentiae, et  
magistris eius artis, omnium ore celebratis, familiari-  
contrahere, ad rectam de eloquentia sententiam apud  
una informandam, copias nostras augendas, et iudicium  
scholae praeceptis regendum utilissimum iudicavimus.  
nos omnium, ut decet; nostros oratores sacros salutavi-  
, nec salutavimus modo, verum etiam audivimus saepe  
magistros secuti sumus; quoniam, domesticis neglectis, in-  
egris desudare, non modo ab eloquentiae parandae  
ta ratione, verum etiam ab iustitia adversus viros populi  
stri et nominis excellentes alienum nobis videbatur. Ita-  
Lutherum, Spenerum, Mosheimium, Cramerum, Zolli-  
ferum, Reinhardum; eos etiam, qui nostrum saeculum  
astrant, legimus, oratores graves, subtiles, ornatos, Gal-  
m illum; qui nuper Germanis omnem eloquentiae laudem  
tractum dicit<sup>1)</sup>; sive ignorantiae rerum nostrarum sive

<sup>1)</sup> Erat is Maury, Cardinalis et Archiepiscopus Parisiensis, qui nuper,  
Parisiis pulsus, Romae vita excessit. V. librum eius: *Essai sur l'é-  
loquence de la chair*. T. II. p. 137.

contemptus ipsa re arguentes. Nostros enim quorumvis populorum oratoribus sacris fortiter opposuerimus. His cognitis ad peregrinos, et primum quidem ad Gallos, eloquentiae laude florentes, *Bourdalonem*, *Bossuetum*, *Massilonem*, *Flecherium*, accessimus, et, fucum licet et calamistros fastidientes, elegantia tamen eorum, nitore et iucunditate vehementer delectati sumus. Britannicorum oratorum paucos modo attingimus, *Tillotsonem* tamen atque *Hugonem Blairium*, quoniam sacra Britannorum eloquentia, gravis licet et subtilis, fusa tamen, nimis sobria, et fere iciuna nobis videbatur. Novissime claros veteris ecclesiae oratores evolvimus, ad quos tractandos, ut artis amore, ita monumentorum antiquitatis christianae investigandorum studio ferebamur. Neque operae, in iis excutiendis positae, nos poenitet. Nam, ut de usu eorum in rebus veterum Christianorum illustrandis taceamus, multa patrum homiliis insunt, quibus vel nostri temporis oratores sacri aut copias suas augere aut ingenium alere possint. Erant inter eos nonnulli oratores consummati, uti ingenio ita arte excellentes, quorum opera inter monumenta ingeniorum nunquam interitura referenda sunt. Erat inter eos, qui aureo ore loqui dicebatur; id apud posteros consecutus, ut Chrysostomus non hominis nomen sed eloquentiae habeatur. Audire autem eos, qui cum apud suae aetatis homines tum apud posteros artis suae laude floruerunt, sive ad alendum artis studium, sive ad formandum ingenium, sive ad augendam rerum copiam, utile semper habitum est. Apud eos quoque patres, quos secundi modo ordinis oratores indicamus, multa egregie disputata reperiuntur, et, quantumvis cum temporibus mores mutantur, semper tamen, quae vera sunt et palchra, hominum animos movent et tenent. Praeterea quisque artis, quam sive exercet sive proficitur, historiam nosse debet quam accuratissime, et vitiorum etiam, quae oratorum clarorum operibus adpersa haerent, notatio diligens multum saepe prodest ad iudicium de arte dicendi regendum.

Quibus animo reputatis, quum patrum sermones a plerisque nostrorum negligi videremus (nam omnes licet Chrysostomi nomen in ore habeant, pauci tamen homilias eius graece scilicet scriptas, attingunt), claros veteris ecclesiae

res, suam singulos agentes personam, in scenam veluti icere decrevimus, primum graecos, deinde latinos, illis, ni literarum cultu, ita hac quoque arte multum cedenthorum ducet *Origenes*, quem, suo quisque loco, *Eu-Caesarensis*, *Athanasius*, *Eusebius Emesenus*, *Maca-Cyrillus Hierosolymitanus*, *Ephraemus Syrus*, *Basilus ius*, *Gregorius uterque*, *Asterius*, *Chrysostomus*, *Seve-s*, *Cyrillus Alexandrinus*, *Theodoretus*, *Proclus*, *Basileucia oriundus*, sequentur, *Joanne Damasceno* aginente. Graecos excipient latini, *Zeno*, *Ambrosius*, *Gau-us* <sup>2)</sup>, *Augustinus*, *Petrus Chrysologus*, *Maximus Tausis* <sup>3)</sup>, *Valerianus*, *Leo Magnus*, *Gregorius Magnus*, *issimus Beda*, *Venerabilis* cognomine appellatus. Eorum r oratorum omniam veluti imagines adumbrabimus, ut m et vultus cognoscantur et virtutes pariter atque vitia ntur. Neque dubitamus, quin opera nostra, in ea re icanda posita, nonnullis utilis et grata futura sit, quum, tum nos quidem scimus, nemo adhuc de veterum Chri- orum eloquentia sacra accurate satis exposnerit <sup>4)</sup>, et,

Episcopus Brixientis, Ambrosii et Chrysostomi amicus, circa a. 386. mortuus, cuius sermones Galeardus edidit, Patav. 1720. 4.

Homiliae eius hyemales et aestivales subiectae sunt Petri Chrysologi Sermonibus. Colon. Agripp. 1678. Novissime edidit eas Bruno Bruus, Romae 1784.

Bernhardinus Ferrarius (De ritu sacrarum ecclesiae veteris concionum, c. praef. I. G. Graevii. Ultraj. 1692.), Ioachim Hildebrandus (Diss. de veterum concionibus. Helmst. 1661.) et Mich. Gottlob Hansch (Abbildung der Predigten im ersten Christenthum. Francof. ad Moen. 1723.) non eloquentiae veterum Christianorum historiam, sed, ut ita loquamur, antiquitates modo homileticas scripserunt. Bernh. Eschenburg (Versuch einer Geschichte der öffentlichen Religionsvorträge in der griechischen und lateinischen Kirche von den Zeiten Christi bis zur Reformation. Erster Hauptabschnitt. Ienae 1785.) in ipso conatu substitit; G. Ch. Cannabich autem (Eloquentia Iudaeorum et Christianorum sacra etc. quae Dissertatio libro eius: Anleitung zur gehörigen und dem Geiste des gegenwärtigen Zeitalters gemässen Einrichtung christl. Religionsvorträge. Lipsiae 1806. praefixa est,) ita desultorie ea de re egit, ut dubitemus, an homiliae patrum ipse evolverit. Multo copiosius non modo, verum etiam accuratius, Ioannes Guilielmus Schmid (Anleitung zum populären Kanzelvortrag, zum Gebrauch bei akadem. Vorles. Dritter historischer Theil. Ienae 1800.) de patrum eloquentia exposuit, non satis licet rationem eorum perspexerit, et, suo eos metiens modo, vituperaverit saepe, quae aut excusanda aut laudanda etiam essent. Nonnulla ad rem

sermone nostro monitos, alios ad ipsos oratores istos accessuros, alios, quibus aut non vacat aut non lubet monumenta antiquitatis christianae evolvere, imagines eorum non sine voluptate spectaturos esse, facile auguremur.

Antequam autem illos oratores singulos contemplamur, universa eorum ratio spectanda est. Hi enim oratores, quantumvis specie inter se differant, genere tamen consentiunt, ut, si omnium pariter libros in manum sumseris, scias, quamvis in diversis ingeniis, esse quamdam iudicii atque voluntatis similitudinem et cognationem. Cuius quidem sive similitudinis sive cognationis causae in sentiis de religione et moribus, quas vetus ecclesia sequebatur, in populorum, inter quos patres degebant, ingenio, studiis et cultu, denique in temporum, quibus eloquentia sacra orta et exulta est, ratione quaerendae sunt. In eam igitur, quam eloquentia sacra veterum Christianorum prae se fert, faciem ante omnia intueamur, eaque spectata singulorum oratorum vultus cognoscamus.

Patrum homiliis cum nostrorum oratorum sermonibus comparatis, quae in his est, tum in fidei capitibus morumque praeceptis explicandis et demonstrandis tum in rerum locatione et in partes distributione, subtilitas et accuratio, eam in illis desiderari, quilibet facile animadvertet. Philosophabantur utique patres, nonnunquam subtilius etiam, quam par esset, ut Athanasius et Gregorius Nazianzenus, nunc fidei capita, quae ratio humana non assequitur (mysteria dicuntur in scholis), exponentes, nunc haereticos, quibuscum argute saepe disputabant, refutantes. Ars dialectica, a Graecis culta, mature satis in ecclesiam christianam migravit, nec paucae philosophorum graecorum sententiae patrum sermonibus insertae leguntur. Explicant etiam patres fidei capita et morum praecepta, demonstrant ea rationibus, e rerum natura ductis, et, qui inter eos primas partes tenent, Chryso-

---

nostram pertinentia in eo etiam libro inveniuntur, qui inscribitur: *Joseph. Weissenbach, Bremgartensis Helvetii, de eloquentia patrum libri XIII. Vol. I — IX. Augustae Vindelicorum, 1775. Exponit Weissenbach de universa dicendi et disputandi ratione patrum, fusa admodum, nec satis accurate.*

us maxime, orationem suam, severioris ordinis vinculo am licet et liberius evagantem, ad consensus tamen et parentiae legem revocare norunt. Sine philosophia, cum licendas suggerente, tum orationis motum veluti et inum moderante, nulla esse potest eloquentia. Nihilominus eloquentia patrum historica magis fuit, quam philosophica; qua potissimum re ab oratorum nostrorum ratione distat. Etenim patres toti in literarum sacrarum interpretatione versantur, et, quae disputant de fidei capitibus et morum praeceptis, ea omnia e pericopis, sive lege praescriptis sponte electis, repetunt, adiuti ea in re allegorica ratione, qua Canticis Canticorum, sancti amoris, sanctae caritatis, sanctae dulcedinis, ut *Augustinus* ait <sup>5)</sup>, plenius, non minusquam Ioannis evangelio uti, de Esavi et Iacobi altercatum pariter ac de morte Iesu Christi dicere, atque ex omnibus et singulis literarum s. locis sententias, sive pietatibus idoneas sive ad mores regendos pertinentes, elicere solent. Analyticam, ut in scholis audit, rationem patres cumque tenebant, quam orator integram pericopam persequitur, res omnes, quas ea sive tradit sive innuit, aut explicat aut perstringit, et, quam ὁησις biblica ipsi monstratam, in ea incedit. Quae ratio quum dominaretur in patrum homiliis, factum est, ut orationes sacrae, modo analytico scriptae, hodie homiliae κατ' ἐξοχην dicantur, et a concionibus distinctae, ad rationis syntheticae legem compositis, distinguantur. Interpretem autem magis, quam philosophum, agit orator sacer, qui homilias, quae proprie dicuntur, adornat, in monumentis antiquitatis illustrandis, in fontibus religionis christianae, literis scriptis, aperiendis versatur, et multa cum egregie et ad omnium intelligentiam accommodatae disposita, singula tamen aut fidei capita aut morum praeccepta tam clare, accurate et subtiliter exponere nequit, quam is, qui, orationem syntheticam, plerisque nostrorum probatam, secutus, non sententia aliqua universa, e pericopa repetita, sive explicanda sive demonstranda operam suam ponit. Accedit,

<sup>5)</sup> Sermo XLVI. de Pastoribus in Ezech. 34. p. 170. tom. V. ed. Antwerp.



quod patres saepe admodum in enarranda historia sacra versantur, nunc pericopa, in quam commentantur, nunc sponte ad eam ducti. Quae in literis s. de mundi creatione, protoplastorum, in paradiso positorum, felicitate eiusque iactura ob migratam Dei legem, de patriarcharum cum lehova commercio, de Moë, Dei interprete et legum latore inter Israëlitas, de populi iudaici migratione, victoriis, calamitate, et de prophetis, Messiae adventum canentibus, traduntur, ea omnia non minus, quam res a Domino gestas, ad ipsam religionem christianam pertinere arbitrabantur. Christianae religionis initia ad ipsas generis nostri origines referebant, libris sacros ad unum omnes *ἁγιογραφους* colebant, quae in iis traduntur, omnia eodem loco habebant, atque historiam sacram, a mundi origine ad Iesum Christum usque deductam, tamquam interpretem voluntatis divinae et numinis, quod generi nostro consulit, testem perpetuam et nuntiam spectari iubebant. Unde mirum videri non potest, patres, non modo sententias suas confirmaturos testimoniis aut illustraturos exemplis biblicis, verum etiam eam ob causam res gestas, in literis s. traditas, saepenumero enarrasse et amplificasse, multo interdum adhibito orationis ornatu, ut homines, in eas intuentes, numen praesens veluti oculis cernerent, atque Deum, variis olim modis per prophetas ad maiores locutum, mente pia venerarentur. Historiae sacrae tamquam fundamento omnem religionis institutionem superstruebant. Neque in explicandis demonstrandisque sive decretis sive praeceptis christianis eam neglexerunt. Abundant eorum sermones cum testimoniis biblicis, iisque saepe parum commode electis atque in sensum alienum traductis, tum exemplis, a rebus patriarcharum et regum iudaicorum non minus, quam ab ipsius Iesu Christi et Apostolorum auctoritate, repetitis. Quid quod tota eorum oratio haud raro in commemorandis exorandisque exemplis biblicis versatur, ut Chrysostomi de Iobo homilia, qua, laudibus eius celebrandis, patientiam animique constantiam praedicat. Neque in historia sacra subsistunt, verum etiam de Martyrum cruciatibus et obitu, atque de Ascetarum abstinencia et pietate, multa aut ficta a credita veris miscentes, saepenumero dicunt.

unam esset patrum ad unam omnium ratio, eloquentiam historicam magis quam philosophicam esse, iure pronuntiasse nobis videtur.

Atro patrum eloquentia eo quoque a nostrorum et Brim ratione differt, quod sensibus piis excitandis alenaptior est, quam hominum animis rerum divinarum imbuendis. Poëtica magis est quam didactica. Eum veluti calorem poëticum inde primum patrum eloquentia, quod, ut dictum est, magis in rebus gestis comandandis exornandisque, quam in explicandis notioniuniversis, et in demonstrandis scriptorum s. sententiis, cantur. Nam spectantes, quas ornate dicentis oratio veluti obicit, res gestas, non docentur homines, sed utur, atque in contemplationem magis quam in medietem rerum divinarum eriguntur. Praecipua autem eius ais, ad poëseos similitudinem accedentis, causa in eorenda est, quod veterum Christianorum religioni multa sta erant, quas, a qua profecta essent phantasia, ad leam unam alendam pertinerent. Imagines enim, quarum lucris Iesus Christus atque Apostoli religionis decreta celarunt sive exornarunt, illorum temporum Christiani imagines, sed res, ad ipsam religionem pertinentes, hant. Quae in literis sacris de Iesu Christo aut coelorum ta ingresso, suumque sanguinem Deo offerente, aut cum alorum exercitu in terram reversuro et iudicium solemne; ctis spectantibus, habituro, de Hierosolyma coelesti, de indida angelorum facie, de igne ad inferos detrusus ex ciente, leguntur, ea omnia magno Christianorum consensu ipsa fidei capita referebantur. Praeterea hominum errore temporum vitio multa illata sunt in religionem Christiam, ex quibus nova veluti mythologia nasceretur; ut comanta de ebiliismo et prope instante mundi interitu, de etorjis, quas hominibus piis crucis signo facto et Iesu bristi nomine invocato de daemonibus reportare datum sit, e angelis animas piorum, corpore solutas, in sedes coelestes educentibus (*ἄγγελοι ψυχοπομποί*), de Martyrum et Santorum miraculis eorumque in supplices amore et studiis. Quae omnia autem sive decretorum divinorum involucra, sive

commenta hominum superstitione inventa, magnam in animis, quibus insident, movendis vim habere, et, sobria licet institutione tradi nequeant, ita tamen enarrari posse sermone, ut cum spes et laetitia, tum incoeror et metus in audientibus gignantur, sponte intelligitur. Imago Iesu Christi, solio insidentis, homines omnes, vitae restitutos, ad sese arcescentis, alios absolventis alios damnantis, ad phantasiam, sententia autem imagine ista adumbrata, poenis improbos, praemiis vero probos adfectum iri, ad rationem pertinet, et qui infernum, igne et squalore plenum, et damnatorum cruciatus ob oculos ponit hominibus, fortius feriet eorum animos, quam is, qui eam esse docet improbitatis naturam, ut homo, quo peior, eo miserior fiat. Itaque mirum esse non potest, patres, decretorum divinatorum imagines cum iis ipsis semper miscentes, praeterea in rebus externis ubivis locorum rerum divinarum veluti symbola et umbras apprehendentes, ac prophetarum effatis, et ipsis poetico colore tinctis, crebro utentes, sermone suo magis phantasiam audientium abuisse, quam animum rectis rerum divinarum decretis imbutisse. Quam ob causam, institutio licet rerum divinarum nequam absit ab eorum sermonibus, tamen eorumdem eloquentia poetica magis, quam didactica, habenda est.

Exinde vero aliud fluxit, quo patres a plerisque nostrorum recedunt. Quum enim religio veteris ecclesiae ad phantasiam alendam potissimum pertineret, factum est, ut patres, tradentes eam sermone et propagantes, ad eam rationem, quam mysticam appellare solemus, vergerent. Praeceperunt utique veteris quoque ecclesiae doctores de vita recte instituenda, et multa de officiis christianis, vitiis hominum et virtutibus egregie tradiderunt. At rationem eorum mysticam magis, quam practicam esse, nemo non videt. In eo enim arcem veluti pietatis sitam esse existimabant, ut homo animum corpore et sensibus avocaret, et naturam divinam contemplan- do sibi iungere studeret. Hanc nunc de animis, e sedibus coelestibus in corporis custodiam detrahis, hunc de Deo et Christo piis hominibus appropinquantibus, nunc de corpore quod tamquam vinculo animam impeditam teneat, exhausti et frangendo, multa disputant, atque eo strenu-

um esse debent, ut *sanctitas*, quae sunt verba Macarii, *avocatas potius aliorum* apud Deum vivat. Eandem ob  
 a ascetas, in solitudinem se recipientes omnemque vi-  
 rerunt divinarum contemplatione consumentes, ut ve-  
 losophos, summam sapientiae christianae laudem ade-  
 Deo inprimis caros, admirantur, praedicant, atque ad  
 usque extollunt. Quid quod ipsis morum praeceptis,  
 religionis decreta ad vitam instituendam transferebant;  
 ista mysticae theologiae vestigia impressa sunt. Nam  
 orum severitatem, paupertatis sponte susceptae mole-  
 et vitae solitariae et caelibis sive otium sive tristitiam  
 ob causam commendabant et laudabant, ut, quoad eius  
 osset per ipsos, caverent, ne hominibus, corporis cura,  
 im illecebris et rerum aut publicarum aut domestica-  
 tudine a rerum divinarum contemplatione avocatis, viā,  
 animam ad commercium cum Deo et Iesu Christo ducit,  
 luderetur. Quam igitur patrum sermones id potissimum  
 ent, ut homines ad res divinas earumque veluti umbras,  
 externis impressas, contemplandas atque attingendas  
 interno adducantur; et, quae dederunt, morum prae-  
 ad hanc ipsam contemplationem magis, quam ad vi-  
 ecte instituendam, pertineant, mysticos eos egisse, nemo  
 bit. Nec tamen una omnium fuit eademque plane ratio,  
 Macarius e. g. nihil praeter mysticam sapientiam ore-  
 t, Asterius de vitiis plerumque et virtutibus diceret, Chry-  
 omus mysticam theologiam cum idoneis morum praece-  
 sapienter copularet. A mystica tamen theologia nullus  
 orrebat; et plurimi eorum mystici saepius, quam accurati  
 um magistri, personam agebant. Itaque patrum ratio my-  
 a magis, quam practica, haberi debet.

Talis fuit indoles et naturae eloquentiae, ab ecclesia ve-  
 e cultae. At non modo indolem eius, verum etiam faciem  
 formam cognoscere iuvat, quam ea populorum maxime,  
 er quos florebat, ingenio, cultui et studiis debebat. Qui  
 mi arte adhibita in ecclesiis dixerunt, aut Graeci et Roma-  
 aut eos inter populos nati erant, qui dudum sive graecas  
 eras, ut Syri et Aegyptii, sive latinas, ut Africani et Galli,  
 as fecerant. Itaque veteris ecclesiae eloquentia non potuit

non rerum graecarum et latinarum veluti odore tingui. Multa admodum linguas oratorum christianorum adpersa sunt, quae aut philosophiam graecam, ut το καλον αγαθον de pietate et virtute christiana usurpatum, aut mythologiam, ut verba ψυχαιωγας et βαρξευσιν, atque istud: ἀνδρειον ὕδωρος γευσσαι, aut mysteriorum usum et consuetudinem, ut ipsum σωτηριον verbum de s. coena, et πνοταγωγας vocabulum de baptismo dictum, redolent. Imagines etiam multae, orationem patrum illustrantes, ex eodem fonte fluxerant, ut quae a ludis rebusque gladiatoriiis et sceniciis ductae sunt. Ludorum ratio Theodoreto obversabatur, quum Deum erudientem homines malis immittendis παιδοποιον, praemia vero iis decernentem ἀνυποτακτον appellaret; et Gregorius Nazianzenus, quum Iulianum Minois larvam iniustitiae suae praetextuiae diceret, ad Graecorum mythologiam respexit. Faciter haud pauca cum poetarum graecorum tum philosophorum effata, Platonicorum petissimum et Stoicorum, in patrum homiliis leguntur; quod, quum e philosophorum scholis ad ecclesias et a sui populi scriptoribus ad literas a. cognoscendas transiissent, secus fieri non potuit. Nam religio christiana, quantumvis cum sententiae tum mores hominum ea mutarentur, non omnia tamen, quae assecrae eius a pueritia inde imbibissent et a populi sui literis mutuati essent, ex animis eorum delebat. Praeterea patres eam quoque ob causam cum philosophorum sententiae tum mythos populi sui et ritus sacros commemorare debebant, quoniam nunc cum philosophis et Deorum cultoribus disputabant, nunc, sive ad antiquitatem sive ad praestantiam religionis christianae demonstrandam, res christianas cum rebus Graecorum saepe numero comparabant. Ita factum est, ut in patrum homiliis pariter, atque in reliquis eorum scriptis, decreta christiana philosophorum graecorum sententiis, et imagines, e literis sacris repetitae, similitudinibus a rebus Graecorum ductis miscerentur, et, Graecorum et Latinorum oratione, exulta illa et subtili, cum scriptorum sacrorum sublimi, parum autem comito et polito sermone in unum coalescente, novum dicendi genus oriretur.

In iis autem populis, inter quos eloquentia sacra nascebatur, a longo inde tempore oratores clari, vel de republica

o publico vel de iure in iudicio dicentes, floruerant, et malam causam defendentes, nunc bonam quovis entes, falsis pariter atque veris ad impellendos, quo auditores uterentur. Labente eloquentia forensi ant etiam inter eos sophistae, qui de quaque re in utramque disserendo, et ipsam veritatem vi et facul- tati expugnando, sibi laudem, audientibus oblecta- tuum quaererent. Ea ars sophistica, arti dicendi iuncta, e rhetorum scholis in ecclesias Christianorum migra- vit pauci patrum, antequam aut episcopi aut presby- terentur, forenses causas dixerant, nec, mutata licet, artes in rhetorum scholis paratas et in foro usurpa- tiorum eloquentiam, quae in ecclesiis exercenda es- set decentes, deponebant. Eos enim, tametsi nullus phistae personam agebat, ab artibus istis non abhor- rende patet, quod saepe contra veri fidem vel augment minuant, ex literarum sacrarum effatis, quod volunt, et eliciunt, quam extorquent, κατ' αἰκονομίαν dispu- ri speciem habentia veris miscent, incerta pro certis ant, et, non acquiescentes in sententiis adversariorum re- is, iis ipsis odium interdum conflare student. Quas qui- tes tum potissimum adhibent, cum, quod plurimi coram dicentes sibi agendum esse putabant, adversarios, sive s, Deorum cultores, et philosophos graecos, sive hae- t, Arianos, Donatistas, et Pelagianos, impugnant. Nam, mibus licet ita mota fuerit bilis, ut Gregorio Nazian- λογους στήλιντευτικους in Iulianum apostatam recitanti, tamen in disputationibus eum adversariis, quae vi- pientes et doctores christianos decebat, moderationem et lenitatem demonstrarunt, sed, odio incensi et vi- se cupiditate, quibus certarent armis parum curan- tid unum spectarunt, ut, hoste prostrato, triumphum ant.

Quemadmodum populorum, inter quos sacra christiana agabantur, ita temporum etiam, quibus dicendi ars inter stianos coli coepta est, in indicandis veteris ecclesiae oribus ratio haberi debet. Orta autem est in ecclesia et a ars dicendi tum, quum eloquentia Graecorum et Ro-

manorum inclinata esset, omnes delinimenta aurium cupe-  
rent, atque oratores plurimi, a simplicitate, nihil inane aut  
redundans ferente, alieni, temporis usu, ut Symmachus ait <sup>6)</sup>,  
in argutias plausibilis sermonis traherentur. Unde factum  
est, ut Christianorum eloquentia saeculi, a vera pulchritu-  
dine ad ornatum artibus quaesitum vergentis, labe infcere-  
tur. Nam facile labuntur vel eximia ingenia, si vitium com-  
muni iudicio virtus habetur. Qui inter nos, Gallos et Britan-  
nos, quibus in populis eloquentia sacra cum ipsis literis eo-  
rum domesticis nascebatur, primi, vernacula lingua usi, in  
ecclesiis dixerunt, horridi sunt, inculti, rudes, ut Lutherus  
noster, iidem vero simplicitate, novitate, *δεινότητι*, et nativa  
pulchritudine commendantur. In veteris autem ecclesiae ora-  
toribus res secus se habet. Hi omnes culti satis sunt et politi,  
plurimi comiti etiam, nitidi et iucundi, utentes quippe linguis  
longo poëtarum, philosophorum et oratorum usu cultis et lo-  
cupletatis, et scriptorum laudatissimorum vestigia premen-  
tes. At simplicitas, vis orationis in Demosthene laudata, at-  
tica sanitas, et, quam non ars parat usu, sed ipsa natura gignit,  
pulchritudo in iis desideratur. Temporum, in quae incide-  
runt, vitio plerorumque oratio nimia copia, ornatu studiose  
quaesito, luxurie, et saepe tumore laborat. Translationibus  
parum modici sunt; quae proprie signari poterant, circum-  
scripte enuntiant, et, quas venantur, metaphoras et allegorias  
ita haud raro exornant, ut ipsarum, ad quas pertinent, rerum  
obliti esse videantur. Cumulant exempla, nimis amplificanti-  
sententias, et res ultra veri fidem augent. In Asia plurimi  
eorum degebant; Asiana autem gens, ut Quintiliani verbis  
utamur <sup>7)</sup>, tumidior alioquin et iactantior, vaniore etiam di-  
cendi gloria inflata erat. Verbis etiam multis e ligato sermone  
in solutum traductis ornatum poëticum quaerunt. Nam ver-  
ba: *ἀλαστωρ, παλαμναιος, ἐνστερνίζεσθαι*, apud prosaica  
aureae aetatis scriptores aut nusquam aut raro obvia, et di-

6) Vid. Ep. ad Nancellium L. II. ep. 11. Plura de corrupta senioris aet.  
eloquentia Romanorum disputavit Heyne in Opusc. acad. T. V  
p. 80.

7) L. XII. c. 10. §. 17.

mulae: *temerare iura*, pro: leges laedere, *quati in*  
*o: rebus adversis agitari, intimo viscera dolere*, aliae-  
 merae, quibus nostri delectantur, os poetarum gran-  
 t produnt. Ubi autem, quae ligatus et solutus sermo  
 sibi habent, miscentur, lingua corrumpatur: necesse  
 is quidem corruptionis, non ex hac una, verum ex  
 m causis natae, vestigia multa sermonibus patiam,  
 n maxime, impressa sunt. Hi enim scriptores non  
 va verba multa finxerant, quod, quum res novae di-  
 ssent, secus fieri non potuit, verum etiam in iis con-  
 is struendaque oratione saepe cum a linguae legibus  
 assicorum scriptorum consuetudine deflexerunt. Ex  
 re patet, oratores nostros saeculi, in quod incidis-  
 sem traxisse.

ita est eloquentia sacra cum ipsa ecclesia christiana.  
 e enim evangelium propagabatur et pietas Christia-  
 ad celebranda sacra communia congregatorum, a pri-  
 e temporibus alebatur. Quum omnibus, praeter mu-  
 quibus mox silendi lex imponebatur, loquendi venia  
 set: surgebant semper in ecclesiarum conventibus προ-  
 vres nonnulli, qui, interiore animi motu agitati atque  
 mendos sensus pios impulsu (φερομενοι ὑπο τοῦ πνευ-  
 , sermones, ad τὴν οἰκοδομὴν, παρακλήσιν et παραμυ-  
 ratum pertinentes, haberent<sup>6</sup>). Auctis autem sensim  
 imque Christianorum rebus et ab inconstantia et flu-  
 one, qualis esse solet in coetibus recens natis, ad legum  
 ciplinae stabilitatem traductis, dicendi munus ad solos  
 iarum antistites, episcopos et presbyteros deferre-  
 ore literarum s. particulas recitandi et explicandi et syn-  
 in ecclesiam translato<sup>9</sup>), ita plerumque hoc officio de-  
 ebantur, ut in singulas literarum s. ῥήσεις commentaren-  
 t ab iis sermones ducerent. Hoc modo in Christianorum  
 iis a primis inde temporibus sermones habiti sunt<sup>10</sup>).

Vid. 1 Corinth. XIV. v. 3. 4. v. 29. 30. v. 34.

Cf. Vitringer de synagoga vetere, p. 669 sqq. p. 688 sqq.

Vid. Iustini Martyris Apologia II. p. 98. et Tertulliani Apologeticus,  
 c. 39.



non *λογος* appellati, quo verbo Graeci hac in causa utuntur, verum *ὁμιλία*, eam forsitan ob causam, quod a pia confabulatione et disputatione sensim paulatimque ad orationem continuam traducti erant.

Inter monumenta antiquitatis christianae autem, quae ultra tertium saeculum ascendunt, ne una quidem reperitur homilia, nisi Epistolam ad Corinthios secundam *Clementis Romani* nomen prae se ferentem huc referre velis, homiliae sane similiorem, quam epistolae<sup>11)</sup>. Quamdiu dicentes in ecclesiis ab arte aberant, sermones eorum raro literis mandabantur. Neque patres ecclesiae, literis culti, qui saeculum secundum illustrabant, *Iustinus Martyr*, *Clemens Alexandrinus*, *Irenaeus*, *Tertullianus* et *Cyprianus*, homilias posteris reliquerunt, admodum licet credibile sit, nonnullis eorum scriptis, maxime Cypriani libris de vestitu virginum, de lapsis, de mortalitate, de patientia, de zelo et livore, de opere et eleemosynis, sermonum, in ecclesiis recitatorum, particulas insertas legi. Ex quorum quidem patrum scriptis, tametsi nullae inter ea homiliae integrae reperiuntur, id tamen colligere licet, sermones Christianorum sacros a simplicitate et tennitate, quam *Clementis Romani*, *Barnabae*, *Ignatii* et *Polycarpi* epistolae produnt, ad artem et subtilitatem a saeculo inde secundo deflexisse.

Primus omnium, quorum homilias reliquas habemus, *Origenes* est, *Adamantiū* cognomine dictus, a. C. CLXXXV in lucem editus, et a. CCLIV vita functus. Personam suam Alexandriae agebat, in qua urbe, literarum ex Asia exulantium portu et refugio, theologia christiana tum temporis nascebatur. Alexandria relicta Tyri degebat. Quorum institutione usus fuerat Origenes Alexandrinorum, *Clementis* potissimum, doctoris christiani, et *Ammonii Saccae*, philosophi e schola Neoplatonicorum, eorumdem et vestigia premebat et placita ore et literis propagabat. Nam cum schola

11) Ea epistola, quae inter opera SS. Patrum, qui temporibus apostolicis floruerunt, a *Cotelerio* edita, Vol. I. p. 184 sqq. legitur, a *Clemente Romano* profecta sit, recte licet dubitetur, inter antiquissima tamen ecclesiae christianae monumenta referenda est.

drinae magna cum laude praeerat, tam libros innumeros longe plurimi temporis iniuria perierunt, scripturales illos sive ad defensionem religionis christianae sive ad interpretationem litterarum sacrarum, sive ad christianorum, quae philosophiae, ab Ammonio acceptae, conciliare studebat, expositionem subtilio-

ram tamen vitam in literis profitendis atque libris dis consumere nolebat. Ardentissimo enim propagandionis christianae alendaque in hominum mentibus studio flagrabat; tantaque in eo erat laboris patientia, as sive meditandi, sive scribendi, sive dicendi molegeret. Itaque e scholae umbra saepe in ecclesiarum prodire, cathedras sacras conscendere, et populum dolebat. Plurimos sermonum suorum Alexandriae, non eo maxime tempore, quo patria exulabat, aliis in loca Caesareae in Palaestina, Hierosolymis et Tyri, qua in iem supremum obisse dicitur, habebat. Iuvenis admodum erorare coepit in ecclesiis, nec senex dicere desuit; ut, nes innumeros ab eo recitados esse, facile colligatur. si horum sermonum nunquam literis mandati, alii vero ipso scripti et in lucem emissi, aut a ταχισταίς caexcepti et ab admiratoribus viri egregii vulgati sunt. auci ex iis etiam, qui circumferebantur olim, interierunt. is multos tamen servatos videmus, Quales ab ipso prout sunt; graeco idioma scriptae, solas homilias novem ad Ieremiae vaticinia pertinentes, unam ex iis, quas imo libro Samuelis scripsit, aliorumque sermonum pars haud paucas reliquas habemus. Plurimae autem sunt latinae Origeniarum homiliarum interpretationes, vetus ecclesia Rufino et Hieronymo debebat. Leguntur inter opera Origenis homiliae ad Genesin, Exodum, Leum, Numeros, librum Iosuae, librum Iudicum, Canticum icorum, Iesiae et Ezechielis oracula pertinentes, ex quidem licet nonnulla fuerint atque addita interpretum

Vid. Eusebius Hist. Eccles. L. VI. c. 23. et Epiphanius Haeres. 64. p. 591. Tom. I. ed. Paris.

manu, tamēn non modo mentem auctoris, verum etiā disputandi dicendique rationem satis cognoscere licet<sup>13)</sup>.

Eas igitur homilias qui vel obiter attigunt, id ante omnia animadvertere debet, Origenem totum in literis s. quae ita edidicerat, et omnia earum effata in promptu semper haberet, versatum esse. Commentabantur quidem omnes ecclesiae veteris oratores in librorum sacrorum pericopas, eam quippe rationem sequentes, quam nostri analyticam appellare solent. At non omnes in his haerebant, verum res iis traditas copiosius interdum exponebant, fidei capita et morum praecepta accuratius persequiebantur, in locos communes excurrebant, et multi saepe erant tunc in refellendis sectis sententiis, nunc in consolandis audientibus et excitandis ad recte agendam. Origenes contra omnia et singula ex literis s. nunc elicit, nunc extorquet, attingit, non exponit, debreta et praecepta christiana, a locis propositis eam modo ob causam deflectit, ut locos iis similes laudet et in rem praesentem trahat, et brevi semper ad pericopam ulterius pertractandam revertitur. Homiliae eius commentariis perpetuis similiores sunt, quam orationibus.

Tractabat autem Origenes literas s. in ecclesiis non minus, quam in scholis, ea ratione, quae Grammaticum Alexandrinum, doctum et subtilem, eundem vero philosophantem semper in librorum s. interpretatione, arguantem saepe et nugantem facile prodit. A Ptolemaeorum inde aetate floruerunt Alexandriae Grammatici, qui in legendis, illustrandis, examinandis, et critica adhibita arte emendandis scriptoribus antiquis operam assiduam et felicem satis ponerent<sup>14)</sup>.

13) Testimonia, haecenus dicta confirmantia, apud eos, qui de vita et scriptis Origenis exposuerunt, apud *Huetium* (in *Origēianis*, cum praefixis editioni Commentariorum in sacras scripturas, tum repetitis in quarto volumine editionis *Oppi Orig.* a fratibus de la Rue curata), *Tillemontium* (*Mémoires pour servir à l'hist. eccles. de sept. Siècles*, Tom. III. p. 229—364.), *Moshemium* (*Commentari de rebus Christianorum ante Constant. M. p. 606: aliisque locis*) et *Schroeckhium* (*Christl. Kirchengeschichte*, Vol. IV. p. 27 sqq.) congesta reperiuntur.

14) v. *Heyne* de genio saeculi Ptolemaeorum, in *Opusc. academica* Vol. I. p. 76 sqq.

eorum exemplum imitatus Origenes cum Hexapla illa  
 tissima adornavit; tum Commentarios et Scholia in li-  
 cros scripsit. Ante eum nemo de libris sacris Gram-  
 rum modo tractandis cogitavit, neque opus erat gram-  
 eorum interpretatione, quamdiu recentes inter Apo-  
 um populares maxime circumferebantur. At, latius in  
 ter Graecos propagata religione christiana, converso  
 o rerum statu, et lingua sensim paulatimque immutata,  
 literae s. vetustatem contraxissent, Christianis saeculi  
 multa in iis obscura esse debebant. Itaque Origenes,  
 e Grammaticorum populi sui versatus, ad eas, adhibi-  
 guarum et historiae praesidiis, explicandas animum ad-  
 eoque modo, ut recte iudicavit Ernesti <sup>15</sup>), grammati-  
 terpretationis auctor factus est. Quae quum esset in  
 ne grammatica ars et facultas, homiliis eius non pauca  
 docte observata et scite explicata, nemini mirum vi-  
 ur. Haud raro comparat invicem loca parallela et de le-  
 is diversitate audientes monet, ut Homilia in Lucam pri-  
 tom. III. p. 933. ed. de la Rue), ubi locum propositum  
 XII, 58. 59. cum Matthaeo V, 25. 26. confert, et obser-  
 apud Matthaeum unam personam (*τον ἀρχοντα*) omissam,  
 am mutata esse, dum loco *τον πρακτορος ὁ ὑπηρέτης*  
 us sit; neque id negligit, quod *τον ἐσχατον κοδραντην*  
 l Matthaeum, *το ἐσχατον λεπτόν* apud Lucam legitur. Si-  
 modo saepius lectionis diversitatem memorat (ut Homil.  
 leg. I. p. 483. tom. II.), et ita se locos literarum s. lau-  
 e dicit, ut *ἐν τοῖς ἀκριβεστεροῖς ἀντιγραφοῖς* reperiantur  
 Homil. in Ierem. VIII. p. 170. tom. III.). Idem porro  
 sum pericoparum biblicarum historicum feliciter saepe  
 it, multa ex historia, iudaici potissimum populi, adfert,  
 ma verborum, hebraicorum maxime; rimatur, et, quae  
 singulis verbis insit, scite observat; ut in Homilia in Lu-  
 m prima, ubi de verbo *καταστροφή* recte monet (p. 574.), id  
 m ob causam electum esse, ut ostendatur, retractantes  
 nolentes trahi, ad eundem compelli. Praeterea laborat

<sup>15</sup>) In Dissertatione notissima: De Origene interpretationis librorum s.  
 grammaticae auctore, Opusculis eius philologicis inserta, p. 288 sqq.

noster hand. ræso in *ἐναντιολογίαις* componendis et vindicanda historiae sacrae veritate, scripta Christianorum, ut Pastorem Hermæ, commemorat, et, quod agit in Homilia in Genesin quinta (p. 75, Tom. II.), interpretationes ab aliis propositas examinat et evertere studet. Ea omnia grammaticum subtilem, linguarum et historiae gnarum, et versatissimum in literis s. clare demonstrant.

At Origenes non modo grammaticus erat, verum etiam philosophus Alexandrinus, qui magistrorum Neoplatonicorum decreta, quantum id fieri posset, religioni christianae misceret, eamque ab institutionis apostolicae simplicitate ad philosophiae subtilitatem et cohaerentiam traducere studeret. Iam vero quum, quam amplexus fuerat, religio christiana libris s. tamquam fundamento suo niteretur, iisque multa inessent ipsius sententiae minus consentanea, ut Graeci philosophi sequioris aevi, mythos populi sui in sensum philosophicum traducturi, et Iudaei Alexandrini, Veteris Testamenti effata et praecepta novae sapientiae conciliaturi, ita ille ad allegoricam horum librorum interpretationem confugiebat. Itaque persuadebat sibi, ut homo tribus partibus constet, corpore, anima et spiritu (*ἐκ σώματος, ψυχῆς καὶ πνεύματος*), ita scripturam s. triplicem sensum habere, historicum seu literalem, moralem et mysticum. Habebat utique libros s. fontem, ex quo historica rerum sacrarum cognitio petenda esset, eorumque interpretationem grammaticam utilem iudicabat. Idem vero fuscum esse statuebat per scripturam s. sensum sublimiorem seu spirituales, literarum velamine tectum, quem perfectiores Christiani, quibus id daretur divini spiritus beneficio, assequerentur. Omnes enim ac singulas librorum s. particulas, eas etiam, quae meras historias traderent, aut sententias de mutationibus, quas anima hominis, sive bonae sive mali, subire posset, et praecepta ad vitam hominis christiani, internam pariter atque externam, regendam pertinentia, aut res ad spiritualis mundi, sive terrestis, i. e. ecclesiae, sive coelestis, ad cuius exemplum mundus visibilis formatus esset, statum et historiam spectantes, continere existimabat. Quem sensum spirituales quum literali sensui tantum, quantum animus corpori, praestare iudicaret, in

ado praecipuum interpretis munus, et in reperiendo n eius laudem ponere debebat. Itaque, ne humi re-audientes et in terreno literae sensu desiderent, alle-quibus Christiani ad excelsiora et coelo viciniora eve-ir, semper adhibendas esse arbitrabatur <sup>16</sup>).

Quae Origenis sententia longe diversa erat, si quid vi-, ab eorum ratione, qui nuper inter nostros, Kantio-, moralem literarum s. interpretationem commenda-  
ti enim theologi ex locis literarum s., meras historias  
tibus, non, quod iis inesset, elici, sed, quod non in-  
iis inferri volebant. Contra Origenes, non ut literae s.  
sum alienum traducerentur, sed ut adyta earum reclu-  
ur, et, quae recondita in iis laterent, protraherentur  
m, allegoricam interpretationem adhiberi iubebat. Ita  
e scriptura s. sentiebat, ut maiorum nostrorum memo-  
iola Cocceiana. Habebat eam veluti auri fodinam, in  
quo quis altius foderet, eo plus auri argentique reperi-  
it corpus oraculorum divinatorum, quae verba intelligen-  
tilia, sensum vero eorum reconditum capientibus multo  
antiora et sublimiora nuntiarent. In ea autem senten-  
igenem fuisse, contra Ernestium, qui in allegoriis non  
rem actam esse, nisi hactenus, ut haec commenta ad oino-  
profutura Origenes credidisset, indicavit <sup>17</sup>), caussis  
is ducti defendimus. Primum enim hanc suam esse sen-  
m et saepe et disertis verbis declaravit, ut loco hac in  
a classico, qui in prima in Leviticum homilia (p. 184.  
. II.) legitur. „Sicut in novissimis diebus,“ haec ipsa  
eius verba secundum latinam, quam unam reliquam ha-  
is, interpretationem, „Verbum Dei ex Maria carne ve-  
m processit in hunc mundum; et aliud quidem erat, quod  
batur in eo, aliud, quod intelligebatur (carnis namque ad-

---

Legenda sunt, quae de allegorica Origenis interpretatione *Huetius* (*Origeniana*, L. II. p. 170 sqq. repetita in editionis *Parisiensis* Tom. IV. p. 240 sqq.), *Moshemius* (*Commentarii de rebus Chri-*  
*stianorum ante Constantinum* M. p. 629 sqq.) et *Rosenmüllerus*  
(*Historia interpretationis librorum sacrorum in ecclesia christiana*,  
Part. III. p. 17 sqq. p. 51 sqq. p. 114 sqq.) disputarunt.

) In Dissertatione supra laudata, p. 323.

spectus in eo patebat omnibus, paucis vero et electis dabatur divinitatis agnitio): ita et, cum per prophetas et legislatorem verbum Dei profertur ad homines, non absque competentibus profertur indumentis. Nam sicut ibi carnis, ita hic literae velamine tegitur, ut litera quidem adspiciatur tamquam caro, latens vero intrinsecus spiritalis sensus tamquam divinitas sentiatur. Tale ergo est, quod et nunc invenimus librum Levitici revolventes, in quo sacrificiorum ritus et hostiarum diversitas, ac sacerdotum ministeria describuntur. Sed haec secundum literam, quae tamquam caro verbi Dei est et indumentum divinitatis eius, digni fortasse vel adspiciant, vel audiant et indigni. Sed et beati sunt illi oculi, qui velamine literae obtectum intrinsecus divinum Spiritum vident; et beati sunt, qui ad haec audienda mundas aures interioris hominis deferunt. Alioquin aperte in his sermonibus occidentem literam sentient. Si enim secundum quosdam etiam nostrorum intellectum simplicem sequar, et absque ulla (ut ipsi ridere nos solent) strophæ verbi et allegoriae nubilo vocem legislatoris excipiam, ego ecclesiasticus sub fide Christi vivens, et in medio ecclesiae positus, ad sacrificandum vitulos et agnos, et ad offerendam similam cum thure et oleo, divini praecepti auctoritate compellor. Loca similia, eandem de spiritali literarum s. sensu sententiam diserte declarantia, haud pauca apud nostrum reperiuntur, e quibus unum, in libro *περὶ ἀρχῶν* (tom. I. p. 48 sq. §. 8.) obvium, addere placet. „Tum demum, ait, (illud est in ecclesiastica praedicatione), quod per Spiritum Dei Scripturae conscriptae sunt, et sensum habeant, non eum solum, qui in manifesto est, sed alium quendam latentem quam plurimos. Formae enim sunt haec, quae descripta sunt sacramentorum quorundam, et divinarum rerum imagines. De quo totius ecclesiae una sententia est, esse quidem omnem legem spiritualement; non tamen ea, quae spiritalis lex, esse omnibus nota, nisi his solis, quibus gratia Spiritus sancti in verbo sapientiae ac scientiae condonatur.“ Nec de claravit tantummodo, verum etiam demonstrare studuit noster hanc sententiam, de allegorica interpretatione ad certam rationem et legum constantiam revocanda cogitavit, atque omnem fere vitam in reperiendo mystico literarum s. sensu

sit. Nam non in hominibus modo, verum etiam in com-  
is eius allegorica dominatur interpretatio. Misellus  
fuisset Origenes et homo plane ineptus, si non se-  
m egisset rem, cui operam assiduam dabat et vitam  
ebat. At non ea erat viri egregii perversitas, et si  
est saepe, ita tamen lusit, ut rem seriam agere sibi  
ur. Persuasum sibi habebat, duplicem esse scripturae  
m, literalem unum, qui omnibus, spirituales alterum,  
ientioribus solis et subtiliori rerum divinarum inve-  
ni intentis pateret. Neque mirum videri potest, Ori-  
hanc fovisse sententiam, et, quae ea nititur, allegori-  
interpretationem adhibuisse. Dudum enim haec, sive  
etandi, sive commentandi ratio non modo a philoso-  
aecis et Iudaeis Alexandrinis, verum etiam a Christianis  
a Clemente Alexandrino, Origenis magistro, usurpata  
atque ita semper versati sunt homines, ut saepius sen-  
suas agendique leges ab exemplis ducerent, quam ad  
tiarum atque legum, suoque ingenio excogitarum, ra-  
res suas instituerent. Huc accedebat, quod Origenes  
rica hac interpretatione in disputationibus cum Iudaeis,  
icis et philosophis Graecis mirum in modum sese adiu-  
idebat, utpote cuius ope et vaticinia rerumque christia-  
typos in quavis Veteris Testamenti pagina semper re-  
et, et omnia, quibus Gnostici atque philosophi Graeci  
lebantur, ex historia sacra, in sublimiorem quippe sen-  
raducta, facile eliminaret. Praeterea summa erat in Ori-  
cum animi pietas tum ingenii sagacitas, ut mysteriis di-  
eorumque signis, s. scripturae impressis, quaerendis in-  
is, inveniendis ubivis locorum idoneus esset.

Eam igitur de scriptura s. sententiam quam Origenes  
concepisset, hominibus eius totas fere in allegorica li-  
rum s. interpretatione versari, nemini mirum videbitur.  
onit utique saepe verborum sensum, atque res, in peri-  
a traditas, enarrat. Statim vero ad sensum illum spiri-  
em indagandum progreditur, idque agit, ut nunc senten-  
alendae pietati atque moribus regendis idoneas, e peri-  
proposita eliciat, nunc, quae ei insint umbrae et imagi-  
s, sive ad ecclesiam christianam, sive ad mundum coelestem



pertinentes, multa saepe adhibita arte, doceat. Quid quod interdum sensum verborum plane non curat et unum sensum spirituales sectatur, quoniam, bene multis Veteris maxime Testamenti locis, iis potissimum, qui de sacrificiis, Levitarum munere et tabernaculi constructione praecipiant, sensum historicum inesse, plane negabat<sup>18)</sup>. Neque supersedere potuit Origenes, coram populo dicens, allegoriis. Quum enim oratoris sacri sermo semper ad *την οἰκδομην* audientium, referendus sit, Origeni, libros sacros quoscumque integros persequenti, in historico sensu pericoparum, sive res gestas populi iudaici, sive leges eius et ritus sacros tradentium, exponendo subsistere non licebat. Circumspicienda erant argumenta sermonum alendae pietati idonea. Talia autem circumspiciens quum paratam sibi videret interpretationem allegoricam, multorum exemplo et auctoritate commendatam, usurpatam in ecclesiis, et plurimis sui temporis Christianis admodum probatam, non potuit non eam adhibere, quoties coram populo diceret. Quoque felicius esset pro ingenii sui sagacitate et ubertate, ut ipsi videbatur, in reperiendo recondito literarum s. sensu, ut nobis videtur, in excogitandis sententiis, quae cum rebus, in pericopis commemoratis, aliquam similitudinem haberent, eo lubentius hanc commentandi rationem sequebatur.

In allegorica literarum s. interpretatione versabatur Origenes, quoties coram populo diceret. Ne una quidem est inter homilias eius, bene multas illas, in qua non dominetur haec commentandi ratio; quod non mirum videri potest, quum ex eius sententia *ne unum quidem scripturae s. iota aut apex unus mysteriis vacuus sit*<sup>19)</sup>, *et ea etiam, quae secundum literam veritatem sui habent, tamen utiliter et necessario allegoricum quoque sensum recipiant*<sup>20)</sup>.

Res autem, quas noster, hac adhibita arte, aut exprimit ex oraculis divinis, aut ex iis elicit, duplicis generis sunt.

18) Testimonia huc pertinentia *Moshemius* collegit l. I. p. 655 sq.

19) Vid. Homilia in Exod. I. p. 131. tom. II.

20) Vid. Homilia in Num. XI. p. 305. tom. II.

t in moralem aut in mysticum sensum, qui idem an-  
interdum appellatur, noster literas s. trahit, nunc  
as ad declarandam moralem hominis indolem, virtu-  
ium commendandum, probos confirmandos arguen-  
improbos spectantes e pericopis propositis ducens,  
onstrans in iis spiritualis mundi, sive terrestris sive  
s, umbras et imagines. Itaque allegoriae morales et  
e distinguendae sunt.

lorales autem allegorias, mysticis multo frequentiores,  
uno noster ducit fonte. Nunc enim coeli et terrae  
m et mutationes, nunc populi iudaici leges, sacra et li-  
n, nunc res a singulis hominibus gestas, nunc effata  
rum sacrorum, longe alia declarantia, ad moralem prae-  
nem transfert. Homiliae in Genesin commentantes po-  
um eiusmodi plenae sunt allegoriis, quae ab exponenda  
et terrae constructione ad rerum, mores spectantium,  
tionem descendunt. Sic Homilia in librum dictum pri-  
erbis Gen. 1, 6. : et dixit Deus: *fiat firmamentum in me-  
quae et sit dividens inter medium aquae et aquae; et fu-  
est sic; et fecit Deus firmamentum*, laudatis, hunc in vo-  
noster dicere pergit (tom. II. p. 53.): „Quum iam an-  
teus fecisset coelum, nunc firmamentum facit. Fecit an-  
coelum prius, de quo dicit: coelum mihi thronus est.  
illud autem firmamentum fecit, id est corporeum coelum.  
e enim corpus firmum est sine dubio et solidum: et hoc  
quod dividit inter aquam, quae est super coelum, et aquam,  
est sub coelo. Quum enim ea, quae facturus erat Deus,  
piritu constarent et corpore, et ista de causa in principio  
nte omnia coelum dicitur factum, id est, omnis spiritualis  
stantia, super quam velut in throno quodam et sede Deus  
uiescit. Istud autem coelum, id est firmamentum, corpo-  
um est. Et ideo illud quidem primum coelum, quod spiri-  
e diximas, mens nostra est, quae et ipsa spiritus est, id est,  
ritalis homo noster interior est, qui videt ac perspicit Deum.  
ad autem corporale coelum, quod firmamentum dicitur, ex-  
rior homo noster est, qui corporaliter intuetur. Sicut ergo  
rmamentum coelum appellatum est, ex eo, quod dividat in-  
er eas aquas, quae sunt super ipsum, et eas, quae sub ipso

rum quid agnitionis acceperit, tunc praecipue gestorum suorum tenebras videt, tunc errorum suorum caliginem sentit. Cumque in hoc venerit, tunc merebitur, ut extinguantur in ea primogenita Aegypti.“ Ecce allegoriam ingeniosam satis, eandem vero admodum ineptam, quoniam, qui res natura dissimillimas arte adhibita comparat invicem et vel levissimas similitudinis umbras venatur, in re seria ludere velle videtur.

Neque exiguus est allegoriarum moralium numerus a rebus ductarum, quae singulis hominibus, in V. T. commemoratis, aut evenisse aut ab iis gestae esse narrantur. Sara ancillae filium, Ismaëlem, quoniam cum suo filio, Isaaco, lussisset, e domo eiecisse traditur. Allegoria haec est e nostri mente. Sara virtutem, Ismaël carnem, Isaacus spiritum significat; et quod Ismaël lussisse dicitur cum Isaaco, de carne, animum suis illecebris decipiente, qua re Sara, i. e. virtus, offenditur, intelligendum est (homilia in Genesin VII. p. 79. tom. II.). Rebecca quotidie ad puteum venisse narratur. Haec res praebet nostro commodae satis cohortationis, qua audientes ad scripturarum puteos, ad aquas spiritus s., venire iubet, ineptae vero allegoriae occasionem. Nam puerum ab Isaaco praemissum sermonem propheticum, Christum antegressum, haberi vult; hydriam, quam Rebecca deposuit, cum elata graecae facundiae arrogantia comparat; et quod Rebecca, Isaaco viso, de camelis desiluisse perhibetur, eo trahit, quod Christiani, simulatque in Domini conspectum venerint, vitia deserere debeant (homil. in Gen. X. p. 87—89. tom. II.). Pharaeo obstetricibus Hebraeorum eam dedisse dicitur legem, ut mares, recens natos, occiderent, foeminas vivas servarent. Hanc quoque rem, quod miraberis, in sensum moralem noster trahit. Regem Aegypti Principem huius mundi, Satanam, haberi iubet, foeminis autem carnem et carnis affectum, maribus rationabilem sensum et intellectualem spiritum designari ait. „Sensum autem rationabilem, qui potest coelestia sapere, qui potest intelligere Deum, et, quae sursum sunt, quaerere, hunc odit Pharaeo rex et princeps Aegypti, hunc necari cupit et interimiri. Cupit autem, quaecunque carnis sunt, vivere, et, quae ad materiam pertinent cor-

haec non solum vivere, sed et augeri et excoli cū enim, ut omnes carnalia sapiant, temporalia de-  
 quae supra terram sunt, quaerant; nemo eleuet  
 n oculos suos, nemo requirat, unde hic venerit, ne-  
 am paradisum recordetur. Cum ergo videris homi-  
 oluptatibus et deliciis vitam ducere, luxu fluitare,  
 ino, conviviis, cubilibus et impudiciis operam dare,  
 cias, quod rex Aegypti masculos necat et vivificat foe-  
 (homil. in Exod. II. p. 133. tom. II.). De Simeone  
 iucas, eum spiritu divino actum in templum venisse,  
 nam Christum vidisset et laetabundus brachiis tenuis-  
 lamasse: nunc dimittis, Domine, servum tuum in pa-  
 posito horum verborum sensu, quem hunc esse dicit:  
 iu Christum non tenebam, quamdiu illum meis bra-  
 m arctabam, clausus eram, et de vinculis exire non  
 a,“ transfert ea ad mores, hunc in modum disputans:  
 utem non solum de Simeone, sed de omni genere hu-  
 ciendum est. Si quis egreditur e mundo, si quis e car-  
 nctorum domo dimittitur, ut ad regnandum vadat, su-  
 sum in manibus suis, et circumdet eum brachiis suis,  
 habeat in sinu, et tunc exultans ire poterit, quo desi-  
 — Spiritus sanctus Simeonem duxit in templum, tu  
 e, si vis tenere Iesum et amplexari manibus, et dignus  
 kire e carcere, omni labore nitere, ut ducem habeas spi-  
 veniasque ad templum Dei. Ecce nunc stas in templo  
 ni Iesu, hoc est, in ecclesia eius.“

Denique utitur noster saepe in morum praeceptione ef-  
 criptorum s., ad res longe alias pertinentibus, quod, ne  
 rei iusto diutius oratio nostra immoretur, uno tantum-  
 exemplo docere placet. Homilia de Ieremiae oraculis  
 na septima in verba prophetae cap. XVI. v. 16. obvia:  
 ἐγὼ ἀποστελλῶ ἄλλεις πολλοὺς, λέγει κυριος, καὶ ἄλιευ-  
 ν αὐτοὺς, καὶ μετὰ ταῦτα ἀποστελῶ πολλοὺς θηρευτάς,  
 θηρεύσουσιν αὐτοὺς ἐπάνω παντὸς ὄρους, καὶ ἐπάνω παντός  
 σου, quibus declarare voluisse videtur propheta, venturos  
 olim, qui Iudaeos dispersos per terras et latentes in lo-  
 remotis anquirant et colligant, noster commentatur. At  
 historico huius effati sensu parum sollicitus, a verbis Iesu

Christi, quae apud Matthaeum cap. IV. v. 19. leguntur: *δεντε ὀπισω μου, και ποιησω υ̅μας ἁλιεις ἀνθρωπων*, dicendi initium facit, et de Apostolis hominum piscatoribus disputat. Ea re paucis pertractata ad moralem praeceptionem progreditur, et hunc in modum dicere pergit (tom. III. p. 227. sq.): „και εἰ τις γε κατενοησε τους ἔχοντας ἀπο Θεου χαριν λόγου πεπληρωμενην ὡς δικτυα, και συγκειμενην ἀπο των ἱερων γραφων ὡς ἀμφιβληστρον, ὥστε περιβαλλεσθαι ταις ψυχαις των ἀκροατων το πλεγμα, κατανοηση δε, και τεχνικως τουτο γινομενον κατα την ἐπιστημην, ἣν ἐδίδαξεν ὁ Ἰησους, ὁψει τινα τροπον οὐ μονόν τότε, ἀλλὰ και νυν ὁ σωτηρ ἡμων πεμπει ἁλιεῖς των ἀνθρωπων, παιδευσας αὐτους, ἵνα δυνηθωμεν ἀπο της θαλασσης ἀνελθειν και φυγειν αὐτης τα πικρα κυματα. Ἀλλ' ἐκεينوὶ οἱ ἰχθυες οἱ ἄλογοι ἀνελθοντες ἐν ταις σαγηναις και ἐν τοις ἀμφιβληστροις και ἐν τοις δικτυοις ἢ ἐν τοις ἀγκιστροις ἀποθνησκουσι θανατον, οὐχι διαδεχομενης ζωης τον θανατον: ὁ δε συλληφθεις ὑπὸ τῶν ἁλιων Ἰησὺ και ἀνελθων ἀπο της θαλασσης, και αὐτος μεν ἀποθνησκει, ἀποθνησκει δε τῇ κοσμῳ, ἀποθνησκει τῇ ἁμαρτιᾳ, και μετα το ἀποθανειν τῇ κοσμῳ και τῇ ἁμαρτιᾳ, ζωοποιεῖται ὑπο του λόγου του Θεου, και ἀναλαμβάνει ἄλλην ζωην. Ἀνελελυθας ἀπο της θαλασσης ὑποπέσων τοις δικτυοις των μαθητων Ἰησὺ, ἐξελθων μεταβάλλεις την ψυχήν, οὐκετι ἰχθυς εἰ, διατριβων τοις ἁλμυροις της θαλασσης κυμάσιν, ἀλλ' εὐθεὺς σου μεταβάλλει ἡ ψυχή και μεταμορφοῦται, και γινεται κρειττον τι και θειοτερον, παρα ὃ ἦν το προτερον. Καὶ μεταμορφωθεις τε οὕτως ὁ ἰχθυς ὁ ὑπο των ἁλιων Ἰησὺ συλληφθεις, καταλιπων τας ἐν θαλάσσῃ διατριβας, διατριβας ποιεῖται ἐν ὄρεσιν, ὥστε αὐτον δεηθῆναι οὐκετι ἁλιων των ἀναγοντων αὐτον ἀπο θαλάσσης, ἀλλὰ δευτερων τινων, οἵτινες ὀνομαζονται, θηρευτων οἵτινες θηρευουσιν ἀπο παντος ὄρους και ἀπο παντος βουνου. Ὅρα εἰ μὴ κεκραγε μυστικως ταυτα λεγων ὁ προφητης και τουτον παριστας τον κῶν ἐν τῷ ἰδου ἐγὼ ἀποστελλω κ. τ. λ. Simili ratione quam saepissime versat Origenes locos scripturae s., aut ad historiam aut ad fidei capita pertinentes, apta nunc, nunc inepta interpretatione in sensum moralem traducens.

Frequentissimae utique, quarum multa satis exempla attulimus, allegoriae morales apud nostrum reperiuntur. At

isticae, mundi spiritualis signa, umbras et imagines in monstrantes, raro obviae sunt. Erat nimirum Origene sententia, ut, praeter mundum corporeum et emanflatum, alium esse crederet mundum, spiritualem, ad remotum, in superis regionibus situm, ad cuius exemplum omnes, in oculos incurrentes, formatae essent. Eius illis mundi partem et veluti atrium ecclesiam christiabat, delapsam illam e coelis in res humanas, condidem Iesu Christi demum auctoritate, praeparatam vero quiquissimis inde temporibus cum patriarchali tum moeconomia<sup>21)</sup>. Hac igitur sententia imbutus quum Oriad literas sacras, aditum ad mundum spiritualem pan, accederet, non potuit non, quoties aures arrigeret et aperiret, aut voces, Iesum Christum et ecclesiae christe historiam nuntiantes, audire, aut signa, sive christias sive coelestes adumbrantia, cernere. Itaque typos, ad Christum atque ecclesiam pertinentes, saepe admodum memorat, secutus hac in re hominum sui temporis exemplum, quicumque inter res christianas et iudaicas siminem captantes, cum typos tum vaticinia ubique venar; coelestis vero mundi umbras et imagines raro tantet tamquam incertus sui veluti cunctante manu monstrat. es autem mysticae interpretationes ab Origene usurpadd genus duplex commode revocantur; aut enim a scrium s. effatis, aut a rebus gestis et, quam patriarchae egisse libentur, persona ductae sunt.

Locis innumeris noster prophetarum effata aut Christo nit, ut illa Ieremiae cap. XII. v. 11: *δι' ἐμῆς ἀφανισμῶνισθῇ πᾶσα ἡ γῆ, ὅτι οὐκ ἔστι ἀνὴρ τιθεμενος ἐν καρδίᾳ,* e ipsius Domini, Hierosolymorum et populi iudaici ruinimpietatis poenam declarantis, verba haberi vult (homil. Ierem. XI. p. 188. tom. III.), aut, sensu historico plane glecto, ad eum transfert. Exemplo sit istud Ieremiae XII. v. 7. obvium: *ἐγκαταλείψα τον οἶκον μου, ἀφηκα κληρονομίαν μου, ἔδωκα τὴν ἡγαπημένην ψυχὴν μου εἰς*

<sup>21)</sup> Vid. *Moshemius* in Commentariis de rebus Christianorum ante Constantinum M. p. 641 sqq.

χειρας ἐχθρων αὐτης. Sunt haec Iehovae verba minitantis, se Israëlitas deserturum, et, valde licet sibi caros, in hostium manus traditurum esse. Noster autem interpretatur ea de Christo, hunc in modum disputans (homilia in Ierem. X. p. 186sq.): „*Ἴδε μοι τον ἐν μορφῇ Θεου ὑπαρχοντα ὄντα ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἴδε αὐτου οἶκον ὑπερουρανιον. Εἰ βουλεῖται καὶ ὑψηλοτερον ἰδεῖν* <sup>22)</sup>, *ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ, ἴδε αὐτου οἶκον ὄντα τον Θεον. Καταλείπει τον πατέρα καὶ την μητέρα την ἀνω Ἱερουσαλημ, καὶ ἐρχεται εἰς τον περιγειον τοπον, καὶ φησιν, ἐγκαταλείπει τον οἶκον μου, ἀφηκα την κληρονομίαν μου: ἐκείνη γὰρ ἦν ἡ κληρονομία αὐτου, τὰ χωρία τὰ μετὰ των ἀγγελων, ἡ ταῖς ἡ μετὰ των ἁγιων δυναμεῖων. Ἐδωκα την ἡγηπαμένην ψυχην μου εἰς χειρας ἐχθρων αὐτης. Παρεδωκεν αὐτου την ψυχην εἰς τὰς χειρας των ἐχθρων της ψυχης, εἰς χειρας Ἰουδαιων των ἀποκτειναντων αὐτον, εἰς χειρας ἀρχοντων συναχθεντων κατ' αὐτου, εἰς χειρας βασιλεων.*“ Sic Origenes verba prophetae in sensum alienum traducit, *τον οἶκον* non de populo iudaico, sed de coelo, *το ἐγκαταλείπειν* non de auxilio negando, sed de egressu e coelis, *την ψυχην ἡγαπημένην* non de hominibus Deo caris, sed de vita Iesu Christi, et *το διδόναι την ψυχην εἰς χειρας ἐχθρων* non de Iudaeis, hostium libidini relinquendis, sed de Iesu Christo, semetipsum Iudaeis interficiendum tradente, interpretatus. Simili modo quum in omnibus V. T. libris tractandis versetur, non mirum est, eum quam saepissime aut loquentem inducere Christum aut conspiciendum legentibus sistere. Rarius trahit V. T. dicta ad mundi coelestis rationem declarandam, sive, ut rectius loquamur, adumbrandam. Neque tamen id agere noster plane omisit, ut ea docent, quae (homil. in Ierem. X. p. 186. tom. III.) de verbis Ieremiae cap. XII. v. 4. obviis: *ἕως ποτε πενθήσει ἡ γῆ κ. τ. λ.* disputavit. Haec enim verba dum de ipsa terra, in quam luctus haud cadat, intelligenda esse negat, et de angelis, terrae atque elementorum praesidibus, accipi iubet, eam iis aut declarari aut innui docet coelestis mundi rationem, qua terrae, aquae

22) Hic aut *ἴδε τον λεγοντα* aut simile quid excidisse videtur. Nas quae sequuntur: *ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ*, Christi verba sunt, e quibus Deum ipsum domum eius fuisse, noster colligit.

atque ignis praesidia inter angelos, mundi istius cives ministros, divisa sint. Pariterque id hic commemoratur est, quod noster e verbis Ioannis apud Lucam cap. III. *baptizabit spiritu sancto et igne*, sententiam de igne, Christus vita functos, ad paradysum transire volentes, curus sit, elicit (homil. in Luc. XXIV. p. 961.). Nam et celestem illum mundum spectat, ad quem rebus humani evehantur.

Quemadmodum a dictis scriptorum s., ita etiam a rebus bene multis mysticae haud raro ducuntur allegoriae. In historiam iudaicam christiani orbis imaginem et umbram noster habebat. Itaque saepe, ubi Hierosolyma commemoratur, de ecclesia, ubi Aegyptus, de coetu infidelium, ubi Babilonis, de diabolo, ecclesiae adversante, ubi Samaria, de schismate, ubi Sodoma, de gentilitate cogitari volebat, Mosis

Hierosolymorum ruinam adumbratam, et a Debora temporis, quo novissimus inimicus, mors, destrueretur, etiam carmine celebratam esse arbitrabatur. Sic omnium rerum christianarum umbras in Veteris Testamenti historia quaerebat. Potissimum autem operam dabat Origenes, cuius Iesu Christi, mortis praesertim, quam perpessus est, salutis, et salutis, quam generi humano paravit, typos repperit et repertos monstraret. Saepissime de Mose, Iosua, de atque Esra dicens, ideo eos suam personam egisse, ut ea res a Iesu Christo gerendae adumbrarentur. Iosua in itinere ad montem, in quo immolari debebat, liberentem, Iesu Christi in itinere ad supplicium crucem montis typum haberi iubet, atque Abrahamam, Isaaco, Iacob, ovis sit ad holocaustum, sciscitantem, Deum ipsum ovem provisurum esse, respondentem, de Christo cogitasse exornat (homil. in Gen. VIII. p. 82.). Noachum vero, in arca gregatos servantem, cum Christo, in ecclesia collectos salvantem, comparat. Exposita enim diluvii et salutis, quam Iosua paravit, historia, hunc in modum dicere pergit (homil. in Gen. II. p. 63.): „Puto ergo, quod illud diluvium, quo pene finis tunc datus est mundo, formam teneat illius, qui vere futurus est mundi. Quod et ipse Dominus pronuntiavit dicens: Sicut enim in diebus Noë emebant,



vendebant, aedificabant, nubebant et nuptum tradebant, et venit diluvium et perdidit omnes: ita erit et adventus filii hominis. In quo evidenter una eademque forma diluvii, quod praecessit, et finis mundi, quem venturum dicit, designatur. Sicut ergo tunc dictum est ad illum Noë, ut faceret arcam, et introduceret in eam secum non solum filios et proximos suos, verum etiam diversi generis animalia: ita etiam ad nostrum Noë, qui vere solus iustus et solus perfectus est, Dominum Iesum Christum, in consummatione saeculorum dictum est a patre, ut faceret sibi arcam ex lignis quadratis, et mensuras ei daret coelestibus sacramentis repletas. Construit ergo arcam et facit in ea nidos, id est promptuaria quaedam, quibus diversi generis animalia recipiantur: Confertur ergo populus hic, qui salvatur in ecclesia, illis omnibus, sive hominibus sive animalibus, quae salvata sunt in arca. Verum quoniam non est omnium unum meritum nec unus in fide profectus, idcirco nec arca illa unam praebet omnibus mansionem, sed bicamerata sunt inferiora, et tricamerata superiora, et nidi distinguuntur in ea: ut ostendat, quare et in ecclesia, licet omnes intra unam fidem contineantur atque uno baptismo diluantur, non tamen omnibus unus atque idem profectus est, sed unusquisque in suo ordine. Hi quidem, qui per rationabilem scientiam vivunt et idonei sunt non solum semetipsos regere, verum etiam alios docere, quoniam valde pauci inveniuntur, paucorum, qui cum ipso Noë salvantur et proxima ei propinquitatem junguntur, tenent figuram; sicut et Dominus noster verus Noë Christus Iesus paucos habet proximos, paucos filios et propinquos, qui verbis eius participes sint et sapientiae capaces. Et ii sunt, qui in summo gradu positi sunt, et in summitate arcae collocantur. Caeterum multitudo irrationalium animalium vel etiam bestiarum in inferioribus locis habetur, et eorum maxime, quorum feritatis saevitiam nec fidei dulcedo molliovit. Superiores vero aliquantulo ab his sunt, qui, licet minus rationi plurimum tamen simplicitatis innocentiaeque custodiunt. Iam sic per singulos habitationum gradus ascendentibus pervenitur ad ipsum Noë, qui interpretatur requies, vel iustus, quod est Iesus Christus." Eiusmodi disputationibus, alienis qu-

in longissime a recta interpretandi ratione, argutis terdum etiam plane futilibus, id tamen efficiebatur, ut, oratoris, cuius sententiam de recondito literarum sensu et ipsi sequebantur, sermone moniti, nunc aures audirent, voces graves oraculorum divinarum auscultaturos oculos tollerent, typos rerum divinarum et symbolizantium, atque historias in Veteri Testamento traditas, et Christi rerumque christianarum nuntias et interpretare pia contemplerentur.

nam fuisse Originem in allegoriis usurpandis, multa non solum loca absque causa idonea in sensum alienum trahere admodum dissimiles invicem comparasse, et saepe scripturam sanctam, omnes concedere debent. Multae sane allegoriarum non modo quaesitae sunt et longius arripae, verum etiam admodum ineptae, ut illa, qua verba cap. VII. v. 15: *butyrum et mel manducabit*, de lacte et melle rationali, id est de eloquiorum divinarum meditatione et doctrina s. lectione, interpretatus, sermones divinos cum prophetis cum apibus favos textentibus, et Christum cum regina comparat. Itaque non mirum est, Originem quantumvis probatum et laudatum plurimis sui temporis, ob id ipsum nimium allegoriarum studium in eorum reprehensionem incurrisse, uti exinde intelligitur quod contra *literae amicos, veritatem negantes stare visi super terram, inimicitias sibi et persecutiones passim disputat* <sup>23</sup>).

Quod autem noster saepe allegorias usurpavit, cum et mysticas, id nemo harum rerum arbiter iustus et pius vituperabit. Etenim quum libros sanctos, eos etiam, qui historias tradunt et leges Mosaicis exponunt, interpretari persequeretur, non potuit non, si promere volebat pieciendam idoneam, ad allegorias descendere. Grammaticum historicum, non oratorem sacrum is agere potest, qui in modo eiusmodi librorum sensu historico subsistit. Sententiae sive ad religionem sive ad mores pertinentes sacra-

Vid. Homil. in Genesis XIII. p. 95. Tom. II. Homilia VII. in Leviticum, p. 223 sq.

rum orationum argumenta esse debent, nec multum referre videtur, qua interpretatione, sive grammatica sive allegorica, e pericopis repetantur. Quid quod, quum allegoria sententias nudas veluti veste induat resque coelestes in terram hominumque conspectum deducat, allegoricae interpretationes magis saepe, quam grammaticae, oratoris sacri consilio conveniunt. Praeterea prisci aevi homines res divinas contemplari malebant, quam meditari, eamque ob causam, non ut accurate explicaret subtiliterque probaret fidei decreta et morum praecepta, sed ut nuntiaret res divinas, testimonia earum perhiberet, et veluti digito monstraret numen praesens, ab oratore sacro postulabant. Itaque frequens allegoriarum usus saeculi ingenio admodum consentaneus erat. Ac quum Origenes, quod supra demonstravimus, in ea esset sententia, ut literis s. praeter grammaticum sensum sublimiorem seu spiritualem inesse crederet, rem admodum seriam agebat, neque illudebat audientibus, quando in allegoriis enarrandis exornandisque versabatur. Quae animo reputantes allegoriarum studium non vituperamus in nostro, verum potius cum divitiis eius tum ingenii sagacitatem, qua plurimos reprehensorum, in una grammatica ieiunitate theologi laudem quaerentium, longe superavit, magnopere admiramur.

A subtilitate vero, quam nostri in oratoribus sacris desiderant, sive ea in rerum expositione sive in demonstratione accurata cernatur, abhorret utique ratio Origenis. Quo pericopa sermonem trahit, eo fertur noster, ab una semper re ad alteram pergens, nec usquam gressum sistit, et fidei capitibus morumque praeceptis plene exponendis immoratur. Nihilominus, attingere licet magis, quam explicare videatur decreta christiana, omnia tamen tradit, quae e sententiis cum ipsius tum saeculi sui ad rerum christianarum institutionem pertinebant.

Huic autem rerum christianarum institutioni multa insunt, quae cum saeculum, in quod Origenes inciderat, tum sententias, nostro proprias, et a plerorumque doctorum christianorum ratione alienas, produnt. Quo Origenes vivebat tempore, religio christiana a Iudaeis ad Graecos propagaba-

non mirum est, eum de evangelio, a Iudaeis re-  
 et gentibus annuntiato, quam saepissime verba fe-  
 cio Origenes florebat tempore, nondum sancitae erant  
 nicorum conciliorum auctoritate docendi formulae,  
 istar ab omnibus, qui orthodoxi habere vellent, te-  
 unde factum est, ut noster cum fluctuaret saepe in  
 is fidei decretis, tum maxime in locis de filio Dei,  
 sancto, morte Iesu Christi expiatoria, et mortuorum  
 ctione, haud pauca, ab orthodoxa ecclesiae veteris  
 ana, doceret. Secum ipse haud raro dissidebat; et,  
 ublica lex, quam sequeretur, nondum proposita es-  
 ri non poterat, quin saepe fluctuaret. Quamdiu li-  
 erat doctorum christianorum de fidei capitibus iudi-  
 cauci habebantur haeretici, praeter Gnosticos, qui, ob  
 lis philosophiae, Graecorum ingenio parum consen-  
 , studium, in ecclesiae veteris, conversae quippe ad  
 rum rationem et auctae inprimis Graecorum doctorum  
 reprehensionem incurrebant. Eam ob causam Origenes  
 cos nonnunquam (ut homil. in Ezechielem VIII. p. 386.  
 II., homil. in Lucam VIII. p. 954. tom. III.) carpebat et  
 re studebat, contra alios autem haereticos aut nunquam  
 ro disputabat. Ad mysticam theologiam Origenis sae-  
 propensum erat. Itaque multa admodum eaque lucu-  
 satis eiusdem rationis vestigia in homiliis Origenis re-  
 ntur. Quando enim nunc de Christo, qui animae inha-  
 e debeat, disputat (homil. in Ierem. V. tom. III. p. 133.  
 I. in Ierem. VII. p. 170.), nunc viduitatem commendat  
 ptias secundas damnat (homil. in Luc. XVII. pag. 953.  
 III.), aut suos corpus enecare animumque plane a sen-  
 s avocare iubet, mysticam utique crepat sapientiam, quam  
 ioribus acceptam auxisse nostrum et sparsisse per orbem  
 stianum, omnes norunt.

At Origenes non is erat, qui in acceptis propagandis  
 uiesceret atque in omnibus rebus communem sententiam  
 ueretur. Quamquam enim sua omnia aut Christianis aut  
 oplatonis debebat, res tamen christianas ipse meditatus  
 at multum atque subtiliter, et suoapte ingenio fretus decre-  
 rum christianorum et Platoniorum invicem copulandorum,

atque in unum veluti corpus cogendorum, periculum fecerat. Ex hoc ipso autem miscendae doctrinae christianae et Platonicae sapientiae studio placita Origenis, a communi sententia aliena, fluxerunt, quae, in libris *περι ἀρχων* accuratius exposita, in homiliis commemorata passim leguntur. Huc pertinet sententia de mundo duplici, coelesti et terrestri, quorum unus alteri ita respondeat, ut sumendum sit, evenisse in coelis res historiae sacrae, in terrarum orbe actae, simillimas, atque Christum sacrificium duplex, unum in terra, alterum in coelo, obtulisse, et coelestia pariter ac terrestria salvasse. Quam sententiam noster (homilia in Leviticum prima, p. 186. tom. II.) verbis disertis declaravit, hunc in modum disserens: „Fortasse non sine caussa fit, quod, quum superius dixisset (Moses, Levit. I, 3.): applicabit eum (juvencum sacrificandum) ad ostium tabernaculi testimonii, in posterioribus (v. 5.) repetit, et iterum dicit, *ad altare, quod est ad ostium tabernaculi testimonii*, quasi non eundem locum sub eadem narratione semel designasse suffecerit. Nisi quia forte hoc intelligi voluit, quod sanguis Iesu non solum in Ierusalem effusus est, ubi erat altare et tabernaculum testimonii, sed et quod supernum altare, quod est in coelis, ubi et ecclesia primitivorum est, idem ipse sanguis adperserit, sicut et Apostolus dicit (Coloss. I, 20.): *quia pacificavit per sanguinem crucis suae, sive quae in terra sint, sive quae in coelis*. Recte ergo secundo nominat altare, quod est ad ostium tabernaculi testimonii, quia non solum pro terrestribus, sed etiam pro coelestibus oblatus est hostia Iesus, et hic quidem pro hominibus ipsam corporalem materiam sanguinis sui fudit, in coelestibus vero, ministrantibus (si qui illi inibi sunt) sacerdotibus, vitalem corporis sui virtutem, velut spirituale quoddam sacrificium, immolavit. Vis autem scire, quia duplex in eo hostia fuit, conveniens terrestribus et apta coelestibus? Apostolus ad Hebraeos scribens dicit (Hebr. X, 20.): *per velamen i. e. carnem suam*. Et iterum interius *velamen* interpretatur coelum, quod penetravit Iesus, ut adsistat nunc vultui Dei pro nobis, *semper*, inquit, *vivens ad interpellandum pro his*. Si ergo duo intelliguntur velamina, quae velu pontifex ingressus est Iesus, consequenter et sacrificium du-

elligendum est, per quod et terrestria salvaverit et  
 1. " Eodem in loco ponenda sunt, quæ passim aut de  
 10 Christus ad paradysum transire volentes post exi-  
 ita purgaturus sit, secundum illud Ioannis baptistae  
 ucam cap. III. v. 16: *baptizabit spiritu sancto et igne*  
 in Luc. XXIV. p. 961. tom. III. homil. in Exod. VI.  
 tom. II.), aut de angelis terrae, maris aliarumque re-  
 aesidibus (homil. in Ierem. X. p. 186. tom. III.), aut  
 cio futuro, in quod non homines modo, verum etiam  
 , adeoque ipsam terram et coelos Deus vocaturus sit  
 . in Ezech. IV. p. 369 sqq.), disputantur.

leoplatonicam sapientiam decretis christianis Origenes  
 at, nec paucae disputationes ab eo institutae ingenium,  
 ophiae graecae studio subactum et locupletatum, pro-  
 Quae e. g. (homilia in Genesin quinta decima, p. 98.  
 I.) cum de convenientia tum de discrimine inter phi-  
 aorum et Christianorum decreta, et (homilia in librum  
 n I. prima, p. 483. tom. II.) de sententiarum unitate et  
 orum consensu, qui esse debeat in homine pio atque ho-  
 , exposita leguntur, nonnisi a viro, in philosophia grae-  
 rsato, tradi potuerunt. At erraret vehementer, qui Ori-  
 m, ad populum dicentem, philosophum magis, quam theo-  
 n, egisse opinaretur. Nam eas etiam sententias, quas a  
 osophis mutuatus erat, decreta christiana et ipse habebat  
 o aliis haberi volebat, atque omnem rerum christianarum  
 utionem literis sacris, tamquam fundamento suo, niti  
 ms, ex iis cum res proponendas tum causas earum et ra-  
 es repetebat.

Omnis fere Origenis demonstratio in literarum s. testi-  
 niis laudandis et excutiendis versatur. Causas sive cre-  
 di sive recte agendi, ipsi menti humanae insitas, raro in-  
 stigat, neque alia facile, quam quae in historia sacra tra-  
 ta leguntur, exempla commemorat. Sententias omnes li-  
 rarum s. effatis confirmat iisque maximam partem in alle-  
 goricum sensum traductis. Quae allegoricae interpretationes  
 sae quum vel etymis verborum premendis, vel locis paral-  
 elis laudandis, vel rerum, quae verbis significantur, cum  
 rebus, quae intelligi debeant, similitudine declaranda, vel

caussis, quae lectorem in proprio verborum sensu haerere vetent, commemorandis cernantur: omnis Origenis demonstratio non potest non in literarum s. interpretatione versari. Artem haud vulgarem hac in re Origenem adhibuisse, subtilitatem et sagacitatem eximiam demonstrasse, atque, adiutum quippe literarum sacrarum, quas edidicerat, cognitione plane singulari, probabiliter multa disputasse, nemo infitias ibit. Eundem vero perperam saepe argumentatum esse, torsisse verba, miscuisse toto coelo diversa, vana non pauca et futilia excogitasse, neque ab artibus, in sophistarum scholis, quas Alexandriae floruisse memoriae proditum est<sup>24</sup>), frequentatis, abstinuisse, exemplis bene multis doceri potest. Si noster e. g. (homilia in Ieremiam octava, p. 172. tom. III.) verba prophetae cap. X. v. 13: *καὶ ἀνῆγαγε νεφέλας ἐξ ἐσχάτου τῆς γῆς*, de hominibus sanctis, quos Deus e remotissimis terris evocaverit, perperam interpretatus, sententiam suam perversam confirmaturus ad verba Psalmi XXXVI. v. 6: *ἡ ἀληθεῖα σου ἕως τῶν νεφελῶν*, e quibus, quoniam *ἡ ἀληθεῖα* ad *νεφέλας ἀψυχούς* haud pertinere possit, homines nubes dici intelligatur, provocat: eum caussam malam peius etiam tuitum esse, quis est, qui non videat? Simili modo argutatur Origenes locis innumeris, ut homilia in Ieremiam decima (p. 186. tom. III.), ubi ex verbis prophetae cap. XII. v. 4: *ἕως ποτε πενθήσει ἡ γῆ*, sententiam de angelis, populorum praesidibus, ita elicit, ut moneat, quum terra, quae proprie dicitur, lugere non possit, de angelorum ei praefectorum luctu cogitandum esse; et homilia in Lucam vicesima septima, ubi (pag. 964. tom. III.), abyssum Gen. 2, 2. commemoratam pro loco, in quem mali genii venturi sint, habendam esse, e verbis daemonis, secundum Luc. VIII, 31. Iesum rogantis, ne ipsos (daemones) in abyssum abire iubeat, demonstrare studet.

Erat quidem haec argumentandi ratio saeculi ad minutias, inanes argutias et lusus ingeniosos deducti ingenio satis consentanea, atque alendae piaae meditationi, seu, si fas es

24) Vid. Heyne in Dissertatione supra laudata de genio saeculi Ptolemaeorum, p. 91.

ui, investigationi rerum divinarum curiosae, non pror-  
spta. A vera autem eloquentiae laude plane ea abhor-  
quoniam argutandi subtilitate ita restringuntur ingenii  
li, ut oratio non possit non frigere. Qui argutias o-  
et ad rem pertinentia non ut sponte oblata amplecti-  
sed tamquam latentia et longe remota quaerit et veluti  
ur, is non facile animo movebitur, nec, quoniam pectus  
quod disertos facit, alios oratione sua movebit. Quae  
ita sint, in Origenis commentantis semper, philoso-  
tis atque argutantis sermonibus eam orationis *devoynra*,  
audientes in dicentis sententiam rapiuntur, incenduntur,  
ntur, deprimuntur, et, quo eos ducere cupit orator, im-  
ntur, desiderari, nemini mirum videbitur. Transfert  
e Origenes pericopas propositas, et sententias ex iis  
as, cum ad movendos tum ad consolandos hominum ani-  
eosque erigit saepe in piam rerum divinarum contem-  
onem. At locis, quibus gravissimae tum recte agendi  
laetissima sperandi caussae continentur, haud immora-  
sed, cum exhortandi tam consolandi officio paucis de-  
tus, ad interpretationes literarum s., allegoricas maxi-  
et proponendas et demonstrandas revertitur. Interpre-  
philosophantis, saepe argutantis, partes multo magis, quam  
toris gravis et artis animorum, quocumque voluerit, fle-  
ndorum periti, Origenes, e sacro suggestu dicens, agebat.  
ax magis erat, quam subtilis, curiosae rerum divinarum  
estigationi alendae aptior, quam animis movendis, at-  
in rebus novis excogitandis felicior, quam in iis,  
e quovis in loco aptissima essent ad persuadendum, in-  
uendis.

Eo igitur ingenio quum esset Origenes, fieri non potuit,  
in dicendi genere uteretur, quod neque copia neque or-  
tu abundaret, sed aequalem quamdam mediocritatem tene-  
A timore et luxurie, qua maxime oratores in Asia nati  
educati delectabantur, plane abest Origenes, raro surgit,  
thurno nusquam attollitur. Ne eum quidem quaerit orna-  
m, qui sacram etiam eloquentiam decet. Splendidis lumi-  
bus, grandibus imaginibus et vividis coloribus oculos ani-  
amque nunquam perstringit. Neque tamen orationem eius



ieiunam, tenuem et veluti exsanguem dixeris. Nam amplificat sententias, utitur passim exemplis et imaginibus, ductis illis maximam partem e literis sacris, ut, quum neque extollatur neque humi serpat, eum aequalem quamdam mediocritatem tenere, recte pronuntiasset nobis videamur.

Caeterum stylus eius apertus satis est et planus; sicubi obscurus fit, obscuritatis causa in rebus magis est, quam in verbis. Ab Attica venustate et elegantia alienus est, et tautologiae crebrae, verba minus apte electa, aliaque vitia, sive dicentis sive scribentis festinationem produnt. Neque tamen barbarum eum dixeris, horridum atque elegantiae expertem. Quamquam enim Origenes non superstitiosus est in structura orationis, et labitur etiam nonnunquam, ore tamen rotundo ita loquitur, ut ingenium graecorum scriptorum lectione nutritum et rhetorum disciplina exercitatum facile agnoscas.

Summam eloquentiae laudem Origenes haud meruit. Chrysostomus, Theodoretus, alique nonnulli longo eum post se reliquerunt intervallo. Non tam natus erat orator, quam factus docendi studio, arte et exercitatione. Praeterea vita eius in ea incidit tempora, quibus dicendi ars inter Christianos nascebatur. Ob miram vero ingenii sagacitatem, in erudiendo populo christiano strenuitatem, et, quod aliis praeiuit, exempli auctoritatem, cum apud aequales tum apud posteros insignem iure suo nactus est nominis celebritatem. Plurima vitia eius vitia saeculi, cuius colorem nemo non trahit, habenda sunt. Personam suam praeclare satis egit; nam sermone, hominum sui saeculi ingeniis consentaneo, in multorum mentibus pietatem aluit, suoque exemplo multum eo fecit, ut dicendi ars in ecclesiis coleretur. Omnes, eloquentiae sacrae origines et incrementa scrutantes, sermones eius evolvere et accuratius cognoscere debent. Ingenii monumenta autem, in quae ad eloquentiae laudem adspirantes, tamquam in exempla rectam dicendi rationem monstrantia, intueantur, Origenis homiliae non habendae sunt, parumque proficeret, qui iis diurna nocturna manu versandis suae copias augere vellet. Scriptores plurimi suo tantum vivum saeculo; paucorum tantum eorumque plane eximiorum e fere divinorum ingeniorum, felicissimo sidere in lucem edi-

rara ea est felicitas, ut non sènescant labente tempore, ntumvis mutantur hominum mores et sententiae, lautegram servant et auctoritatem perpetuam tueantur. habuimus, quae de Origene dissereremus. —

Praeter Origenem non pauci oratores christiani tertio N. saeculo florebant; Hippolytus, a nonnullis portus n episcopus, ab aliis Arabum metropolita appellatus; rius, Neocaesarensis episcopus, Thaumaturgi cognosignitus; Eusebius, primum presbyter Alexandrinus, Laodiceae in Syria episcopus; Pierius, presbyter et eta Alexandrinus; Methodius, Tyri in Phoenicia episcopus; et ex iis, qui latine loquebantur, Cyprianus, episcopus arthaginiensis, ab rhetorices professione ad ecclesiae nationem traductus. At homiliarum ab his doctoribus, nis maxumam partem discipulis et imitatoribus, proum reliquias (nam, quae integrae sub eorum nomine nferuntur, incertae originis sunt) excutere, vix operae m videtur.

Feracius tertio quartum erat saeculum bonis oratoribus. auctis per orbem Romanum ecclesiis, literis laetius in nter Christianos efflorescentibus, et splendidis saepe ntium coronis in ecclesiis dicentes cingentibus, sacra entia non potuit non incrementa insignia capere. In saeculi quarti limine Eusebius, a. CCCXIV. Caesareae in stina episcopus factus, et ad a. usque CCCXL. super nobis offertur, celeberrimus omnium doctorum christorum, qui saeculum Constantinianam illustrarent. Quam enim famam suam et existimationem eruditioni magis ensae, defendenda potissimum religione christiana scri laque ecclesiae christianae historia demonstratae, pru lae in rebus gerendis, et personae praeclare actae digni quam eloquentiae debet: orator tamen erat probabilis, n silentio praetermittere hoc in loco nefas foret.

Ex multis autem, quas nunc coram suis nunc coram agrinis habuisse credibile est episcopum disertum, stre m, omniumque ore celebratum, orationibus paucae tan nobis servatae sunt. Graecas binas modo legimus, unam ri, inter ecclesiae eius urbis post pacem, Orienti reddi-

tam, magno sumtu instauratae solemnia, anno, ut Valesio videtur, CCCXV, alteram Constantinopoli coram Constantino, memoriam imperii ante triginta annos suscepti recolente, eiusque aula hocce tricennaliū festum agente, a. CCCXXXVI. recitatam. Primam, Πανηγυρικὸν ἐπὶ τῇ τῶν πραγμάτων παιδοποιήτῃ ab argumento appellatam, ipse Eusebius Historiae ecclesiasticae (L. X. c. 4. p. 464—480.) inseruit; alteram, Εἰς Κωνσταντῖνον τὸν βασιλεῖα τριακονταετηρικός inscriptam, una cum Historia Eusebii Ecclesiastica eiusdemque Libris de vita Constantini Valesius (p. 715—774.) edidit: Utraque integra servata est et unanimi omnium consensu Eusebio tribuitur. De homiliarum autem, quas latinas factas ab homine ignoto e duobus codicibus monasterii Herivallensis et Compendiensi Iacobus Sirmondus edidit<sup>25</sup>), authenticā dubitatum est; sed, ut nobis quidem videtur, absque idonea causa. Nam, diligenter examinatis hisce homiliis, eas ab Eusebii persona haudquaquam abhorrere, immo vero eum auctorem prodere, animadvertisse nobis videmur. Quae enim nunc de hominum ab rerum externarum cultu ad Dei veri adorationem traductorum felicitate, nunc de laetissimis ecclesiae christianae incrementis, nunc de Christianis nonnullis veteris religionis etiamnum studiosis disputantur<sup>26</sup>), saeculo, ab idolorum cultu ad sacra christiana recens converso, plane consentanea sunt. Pariter sententia de filio Dei, in prima harum homiliarum, quae adversus Sabellium inscribitur, proposita, neque cum Ariana neque cum Athanasiana formula plane consentiens, Eusebio, quem median Arianos inter e Athanasianos viam tenuisse scimus, egregie convenit. Quicquid in hac ipsa homilia loquens reperitur, qui Eusebium hanc obscure auctorem prodere videtur, ut a Sirmondo in praefatione, harum homiliarum editioni praemissa, recte qui

25) Hoc sub titulo: Eusebii Pamphili, Caesareae in Palaestina Episcopi Opuscula XIV. Nunc primum in lucem edita studio et opera Iacobi Sirmondi, Societatis Iesu Praebyteri. Parisiis MDCCLIII.

26) Homilia I. adversus Sabellium inscripta, p. 9. Homilia IV. de resurrectione et ascensione Domini inscripta, p. 88. et Homilia X de mandato Domini: quod dico vobis in aures, supra tecta praecate, p. 254.

bservatum, neque vero accurate satis expositum est. turus enim auctor sententias de filio Dei a sua sententias, Galatam, perversa loqui ausum, commemorat, et ita contra eum disputat, ut Deum non vocem gemoneat, sed filium, non sermonem, sed vitam, non, sed Deum. Ad eundemque Galatam refellendum id et, quod paulo antea dicit: Est enim filius et manet, et n eius non habet finem. Hic autem Galata Marcellus anus est, qui, ut ex libris Eusebii contra eum scriptis gitur, Sabellii sententiam secutus, filium Dei non *ὕπο-*, sed partem personae et naturae patris, homini Chri-ctam, habebat, eique, reversuro quippe post finitum um supremum in Dei, ex quo profectus esset, natumunus et regnum perpetuo duraturum non tribuebat. um sciamus, Eusebium hunc ipsum Marcellum, An- in Galatia sive natum sive degentem, duobus scriptis inc usque diem servatis refutasse, Galatam simpliciter lasse, et non sine bile acriter reprehendisse: homilia, a idem Marcellus nominatim commemoratur, Galata iciter appellatur, et, cuius alio tempore accusatus fue- erroris postulatur, eidem Eusebio tribuenda esse vide- ). Praeterea homiliae, nostri nomine evulgatae, mulicet interpretis manu, binis illis orationibus, quas grae- egimus, admodum similes sunt. Hae enim non minus, illae, oratorem produnt non plane eximium, at pro- em satis, atque id saeculum spirant, quo eloquentia Grae- m seniorum, a veritate et simplicitate ad artes et inge- usus conversa, ad Christianos migrabat. Quid quod sen- ae non paucae et imagines sibi similes hic pariter atque reperiuntur, ut imago a radiis solis ducta; qui, coenum lutumque tangant, nullo tamen modo inquinentur, eo illo usurpata, ut Christum e corporis humani sordibus la-

Homilia I. adversus Sabellium inscripta, p. 13.

Scriptis Eusebius non modo duos libros adversus Marcellum, verum etiam tres libros de ecclesiastica theologia, eiusdem Marcelli sententiae refellendae destinatos. Breviter sententiam eius exponit L. I. c. 1. p. 6. L. II. c. 1. p. 32. Galatam eum appellat, ut aliis locis, ita L. II. c. 1. p. 31.

hem non traxisse doceatur <sup>29</sup>). Itaque homilias, Eusebii nomine inscriptas, genuinas habemus, nihil tribuentes Hieronymi silentio, a quo nec reliqua omnia nostri scripta commemorantur.

Meretur autem Eusebius locum inter claros ecclesiae veteris oratores eam potissimum ob causam, quod sermones sacros ab literarum sacrarum interpretatione ad continuam et accuratiorem rerum expositionem traducebat, et disputandi dicendique rationem, oratoribus graecis usitatam, in ecclesiis usurpabat.

Origenes totus in literarum s. interpretatione, allegorica potissimum, versabatur ita, ut homiliae eius, quod supra observatum est, commentariis perpetuis similiores, quam orationibus, esse videantur. Haerenti autem in pericopa, a qua sermo proficiscitur, elicienti aut extorquenti ei omnia et singula, quae dicenda videntur, et exiguo quoque emenso intervallo ad eius interpretationem semper revertenti, nec fidei caput ullum, nec recte agendi praeceptum plene exponere licet. Eam ob causam Origenes res omnes attingebat magis, quam explicabat. Hanc rationem, quam plurimi discipulorum eius atque admiratorum secuti esse videntur, Eusebius, quantumvis ipse coleret Alexandrinos, deserebat. Nam non in orationibus modo, nulla proposita pericopa habitis, verum etiam in homiliis metam certam persequitur semper non huc et illuc delatus: Quamquam enim sententiam universam (thema nostris dicitur), ex qua reliqua omnia pendent non pronuntiare solet, ut nostris usitatum est: in una tamen re tradenda versatur, eamque continua oratione plene sati et accurate explicat. Neutiquam negligit literas s., verum omnia effatis et exemplis, ex iis ductis, illustrat et confirmat. At non haeret in iis, ut Origenes, neque interpretes agit, de rebus diversis uno eodemque in loco disputantes et argutem saepe, sed oratorem, rem unam uno tenor persequentem.

29) Vid. De laudibus Constantini, c. 14. p. 761. et Homilia I. adven Sabellium inscripta, p. 5.

ta Eusebii sermones ad orationum, quae inter Graecos ferebantur, similitudinem propius accedebant. Res das quidem non mutuabatur noster a Graecis, sed et ticiis divitiis et temporum suorum historia depromeret disputandi dicendique genus, graecis oratoribus usitumque usurpabat. Nam plena satis sententiarum ex-  
 , subtilis argumentatio, aptus rerum ordo, singularum partium cohaerentia, omniumque maxime organans, compta, ornata et concinna eum produnt, qui et rhetorices praecepta et oratorum graecorum ex-  
 sequebatur. Origenes tenui fere dicendi genere usus

Noster autem copia abundat et ornatu, placet nitore gantia, eoque modo dicit, quo oratores, qui et mo-  
 audientes sermone et placere iis student arte, dicere

Inter ipsos autem Graecos pariter, atque inter Romanos quo tempore, mutatis rebus publicis, in eorum, qui a populo dicebant, locum Sophistae et Declamatores, ii exercendi artis demonstrandae causa verba fa-  
 ces, successerant, inclinata fuerat eloquentia. Oratores eorum et Romanorum seriorum plurimi a sensuum et  
 tuum veritate ad inanes ingenii lusus et argutias, et a licitate ad ornatum nimium et studiose quaesitum, con-  
 erant <sup>30</sup>). Eam saeculi labem Eusebium quoque tra-

Eiusmodi lusus ingenii is est, cui occasionem dabat, de laudibus Constantini inter solemnia tricennalia di-  
 cit. Nam quum triginta unitatibus (*μονασι*), tribus de-  
 is (*τρισι δεκασι*), et ternariis decem (*δεκα τριασι*) effi-  
 tur, de monade, triade et decade multa nugatur. Monas,  
 uit, a manendo ita dicta, omnis numeri opifex, ipsa au-  
 extra multitudinem posita, praestantior omnibus nume-  
 , omnia faciens et constituens nullo unquam numero au-  
 , sola habet stabilitatem et firmitatem, seiuncta quippe ab

<sup>30</sup>) Legi merentur, quae Heyne in Commentatione, quae Censura XII. Panegyricorum veterum inscribitur, Opusc. Acad. Vol. VI. p. 80 sqq. ea de re disputavit.

rare, Romani imperii amplitudinem extollere, et Christianis rerum suarum prosperitatem ita gratulari, ut eos imperatorem, melioris saeculi auctorem, pia grataque mente colere iuberet. Modum in laudando autem is quoque tenere debet, qui laudatoris personam agit. Eusebius hunc modum non servavit, sed, ad adulationem proiectus, nunc imperatorem cum Christo eiusque regnum cum regno coelesti comparare, nunc victoriam eius, de adversariis reportatam, pietatis Deo probatae praemium diserte declarare, nunc monarchicam Romani imperii formam coelestis monarchiae exemplo commendare, nunc Danielis illud: sancti regnum Altissimi suscipient, ad Constantinum eiusque filios transferre non erubuit<sup>37)</sup>. Adulatus est multis modis; nec quisquam facile a Deo, rege summo, exorsum, posthac vero ita pergentem: „nec, qui adest, rex succensebit, sed nobiscum Deum laudabit,“ hocque modo excusantem veluti, quod coram rege de rege summo loqui ausus sit, absque indignatione audiet. Ne autem severius, quam par est, de nostro iudicemus, tenendum est, eum hanc adulandi artem non invenisse, nec primum fuisse, qui parum verecunde de laudibus imperatoris publice diceret. Eumenius, Nazarius, alique, quorum panegyricos hodie legimus, praeconum, Principum laudes plenis buccis canentium, personam eodem adulandi studio egerant. Vitia autem communia ab eo ipso, quod communia sunt, aliquam excusationem habent; et qui antea laudarunt, si id immodice fecerunt, modum servare vix possunt, quoniam aures, adulationi adsuetae, modica laude non secus ac dissimulata reprehensione offenduntur.

Saeculi vitium utique traxit Eusebius. Nihilominus orator admodum probabilis censendus est. Nam, quod primum est oratoris officium, aptum plerumque rerum delectum habuit. Vita eius in ea incidit tempora, quibus ecclesia, sedata persecutione, rerum suarum incrementa laetissima capiebat. Itaque consentaneum erat, de rerum praesentium prosperitate quam saepissime dicere. Memoria persecutionis eorumque, qui martyrii coronam meruerant, in omnium animis

37) Vid. inprimis c. 1 — 3. p. 716 — 721.

at. Itaque consentaneum erat, de periculis feliciter succrebro verba facere et martyrum constantiam prae-Disputabatur vehementius Arianos inter et Athanasium Catholicos de natura filii Dei eiusque ad patrem. Itaque consentaneum erat, hunc locum exponere, ad servandam concordiam hortari. Aptè electa accutis explicavit noster, interdum doctius etiam et subtiliam par erat. Idem in plerisque rectum rerum ordinem it, et dicendi genere usus est, quo homines cultiores cationes tenere posset. Nam oratio nostri, quod supraimus, graeca est, et, licet tumescat interdum, ornatu tantet et placet elegantia. Ea vero oratio Constantiniani oratori, cui non modo animi audientium locupletandi vendi, verum etiam aures demulcendae erant, plane niebat. —

Quam Eusebius Caesareensis Constantiniano saeculo adat artem dicendi ornate et disputandi subtiliter, a Graeci Christianos propagatam, eandem eodem et proximeanti tempore doctores christiani non pauci ad ecclesias ferebant. Eminent inter eos *Athanasius* et *Eusebius* *caenus*.

Athanasius, ab a. inde CCCXIX diaconus, brevi post episcopus Alexandrinae ecclesiae electus, et superstes ad a. usque LXXIII, summam cum dicendo tum scribendo eloquentiam laudem meruit. Strenuus erat, fervens ingenio, causae, agebat, intentus, ideoque promptus semper paratasque ad suam sententiam sermone et literis propagandam, defendendam et commendandam, tum ad refellendos impugnantes omnes, quos aut sibi aut causae suae adversari videt. Qui, Alexandria pulsus, epistolas *ἐπιστολάς* scripsit, in ecclesia legendas, ut absens etiam confirmaret suos, eret et consolaretur; is nec praesens siluit. Itaque sumere et, Athanasium, eo saeculo viventem, quo nullus facile episcopus docendi munus detrectabat, crebro admodum coram dixisse. Quoque maior auctoritas eius erat et existimata apud alios, eo magis credibile est, multos sermonum eius, ab ipso in lucem emissos, aut a *ταχὺγραφοῖς* calamo expressos, in hominum manibus fuisse. Hos autem sermones qui



legere putaret, homilias Athanasii nomen prae se ferentes evolvens, vehementer erraret. Plurimae enim harum homiliarum aperte spuriae sunt; ut, quae de miraculo Beryti edito, de annuntiatione sanctissimae Deiparae, de Christi occursu, et Encomium in Sanctum Andream inscribuntur. \*Aliae admodum suspectae habentur; ut homilia de semente, homilia in illud: Profecti in pagum, et homilia in passionem et crucem Domini; et tractatus de sabbatis et circumcisione, homiliae speciem prae se ferens, quamquam non abhorret plane ab ingenio Athanasii, tamen non ita eum auctorem prodiit, ut nullus dubitationi locus supersit. Quo magis, oppressis Arianis, Athanasius, strenuus Nicaenae fidei defensor, celebratur, eo libentius Graeculi obscuri nomen eius, omnium ore celebratum, suis opusculis praefigebant. Qui totus in Athanasio excutiendo versatus erat Montefalconius, plurimas homiliarum, nomine eius evulgatarum, spurias iudicavit, de nonnullis dubitavit, ne unam quidem genuinam declarare ausus est. In qua quidem viri, harum rerum peritissimi, sententia acquiescendum esse arbitramur, quoniam nobis etiam, quas evolvimus, homiliae, Athanasii nomine inscriptae, laudatissimo auctori Orationis ad gentes, Epistolae ad Dracontium et Apologiae ad Constantium parum convenire videntur. Quae quum ita sint, Athanasium commemorasse et monuisse sufficiat, eum inter claros ecclesiae veteris oratores locum maiorem iure sibi vindicare. Nam e scriptis eius apologeticis, polemicis et dogmaticis, iis maxime, quae modo commemorata sunt, tenuisse eum plane cum dicendi tum disputandi artem, satis intelligitur. Subtilis est et acutus, sobrius et dilucidus, sententiarum magis ubertate quam verborum copi insignis, salibus plenus et nervis, ab artificiosa diligentia alienus, at eleganter satis, comta ornateque disserens <sup>38</sup>).

Dum Athanasius caeterique fidei Nicaenae, victricis tandem oppressis Arianis, defensores magnam apud poster

38) Legi merentur, quae Montefalconius in Praefatione, Tomo Pri editionis Benedictinae Operum Athanasii praefixa, p. XI sqq. de st eius disputavit. Idem singulis homiliis, ei tributis, disputatio praemisit, in quibus suam de iis sententiam tulit.

et existimationem nanciscebantur: multi ex iis, qui trariis partibus steterant, aut Homousiastarum sententiam non plane probaverant, in oblivionem fere abibant. Idcirco, Emesi in Phoenicia episcopo, Eusebii Caesareensis aulo, mortuo circa a. CCCLIX, accidit. Nam innumeros, quos eum scripsisse Hieronymus memorat<sup>39)</sup>, libri cum omnes interierunt, et nuper demum una homilia eius, e duobus codicibus Vindobonensibus edita, in nostras venit<sup>40)</sup>, qua, quod Hieronymus de Eusebio tulit iudicium, fuisse eum, dicens, elegantis et rhetorici ingenii, qui declamare vellent, studiosissime lectum, confirmavimus. Versatur haec homilia, ornate satis eleganter scripta, in mythologia christiana, et ad id genus pertinet quod non incommode poeticum appellaveris. Summa eius fere redit: Diabolus, audita Christi voce: anima mea ristata est usque ad mortem, futurum esse sperat, ut ad infernum, suis insidiis circumventum, vincat et morti tradatur. Convenit igitur τὸν Αἰδὸν, Inferorum Dominum, Graecum Plutoni admodum similem, eumque monet, ut locum pareat tutum, in quo Christus, detrudendus brevi ad inferna, ita includatur, ut nequeat in lucem redire. Hades ductus, cunctatur, seque sperare negat, fore, ut is, qui Lazarum ex infernis evocaverit, in suam potestatem veniat. Diabolus autem increpat Haden ignavum, seque, Iudaeorum sibi istrantium manu, mortem paraturum esse Christo, audaciter affirmat. Tandem consentit Hades, iubet Diabolum age quae velit, seque, si res feliciter cesserit, Christum includi esse pollicetur. Diabolus proficiscitur ad Iudaeos et adducit iis Christum, qui in crucem agitur. Dum autem, Christo e cruce pendente, solem obscurari, terram moveri,

) In Catalogo virorum illustr. c. 91.

) Peropportune evenit, ut, dum ad hanc acroasin scribendam nos accingeremus, libellus, memoratam Eusebii Emeseni homiliam complectens, auctoris benevolentia ad nos mitteretur. Inscribitur sic: Seminarii Regii Theologici in universitate Rhenana ab ordine theologorum evangelicorum instituti exordia indicit Io. Christianus Guilelmus Augusti. Praemissa est: Eusebii Emeseni oratio in sacrum Parasceves diem e duobus codicibus Vindobonensibus nunc primum in lucem edita. Bonnae 1820.

scindi velamen in templo videt, territus fugit ad Haden, eumque, ut obseret infernorum fores, hortatur. Clausis foribus Hades aenea imponit repagula. At Dominus, persequens Diabolum, praesto est angelis stipatus; aperiuntur portae, et Rex, maiestate plenus, inferna ingreditur. Dum Hades Diaboli temeritatem incusat, Diabolus autem dolet et lamentatur, quod Christi verbis: anima mea contristata est usque ad mortem, sese detipi passus sit, prophetae Domini vocem audiunt, laetantur et exsultant. Christus autem Diabolum catenis, quae solvi nequeunt, vinctum in abyssum detrudit, et prophetas, interque eos Davidem, hymnum liberatori canentem, ex inferis in paradysum traducit. En argumentum homiliae Eusebii Emeseni, eam potissimum ob causam memoratu dignae, quod ex ea, tempore eius et mythologiam christianam incrementa insignia cepisse, et eloquentiam sacram in poëseos campos evagatam esse interdum, et ex iis reportasse, quae ad meram delectationem audientium facerent, intelligitur.

Quod Athanasio et Eusebio Emeseno, episcopis in celebrium ecclesiarum luce positis, negatum fuit, ut orationes suas ad posteros transmitterent: id monachus, in scetica eremo delitescens, assecutus est. Circumferuntur hodie homiliae quinquaginta et libelli ascetici septem (de custodia cordis, de perfectione in spiritu, de oratione, de patientia et discretione; de elevatione mentis, de caritate, de libertate mentis), Macarii Aegyptiaci seu senioris, a Macario Alexandrino seu iuniori distinguendi, qui circa a. CCCXXX in desertum secessisse narratur, nomen in fronte gerentes. Nihil iis inest, quod ab ascetae eius temporis persona abhorreat eamque ob causam, quem codices horum libellorum nuncupant, Macarium Aegyptiacum auctorem eorum habemus. Neque tamen magnopere repugnabimus, si quis hos libellos quoniam Macario Aegyptiaco a scriptoribus veteribus homiliae non tribuuntur, ad alium Macarium cum Petro Possin referre malit; id modo concedat, auctorem eorum eodem ferquo Macarius Aegyptiacus, tempore vixisse et ascetam coram ascetis dixisse. Nam ad tempus, quo Homousiastae victoria nondum reportaverant, sermones nostri referendos es

e colligere licet, quod docendi formulae, quibus fides na ab Arianismo differt, nusquam usurpantur. Asce- ro coram ascetis verba facientem cum universa horum num ratio, tum tertia maxime prodit homilia, qua, quos ncordiam hortatur fratres, eos describit, qui diem inter ndi officium, literarum s. lectionem, et opus faciendum ant. Nonnullae harum homiliarum longae satis sunt, aliae dum breves, paraenesibus similiores; quam orationi- Multis quaestiones, ad fidem et pietatis studium perti- s, insertae leguntur <sup>1)</sup>).

Memorandus autem est hoc in loco Macarius, sive Ae- acus ille fuerit sive alius, eam potissimum ob causam, inter eos, qui theologiam mysticam ad eloquentiam sa- traduxerunt, primum locum occupat. Mysticus κατ' v appellandus est. Nam totus in eo versatur, ut ani- cum Deo et Christo coniunctionem bonum summum esse at, atque ad eam ineundam servandamque audientes hor- . Est autem haec coniunctio non sensus et voluntatis Dei lege et voluntate consensio, ad quam pii omnes ad- ant, verum ἐνωσις physica aut physicae similis, quae, quo- nec mente comprehendendi nec verbis declarari potest (ἀκα- γπη και ἀλαλητη), mystica appellari debet. Deus ad nam, anima vero ad Deum ita adpropinquat, ut eum ocu- cernat, sensu percipiat, et, sui oblita, tota in eo vivat, uiescat eiusque bonis fruatur. Dominus ita animae copu- ur, ut in unum spiritum, unum temperamentum (μικρ σιν), unamque mentem abeant; et gratia Dei, quae adest mini continuo, radices in eo agit et cum eo miscetur, natu- e quid fit et concretum (φυσικον τι και πηκτον) <sup>2)</sup>. Ut an-

1) Adeat, qui cum veterum testimonia tum recentiorum scriptorum disputationes ad Macarios pertinentes accuratius cognoscere velit, Fabricii Biblioth. graecam, Vol. VIII. p. 361 sqq. ed. Harles. et Schroeckhii Christliche Kirchengeschichte, Th. VIII. p. 288 sqq. Homilias Macarii primus Guilelmus Morellus (Parisii, 1559), secundus Zacharias Palthenus (Francofurti ad Moenam, 1594), novissimus Ioannes Georgius Pritius (Lipsiae, 1698), qui iis asceticos eiusdem auctoris libellos praemisit, ediderunt. Nos Paltheniana editione usi sumus.

2) Homilia XLVI. p. 505. Homilia VIII. p. 102.

geli et daemones, ita animae subtilia corpora (*σώματα λεπτά*) sunt, et certam habent formam (*εἰκὼνα*). Itaque Deus, ut iungi posset naturis a se creatis, angelis et sanctorum animis, semet ipsum depressit (*ἐσμικρυνε*), homo factus est et humani corporis membra induit <sup>43</sup>). Per Christum igitur Deus appropinquat animae, quae, si sese ei tradit ut sponsa sponso, in substantiam eius abit, vitam immortalem sentit, et divinae gloriae particeps redditur. Vera animae vita et requies mystica haec est, et ineffabilis cum rege coelesti coniunctio <sup>44</sup>).

Ut autem ad bona, iis proposita, qui in Deo sunt et acquiescunt, adspirent homines, noster de animae, a Deo alienae et luce eius carentis, miseria saepenumero verba facit. Itaque lapsam eam esse docet, corruptam peccato, et Satanae potestati obnoxiam. Nunc aegram eam dicit et leprosam, nunc obscuratam et tenebricosam, nunc desertam et veluti efferatam (*ἐρημον καὶ ἀγριωθεῖσαν*). Neque Satanam, qui animae lapsae imperet, substantiam eius peccato induerit, inquinaverit totam et in suum deduxerit regnum, commemorare omittit, sed de rege tenebrarum et mundi principe, insidias hominibus struente, perturbante eos, exagitante et turpibus cupiditatum vinculis illaqueante, crebro loquitur <sup>45</sup>).

Neque tamen hominem, quantumvis corruptum peccato et imbecillem, libero arbitrio carere docet. Immo vero de libera eius voluntate saepe verba facit, ut secus sentientes refellere voluisse videatur. Velle potest homo, ex eius sententia, et optare, ut in aërem divinum extollatur; at nequit, quorsum tendit, venire, nisi alas acceperit <sup>46</sup>). Itaque opus ei est gratia divina, ut a lapsu gravi (*πτώσει χαλεπῇ*) surgat. Nam ut caro, quae non conditur sale, putrescit, ita anima coelesti sale, i. e. vi divina, non condita putrescit et pravarum cogi-

43) Homilia IV. p. 45—47. Homilia VII. p. 99 sq. Eadem de re exponit in libello de elevatione mentis, c. 6. p. 113—115. ed. Prütii *Σωματοποιεῖ*, ait; *ἑαυτὸν ὁ ἀπειρος καὶ ἀσώματος Κύριος δια χορηστοτητα ἀπειρον, καὶ σμικρυνεῖ, ὡς ἂν τις φαιη, ὁ μέγας καὶ ὑπερ- ουσίος του δυνηθῆναι τοῖς νοεροῖς αὐτοῦ πτισμασι συγκαταθῆναι.*

44) Homilia IV. p. 51.

45) Homilia II. p. 21—24. et Homilia V. p. 68—70.

46) Homilia II. p. 24.

um foetore repletur <sup>47)</sup>). Praesto autem est gratia divini quaerentibus; nam Christus obviam factus hominibus accessit, excipit et fovet; atque luminis instar spiritivinus super animas effunditur.

Potest quidem Dominus, si ipsi visum fuerit, animam toto adhaerentem uno temporis momento in suam ipsius em et pacem traducere; quod latronis, prope eum e crucis, exemplo docetur <sup>48)</sup>). At periculosum foret, quod promissum est, sperare, et, quam monstravit Dominus, negligere. Dare sese debet homo Christo, quam primum n eius audiverit, ut veniat, quo ducere suos promisit, et in tendere contentione continua, ut bonis coelestibus possit. Itaque avocet animum a rebus externis iisque caducis *γμᾶτα κοσμικὰ, ἐπιτηδεύματα κοσμικὰ, μερμῖναι κομμῖτα παρερχόμενα καὶ γῆινα*), fugiat voluptates (*μισέειν τὰ τοῦ βίου τουτοῦ*), expediat sese vinculis terrenis (*δεσμά* x), et Christo vivat (*σχοлаζειν τῷ Κυρίῳ*). Quod ubi fecerit, Satanae insidias effugiet, nam in animas sobrias, castas inversas ad Dominum nullum habet imperium. Idem porro virtuti christianae studeat, humilitati potissimum et caritati (*ταπεινοφροσύνη καὶ ἀγάπη*), et religiose obeat precandium; nam assiduitas in precando (*το προσκαρτερεῖν τῇ* γ) summa est virtus (*κεφαλαιὸν πάσης σπουδῆς ἀγαθῆς κορυφαῖον τῶν κατορθωμάτων*), quoniam reliquas virtutesque quotidie precibus a Deo impetrare possumus <sup>49)</sup>).

Precum maxime pietate purgatur anima, componitur, repletur, bonisque coelestibus repletur. Si enim tota ad Dominum conversa, omnemque spem suam in eo reponens, peccatur, ipse Dominus eam illustrat, preces puras, spirituales Deoque dignas edocet, et gloriae suae thronum facit, ut insideat superque ea requiescat. Quemadmodum domus pro, ita anima Deo praesente componitur optime et ornatur <sup>50)</sup>. Inter precandum aliis crucis signum per lucem appa-

<sup>47)</sup> Homil. I. p. 8 sq.

<sup>48)</sup> Homil. XLIV. p. 491.

<sup>49)</sup> Homilia XL. p. 459.

<sup>50)</sup> Homilia XXXIII. p. 426 — 428.

ruit et interiori homini infixum haeret, aliis vestimentum splendidum, quale non est in terra nec hominum manibus conficitur. Evenit etiam nonnullis, ut, dum preces facerent, in ecstasin rapti stare sibi viderentur eorum altari in ecclesia. Fieri quoque solet, ut homo inter precandam, demersus quippe in suavitatem et contemplationem divinam (*καταποθείς εἰς γλυκντητα καὶ θεωρίαν*), sui compos esse desinat (*μηκετι ἔχει ἑαυτὸν*), et per caritatem et suavitatem superabundantem perfectus reddatur hoc tempore, purus et liber ab omni peccato <sup>51</sup>). Ut precibus, ita etiam lacrymis multum tribui debet, quae margaritae pretiosae habendae sunt. His enim fundendis bona coelestia parantur, quod cum Mariae, quae plorans ad Domini pedes sedisse narratur, exemplo, tum Davidis, lacrymas serentibus messem laetissimam promittentis, voce docetur <sup>52</sup>).

Ita anima, ab rebus externis in semet ipsam revocata, humilitati studens et caritati, et intenta semper sancto precum officio, ad Christum venit, intaetur semper in sponsum coelestem facie ad faciem conversa, eiusque amoris insinuat <sup>53</sup>). Christus autem excipit sponsam et sociam (*νύμφην καὶ κοινωνικὴν*) in connubii sanctum, mysticum et impollutum commercium, ut secum regnet in perpetuum <sup>54</sup>). Atque sic anima, sancto pietatis vinculo Christo iuncta, pristinae restituitur integritati, in sedes beatorum, sive eas paradisum sive civitatem coelestem dicere velis, transfertur, ad requiem (*ἀναπαυσις, ὁ σαββάτος ὁ ἀληθινός*, sabbato a Mose sancito adumbratus) adducitur, gustat Deum (*γευσις τοῦ Θεοῦ*), atque deliciis, quae verbis explicari non possunt (*τρυφή ἀνεκφραστος*), et immensis divinitatis divitiis (*πλοῦτος ἀπειρος τῆς Θεότητος*) fruïtur <sup>55</sup>).

Haec est summa omnium Macarii sermonum. Fidei capita et morum praecepta nusquam exponit accurate, verum

51) Homilia VIII. p. 103 sq.

52) Homilia XXV. p. 322 sq.

53) Homilia X. p. 124. Homilia XLV. p. 493.

54) Homilia XLVII. p. 525.

55) Homilia XLVII. p. 520. 521. Homilia IV. p. 46 sq.

im agit semper, ut audientes de animae, a Deo alienae, ia moneat, eosque ad Dominum quaerendum hortetur. e tamen existimandus est Macarius non habuisse, quae bus divinis humanisque accurate et subtiliter disputaret. auca in homiliis eius reperiuntur loca, quae contrarium it. Sic, ut exempla nonnulla commemoremus, bene ad- m de hominis libertate disputat; eamque exinde pro- quod, quum bestiarum unius generis omnium eadem sit, omnes agni simplices sint, omnes columbae sincere, s lupi rapaces, in hominum moribus maxima diversitas advertatur <sup>56)</sup>. Pariter de cognatione virtutum et vitio- quae cohaereant invicem ut *ἀλλοις πνευματικῇ*, commode verba facit <sup>57)</sup>. Idemque recte monet, non unum omnes im unamque gehennam manere, sed varios esse cum fe- tis futurae tum miseriae gradus seu praemiorum et poe- m discrimina (*βαδοι πολλοι, διαφοραι και μετρα*) <sup>58)</sup>. quam vero sententias eiusmodi plene exponit et copio- persequitur, sed attingit eas tantum, statimque ad id re- semper, in quo, tamquam in cardine suo, omnes eius ser- ies vertuntur.

Totus est in mutua animae et Domini coniunctione, ab orditur semper, semperque ad eam revertitur. Hæc nunc ert litterarum s. effata nunc trahit, allegorica interpreta- re, e sæculi more, usus; quod uno tantum, at memorabili, mplo docere placet. Ut rebus multis, in libris s. narra- ita viso etiam Cherubim seu animalium spiritualium, echieli prophetae, ut in primo vaticiniorum eius capite rratum legitur, oblato, animam, quae Dominum suum am- ectitur efusque thronus esse cupit, adumbratam esse docet. animalia, prophetae visa, oculis plena sunt; ita anima, cui eus inhabitat, tota oculus est et lumen. Manus hominis erant btus Cherubim; ea re, Dominum animam portare et fo- ere, declaratur. Animalia quatuor, eaque aquilae, quae avi- us, leonis, qui feris, bovis, qui gregi, et hominis, qui rebus

56) Homilia XV. p. 199.

57) Homilia XL. p. 458 sq.

58) Homilia XL. p. 460 sq.



creatis cunctis dominatur, formam referentia, currum trahunt; hic est typus quatuor facultatum, animam regentium (*βασιλικώτεροι λογισμοὶ τῆς ψυχῆς*), voluntatis, conscientiae, mentis et amoris. Animalia non, quo volunt, eunt, sed quo a moderatore, currui insidente, ducuntur; ecce Dei, animam ducentis et moderantis, imaginem <sup>59)</sup>. Simili modo cum multa scriptorum s. effata, tum res gestas, ab iis traditas, in causam suam trahit, id unum agens semper, ut audientes nunc ad meditando animae ad Dominum et Domini ad animam rationem adducat; nunc res externas contemnere et Dominum quaerere moneat, nunc honorum coelestium, exceptis in Dei consortium et familiaritatem promissorum, desiderio incendat. Itaque Macarium mysticum κατ' ἐξοχὴν iure nostro appellavimus.

Qui autem, quod esse solet mysticorum vitium, obscure, confuse atque inepte nostrum loqui putaret, vehementer erraret. Perspicue, composite, comite ornateque loquitur. Oratio eius ita fluit, ut nusquam haereas, et, si non res ipsas, auctoris tamen de iis sententiam facile assequaris. Quemadmodum de rebus perspicuis obscure loqui gravis culpa, ita laus est magna de rebus obscuris perspicue dicere, eamque meruit Macarius. Quamquam sententiae eius severioris ordinis lege non copulantur, cohaerent tamen invicem et pertinent ad consilium, dicenti propositum. Itaque sermones eius apte satis compositi habendi sunt. In ornanda oratione nimius saepe est. Binis pluribusque haud raro utitur similibus et exemplis, ubi unum sufficebat. Sic homilia quadragesima tertia tota versatur in exponendis similibus; et homilia trigesima sexta, quod sponte liquet, esse discrimina inter τοὺς πνευματικούς; inter Christianos perfectiores, quadruplici similitudine, a stellarum in coelis, a spicarum in agris, a lucernarum non uno modo lucentium, et a liberorum, in una patris domo viventium, at dissimilium inter se studiis et moribus, diversitate repetita docetur <sup>60)</sup>. Magis etiam, quam par est, amplificat imagines, et interdum ineptis etiam parumque de-

59) Homilia I. p. 1—6.

60) Homilia XXXVI. p. 437 sq. Alia exempla ubivis obvia sunt.

titur, ut eo in loco, quo anima, non tincta vi divina et  
 sancti sale carens, cum carne, quae, nullo condita sale,  
 at, oleat et vermiculos gignat, comparatur<sup>61</sup>). Ple-  
 ne vero aptum adhibet ornatum, imaginibus cum idoneis  
 coris utitur, eaque dicit elegantia, quae ingenium arte  
 um formatumque optimorum scriptorum exemplo pro-  
 ic elegans admodum est comparatio animae, a Christo  
 , cum sponsa paupere, quam rex opulentus domum de-  
 hisce verbis exposita: ὡςπερ ἀνὴρ τις πλουσιος σφο-  
 δασιλεις ἐνδοξος, ἐὰν εὐθακησῃ ἐπὶ γυναικι πενιχρᾷ μη-  
 κτημένῃ, εἰ μὴ μόνον τὸ ἴδιον σῶμα, καὶ ταύτης ἐραστὴς  
 εἶ, καὶ βουληθῇ ἑαυτῷ νυμφὴν καὶ συνοικον αὐτὴν ἀγα-  
 εῖ, κακείνῃ πᾶσαν εὐνοίαν ἐνδείκνυται τῷ ἀνδρὶ, καὶ τὴν  
 αὐτὸν ἀγαπὴν ἀποσώζουσα, ἴδου ἡ πενιχρὰ ἔκειται καὶ  
 , ἡ μὴδὲν κεκτημένη, πάντων δεσποίνα τυγχάνει τῶν του  
 αὐτῆς ὑπαρχόντων· ἐὰν δὲ τι παρα τὸ δεῖον καὶ ὀφει-  
 ὸν πράξῃ, καὶ μὴ ἀρμοζόντως ἀναστρεφῇται ἐν τῷ οἴκῳ  
 ἄνδρος αὐτῆς, τότε μετὰ ἀτιμίας καὶ ὕβρεως ἐκβάλλεται,  
 οὐο χειρὸς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς θείσῃ, καὶ τότε λοιπὸν ὀδύνην  
 τεύχος μεγίστον κτάται, λογιζομένη, ἐξ οἴου πλοῦτου ἐξε-  
 , καὶ οἷας δοξῆς ἐκτός γεγενεῖν, ἀτιμασθεῖσα διὰ τὴν ἀφρο-  
 ν αὐτῆς· οὕτω καὶ ψυχῇ, ἣν ἂν μνηστευσθῇται νυμφὴν ὁ  
 ἱερᾶν νυμφίος χριστὸς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ μυστικὴν καὶ  
 ν κοινωνίαν, καὶ γενησθῇ ἐπουρανίου πλοῦτου, ἐν πολλῇ  
 ὕδῃ γνήσιως ἀρεσκῇ ὀφείλει τῷ αὐτῆς μνηστῆρι χριστῷ,  
 τὴν καλὴν πρὸς αὐτὸν σωφροσύνην καὶ ἀγαπὴν προσηκόν-  
 τηρεῖν, καὶ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἐπουρανίου βασιλεως καλῶς  
 στρεφῆσθαι ἐν πᾶσιν εὐνοίαις τῆς δοθείσης χάριτος· ἴδου ἡ  
 αὐτῇ ψυχῇ πάντων τῶν τοῦ κυρίου ἀγαθῶν δεσποίνα καθι-  
 πται, καὶ αὐτὸ τὸ ἐνδοξὸν τῆς θεότητος αὐτοῦ σῶμα αὐτῆς  
 γχανεῖ· ἂν δὲ σφαλῇ τι, καὶ παρα τὸ δεῖον πράξῃ ἐν τῇ δια-  
 ν αὐτῆς, καὶ τὰ ἀρίστα αὐτῇ οὐ πράττῃ, καὶ τῷ θεληματι  
 τοῦ οὐκ ἐξακολουθῇ, οὔτε συνεργὸς τῆς συνουσίας τοῦ πνευ-  
 πος χάριτος γενηται, τότε μετὰ ὕβρεως ἀπρεπῶς ἀτιμάζεται,  
 καὶ ἀφορίζεται τῆς ζωῆς, ὡς ἀχρεία γινομένη καὶ ἀνεπιτηδεῖος

61) Homilia I. p. 1 — 9.

τη κοινωνίᾳ τοῦ ἐπουρανίου βασιλεως<sup>62</sup>). Pariter non modo elegans, verum etiam dulcis, est comparatio inter infantem matris et hominem Dei auxilium implorantem, hunc in modum instituta: καὶ γὰρ το βρεφός, καὶ μηδὲν ἰσχυρὴ διαπρα-  
τεσθαι, ἢ τοῖς ἰδίοις ποσὶν ἔλθειν πρὸς τὴν μητέρα ἀδυνατῇ,  
ὁμῶς κυλιεται, καὶ βοᾷ, καὶ κλαίει ἐπιζητούντῃ τὴν μητέρα· καὶ  
ἐν τούτῳ σπλαγχνίζεται ἡ μητὴρ, καὶ χαιρεῖ ἐπιζητούντος αὐ-  
τὴν τοῦ νηπιου ἐν πόνῳ καὶ κραυγῇ, καὶ ἀδυνατούντος τοῦ βρε-  
φους ἔλθειν πρὸς αὐτὴν· ὁμῶς διὰ τὴν πολλὴν τὸν παιδίου  
ζητήσιν αὐτὴ ἡ μητὴρ ἀπερχεται πρὸς αὐτό, ὑπο τῆς τοῦ βρε-  
φους ἀγάπης αἰχμαλωτίζομένη, καὶ ἀναλαμβάνει καὶ περιθαλ-  
πει καὶ τροφοφορεῖ ἐν πολλῇ στοργῇ· τούτα καὶ ὁ φιλανθρω-  
πος Θεὸς ποιεῖ ἐπὶ τῇ προσερχομένῃ καὶ αὐτὸν ἐπιποθοῦσῃ  
ψυχῇ<sup>63</sup>).

Similia multa apud nostrum leguntur. Neque elegans modo et ornata, verum etiam dulcis est oratio eius alendisque sensibus piis apta. Quae eius virtus exinde potissimum nascitur, quod plerumque imaginibus a rebus iucundis, ut ab infante ad matris sinum confugiente, a sponso invitante spon- sam et tenente, ab uxore casta adhaerente marito perpetuo amoris officio, repetitis utitur, humana omnia ad divina refert, ut coelesti veluti lumine illustrentur, divina verò ita miscet humanis et veluti corpore induit, ut tamquam praesentia oculis cernantur. Eiusmodi oratione non ferit audientium animos et impellit, at movet eos et trahit leni tactos articulo, ut non rapiantur quidem in sublimia, at erigantur sensim paulatim- que, et ad rerum divinarum contemplationem magis quam me- ditationem ducantur. —

Auctis numero et opibus per orbem Romanum, quam late patebat, Christianis saeculo Constantiniano, coetus eorum bene multi rerum divinarum interpretes subtiles et facundos nanciscebantur. Inter eos coetus Hierosolymitanus, numero quidem exiguus, at cum ob originis antiquitatem tum ob loci sanctitatem in magno honore habitus, quem a medio

62) Homilia XV. p. 174 — 176.

63) Homilia XLVI. p. 504 sq.

aeculo quarto ad annum usque CCCLXXXVI Cyrillus, in presbyter, deinde episcopus ornat. Cuius quidem in Hierosolymitani reliquas habemus catecheses, i. e. hoc coram catechumenis habitas, tres et viginti, quarum maiores quinque, quoniam sanctorum mysteriorum, baptismi, chrismatis et sacrae coenae rationes explicant, mysticae dicuntur. Recitatae sunt ab eo presbytero, Maximo pro iubente, circa a. CCCXLXIII in ecclesia a Constanti-Servatoris redivivi memoriam Hierosolymis condita<sup>64</sup>), et genuinae habentur<sup>65</sup>). Praeterea homilia in Paralytico prope piscinam iacentem nomine eius inscripta servata quam et ipsam, similem quippe catechesibus cum sensum dicendi genere, Cyrillianam iudicamus.

Habita sunt nostri catecheses omnes uno tempore et continua, et ita cohaerent invicem, ut unum veluti efficiant, cui simile nullum in antiquitate christiana reperitur. Versabatur Cyrillus in catechumenis accurata rerum narum institutione ad baptismum praeparandis, eamque causam symbolum Hierosolymitanum, ab iis ediscendum, quod ita se habet: Πιστευομεν εἰς ἕνα Θεον, πατέρα τοῦ κρατοῦς, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων ἀορατῶν· καὶ εἰς ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν υἱὸν τοῦ μονογενοῦ, τὸν ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθέντα, Θεόν ἀληθινόν, προ πάντων αἰώνων, δι' οὗ καὶ τὰ πάντα ἐγένετο, ὃν ἀσκήρατομενον καὶ ἐνανθρωπήσαντα, σταυρωθέντα, καὶ ταφέντα, ἀναστάντα ἐν τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ ἀνέλθοντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς, καὶ καθισάντα ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς, καὶ ἐρχομενον ἐν ἑξῇ, κρίναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος· καὶ εἰς ἓν ἅγιον πνεῦμα, τὸν παρακλητόν, τὸ λαλῆσαν ἐν

64) Habita eas esse, quo dictum est, loco, e Catechesi XIV. c. 14. p. 211. cognoscitur. Tempus certo definiri nequit. Quae autem Touttée, novissimus Cyrilli editor, quem secuti sumus, Dissertatione II. de catechesibus S. Cyrilli p. CXXI. ea de re disputavit, prope a vero abesse videntur.

65) Multis authentiam catechesium Cyrillianarum, contra Rivetum maxime, defendit Touttée, laudata Dissert. p. XCIII sqq. et ita qui dem, ut nobis plane satisfaceret. Cui non in promptu est Benedictina operum Cyrilli editio, is Schroeckhium (Christl. Kirchengeschichte, P. XII. p. 375 sqq.) eadem de re disputantem audiat.

τοῖς προφηταῖς, καὶ εἰς ἐν βαπτισμα μετανοίας εἰς ἀφεσιν ἁμαρτιῶν, καὶ εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν ἐκκλησίαν, καὶ εἰς σάρκος ἀνάστασιν, καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον <sup>66)</sup>, ita explicandum sibi sumebat; ut singula fidei capita; secundum ordinem eius. singulis catechesibus persequeretur. Hoc enim symbolum cum ipse fidei regulam habebat tum ab audientibus haberi volebat, quos, ut revererentur ecclesiae auctoritatem, et, sepositis apocryphis, canonicos tantum libros, ecclesiae probatos, legerent et sequerentur; graviter hortabatur <sup>67)</sup>.

Totus igitur erat Cyrillus in dogmatibus ecclesiae sui temporis exponendis et demonstrandis et in explicanda rituum sacrorum ratione. De moribus nusquam praecipit, et raro de fidei capitibus ita dicit, ut ab iis recte agendi causae repetantur. Id unum agit semper, ut, sive consilii initi sive mandati accepti memor, ad recte cognoscenda probandaque fidei capita, cum exposita accurate tum demonstrata subtiliter, audientes ducat. Ac quum viam, cui insistendum esset, paratam haberet, symbolum quippe sequens, nec, quod a nostris fieri solet oratoribus sacris, sententias universas, suapte ingenio excogitatas, exponebat, nec, qui mos erat patrum plurimorum, in pericopas biblicas commentabatur. Recitabantur quidem, quoties verba faceret, pericopae, quas singularum catechesium fronti inscriptas legimus. Eas autem attingebat noster paucis tantum, in uno quippe symbolo exponendo occupatus.

Explicata satis et firmata erat eo, quo vivebat, tempore catholicae ecclesiae fides. Itaque Cyrillus, cum ipse auctoritatem eius reveritus, tum audientes ad communem Christianorum fidem adducturus, non suo indulgebat ingenio, sed ea modo, quae aut symbolorum lege sancita aut plurimorum consensu probata essent, tradebat. Ultra ecclesiam sapere non audebat. Ita in loco de filio Dei et spiritu sancto, quae contra Sabellianos decreta erant, firmiter tenebat. Quamquam enim de filio Dei dicens, fervente disputatione Atha-

66) Ita Toutée dedit hoc symbolum ex ipsis nostri catechesibus congestum; p. 84.

67) Catechesi IV. c. 35 et 36, p. 68—70.

os seu Homousiastas inter et Arianos atque Semiarianis verbis controversis *προσωπον, ὑποστασις* et *ὁμοουβστinebat* (quam ob causam a nonnullis Semiarianismus est); tamen sententia eius tum a Sabellianismo tum ianismo plane abhorret et cum fide Nicaena consentit. enim, filium Dei Deum genitum esse e Deo, ante tem- ab aeterno, eumque dignitatem suam non praemii loco isse, sed sua ipsius natura ab aeterno habere<sup>68</sup>). Sen- eius de spiritu sancto iis quidem, quae post lites cum lonio gestas in synodo oecumenica secunda seu Con- nopolitana prima, a. CCCLXXXI convocata, decreta non plane respondet, fidei vero catholicae ecclesiae sui oris consentanea est. Nam ut naturam vi divina pollen- rebus creatis omnibus longe praestantior, et divini- gloria (*δοξα τῆς θεότητος*) cum Patre et filio honora- coli eum iubet<sup>69</sup>). Pariter locum de *ἐκκλησίᾳ* fi- ei ita exponit, ut eum ecclesiae catholicae sententia ac- te consentiat. Quamquam enim docendi formulas, post Nestorianas et Eutychianas sanctas et usurpatas, ipsum *θεοῦ ὁμοῦν* verbum, frustra apud eum quaesiveris: n, quia Christum et Deum verum et hominem verum eri voluerit, nequit dubitari<sup>70</sup>). Nec modo de persona, um etiam de munere Iesu Christi, singillatimque de redi- ius ad indicium adspectabili, cuius signa in bellorum prae- ium atrocitate, ecclesiae dissidio et magis fratrum odio, gionis christianae per terrarum orbem propagatione, et actione ab vera fide animadvertere sibi videtur<sup>71</sup>), ita et, ut plurimos sui temporis doctores, qui, alieni licet a liasmo, hunc tamen reditum non adeo procul abesse ex- imabant, consentientes habeat. Multa quidem, velut quae fide, cuius tanta sit vis et efficacia, ut fides unius alte- m possit servare<sup>72</sup>), de exorcismis animum purganti-

68) Catech. IV. c. 7. p. 54 sq. Catech. XI. c. 7—11. p. 152—154.

69) Catech. IV. c. 16. p. 59.

70) Exposuit hunc locum Catechesi XII.

71) Catech. XV. c. 5—9. p. 226—228. c. 16. p. 233 sqq.

72) Catech. V. c. 8 sq. p. 76.

bus<sup>73)</sup>, de baptismo, sine quo salus teneri nequeat<sup>74)</sup>, de crucis signo daemones fugante eamque ob causam semper et ubique usurpando.<sup>75)</sup>, de vino et pane in coenae sacrae solemnibus in corpus et sanguinem Iesu Christi mutato<sup>76)</sup>, disputat, symbolorum lege non sancita erant. Omnia autem et singula communi doctorum eius temporis sententiae, antiquitatis auctoritate et plurimorum consensu confirmatae, plane respondent. Ne unum quidem me reperire memini apud nostrum placitum ab hac communi sententia alienum. Cyrilus totus in catholicae sui temporis ecclesiae fide exponenda versabatur.

Quum autem ecclesiae conflictandum esset semper cum Graecis seu Deorum cultoribus, Iudaeis et haereticis: ad accuratam rerum divinarum institutionem omnium, qui ab eius sententia dissidebant, refutatio pertinere videbatur. Quam ob causam defendebat noster contra Graecos *μωαρχίαν*, seu decretum de uno Deo, rerum omnium Domino, eorumque mythologiam passim carpebat. Idem saepius Iudaeos sive erroris sive impietatis arguere, et contra eos, nunc Iesum Messiam, patribus promissum, colendum, nunc evangelistarum de reditu Christi in vitam narrationem veram habendam, nunc mortuorum resurrectionem sperandam esse, demonstrare studebat. Nec modo contra Iudaeos, verum etiam contra Samaritanos disputabat; quod, quoniam eorum rara mentio est apud patres ecclesiae, hoc in loco commemorandum esse putavimus. Monet autem contra eos, dogma de mortuorum resurrectione asserturus, mirum esse, quod, qui Mosis virgam in serpentem mutatam esse et Aaronis virgam excisam et mortuam efloruisse credant, ut in Exodo et in Numeris narratum legitur, fieri posse negent, ut corpora in-

73) Procateches. c. 9. p. 7.

74) Catech. III. c. 10. p. 44. Neque ea nova sunt; quae eadem catechesi c. 4. 5. p. 41 sq. de aquae, elementorum pulcherrimi, praestantia disputat, exinde potissimum cognoscenda, quod aqua constet, quod angeli habitant, coelum, et ex aqua, quam homines habitant, terra emergerit.

75) Catech. IV. c. 14. p. 58.

76) Catech. Mystag. V. c. 7. p. 327.

hominum exanimata denuo vivant<sup>77</sup>). Eosdemque anos alio etiam in loco commemorat, et monet aut *τον Σαμαρειτισμον* non minus quam *τον Ιουδαιισμον*<sup>78</sup>). Quum Samaritani, gens tum temporis et familia nobilis, in Palaestinae confiniis habitarent, et forsitan i eorum ipsis Hierosolymis degerent, contra eos dis- loco et tempori consentaneum erat.

uemadmodum Deorum cultoribus, Iudaeis et Samari- ta Cyrillus, et confirmaturus catholicae ecclesiae sen- s, et muniturus audientes adversus eorum errores, hae- quoque contradicebat. Arianos et Semiarianos, quan- eminimus, nusquam nominatim commemorat, quam- ententia eius de filio Dei, ut supra observavimus, cum caena consentiebat. Fervente disputatione Arianos in- Homousiastas agitata, et Arianis, quibus Constantius tor favebat, multas easque celeberrimas ecclesias te- us, sententia eorum de filio Dei neutiquam totius ec- consensu haeresis iudicabatur. Nihilominus Arianis, ominatim non commemoratis, contradixit. Catechesi indecima formulam: *Θεος ἐκ του μη ὄντος εἰς το εἶναι ον παρηγαγεν*, ab Arianis usurpatam, diserte impro- ); et de aeterna filii generatione (*γεννησις ἀχροτος*), a one multum diversa et probe distinguenda, eadem ca- si ita disputat, ut, eum de Arianis cogitasse, sponte in- tur. Uti Arianam, ita Sabellianam quoque de filio Dei ntiam, dudum ab ecclesia damnatam, diserte improbat, audientes monet, ne, filium cum patre confundentes, in errorem, qui *ὁιονπατρις* (filiopaternalitas) commode di- , incidant. Idem Gnosticos carpit, omnium vero maxi- n Manichaeos invehitur. Enarrat Catechesi quarta Ma- vitam et res gestas, invidiam ei conflaturus, disputat con- um non modo hac, verum etiam sexta et decima quarta chesi, atque audientes ad Manichaeos, stolidissimos omnium

Catech. XVIII. c. 11. 12. p. 290.

Catech. IV. c. 37. p. 70.

c. 14. p. 156.



haereticorum, angue peius fugiendos hortatur: Nunc sententiae eorum de Deo duplici, uno lucis, altero tenebrarum, illud Iehovae effatum (Iesaiæ c. XLV. v. 7.): ego Deus, qui feci lumen et tenebras creavi, opponit<sup>80</sup>); nunc., sententiam eorum de causa peccati, in corpore quaerenda, refutaturus, pone, inquit, ensem prope mortuum, nec caedes patra-bitur, et deducas ad eum foeminas pulcherrimas, nec tamen libidine incendetur<sup>81</sup>). Iterata eorundem haereticorum refutatio, acerba eorum reprehensio, et cohortatio ad eos vi-tandos et aversandos crebro repetita, oratorem, non absen-tes reprehendentem, sed praesentibus contradicentem prodit. Quo latius Manichaei per Orientem sparsi erant, eo magis credibile est, in Palaestinam quoque et in ipsa forsitan Hierosolyma familias eorum irrepsisse.

Ita Cyrillus non modo catholicae ecclesiae sententiam explicabat, verum etiam adversus secus sentientium errores audientes muniebat. Idem porro catechesibus quinque my-stagogicis de ritibus ecclesiae sui temporis sacris ita disse-rebat, ut causas eorum aperiret. Sic catechumenum, Satanae renuntiantem, manu protensa Occidentem versus stare do-cet eam ob causam, quod Occidens locus tenebrarum, Sata-nas autem, cui renunciatur, ἀρχὴν sit σκοτεινὸς καὶ ζοφε-ρος<sup>82</sup>). Ipsam vero renuntiandi formulam: ἀποτάσσομαι σοὶ Σατάνᾳ, καὶ παντὶ τοῖς ἔργοις σου, καὶ παντὶ τῇ πομπῇ σου, καὶ παντὶ τῇ λατρείᾳ σου, ideo recitari ait, ut catechumenus, se peccatum, voluptates impuras quasque, et simulacrorum cul-tum aversaturum esse, polliceatur<sup>83</sup>). Postquam catechume-nus Satanae renuntiaverat, symbolum recitabat ad solem orientem conversus, quod ideo fieri noster dicit, quoniam paradisus ei nunc aperiatur; paradisus vero, e quo Deus Adamum eiecerat, ad Orientem situs fuerat<sup>84</sup>). Similiter catechumenos, baptisterium ingressos, cum in exuti veteris

80) Catech. XI. c. 7. p. 129.

81) Catech. IV. c. 23. p. 63.

82) Catech. mystagog. I. c. 4. p. 307.

83) I. I. c. 4—8. p. 307—309.

84) I. I. c. 9. p. 309.

s signum, tum in Christi, qui nudus in crucein actus et nudus Daemones vicerit, imitationem, tunicam de-  
 , eosdemque ter demergi in aquam et ter emergere  
 ut, Christum tres noctes tresque dies in sepulcro trans-  
 hac re innuatur <sup>85</sup>). Quemadmodum de baptismo, ita  
 ismate, quo uncti donorum Christi et spiritus sancti par-  
 fiant, disputat <sup>86</sup>). Pari modo de sacra coena loquitur,  
 d, quae in ea celebranda agantur, sibi velint, exponit.  
 pus et presbyteri, ait, altare cingentes aqua manus la-  
 qua lotionem, quum manus operis signum (*συμβολον*  
*ως*) sint, opera nostra omni labe seu culpa carere de-  
 innuitur. Deinde clamat diaconus: unus suscipiat al-  
 et osculemur nos invicem, (*ἀλλήλους ἀπολαβετε και*  
*ους ἐσυναΐσμεθα*); quo osculo, animam animae conci-  
 et, iniuriarum oblitam, ei veluti misceri, declaratur. Post-  
 clamat sacerdos: sursum eorda (*ἀνω τας καρδιας*), hac-  
 roce ecclesiam, habemus ad Dominum (*ἐρχομεν προς τον*  
*ν*) respondentem, ad animum in rerum coelestium me-  
 onem erigendum hortatur. Sequitur gratiarum actio,  
 gium, et Dei invocatio, qua eum, ut, misso spiritu san-  
 panem corpus et vinum sanguinem Christi faciat, roga-  
 Denique, perfecto sacrificio spirituali et cultu incruen-  
 ro communi ecclesiarum pace, pro mundi incolumitate,  
 regibus, pro militibus et sociis, pro miseris omnibus, et  
 defunctis pariter atque viventibus preces funduntur <sup>87</sup>).  
 c in medium de ritibus sacris, quorum rationes catechu-  
 is aut potius recens baptizatis aperire consentaneum erat,  
 illis disputat. Nec dubitamus, quin, in nonnullis licet suo  
 alserit ingenio, verae eorum causae apud eum expositae  
 untur.

Ea igitur est rerum divinarum institutio, qua Cyrillus  
 schumenes ad baptismum praeparabat. Totus in edocen-  
 audientibus versabatur, et omnes eius sermones ad id ge-  
 pertinent, quod didacticum appellare licet. Itaque magi-

1) Catech. Mystag. II. c. 2: c. 4. p. 311 sq.

2) Catech. Mystagog. III. c. 1—4. p. 316 sq.

3) Catech. Mystagog. V. c. 2—10. p. 325—328.

stri magis, quam oratoris, personam agebat, sic tamen, ut, cum explicandis apte tum demonstrandis rebus propositis, magistri egregii laudem mereretur.

Omnia plana sunt et aperta; ne in difficillimarum quidam rerum expositione perspicuitatem desiderabis. Nunc comparandis invicem similibus, nunc distinguendis accurate, uno saepe eodemque in loco, apte explicat rerum notiones. Ut unum modo exemplum commemoremus, quae sit filii e patre generatio demonstraturus, monet primum, cum homines pios etiam filios Dei dici, tum hominis quoque mentem verbum generare (*τους γεννᾶ τον λογον*). Idem deinde hominem *θεσει*, adoptione tantum et *κατα χαριν θεου*, Christum vero *φυσει* Dei filium esse, et inter verbum ab hominis mente et verbum a Deo generatum id discriminis locum habere docet, quod *λογος λαληθεις* in aërem diffusus evanescat, Christus autem, seu *λογος γεννηθεις*, non *προφορικος* sit *λογος* sed *ἐνυποστατος* <sup>88)</sup>. Sic rem difficilem accurate satis et perspicue explicat. Idem exemplis, et, quod multum facit ad sententias illustrandas, rebus praesentibus haud raro utitur; ut eo in loco, quo, de homine paucissima, Deo autem omnia cognoscentē audientes moniturus, hunc in modum verba facit: „Largae nuper delapsae sunt imbrium guttae. Numera eas, quae in hanc urbem, numera eas modo, quae in tectum tuum, vel una hora, deciderunt. Non potes eas numerare. De Deo autem dicitur: numeratae ab eo sunt pluviae guttae, per totum terrarum orbem, non modo hoc, sed quovis tempore effusae <sup>89)</sup>.“

Ut in explicandis, ita in demonstrandis confirmandisque rebus propositis recte apteque noster plerumque versatur. Reperiuntur quidem apud eum argumenta futilia non pauca, et multa literarum testimonio perperam adhibita. Sic merum est ingenii lusus, quod Iudaeos, Iesum Christum mare non interveniente ex virgine natum esse negantes, monet, consensaneum fuisse, ut, Eva e solo mare genita, mas quoque

88) Catech. XI. c. 9. 10. p. 152. 153.

89) Catech. VI. c. 4. p. 89.

semina nasceretur<sup>90</sup>). Pariter ab recta ratione aberratum, in dogmate de mortuorum resurrectione demonstrato, cum ad lunae decrementa et incrementa, tum ad factum de Phoenice, ave, e cuius carne putrefacta vermis nascitur, qui denuo in volucrem mutaretur, provocaret<sup>91</sup>). Verum autem sacrarum in sensum alienum traductarum pla quaavis fere pagina obvia sunt. Nihilominus non in rebus propositis demonstrandis apte satis versatum iudicamus. Aptum enim erat et consentaneum, quod a et singula literarum ss. testimoniis confirmaret, cum item semper, ubi id fieri posset, rationes, ab ipsa rerum ra ductas, coniungeret. Literas sacras vero in alienum e sensum traducens, maiorum exemplum et communem ris ecclesiae, quae libros ss. oracula, multiplicem sensum entia, iudicabat, sententiam sequebatur. Quivis scriptor i temporis sententia aestimandus est; quod quoniam mul eglexerunt, patres saepe iniuria reprehensi sunt. Cyrilli o, qua effata literarum ss., ob quamque, vel remotissimam, ilitudinem, ad causam praesentem referebat, quantum ea nostris interpretibus displicere debeat, tamen, proba quippe omnium consensu et commendata laudatissimorum torum exemplo, tempori consentanea ideoque apta satis t. Praeterea subtiliter saepe disputat et facunde, quod po- simum Catechesis octava decima, dogma de mortuorum surrectione exponens, quemvis docere potest, et interdum o veluti ictu ferit adversarium, ut eo in loco, quo matris onii contemptorem: an non ipse natus es ex hominibus niugatis, interrogat<sup>92</sup>). Denique res praesentes comme- orare et digito veluti monstrare non omittit, sed, Hiero- olymis quippe dicens; in montem Golgatha, in quo etiam unc rupes moriente Christo scissae cernantur, in sepulcrum Christi et lapidem ei impositum, in palmam in valle sitam, quae pueris Hosianna clamantibus ramos ministraverit, et in crucis lignum, Hierosolymis servatum, tamquam in monu-

90) Catech. XII. c. 29. p. 178.

91) Catech. XVIII. c. 10. p. 289. c. 8. p. 288.

92) Catech. IV. c. 25. p. 64.

menta rerum christianarum, quae veritatem earum testentur, intueri audientes iubet<sup>93</sup>).

Sive autem explicet res sive demonstret, sermone semper utitur perspicuo et, si non ornato, comto tamen satis et eleganti. Luminibus raro illustrat orationem. Ieiunam tamen et exsanguem eam appellare non licet. At sobria est, a tumore aliena, parco gaudens ornatu, quae magistri magis, quam oratoris, personam agentem decet. Manam diurnam et nocturnam non prodit; neque vero ea eius est aut simplicitas aut negligentia, ut Cyrillum, quod nonnullis visum est, nulla scripta litera dixisse credamus. —

Graecis ab longo inde tempore per Orientem sparsis, plerique coetuum Asiaticorum antistites, coram ecclesia dicentes, lingua illorum, civitatem nata non modo in Asia minori, verum etiam in magna Syriae parte, utebantur. Lingua, quae Syris et in Syriae confiniis habitantibus erat patria, aut in desuetudinem abierat sensim paulatimque multis in locis, aut certe in curia et in ecclesia raro usurpabatur.

Plane tamen ne quarto quidem ad finem vergente saeculo exoleverat. Ut saeculo secundo Bardesanem, ita saeculo quarto Ephraemum habebant Syri, non modo scribentem, verum etiam e suggestu sacro dicentem lingua ipsis vernacula. Ad hunc usque diem, praeter alia multa syriace scripta, tredecim Ephraemi sermones syriaci, Edessae habiti, supersunt. Plurima eius vero graeca hodie leguntur, quae partim mature satis e syriaco in graecum sermonem conversa sunt, partim ab ipso auctore graeco idiomate scripta esse videntur. Multa ipsa superstita e syriaco in graecum sermonem translata esse, Hieronymus et Sozomenus testantur<sup>94</sup>). Omnia vero graeca eius scripta graeca demum facta esse interpretis manu, nemo facile nobis persuadebit. Nam non paucae orationes eius nulla re manum peregrinam produnt, et ita graecae sunt, ut graeco sermone scriptae esse videantur. Itaque

93) Catech. X. c. 19. p. 146 sq. Catech. XIII. c. 4. p. 184. c. 39. p. 202.

94) Hieronymus in Catalogo Vir. Illustr. Cap. CXV., Sozomenus in Hist. Eccles. L. III. c. 16.

emum bilinguem habemus, eumque ab initio syriaco n, posthac vero graeco etiam ore locutum esse arbitrari. Non ignoramus quidem, eum ipsum interpretem committere, quo interveniente cum Basilio, Caesareae in Capadocia episcopo, collocutus sit<sup>95</sup>), eumque a Sozomeno, laudato, *Ἑλληνικῆς παιδείας ἀμωρον* appellari. Nihilomiloneis causis ducti bilinguem eum habemus. Nam sine graecis nec plenam accuratamque, qua instructus erat, christianarum cognitionem sibi comparare, nec, quod fecisse compertum habemus, contra haereticos, graecos, disputare, nec facile inter Graecos inclarescere, nec cum Basilio aliisque Graecis, qui raro linguas peregrinas callebant, familiariter versari poterat. Praeterea scripsit graeca non pauca, quod paulo antea innuimus, non pretis graeci manum, sed auctoris graece docti ingenium laudant. Utaque in ea nos sumus sententia, ut Ephraemum, bi quippe natum, et inter homines syriace loquentes natum, iuvenem syriacas modo, postquam vero in Basiliorumque Graecorum doctorum notitiam venerat, graecoque literas coluisse, et graece dicendi scribendique sibi parasse, existimemus. In eademque sententia Amphilochius, Iconii episcopus, fuit, qui eum a Basilio graece dicendi facultatem accepisse narrat. Quamquam enim homo superstitiosus rem ita tradit, ut miraculum videri beat, eum tamen Ephraemum linguae graecae gnarum habuisse, e narratione eius intelligitur<sup>96</sup>).

Is igitur Syrus, Graecis annumerandus, aut quod ipse graece scripsit, aut quod mature Graecus factus est, nunc monachus inter monachos vivens, nunc Edessae diaconi munere fungens, a medio inde saeculo quarto ad a. CCCLXXXVIII usque floruit, cum ingenio et eloquentia tum morum severitate et tristitia magnam famam et admirationem adeptus. Ad

95) In Encomio in Basilium, p. 292. Tom. II. graec. et lat. ed. Romanae.

96) Vid. Amphilochii libellum de Basilio Magno et S. Ephraemo Syro, editioni Opp. Ephraemi romanae Tom. I. graec. et lat. praemisum, p. XXXVI. Idem tradit anonymus Actorum Ephraemi syriace scriptorum, quae Tom. III. Opp. syr. et lat. leguntur, p. XLVII.

tantam venisse eum narrat Hieronymus claritudinem, ut post lectionem Scripturarum publice in quibusdam ecclesiis eius scripta recitarentur. Alia scripta eius ad literarum s. interpretationem, alia, ut sermones de libero humanae voluntatis arbitrio (qui dissertationum potius aut meditationum nomine ab interprete latino notari debebant), ad fidei capitum et morum praeceptorum expositionem subtiliorem, plurima vero ad id genus, quod asceticum appellatur, pertinent. In iis *μονολογίαι* sunt, preces, apophthegmata, et epistolae paraeneticæ. Maximus tamen est numerus sermonum, qui aut Edessæ coram ecclesia aut in coenobio coram monachis recitati sunt. Nonnullos forsitan non audientibus sed legentibus tantum scripsit. Referendi autem sunt ad orationes sacras e scriptis nostri syriacis Sermones tredecim de nativitate Domini, qui unum veluti corpus efficiunt, et per dies illos tredecim, quibus ecclesia vetus nativitatem et epiphaniam Domini celebrare solebat, habiti esse videntur<sup>97)</sup>. Multo autem maior est sermonum graecorum numerus; ad id enim genus longe plurima nostri scripta graeca, tribus voluminibus comprehensa, pertinent. Praecipui horum sermonum, tomo primo congestorum, ita inscribuntur: Reprehensio sui ipsius et Confessio, de eversione superbiae, sermo asceticus, adversus vitiose viventes, in secundum adventum Domini nostri Iesu Christi, in patres defunctos, de timore animarum. Ex iis autem, quos tomus secundus complectitur, sequentes potissimum commemorandi sunt: Sermones paraenetici ad monachos, sermo in secundum Domini adventum, sermo de communi resurrectione, de poenitentia et de caritate, sermo in adventum Domini et de consummatione saeculi, sermo in pretiosam et vivificam crucem, sermo adversus haereticos, sermo de morbo linguae, encomium in Basilium, sermo in mulierem peccatricem, quae unguento Dominum unxit, encomium in gloriosos martyres, sermo in Abrahamum et Isaacum. Eorum denique sermonum, qui tomo tertio leguntur,

97) Unum ex iis eumque quantum in vernaculam linguam conversum de dit Augusti in libro: Denkwürdigkeiten aus der christl. Archäologie, Vol. I. p. 251. sqq.

se habant: Sermo de caritate, sermo asceticus, servina gratia, de poenitentia et patientia, sermo de consummatione huius saeculi, sermo de adventu Dolicio et resurrectione, sermo de passione Salvatoris, in in martyres, encomium in Petrum, Paulum et apostolos, sermo in eos, qui in Christo obdormierunt, o de secundo adventu Domini et iudicio: Pauci pateris, tot reliquerunt orationes sacras, quot Ephrae-entur.

ec mirum est, multos admodum nostri sermones sersse. Etenim Ephraemus ita dicebat de rebus divinis, posset non audientium animos vehementer movere; mmendabat pietatem, morumque severitatem, quam vellesia admirabatur; et, quantumvis reprehendendus sit os ingenii lusus, tumorem nimiamque orationis redunm, ingeniosus tamen erat, grandiloquus, copiosus; quoepius cum in poëseos confinia evagabatur, tum ingeorientalium scriptorum, prödebat rationemque eorum batur, eo magis saeculo, a domesticis ad peregrina et plicitate ad ornatum arte quaesitum converso, placere eat.

Quam Cyrillus, fidei capita plene accurateque tradituustinuerat, magistri rerum divinarum subtilis personam, noster non agebat. Proponebat fidei capita, non expliit, enarrabat ea ut res aut gestas aut gerendas, neque vet sententias demonstrabat, eamque ob causam raro adlum philosophabatur. Non docere sed movere volebat autium animos, ut nunc in mysteriorum divinarum admiratnem raperentur, nunc iudicii futuri et poenarum infernann metu percellerentur, nunc in laetam sempiternae feliciss spem erigerentur, nunc ad animi lenitatem morumque nsuetudinem componerentur. Veluti in sermonibus de natitate Domini id omnium maxime agit, ut, quam admirantum stupendumque sit mysterium Dei ex virgine nati, auentes moneantur. In huius enim rei admirationem eos raturus, hunc in modum Christum compellat: „Quam mitis s, Puer, quam vehemens iudiciorum tuorum vis omnipotens et ineluctabilis, suavis et dulcis est amor tuus, quis tibi



obsistet? In sublimi habitat pater tuus; tua mater humi iacet, undenam tui notitiam quis capiat? Si quis terrenus homo tuam disquirat naturam ab humanis remotam sensibus, haec supereminet coelo in magnum divinitatis retrusa sinum. Si rursus quispiam corpus cognoscere cupiat oculis expositum, en humi iacet, teque ab angusto Mariae gremio praebet adspectabilem. Errat incertus animus, neque sibi constat mens, tuas, o Dives, rationes supputans. Cum tuum conspectum petimus, hominem videmus, visures nos Deum sperantes; si hominem videre velimus, inde statim in oculos incurrit, hebetatque aciem coruscans divinitatis splendor<sup>98)</sup>. “Eodem consilio, quae paulo antea eodem in loco leguntur, dicta sunt. „Prodigium est mater tua, ita alloquitur Christum<sup>99)</sup>, suscepit dominum, servum fecit, suscepit disertum, mutum reddidit, suscepit tonantem, vocem admisit, suscepit provisorem sospitatoremq; universi, mutavit in agnum, et balantem enixa est; ordinem rerum venter pervertit matris tuae, qui componis et ordinas universa; hunc ingressus dives, egenus inde existiisti; subiisti excoelus, humilis prodiisti; intrasti luce ipsa clarior, obscurus egressus es sic, ut nulla in habitu dignitas; in forma nulla auctoritas appareret. Impavidas, qui timorem nec capis, ex utero matris hausisti, posse timere; inde famem didicisti, qui pastum cunctis viventibus praebes; qui aperis fluentia sitientibus; inde sitire coepisti; ab omnibus rebus nudus atque vacuus indidem existiisti, qui vestis et ornas universa.“ Admiratione, stupore impleri debent auditores, mysterium Dei ex virgine nati meditantentes. Simili modo terret audientes, eorumque animos poenarum, improbis propositarum, metu percellit, ut ad meliorem frugem redire decernant atque ad Dominum convertantur. Eam ob causam nuntiat quam saepissime tremendum Christi adventum (*ἐλευσιν χειρὸς φοβερὰν*) eumque inopinatum, et iudicis, mortuos omnes in vitam revocatos coram suo tribunali cogentis, maiestatem, poenarum, improbis de

98) Sermones de nativitate Domini. Serm. IX, p. 425. Tom. II. sy et lat.

99) l. l. p. 424.

cernendam, atrocitatem, opsumque damnatorum eiulatum oculis auribusque suorum admovet. Ea de re crebro admodum loquitur, modo exponens eam integris sermonibus, modo miscens aut recte vivendi praeceptis aut cohortationibus ad agendam poenitentiam. Neque modo terrere novit hominum unimos, verum etiam confirmare, erigere atque ad lenitatem et mansuetudinem componere. Quae enim nunc de angelis, qui plaudant recte facientibus, nunc de sanctis, qui hominum iussam apud Deum agant, nunc de Christo, qui medici inter sanctos egrotantes animo, nunc de anima, quae, Deo iuncta, coelesti lumine fruatur, nunc de felicitate, quae in sedes coelestes elatos transeat, innotat magis et effatur, quam docet et disputat: ea omnia ad confirmandos vacillantes, erigendos epressos, atque exhilarandos moerentes facere debebant. Innum maxime ea proponere solebat, quae fortius ferirent idientes. Eundem vero leniter quoque ens tetigisse et mitigare potuisse hominum animos suo sermone, docere placet eius loci exemplo, quo Domini adventum aptissime ad mores refert, hunc in modum verba faciens: „Nox adest, quae Universo pacem et tranquillitatem reddit, quam ob rem aegre stinet iracundia tumidum et horrentem minis. Hanc obtinet noctem Suavis, saevitiem quisque deponat et acerbitem; stinet Humilis, superbiam comprimat unusquisque et supercilium submittat; diluxit dies clementiae, nemo sibi fas persequatur iniurias; adest dies laetitiae, nemo fiat alii causa doloris et luctus. Dies est dulcissimus, fraenanda et ferocia; dies innubis est et serenus, compestenda est perurbatrix pacis iracundia. Die, quo Deus ad peccatores se desit, pudeat iustum, se super peccatorem efferre. Die, quo Dominus ad servos descendit, non pudeat herum, cate simili, ad famulos suos se submittere. Die, quo dives nobis egenus factus est, non erubescant divites, cum egenus propriam communicare mensam. Hodie, quod non polavimus donum, ultro oblatum est; an aequum non sit, fratribus clamantibus et rogantibus eleemosynas non negare? Die, qui coeli ianuam nostris orationibus reseravit, fasne, occludere fores petentibus iniuriarum oblivionem aut mirarum levamentum? Ille naturae Dominus praeter pro-

priam naturam se mutavit; quid? nam nobis arduum videatur, voluntatem nostram mutare vitio depravatam? 100)“

Conveniunt quidem omnia Ephraemi effata cum publica ecclesiae fide; quae ipse proponit fidei capita, eadem omnes eius temporis patres tradiderunt. At non omnes nuntios magis et interpretes, quam magistros, rerum divinarum egerunt, oculis hominum eas admovent, et, quae animos movent et feriunt, sermone gravi exposuerunt. Alii docendo et demonstrando de rerum traditarum veritate audientibus persuadere, alii aut proponendis magnis et sublimibus aut annuntiandis rebus sive laetis sive tristibus animos eorum afficere maluerunt. Ephraemus ex eorum erat numero, qui *παιρητικως*, non *δογματικως*, res divinas exposuerunt.

Quemadmodum fidei capita, ita morum praecepta ab eo tradita communi ecclesiae veteris sententiae plane consentanea erant. Omnes illius temporis Christiani *τους αποτακτικους*, i. e. eos, qui saeculo renuntiaverant, admirabantur, hisque *τους βιωτικους*, homines saeculares, postponebant, et in *τους μοναζοντας* tamquam in exempla pietatis et virtutis intuebantur. Multi tamen patres non solis monachis, sed iis etiam Christianis, qui aut res publicas gerere aut familiae bene sapienterque praeesse cuperent, praecepta dabant. Ephraemus vero totus erat aut in monachis, coram quibus bene multi sermonum eius habiti sunt, cohortandis et confirmandis, aut in ea laudanda commendandaque morum severitate, quam monachi sectabantur. Crebro laudibus extollit et beatos praedicat eos, qui *τον αιωνα τον ματαιον* deseruerint, ex hac vite migraverint, et mundum eiusque gloriam tamquam *σκηνη καταλειμμενην* contemplantur. Crebro monet monachos, ut a *τω πονηρω*, qui ipsis, ut gregi lupus, quotidie insidietur, sibi caveant. Crebro hortatur eos, ut silentium (*σιωπη*) servent precibus, hymnis et literarum s. Sectioni (*προσευχη, ψαλμοι, δια, αναγνωσις των θειων γραφων*) continuo vacent, et operam manu faciendum (*εργοχειρον*) strenue faciant. Idem istud *παν θελημα σου αποκοψον*, tuam ipsius plane exue voluntatem

100) Sermones de nativitate Domini, Serm. I. p. 402.

tem, saepe urget, suosque ad agendam poenitentiam (κατανύξις, compunctio) invitat. Omnium vero maxime την ταπεινοφροσύνην (quam non modestiam, sed humilitatem, interpretari debes) commendat, cuius exemplum eo maxime audientibus praeire studet, quod semet ipsum quorumvis peccatorum accusat, et fratres, ut causam suam apud Deum agant eiusque misericordiam implorent, enixe rogat<sup>101</sup>). Quam vetus ecclesia laudabat et admirabatur morum tristitiam et pietatem, despicientem res humanas fugientemque commercium hominum, eam unam Ephraemus cum sermone tum exemplo commendabat<sup>102</sup>).

Neque tamen eam tantum ob causam laudatus est, quod es ab eo traditae communi ecclesiae veteris sententiae contentaneae erant. Ingenio quoque et virtutis famam suam et existimationem debebat. Erat enim utique orator ingeniosus, randiloquus, et copiosus, quamquam negari nequit; sermonem eius saepe in vanos ingenii lusus abire, tumere et inflari, imiaque redundantia laborare.

Ingeniosos eos appellamus homines, qui, quae aliis non facile in mentem veniunt, excogitant, comparant invicem, quae longe remota esse videntur, apte sibi opponunt contraria, unque ob causam sententiis novis, acute dictis, antithesis atque imaginibus abundant. Talis in Ephraemo fuit ingenii sagacitas et ubertas; quod iis potissimum ex locis in-

11) Sermone, qui Reprehensio sui ipsius atque Confessio inscribitur (Tom. I. p. 18. sqq.) „Vae mihi, inquit, quam dammandus ego sum, in quanto dedecore iaceo. Quod in me latet, non idem est, quod apparet. Dum de pudicitia dissero, lasciviam meditor; dum de cupiditatibus coercendis verba facio, diu noctaque turpium voluptatum cogitatio animum meum subit. Quam ego habebam excusationem? Vae, quod mihi propositum est iudicium! Profecto specie tantum pietatis amictus sum. Qua fronte ad Deum Dominum, occulta animi mei cognoscentem, accedam? Tantis malis obnoxius preces faciens coram eo metuo, ne ignis e coelis delabatur meque devoret.“ Similia Sermone de adventu Domini, p. 222. tom. II. et Sermone ad correctionem eorum, qui vitiose vivunt, p. 111. tom. I. leguntur.

2) Gregorius Nyssenus (Vita atque Encomium s. patris Ephraemi Syri, Tom. III. p. 602. ed. Paris.) mores eius tristes hunc in modum describit: ὡς γὰρ πᾶσιν ἀνθρώποις συμφύτον το ἀναπνεῖν καὶ ἀεινεργουμένον, οὕτως Ἐφραίμ το δακρυρροεῖν. Πῃ μὲν τα κοινὰ πῃ δὲ τα ἰδιὰ ἀποκλειόμενος ἀτοπήματα.

telligitur, ubi aut similia, ea maxime, quae toto coelo diversa esse videntur, invicem comparat, aut contraria, ea maxime, quorum repugnantia non statim in oculos incurrit, e regione sibi opponit. Ingeniosa habenda est e. gr. comparatio inter ipsum Iesum Christum eiusque diem natalem, hunc in modum exposita: „Dies tua tibi similis est, homines amat, idcirco ad ipsos continuata temporum serie traducitur et cum singulis redit annis; dies est, quae cum senibus consenuit et occidit, et de novo cum parvulis renovatur et oritur; dies, quae sua se caritate instaurat, nostra nos senectute exuit. Quae nos olim invisit, transiit et abiit, eadem pro sua benignitate iterum nos revisit; novit enim, naturam humanam ipsius praesentia carere non posse; tibi usquequaque similis perditum genus nostrum quaerit. Mundus a suo fonte abesse non sustinet; ideo, ut te, Domine, sic diem natalem tuum universus orbis sitit. Dies est, quae omnibus tempestatibus imperitat; diei nempe tuae imperium idem est, quod tuum, praeterita et futura continens saecula; una est, se tamen in plures propagat et multiplicat, tuam nempe affectat similitudinem<sup>103)</sup>“. Comparatio Christi porro et regni divini cum margarita pretiosa, in ipsis quippe Domini sermonibus obvia, a multis patribus usurpata est. Noster autem, margaritam difficile reperiri, non ad manducandum proponi, sed ornare gerentes iisque splendorem et dignitatem conciliare, non premere pondere, neque ab inopibus, sed a divitibus geri, monens, et Christum eiusque regnum, quod et ipsum difficile inveniat, non ad famem et sitim exstinguendam, sed ad dignitatem et honorem homini conciliandum pertineat, non premat sui participes, et ab iis modo, qui cognitione et virtute divites sint, teneatur, cum margarita comparans<sup>104)</sup>; ita hanc imaginem exornat, ut ingenii acumen et solertiam prodatur. Frequens est Ephraemus imaginibus aut novis aut certe novo modo exornatis, iisdemque magnam partem idoneis. Novum enim est atque aptum, quod nunc monachum labentem ei similem pronuntiat, qui non in mari, sed in ipso portu

103) Sermones de nativitate Domini, Serm. III, p. 406.

104) Adversus Haereticos, Tom. II. graec. et lat. p. 261.\*

sua naufragium faciat, nunc crucem cum arbore, terrarum orbe posita, eademque, plantata licet in monte, vitae racemum producente comparat, nunc res Christi filios tenebrarum appellat, noctu egressem, qui omnes uno momento exurere potuisset, commendum<sup>105</sup>). Quomodo similia invicem comparaepe contraria apte sibi opponit, ut eo in loco, quo is hunc in modum compellat: *χωρεῖτε οἱ πηραν μη αἱ πληθυντοῦ ποταμοῦ τῆν οἰκουμένην πληρωσαντες· οἷς ἁβδος περιετῆ καὶ πανταχοθεν τοὺς λυκοὺς ἐδιώξατε· ἦν δεσπερος χιτων, ἄλλα βασιλεὺς παρ' ὕμων ἐνεδυνθῆ· οὐκ ἦν ὑποδηματὰ διπλὰ, ἄλλα τῆν γῆν μεν τοῖς δρο- λυσσασκε· οἷς οὐκ ἦν ἀργυρος ἐν τῇ ζώνῃ οὐδε χρυσὸν βαλαντίων, ἄλλα πολλὰ μεν ἐκ τῆς πηγῆς τοῖς χωλοῖς τε<sup>106</sup>)*. Antitheses eiusmodi crebrae, imagines innu- gnomae praeterea non paucae, nonnullae quoque pa- orationem nostrā distinguunt et ingenii eius uberta- sagacitatem testantur.

Quod vero evenire solet saepe hominibus ingeniosis, ut, ipsis placentes atque indulgentes, venentur similia et inanem aut similitudinis aut dissimilitudinis speciem t, et ingenii magis demonstrandū quam rerum illustran- et exornandarum causa antitheses atque imagines fre- mt, idem Ephraemo evenit. Saepe abripi sese passus vanos ingenii lusus. Memorabile exemplum locus su- udatus praebeet, quo comparationem inter Christum et ritam, apte satis inchoatam, ita persequitur, ut in me- usum abeat. Margarita, inquit, non contharum connu- sed fulguris et aquae commistione nascitur. Sic Chri- spiritus sancto et ex Mariae massa, absque libidine, na- st. Margarita re vera (ἐν ἀμοιβῇ) nascitur, alium ve- pidem non gignit; sic non alius est Christus praeter , quem Pater genuit et Maria peperit. Duplices naturae

Paracensis ad monachos, Paracen. XLII. p. 156. Tom. II. graec. et lat. — Sermo in pretiosam et vivificam crucem, p. 249. l. I. — Sermo de passione Salvatoris, Tom. III. graec. et lat. p. 244. — Encomium in Petrum et Paulum, etc. p. 463. Tom. III. graec. et lat.

particeps est margarita; qua re Christum, Dei *λογος* et hominem ex Maria natum, duplicem habere naturam innuitur<sup>107</sup>). Simili modo comparat saepe invicem, quae non componi debebant, eamque ob causam imaginibus parum aptis utitur. E. gr. Basilium, magistrum et amicum, arietem appellat pulchra pelle indutum et cornubus rationalibus et divinitus loquentibus instructum, et plectrum beryllium citharae mysticae, quod angelorum chorum delectet; Apostolos cepisse ait pisces, quos rex coenans in coelis in deliciis habeat; Christum uvam dicit, quae expressa liquore suo salutis nostrae calicem impleverit<sup>108</sup>). Ut similitudines, ita antitheses bene multae oratorem ludentem saepe suoque indulgentem ingenio produnt; ex quarum antithesium parum aptarum numero ea est, qua Christus is describitur, qui silentio suo causam nostram peroraverit, somno suo homines, funesto sopore mersos, excitaverit, suoque morbo languentes relevaverit<sup>109</sup>). Quid quod integri Ephraemi sermones meri lusus ingenii iudicandi sunt. Merus ingenii lusus is est sermo, quo, de annis triginta, quos Christus his in terris vixit, verba faciens, res singulas, singulos annos laudantes, ita commemorat, ut primum annum a Cherubis, secundum a Seraphis, tertium a Michaelis agminibus, quartum a terra, quintum a sole, sextum ab aëre, septimum a nubibus et ventis, reliquos ab aliis rebus creatis celebrari dicat<sup>110</sup>). Merus ingenii lusus ea quoque est paraenesis, qua morum praecepta, ad ordinem alphabeticeam revocata, proponit<sup>111</sup>); ludit enim, qui artem affectat.

Homines ingeniosi subtiles esse solent et arguti, raro vero in sublimia surgunt et ore grandi loquuntur. Ephraemus autem, ut sagax erat et ingeniosus, ita animum gerebat in sublimia erectum, et intimo pectore movebatur, eamque ol

107) *Adversus Haereticos*, p. 263.

108) *Encomium in Basilium*, p. 289. 290. — *Encomium in Petrum et Paulum*, p. 463. — *Sermones de nativitate Domini*, *Serm. II.* p. 404.

109) *Sermones de nativitate Christi*, *Serm. II.* p. 405.

110) *Est Serm. XIII.* ex iis, quos de nativitate Christi habuit, p. 432 sqq.

111) *Legitur tom. II. graec. et lat. p. 356.*

sermone utebatur, qui et ipse moveret audientes et  
 ia raperet. Itaque iis annumerandus est oratori-  
 s grandiloquos appellare licet. Ore enim grandi lo-  
 , dum res divinas vividis coloribus ita pingebat, ut  
 is cernere tibi videaris; nunc gloriosum Domini ad-  
 eiusque nuntiam, crucem, sole splendidiorem, in coe-  
 piciendam; nunc Angelorum et Sanctorum, Dei lau-  
 entium, chorum; nunc Daemionum, luporum rapacium  
 monachorum cellas obeuntium et ianuam apertam  
 tium, insultus; nunc Christum, Inferni voracis ven-  
 ταμφαγον του εδου γαστερα) crucis armatura fran-  
<sup>112</sup>). Ore grandi loquebatur, dum imagines a rebus  
 et sublimibus ductas usurpabat, ut iis in locis, in qui-  
 scussqres Christi filios tenebrarum, ad mundi solem  
 ehendendum egressos, appellabat, et fratres, sacris  
 nis adventus Domini memoriam celebrantes, siderum  
 nam imitari, et noctem, tenebrarum expertem, somno  
 vacuam exigere, iubebat <sup>113</sup>). Grandi ore loquebatur,  
 istud: οἱμοι, οἱμοι, vae, vae, aut in istud: μακαριος,  
 ille, saepe erumpebat, et crebris apostrophis ad Deum,  
 um, Angelos, Sanctos, atque audientes convertebatur.  
 nam humi serpit Ephraemus, sursum evolat semper, et,  
 endit, rapit secum audientes. Admirationem nunc iis  
 et stuporem, nunc spem et laetitiam, omnium maxi-  
 ero metum et tremorem, ut eo in loco, quo; de rebus  
 is dicens, οἱμοι, οἱμοι, exclamat, οἱα φοβερα τυγχανει  
 α του θανατου, οτε χωριζεται η ψυχη απο του σωμα-  
 Τότε οὐ πατηρ συνοδευει νίψ, οὐ μητηρ θνγατρι, οὐ  
 άνδρι, οὐκ αδελφος αδελφω, εἰ μη ἑκαστου αἱ πραξεις,  
 ; ἃ ἐπραξεν, εἴτε αγαθον εἴτε φανλον <sup>114</sup>).

Quemadmodum in moribus, sic in arte vitia contigua  
 virtutibus. Oratio grandis tumescit facile et inflatur,  
 maxime, quod cum res tum affectus ultra modum augen-  
 In hoc vitium Ephraemus, frequentans hyperbolas, quae

) Sermo in pretiosam et vivificam crucem, Tom II. p. 249.

) Sermones de nativitate Christi, Sermon. I. p. 401.

) Paraenes, XLI. p. 151 sq. tom II.



laudare vellet, plenis buccis praedicans, atque ita lamentans et exsultans, ut simulare videretur affectum, saepenumero incidit. Quis non tumorem reprehendat eo in loco, quo, martyres loquentes inducens, eos Praefectis acclamasse dicit: „ignis vester frigidus est, tormenta vestra non torquent, percussores vestri imbecilles, et gladii vestri ligna marcida sunt“<sup>115</sup>). Pariter encomium, quo crucem ornat, hunc in modum verba faciens: Οὗτος (ὁ σταυρος) τῶν εἰδώλων τὴν πλάνην κατηργήσεν, οὗτος τὴν οἰκουμένην πᾶσαν ἐφώτισεν, οὗτος τὸ σκοτὸς ἠφάνισεν, καὶ τὸ φῶς ἐπαγγαγῆν. Οὗτος τὰ ἔθνη συναγων ἀπο θυμῶν, καὶ βορρα, καὶ θαλασσης, καὶ ἕως, εἰς μίαν ἐκκλησίαν, καὶ πίστιν, καὶ ἐν βαπτισμα, ἐν ἀγάπῃ συνεδησεν. Ὡ ποιοὺν στομα ἡ ποταπὴ γλῶσσα ἐγκωμιάσει ἀξίως τὸ ἀκαταμάχητον τῶν ὁρθοδόξων τείχος, τὸ νικηφορὸν ὄπλον τοῦ μεγάλου βασιλεως Χριστοῦ. Σταυρὸς νεκρῶν ἀναστασις, σταυρὸς Χριστιανῶν ἐλπίς, σταυρὸς πτωχῶν βακτηρία, σταυρὸς πενητῶν παραμυθία, σταυρὸς πλουσιῶν χαλινός, ὑπερηφανῶν καθαιρέσις, σταυρὸς τροπαιὸν κατὰ δαιμονίων, νεῶν παιδαγωγός, σταυρὸς ἐμπορῶν ἐμπορία, ἀπελπισμένων ἐλπίς, πλεοντῶν κυβερνήσις, σταυρὸς χειμαζομένῳ λιμῇ, πολεμουμένων τείχος, σταυρὸς πατρὸς ὁρφανῶν, δικαίου συμβούλος, σταυρὸς θλιβομένων παρακλησις, νηπιῶν φυλαξὶς ἀνδρῶν κεφαλὴ, πρεσβυτέρων στεφανός, σταυρὸς φῶς τῶν ἐσχοτεῖ καθήμενων, σταυρὸς βασιλεῶν μεγαλοπρεπεία, βαρβάρων φιλοσοφία, σταυρὸς δούλων ἐλευθερία, ἀπαιδευτῶν σοφία, σταυρὸς προφητῶν κρηγμα, ἀποστόλων συνδρομός, μαρτυρῶν κανχημα, σταυρὸς παρθένων σωφροσύνη, ἱερῶν χάρις, σταυρὸς ἐκκλησίας θεμελίος, οἰκουμένης ἀσφαλεία, σταυρὸς νεῶν εἰδώλων καθαιρέσις, Ἰουδαίων σκανδαλόν, σταυρὸς ἐθνικῶν δυνάμεις, νοσηντῶν ἰατρός, σταυρὸς λεπρῶν καθάρσις, παραλυτικῶν ἀνορθώσις, σταυρὸς πεινόντων ἄρτος, διψῶντων πηγή, σταυρὸς μονάζοντων θάρσος, γυμναζουμένων σκεπή“<sup>116</sup>). hoc, inquam, encomium oratorem prodit exaggerantem

115) Encomium in gloriosos Martyres, p. 307. tom. II. graec. et lat.

116) Sermo de charitate et eleemosyna, p. 249. tom. II. Similia multa obvia sunt apud nostrum, e. g. Paraenes. XXXVI. tom. II. p. 1 et Encom. in Apost. tom. III. p. 462 sqq.

et veluti tintinnabula pulsantem. Peccat, qui res ultra modum auget; magis autem is reprehendendus est, qui ita loquitur, ut, quoniam nimius est sive in lamentando sive in exsultando, affectus simulare videatur. Hanc quoque noster culpam contraxit, ut eius loci exemplo docetur, quo, de re-ditu Christi loquens, haec in verba erumpit: „ταῦτα ἐνθυμουμενος, φοβῶ συνεχονται μου τὰ μέλη, καὶ παραλελυμαί παντοθεν, οἱ ὀφθαλμοὶ μου δακρυνοῦσιν, ἡ φωνὴ μου ἐκλείπει, χεῖλη μου πεπηγασιν (comprimuntur labia), ἡ γλῶσσα μου φριττεῖ, καὶ οἱ λογισμοὶ σῶπην μελετωσιν<sup>117</sup>). —

Orator ingeniosus et grandiloquus idem esse solet copiosus. Grandis enim non esse potest oratio sine rerum et verborum, torrentis instar profluentium, copia, nec parcum facile is adhibebit ornatum, qui pro ingenii ubertate sententiis atque imaginibus abundat. Itaque mirum esse non potest, Ephraemum, ingeniosum illum et grandiloquum, eundem, variantem quippe orationem multis modis, amplificantem, exornantem et expedita quadam et profluente loquendi celeritate utentem, rerum et verborum copia commendari. De rebus iisdem saepius dicens eadem tamen non recoquit, nodo hanc modo illam in argumentando viam ingreditur, propriis tropica et grandibus acute dicta miscet, atque exclamationibus crebris, interrogationibus et apostrophis utens non unum semper orationis tenorem servat. Sio variare novit orationem. Pariter amplificat eam semper, nunc similis invicem comparandis, nunc contrariis sibi opponendis, nunc exemplis commemorandis, eamque frequentibus troporum luminibus exornat. Neque unquam desunt ei verba, sed oratio eius currit et vestiti impetu concitatiore effunditur.

Quod autem divitibus accidere solet, ut, aut indulgentis sibi, aut domus magnificentia et epularum sumtu gloriosum captantes, in luxuriam vertantur, idem ingenio abundans haud raro evenit. Ingenii ubertas gignit saepe orationis luxuriam, eiusque copia in nimiam facile abit redundantiam. Difficile est, opibus, difficilius forsitan, ingenii facultate

7) Sermo in secundum adventum Domini, tom. II. p. 192.

semper modeste uti, atque in rebus exornandis modum instum servare. Ephraemus, saeculo vivens, quod orationis luxurie delectabatur, inani saepe sumtu copias suas profudit. Nimis frequentavit imagines, tres pluresve easque audaces et longe arcessitas, ubi una sufficiebat, crebro usurpans. Nimis exornavit saepe et imagines et antitheses. Idem amplificavit orationem ultra modum exemplis undique congerendis, ut (quem unum ex innumeris commemorare placet) eo in loco, quo Basilium cum omnibus Sanctis comparat, compellans eum hunc in modum: ὦ πιστε Βασιλειε, ὡς Ἀβὲλ προσεδέχθη, ὡς Νῶε διεσωθῆς, ὡς Ἀβραὰμ φίλος Θεοῦ ἐκλήθη, ὡς Ἰσαὰκ θυσία τῷ Θεῷ προσήνεχθη, ὡς Ἰακώβ πειρασμούς γενναίως ὑπέμεινας, καὶ καθὼς Ἰωσήφ μεγαλῶς ἐδόξασθη, ὡς Μωϋσῆς τὸν δευτέρον Φαραῶ ἐβυθίσας τῇ ῥαβδῷ τοῦ σταυροῦ, θάλασσαν παθῶν τεμῶν, ὡς Ἀαρὼν κυρίον ἀρχιερεὺς ἀνεδείχθη,\* ὡς ὁ Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυη τοῦς ἐχθροὺς ἐτροπώσῃ, ὡς Φινεὲς ζηλωσας χάριτος ἡξιώθη, ὡς Ἡσαΐας πυρὶ νοητῷ ἐκαθαρίσθη, ὡς Ἰεζεκιὴλ τὸν ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ καθημένον ἐθεωρήσας, ὡς Δανιὴλ στομάτα λεοντῶν ἐφιμώσας, καὶ ὡς περ οἱ τρεῖς παῖδες τῶν ἐναντιῶν τὴν φλογα καλῶς κατέπατησας, ὡς Πέτρος ἐκήρυξας, ὡς Πάυλος ἐδίδαξας, ὡς Θωμᾶς τὸν παθόντα Θεὸν ὡμολόγησας, ὡς Ματθαῖος καὶ Μάρκος καὶ Λουκᾶς καὶ Ἰωάννης σὺν ἐθεολόγησας, καὶ ὡς οἱ Ἀποστολοὶ ἀνόμους ἐδίδαξας, ἀσεβεῖς ἐπεστρεψας, Θεῷ εὐηρεστήσας<sup>118</sup>). Est quoque in locis Ephraemi non paucis inani verborum turba, quae strepitum magis quam concentum faciunt, et non animos, sed aures modo, audientium afficiunt.

Causae vero cum virtutum, tum vitiorum Ephraem praecipuae in eo quaerendae sunt, quod poetico ingenio natura instructus erat, atque Orientem patriam habebat.

Quemadmodum orator, ita poeta inclaruit; tradit enim Sozomenus, hymnos ab eo, Bardesanis et Harmonii, primorum in Syria hymnologorum, imitatore, compositos in agendis sacrorum solemnibus a Syris usurpari<sup>119</sup>). Poetic

118) Encomium in Magnum Basilium, p. 296. tom. II.

119) H. E. L. III. c. 16. Augustus Hahn in libello: Bardesanes gnostici Syrorum primus hymnologus, Lips. 1819. p. 32 sqq. nonnulla Ephraemi

erat ingenio, eamque ob causam ita oratoris par-  
ut in poëseos confinia haud raro evagaretur. Poë-  
more tropos audaces, quorum exempla supra dedi-  
quentavit. Poëtarum more res gestas exornavit, ut  
nem de peccatrice, Christi pedes ungente, quam in  
traduxit. Describit enim hanc foeminam ut *étai-*  
ecam, pulchram et delicatam, suisque artibus ama-  
tientem; sistit eam, nuntio de Domini adventu ac-  
erculsam, atque accessum ad eum meditantem; enar-  
cum pharmacopolo, qui quaerere eam amasii regii  
unguentum pretiosum existimaverit, colloquium, at-  
os eius sermones, quibus Christum ut Deum, humana  
indutum, salutaverit et peccatorum veniam ab eo pe-  
exponit <sup>120</sup>). Poëtarum eorumque dramaticorum more  
as loquentes inducit. Sic Mariam, Christum enixam,  
voces erupisse dicit: „Eccui acceptum referam, quod  
erim simplicem et multiplicem, parvum et magnum,  
hic totum et ubique totum? Quo die Gabriel ad hu-  
tem meam venit, ex ancilla dominam fecit, et, quae  
divinitatis tuae famula, repente mater evasi humani-  
tuae, Domine et fili; ancilla, extemplo facta sum re-  
lia; tu me fecisti, qui es filius regis. Inter omnes Da-  
posterios elegisti puellam humilem, terraeque filiam  
invenisti, qui es coelestis. Papae quid video! Video  
item mundo antiquiorem, coelo suspensum tenet ocu-  
, clausum os; eius tamen silentium, ut apparet, cum  
sermo est. Nemo tamen vidit uspiam parvulum sic  
cia circumspicientem; adspectus iste indicat, hunc esse,  
us providentia mundus administratur, et superum infe-  
nque rebus consulitur; talem enim habere decet oculum,  
i imperat et cuncta gubernat. Quorsum igitur tibi fontes  
tis aperiā, qui rerum fons es et caput, aut quorsum  
i cibum porrigam, cuius mensa mundo alimenta ministrat,

mi scripta, rhetorica adhuc habita, ad hymnos retulit et de metro  
eorum ingeniose disputavit. Verane an falsa eius sit sententia, viri  
literarum syriacarum gnari iudicent.

120) Sermo in mulierem peccatricem, p. 297 — 306. tom. II.

aut quo pacto attingam fascias circumfuso te lumine amictum involventes? Praeterea, quo te appellem nomine, non video, fili viventis; nec enim ausim, vocare te filium Iosephi, horret ad vocem auris, nec vero sanguis eius es. At nec tutum mihi, eius, cui sum desponsata, nomen supprimere. Quare, licet unus tuus sit pater, parentes tibi deinde plures adsciscam. Et sane nec decies millies nomina te explicant, ex quo filius Dei etiam hominis factus es filius, filius Iosephi, filius Davidis et Dominus Mariae. Iam quis fecit elinguem dominum linguarum? Quin ergo, Sancte, non loqueris pro matre, postquam maligni homines quidam mihi ex tuo purissimo conceptu struxere calumniam? quin obrectatoribus ostentum opponis, unde cognoscant tuae conceptionis auctorem? Tui causa, qui omnes amas, in odium multorum incidi; infestor et exagitor, quod conceperim et pepererim reparatorem mundo, Adae consolatorem ob redditam paradisi clavem. Ecce autem turbatur insurgitque mare, et matrem tuam petit, ut olim Ionam. Eccum Herodes, saevus fluctus, suffocare molitur matris dominum suae. Mihi tamen sedet animo fixum, extorrem tecum errare; certa quippe ubique, te duce, paratur salus<sup>121</sup>). Sic Mariam locutam esse fingit. Nec praeterita modo, verum etiam futura oculis auribusque suorum admovet, ut eo in loco, quo damnatos Christi sententia in scenam producit, hunc in modum lamentantes atque eiulantes: „Ὡ πόσον καιρὸν ἀπολεσαμεν ἐν ἀμελείᾳ; ὥ πως ἐνεπαιχθήμεν; ὥ πως τῶν γραφῶν ἀκούοντες ἐχλευάζομεν; Ἐκεῖ ὁ Θεὸς ἐλάλει διὰ τῶν γραφῶν, καὶ οὐ προσειχομεν. Ὡδε ἡμεῖς βρωμεν, καὶ αὐτὸς τὸ προσῶπον αὐτοῦ ἀποστρέφει ἀφ’ ἡμῶν. Τί ὠφελήσαν ἡμῖν τὰ περὰ τοῦ κόσμου; Που ὁ πατὴρ ὁ γεννησας; Που μητὴρ ἡ τεκουσα; Που ἀδελφοί; Που τέκνα; Που οἱ φίλοι; Που ὁ πλοῦτος; Που τὰ ὑπαρχοντα; Που οἱ θορυβοὶ; Που τὰ ἀριστα; Που ὁ πολὺς καὶ ἀκαρπὸς δρόμος; Που οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ δυνασταί; Πως ἐκ πάντων τούτων οὐδεὶς ἡμᾶς σῶσαι δύναται, οὔτε δὲ ἑάντοίς δυναμῆθαι βοηθῆσαι; Ἀλλὰ παντελὺς ἐγκατε-

121) Sermones de nativitate Domini, Serm. IV. p. 415 sq. tom. II. syriac. et lat.

λειφθῆμεν καὶ ἀπο τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπο τῶν ἁγίων. Τι ποιήσω-  
μεν; ὅτι οὐκ ἔτι καιρὸς μετανοίας, οὐκ ἔτι λῶχει παρακλη-  
νις, οὐκ ἔτι τῶν δακρυῶν ὄφελος, οὐκ ἔτι φαίνονται οἱ τῶν  
ἁλίων πωλόντες πτωχοὶ καὶ πενήτες; ἔλυθη γὰρ ἡ πανηγυ-  
ρις. Ὅτε εἶχομεν καιρὸν καὶ δυνάμιν, καὶ οἱ πωλόντες μετα-  
λακρυῶν ἐκραζόν· ἀγαρασάτε, τὰ ὧτα ἡμῶν κλείσαντες οὐκ  
ἤκουσαμεν, οὐδὲ ἤγορασάμεν. Νυν οὖν ἡμεῖς ζητοῦμεν, καὶ οὐχ  
ὕρισκομεν. Οὐκ ἔτι ἀναβήσεις ἡμῶν τῶν ἐλεεινῶν, οὐκ ἔτι  
λέους τυγγαζομεν, οὐδὲ γὰρ ἔσμεν ἄξιοι. Δίκαια ἡ κρίσις  
οὐ Θεοῦ, οὐκ ἔτι ὀψομεθα ταγματα τῶν ἁγίων, οὐκ ἔτι θεα-  
ομεθα τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἀπωσφραμισθῆμεν ἀπο παντῶν.  
λαίλοιπον, τι εἰπώμεν; Σῶζεσθε, πάντες οἱ δίκαιοι, σῶζεσθε  
ποστολοὶ καὶ προφῆται καὶ μαρτυρες, σῶζου ὁ χορὸς τῶν  
αἰτιαρχῶν, σῶζου τὸ ταγμα τῶν μοναζόντων, σῶζου τιμι-  
αι ζωοποιεῖς σταῖρε, σῶζου ἡ βασιλεῖα τῶν οὐρανῶν, σῶζου  
ἡ Ἰερουσαλὴμ, ἡ μητὴρ τῶν πρωτοτόκων, σῶζου ὁ πα-  
τεὶς τοῦ ἱεροσολαίμου Θεοῦ, σῶζεσθε πατέρες καὶ μητέρες,  
ἰοὶ καὶ θυγατέρες, οὐκ ἔτι ὀψομεθα τίνα ἐξ ὑμῶν<sup>122</sup>).  
vid quod dialogi nonnulli in sermonibus Ephraemi legun-  
r. Nunc enim cohortationes eius in colloquia abeunt<sup>123</sup>),  
in τὸν Ἐχθρὸν, ad peccandum sollicitantem, atque mona-  
chum, ei respondentem, inducit<sup>124</sup>), nunc foeminam, a Sa-  
na adornatam, ad monachi cellam accedere fingit, et, qui-  
is sermonibus, ut hospitio excipiat ab incauto, impetrat,  
arrat<sup>125</sup>).

Quae poëtae, eadem hominis in Oriente nati atque  
lucati, ingenium produnt. Solent enim, qui Orientem ver-  
s habitant, sermone uti fervente, tropis iisque audacibus  
equente, homines adeoque res, vita carentes, loquentes  
ducente, ad rhythmum legem composito, et sic ad carminum  
militudinem prope accedente. Talis quum sit Ephraemi  
mo, nemo non agnoscet eum hominem in Oriente natum

) Sermo in secundum Domini adventum, p. 201. tom. II.

) e. g. Paraenesi XXXVIII. p. 136. tom. II.

) Paraenesi XLV. p. 166 sq.

) Paraenesi XLII. p. 154 sq.

et educatum, et orientalium scriptorum exemplum eo maxime sequentem, quod *γνωμαῖς* frequentibus orationem distinguit, et nonnunquam parabolis, aut suoapte ingenio excogitatis aut aliunde acceptis, usus res divinas et morum praecepta tradit.

Integri Ephraemi libelli gnomici sunt. Quae enim composuit *περι ὁρθοῦ βίου κεφαλαια* XC. et *περι πνευματικοῦ βίου κεφαλαια* XCVI, item *μακαριαμον*, denique libelli *κατα μιμησιν τῶν παροιμιῶν* et *πῶς κατὰ τις τὴν ταπεινοφροσύνην* inscripti, ea omnia ad hoc genus pertinent. Sententiis autem, quas Graeci *γνωμας* appellant, aut ob brevitatem, aut ob acumen, aut ob concinnitatem, aut ob exempla apte electa, placentibus, Orientales maxime ipsumque Dominum, morem eorum hac in re secutum, res divinas et morum praecepta tradidisse, omnes norunt. Itaque Ephraemum, non modo scribentem libellos gnomicos, sed frequentantem etiam *γνωμας* in orationibus suis, Orientales imitatum, aut potius, natum quippe inter eos atque educatum, secutum esse, iure nostro defendimus. Inveniuntur autem apud eum sententiae eiusmodi ubivis locorum. Ex multis, quas notavimus, sequentes tantum commemorare placet: *κατὰ τὸ ὄμμα ἔχει, ἀνω δὲ τὴν ψυχὴν· θεὸς θεμελίον ἰσχυρὸν, ἵνα ἀναβῇ τὸ ἔργον εἰς ὕψος· δοξάζει τὸν θεόν, ἵνα καὶ αὐτὸς δοξασθῇ σε· κτήσαι σεαυτῷ ταπεινόφροσύνην, ἥτις ἐστὶ μητὴρ ὑπακοῆς· πρὸ μὲν τῆς ἡδονῆς ἐπιθυμία, μετὰ δὲ τὴν ἡδονὴν λυπὴ· εἰς ὕβρισις ἀνθυβρίσεως, δυσσῶς ἐάντων ὑβρίσεως, πρῶτον μὲν, ὅτι ὑβρισις οὐκ ἡνεγκας μακροθύμιος, δευτερον δὲ, ὅτι ἀναιδῶς χησαμένος ἀντελοιδορήσας· παρεικάξει τὴν ἀγνείαν τῷ φοινίκι (palmae), ὃ γὰρ φοινῖξ ἔχει τὴν μὲν καρδίαν λευκὴν, περιῖ δὲ σκολοπῶν γεμει· ὃ καυχόμενος ἐπ' ἰδίᾳ δυνάμει, ἀποθνήσκει ἐφ' ἐαυτοῦ τὴν βοηθειαν θεοῦ.* Haec aliaque innumera aut ad *γνωμας* pertinent aut ad Gnoimicorum rationem prope accedunt.

Quemamodum *γνωμαῖς*, ita *παραβολαῖς* ex Orientalium more nonnunquam utitur noster, sive res divinas sive morum praecepta traditurus. Una earum, quam exempli causâ subiicere placet, ita se habet: „*Πλουσιος τις ἦν ἐν χωρῇ τινι, καὶ ἡγοράσεν ἐάντῳ κτήσιν περὰν τοῦ ποταμοῦ, καὶ πρὸς καλεσαμένους τοὺς ἰδίους δούλους ἀπεδημήσεν εὐθὺς, δια*

ὑτοῖς τὴν κτήσιν, παρασχὼν ἑκάστῳ, καθὼς αὐτός  
 Καὶ εἶπεν αὐτοῖς: ἀπελθετε ἕκαστος ὑμῶν εἰς τὴν  
 τοῦ, καὶ ἐργασασθε ἐν αὐτῇ, ἕως ἀνελθῶν ὄψομαι  
 ἐργασίαν. Καὶ τινες ἐξ αὐτῶν, εὐρεθέντες εὐγνω-  
 φιλοδεσποτοὶ, οὐ παρήκουσαν τὴν διαταγὴν τοῦ δε-  
 ὑτῶν· ἕτεροι δὲ αὐτῶν, ἀνηκοοὶ ὄντες καὶ σκληροί,  
 ἀντειπόν τῳ κυρίῳ αὐτῶν, λεγοντες: ἡμεῖς τῆς φω-  
 οῦκ ἀκουσομεθα, καὶ τὸν ποταμὸν οὐ διαπερωμεν,  
 ἢ κτήσῃ σου οὐ κοπιώμεν. Καὶ ἐν πασὶ τούτοις οὐκ  
 ὁ Κύριος αὐτῶν. Τότε παρασκευάζει ὁ πλουσιὸς πο-  
 ῆαυτον παισὶ, καὶ μεθύσας τοὺς ἀνηκόους δούλους,  
 ξεν ἑτεροῖς παῖσι, καὶ διαπερασάντες αὐτοὺς τὸν πο-  
 ῆθηκάν ἑκάστον αὐτῶν ἐν τῇ μερίδι, ἣ ἔδωκεν αὐτοῖς  
 ος αὐτῶν. Καὶ μετὰ ταῦτα ἀναήψας τις ἐξ αὐτῶν,  
 ἰ ἑαυτὸν περὰν τοῦ ποταμοῦ κείμενον εἰς τὴν μερίδα,  
 κεν αὐτῷ ὁ Κύριος αὐτοῦ. Καὶ ἐξέστη ὁ δούλος ἐκει-  
 ἰ τούτοις, καὶ εἶπεν ἐν ἑαυτῷ: εἰ οὕτως ἡγάπησε με ὁ  
 ; μου· ἀπειθήσαντος γὰρ μου αὐτῷ, οὐκ ὠργισθῇ, ἀλλ'  
 μακροθυμῶς, καὶ τὸν μέγαν ποταμὸν τούτον καὶ βίαιον,  
 ὄνειρον, διεβίβασε με, καὶ ἐν τῇ μερίδι μου τεθεῖκε  
 οἰγαρὸν κἄγω κοπιάσω καλῶς ἐν τῇ κτήσῃ αὐτοῦ, μι-  
 ομενός των εὐεργεσιῶν αὐτοῦ. Καὶ ἤρξατο ὁ δούλος  
 ος ἐργάζεσθαι ἐπιμελῶς, ὥστε καταλαβεῖν αὐτὸν τοὺς  
 ναρξάμενους. Μετὰ ταῦτα διυπνισθεὶς καὶ ὁ δευτερός  
 ος, εὗρεν ἑαυτὸν εἰς τὸ περὰν τοῦ ποταμοῦ ἐν τῇ κτήσῃ  
 Κυρίου αὐτοῦ, πονηρὸς δὲ ὑπαρχὼν καὶ σκληρὸς εἶπεν  
 αὐτῷ: ἰδὸν, φησὶν, τὸν ποταμὸν τούτον τὸν μέγαν καὶ  
 ὦν διεβίβασε με ὡς δι' ὄνειρον, ἐγὼ δὲ ἀφήσω χερσὸν  
 ἄγρον αὐτοῦ, καὶ ὄψομαι, ὃ μέλλει μοι ποιεῖν. Καὶ πα-  
 ἀνακλινάς ἑαυτὸν ὁ ὀκνηρὸς δούλος ἐκοιμήθη· καὶ ἐν τῷ  
 θευδεῖν αὐτὸν, ἀνεβῆσαν αἱ ἀκανθαὶ καὶ αἱ ἀγρίαι βοτα-  
 , καὶ κατεκαλύψαν αὐτόν. Μετὰ δὲ πολὺν χρόνον ἦλθεν  
 Κύριος των δούλων ἐκείνων, ἐπιθεασασθαι ἑκάστου το ἔρ-  
 ον, καὶ ἰδὼν τὴν ἐργασίαν των προεναρξάμενων, εὐλόγησεν  
 ὑτούς. Εἶτα παλιν ἐρχεται πρὸς τὸν δούλον, ὃν αὐτὸς δι-  
 ἔρασε τὸν ποταμὸν ὡς δι' ὄνειρον, καὶ ἰδὼν αὐτοῦ τὴν κα-  
 ἡν ἐργασίαν, εὐφρανθῇ ἐπ' αὐτῷ, καὶ εὐλόγησεν αὐτόν. Με-  
 τα ταῦτα ἐρχεται ἰδεῖν τὸν ὀκνηρὸν δούλον καὶ τὴν ἐργασίαν



αὐτον, και παραγομενος εὗρισκει αὐτον καθευδοντα, και ὑπο των ἀκανθων και ἀγριων βοτανων συγκαλυπτομενον. Και φωνησας αὐτον ὁ Κυριος αὐτου, εἶπε μετ' ἀπειλης προς αὐτον: δουλε πονηρε και ὀκνηρε, διατι χερσον ἀφηκας τον ἀγρον; ἢ οὐκ οἶδας, πως σε διαβιβασα ὡς δι' ὄνειρου τον ποταμον, και ἐν αὐτῇ τη μεριδι, ἣ σοι κατεμερισα; τεθεικα σε, και οὐκ ἐμνησικακησα σοι ἐπὶ τη προτερεᾷ σου ἀπειθειᾷ; οὐκ ἔδαι και σὲ μιμησασθαι τον συνδουλον σου, ὃν τροπον και αὐτον διαπερασα τον ποταμον; Τότε οὐδεμιαν ἀπολογίαν εὗρεν ὁ δουλός ἐκεῖνος ἐν τη ἡμερᾷ τη φοβερᾷ. Τότε ὁ Κυριος αὐτων ἐποίησε μετ' αὐτων κατα την ἐκαστου πραξιν.

Λεγει δε εἶναι τον πλουσιον τον δεσποτην Χριστον, κτησιν δε την πιστιν, την δε μεθην την περιστασιν, τον δε βιαιον ποταμον την ἀπατην και τον πλουτον του αἰωνος τουτου, τους δε προθυμους δουλους τους δικαιους, τον δε ἐκ μεθης ἀνανηψαντα και ἐργασαμενον ἀνδρα ἁμαρτωλον, και περιστάσεως αὐτῷ γενομένης, και δι' αὐτῆς ἐπιγνοῦτος τας εὐεργεσίας του Κυριου, και ἀνανηψας ἐκ πολλων ἁμαρτηματων προς δικαιοσυνην, ἐργαζομενος το θελημα του Θεου· ὁ δε ὀκνηρος δουλός ἐστι ἀνθρώπος ἀφεικῆς την χάριν του Κυριου, και ἀμελησας της ἑαυτου σωτηρίας<sup>126</sup>). Sic Ephraemus parabolis quoque usurpandis Orientem patriam prodidit.

Is igitur erat noster, orator ingeniosus, grandiloquus et copiosus. Vitia eius, tumor orationis nimiaque redundantia, eo, quo florebat, saeculo virtutes habebantur, ut mirum esse non possit, orationes eius, Orientalium ingenium redolentes, ecclesiae veteri, literas orientales literis graecis miscenti, admodum placuisse. Magna erat fama eloquentiae eius et existimatio, ita ut multis multorum elogiis ornaretur et ab admiratoribus Syrorum propheta ipsaque spiritus sancti cithara appellaretur.

126) Vid. Paraenes. XXI. p. 98 — 100. tom. II. Alia parabola Paraenes. XXVIII. p. 116. legitur.

## IX.

# GRAECI ET ROMANI SCRIPTORES CUR RERUM CHRISTIANARUM RARO MEMINERINT.

raecos et romanos scriptores, Apostolis aequales, nec de talibus Domini et rebus ab eo gestis, nec de ecclesiarum christianarum primordiis, quidquam memoriae prodidisse, mini mirum videri potest. Hierosolyma enim Graeci et romani non adire solebant, ut hi Athenas, illi Romam proiscebantur; in Palaestinam, remotissimam imperii romani oram, omnibus, quae aut doctos aut dissolutos homines allicere possent, destitutam, praeter milites, magistratus portitores, pauci admodum veniebant; et quod Pontium atum de Iesu Christo, sua auctoritate e medio sublato, Tiberium retulisse credibile est, id pauci comperiebant, quae ab iis, qui comperissent, inauditum quid et memoriam magnopere dignum iudicabatur<sup>1</sup>). Contemnebant Graeci romani Iudaeos ut populum superstitiosum et a literarum tu alienum, eamque ob causam nec libros eorum sacros, quae, qua scripti sunt, ignari, legebant, nec res inter eas multum curabant. Itaque non mirum est, scriptores raecos et romanos, Apostolis aequales, aut ignorasse res christianas aut de iis siluisse.

---

Libelli, qui hodie Actorum Pilati nomine circumferuntur, spurii sunt, nec quisquam facile credat, Pilatum ad imperatorem ea scripsisse, quae ab eo scripta esse Tertullianus finxit. At Pilatum de causa Iesu Christi ad Tiberium retulisse, admodum credibile est, quoniam erat procuratorum, de rebus eiusmodi referre. Cfr. Henkii De Pontii Pilati Actis in causa Iesu Christi ad Imp. Tiberium missis Probiis, in eiusd. Opusc. Acad. p. 199 sqq.

Qui autem factum est, ut ii etiam, qui Domitiano, Traiano, Hadriano et Antoninis regnantibus libros scripserunt, Christianorum, late sparsorum per orbem romanum, raro admodum mentionem iniicerent? Num ecclesiae christianae per integrum saeculum (nam Domitianus a. LXXXI. regnum adeptus et Marcus Aurelius a. CLXXX. extinctus est) in angulis latebant ita, ut ignorarentur? Nonne oculi hominum in eos converti debebant, in quos aliquoties a magistratibus animadversum, a multitudine, Deorum contemptoribus irascente, saepius saevitum esset? Num, qui silent de Christianis, ignorarunt eos? aut quas demum silendi causas habuerunt? — Id utique quaeri potest; eaque quaestio quum nuper denuo mota et a viro, ad cuius vocem aures nostras arrigere solemus, examine subtiliore digna iudicata fuerit, hanc ipsam rem, iis ab literis, quibus cumprimis delectamur, non alienam, paucis explicare placet <sup>2)</sup>).

Pertinet vero quaestio, quam nobis solvendam sumsimus, ad eos tantum scriptores graecos et romanos, qui inde a Domitiani tempore usque ad finem saeculi Antoniniani floruerunt. Nam inde ab exitu huius saeculi Christiani, veluti ex umbra in lucem publicam hominumque conspectum educti, ut patronos, ita adversarios bene multos nacti sunt, et saeculo tertio celeberrimi Neoplatonicorum, qui fere soli philosophiam et graecas literas colebant, non modo commemorarunt eos, verum etiam causam eorum et sententiam impugnarunt. Ab iis autem, qui Domitiano, Traiano, Hadriano et Antoninis regnantibus scripserunt, rara utique Christianorum mentio facta est, plurimis plane de iis silentibus, nonnullis breviter et veluti aliud agendo eos commemorantibus, paucis contra eos disputantibus <sup>3)</sup>).

2) Est hic vir doctus *Eichstadius*, qui in *Acroasi*: *Lucianus* num scriptis suis adiuvare voluerit religionem christianam, *Ienae* 1822. p. 29. se dudum in votis habere ait, ut haec res accuratius pertractetur.

3) Id tamen non a vero abhorre videtur, in uno forsitan alterove opusculo, quae temporis iniuria perierunt, mentionem eorum factam fuisse. Nec magnopere repugnabimus, si quis opinetur, manus hominum superstitiosorum delevisse passim in libris manuscriptis aut omisisse quae contumeliose de Christianis dicta esse viderentur. Factum hoc esse interdum, non sine aliqua probabilitatis specie inde colligi pot-

Plane silent de Christianis e Graecis Dio Chrysostomus, Plutarchus, Oenomaus, qui Hadriani tempore diis ridendis Luciano praelusit, Maximus Tyrinus, et Pausanias. Apud Plutarchum quidem reperisse sibi visi sunt nonnulli Christianorum mentionem in eo Convivalium Disputationum loco, ubi philosophos commemorat, qui, quoniam docuerint, συνεκτικωτάτον εἶναι τον βιον το ἐλπιζειν (nulla re magis quam spe vitam contineri), et ἀπουσης ἐλπίδος οὐδ' ἡδυνουσης οὐκ ἀνεκτον εἶναι τον βιον (si spes absit nec condat vitam, esse eam intolerabilem), ἐλπιστικοὶ appellati sint. Quum autem nihil huic loco insit, quod de spe ad res coelestes pertinente, qualem Christiani fovebant, cogitare nos iubeat, et Christiani, quo Plutarchus vixit tempore, neque ipsi philosophos sese appellaverint neque ab aliis ita dicti sint: sub Elpisticorum nomine Christianos latere, admodum incredibile est<sup>4)</sup>. Silet Plutarchus de Christianis, ut reliqui scriptores modo memorati; quod utique mirum videri potest in eo, qui nihil humani a se alienum putabat, res sui temporis sacras diligentissime scrutabatur, multa, decretis christianis admodum similia docebat, et Iudeorum res cognitae habebat<sup>5)</sup>. Praeter Plutarchum apud Oenomaum potissimum, qui Hadriani tempore sub titulo: *πωρα γοητων* (detectio praestigiatorum) de oraculorum falsitate scripsit, iudicia de Christianis quaerenda esse videntur. Nam si id agebat, ut superstitionem everteret, consentaneum erat, Christianos, oracula spernentes et praestigiatorum artes aver- santes, laudare; si autem id ei propositum erat, ut diis ri-

est, quod in plurimis codicibus Luciani dialogus de morte Peregrini, in quo Christiani perstringuntur, non reperitur, et in uno manuscriptorum reg. adscriptum est: *ἐνταυθα περιθῆ ἐκοντι ὅπερ ἐστὶ Πι- ρεργίνου τελευταίης λόγου, δια το ἐν τούτῳ ἀποσκόπτειν εἰς τον χρι- στιανισμόν*. Vid. Notam in Opp. Luciani ed. Reitz. tom. III. p. 325.

4) Obvius est hic locus Plutarchi L. IV. Quaest. IV. c. 3. p. 503. tom. III. ed. Wyttenbach. Heumannus in Actis philos. Vol. III. p. 911 sqq. habet Elpisticos Christianos; Bruckerus in Hist. Crit. Philos. tom. III. p. 244. id negat idoneis rationibus ductus. — Programma Leuschneri super Elpisticis, Hirsbergae a. 1750. typis expressum, in manus nostras non venit.

5) Quod e Convivalium Disputationum L. IV. Quaest. V. p. 507. et Quaest. VI. p. 512. intelligitur.

dendis ipsam religionem tolleret, idoneas causas eorum etiam ridendorum et perstringendorum habebat, a quibus sacra nova colebantur. At plane de Christianis siluit Oenomaus; quod non ex reliquiis libri modo memorati, exiguis sane, sed inde colligimus, quod eum Eusebius neque ob laudatos Christianos laudat, neque ob vituperatos vituperat<sup>6</sup>).

Quod apud Graecos, idem est silentium apud plures scriptorum latinorum. Lucanus quidem, Silius Italicus, Quintilianus, Martialis, Florus et Curtius Rufus, aut carmina pangentes, aut dicendi praecepta tradentes, aut res ante sua tempora gestas enarrantes, nullas facile Christianorum commemorandorum causas habebant. Quod autem apud Iuvenalem quoque, qui totus in notandis saeculi sui moribus versatur, pariterque apud Gellium et Apuleium ne verbum quidem de rebus eorum legitur, id utique mirum videri potest. Crebra eorum memorandorum opportunitas Iuvenali potissimum data erat; ut eo in loco, quo reprehenduntur, qui, romanas contempnentes leges,

Iudaicum ediscunt et servant ac metuant ius,  
(Tradidit arcano quodcumque volumine Moses<sup>7</sup>).

Nonne hic in propinquo erat, Christianos, qui et ipsi, Romanis spretis, peregrina sacra colebant, vituperare? Undecunque Aulus Gellius res memoratu dignas in Noctes suas Atticas congegessit, sacra christiana vero plane praeteriit; pariterque Lucius Apuleius neque in *Metamorphosis*, ubi de sacris etiam et mysteriis sui temporis loquitur, Christianos commemoravit, neque in libellis de deo Socratis et de mundo, in quibus Platoniorum sententiae de rebus divinis exponuntur, contra eos disputavit.

Sic silent plurimi. Alii commemorant quidem Christianos, sed breviter maximam partem, ita ut non consulto id fecisse, sed casu tantum in mentionem eorum incidisse,

6) Fragmenta Oenomai, de quo in *Fabricii Bibl. graec.* Vol. III. p. 522 sq. ed. *Harles.* expositum est, apud *Eusebium* in *Praeparatione Evangelica* L. V. c. 18. usque ad libri finem, et L. VI. c. 6 et 7. reperiuntur.

7) *Satyra* XIV. v. 100 sqq.

videantur. Ante Traiani tempora nemo eorum meminit; ex iis autem, qui hoc regnante imperatore scripserunt, Tacitus, Suetonius et Plinius Secundus iunior mentionem eorum fecerunt. Tacitus, incendio urbis, quod a Nerone iassum credebatur, memorato, Principem abolendo rumori Christianos reos subdidisse, eosque poenis quaesitissimis affecisse, narrat, hacque oblata opportunitate et nominis Christianorum, quod a Christo habeant, qui imperante Tiberio per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus sit, causam explicat, et superstitionem exitiabilem atque odium generis humani in iis reprehendit <sup>8)</sup>. De iisdem suppliciis Christianorum, qui genus hominum superstitionis novae et maleficae appellantur, Suetonius in vita Neronis <sup>9)</sup> loquitur; idemque in vita Claudii *Iudaeos, impulsore Chresto assidue tumultuantes*, ab hoc ipso imperatore *Roma expulsi esse* narrat <sup>10)</sup>; quem Chrestum nonnulli non Christum, sed hominem incertum, graecae originis, ad Iudaeorum sacra conversum et Romae tumultus excitantem, eam ob causam haberi voluerunt, quod Suetonius, vel in maxima rerum christianarum ignorantia, de Christo non dicere potuisset, eum Claudio regnante Romae fuisse et tumultus excitasse <sup>11)</sup>. Id autem, quo viri docti, ita sentientes, offenduntur, loco laudato non inest. Narrat Suetonius, Claudium Iudaeos Roma expulisse; quoniam ei ob assiduos tumultus inveni fuerint, horumque tumultuum Christum auctorem iis existisse patebat, quoniam eum, qui rex Iudaeorum coli voluisset, supplicio licet affectum, multos tamen sectatores, nomine eius appellatos et adhuc superstites, nactum esse audiverat. At Romae tumultuasse Iudaeos, et Christum Romae fuisse Claudii tempore ibique tumultus excitasse, id ab eo non traditur. Itaque nihil impedit, quo minus Suetonium de Christo cogitasse sumamus, quem, una mutata litera, ab aliis etiam Chrestum

8) Reperitur hic locus notissimus Annal. L. XV. c. 44.

9) c. 16.

10) c. 25.

11) Haec fuit sententia *Hilscheri* in Diss. de Chresto, cuius mentionem Suetonius fecit. At neque hanc neque *Heumanni* et *Wirthii* de Chresto Suetonii Dissertt. nobis inspicere licuit.

appellatum esse Lactantius testatur <sup>12</sup>). Neque obstat, quod Ernestius contra monuit, *impulsorem* de praesente tantum dici. Quum enim Iudaei *assidue* tumultuati esse dicantur, id fieri non potuit auctore praesente.

Bis igitur Suetonius rerum christianarum meminit, sed paucioribus, quam Tacitus, et ita perfunctorie, ut eas fere ignorasse videatur.

Plura non modo, verum etiam certiora et scitu digniora, apud Plinium Secundum reperiuntur in Epistola illa notissima, qua, quum Legatus Propraetor Bithyniae praeesset, circa a. CIV. ad Traianum Imperatorem de Christianis retulit. Late satis, quod ex hac ipsa Epistola discimus, sparsi erant Christiani per Bithyniam, ita ut hic et illic templa desolata essent et sacra solemnina intermitterentur. Eam ob causam deferebantur ad Propraetorem, qui suum esse putabat, in sacrorum publicorum contemtores inquirere et animadvertere. Id quomodo actum fuerit, accurate satis Imperatori exponit; quae praeterea de Christianis comperta habebat, *quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo, quasi Deo, dicere secum invicem, seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent*, eidem enarrat; nec commemorare omittit, *superstitionis istius* (ita appellat sacra christiana) *contagionem*, antequam de ea reprimenda cogitasset, *non modo civitates, sed viros etiam atque agros pervagatos fuisse*. Quae Propraetorem, ad Imperatorem referentem, scire de Christianis oportebat, ea noverat Plinius. At sententiam eorum de rebus divinis non accuratius scrutatus erat, nec libros eorum sacros evolverat; et, quae de iis scripsit, non ut res eorum memoriae proderentur, sed eo tantum consilio scripta sunt, ut, quid hac in causa actum esset, Imperator sciret, et, quid fieri porro vellet, decernere posset <sup>13</sup>).

12) Instit. div. L. IV. c. 7: Novissimus Suetonii editor, *Baumgarten-Crusius*, Vol. II. p. 55. quamquam certi quid definire nolyit, nostratamen sententiae favet.

13) Norunt omnes, esse hanc Epistolam nonagesimam sextam libri decimi

Quae Traiani, eadem Hadriani tempore fuit scriptorum Christianos commemorantium paucitas. Nam praeter Hadrianum ipsum, inter scriptores romanos iure ponendum poematum et literarum omnium studiosissimus a Spartiano appellatur<sup>14</sup>), unus Arrianus eorum meminit. Hadriani idem omnia perierunt, una excepta epistola, ad Servium scripta, quam Vopiscus, ex libris Phlegontis, liberti Hadriani, sumtam, Vitae Saturnini inseruit<sup>15</sup>). In hac epistola Imperator Aegyptiorum, i. e. Alexandrinorum, mores aspicit, esse eos, dicens, genus hominum seditiosissimum, crudelissimum, iniuriosissimum, hacque data opportunitate de Christianis Alexandrinis his usus verbis loquitur: „Illi, qui Serapim colunt, Christiani sunt; et de illi sunt Serapi, qui Christi episcopos dicunt. Nemo illic archisynagogus Iudeorum, nemo Samarites, nemo Christianorum presbyter, non mathematicus, non aruspex, non aliptes. Ipse ille Patriarcha quum Aegyptum venerit, ab aliis Serapidem adorare, ab aliis cogitur Christum.“ Audiverat Alexandriae, ubi omnis generis homines confluebant, ut de aliorum sanctorum cultoribus, ita de Christianis nonnulla, presbyterorum etiam et episcoporum nomina. At, ut erat curiosus mathematicus, quam sciendi cupidus, et praeceps ad iudicandum, exornare audita negligebat, ideoque cum Serapidis cultoris, qui plurimi Alexandrinorum erant, Christianos confundebat, et, quae in aliis sacris novis et peregrinis frequentantur, easdem artes divinatorias, invisas quidem et puni-

---

Epistolarum Plinianarum, quarum editor novissimus, Gierigius, tom. II. p. 498 sqq. egregie de ea exposuit eiusque authenticam Haversaato praeceunte (*Vertheidigung der Plinischen Briefe über die Christen gegen die Einwendungen des Hrn. D. Semler, Göttingen 1788.*) feliciter contra Semlerum defendit. Haec enim epistola, quae in omnibus libris manuscriptis reperitur, Plinii et Traiani personae egregie convenit, cum iis, quae aliunde de rebus Christianorum scimus, plane conspirat, nullam fraudis suspicionem argumento suo movet, et a Tertulliano, Eusebio et Hieronymo commemoratur, haec, inquam, epistola cum Traiani responsione profecto genuina habenda est, nisi omnia antiquitatis monumenta spuria iudicare omnemque historiae fidem tollere velis.

In vita Hadriani c. 13. p. 12. Scriptorum historiae Augustae ed. Lips. c. 8. p. 435. libri laudati.



tas saepe in Mathematicis, sed quaesitas semper ab ipsis etiam Principibus, a Christianis exerceri putabat. Ita factum esse videtur, ut, quae modo lecta sunt, falsa plane et inepta de Christianis scriberet. Nihil habet Hadrianus, quod ad illustrandam rerum christianarum historiam faciat. Neque Arriano, qui eo regnante floruit, eiusmodi quid debemus. Ex eo enim loco, quo exempli causa Galilaeos commemorat, nihil colligere licet, praeter id unum, Christianos ab Arriano seu Epicteto (si haec magistri verba sunt, non discipuli) homines habitos esse, qui furore et assuetudine (*ὕπομαντας καὶ ὑπο ἔθους*) ita affecti essent, ut, quod recta ratio sapientem docet, dolorem et mortem contemnerent<sup>16)</sup>.

Haec, quantum scimus, omnia sunt, quae ad Antoninianum usque saeculum apud scriptores graecos et latinos de rebus Christianorum reperiuntur. —

Antoniniano demum saeculo Christiani, causae suae interpretes doctos et disertos nacti, in lucem publicam hominumque conspectum prodibant. Omnium tamen oculi ne tunc quidem in eos convertebantur; multi, si non ignorabant eos, certe negligebant; et, quam Christiani moliebantur sacrorum publicorum ruinam, nemo praevidebat. Plures vero, quam antea, hoc saeculo, maxime ad finem vergente, oculos animumque ad eos advertabant ita, ut alii paucis verbis eos notarent, alii pluribus perscringerent et contra eos disputarent.

Paucis a Galeno, medico illius temporis celeberrimo, et a Marco Antonino commemorati et reprehensi sunt. Galenus duobus locis eorum meminit. Uno in loco de medicis et philosophis loquitur, animo obstinato sententiae suae ita adhaerentibus, ut, qui cum iis disputet, nihil nisi nugas laetetur; quos comparans cum lignis tortuosis, quae nunquam

16) Legitur hic locus in Epicteti Dissertationum L. IV. c. 7. p. 618 Tom. I. ed. *Schweig.* — De alio autem loco, L. II. c. 2. p. 214 sq. obvio, num ad Iudaeos an ad Christianos pertineat, nihil decerneremus. Dicuntur quidem Iudaei, hic commemorati, βαπτισται quod Christianos innuere videtur. At Iudaei quoque ita dici poterunt, sive ob crebras ablutiones, sive ob baptismum, quo proselytos ad sacra sua inaugurare solebant.

corrigantur, et cum arboribus vetustis, quae, etiamsi alio transferantur, tamen non fruticentur, facilius esse addit, aut Mosis aut Christi alumnos in aliam sententiam traducere, quam medicos eiusmodi et philosophos<sup>17)</sup>. Carpit igitur Christianos ut homines pervicaces et obstinatos, quos qui ad mutandam sententiam movere velit, frustra laboret. Altero loco contra Archigenem quemdam disputat, qui octo esse pulsus quantitates defenderat, eumque, si non certam demonstrationem, idoneam tamen argumentationem apponere debuisse dicit, ne quis, quasi in Mosis aut Christi scholam veniat (ὥς εἰς Μοῦσου καὶ Χριστοῦ διατριβὴν ἀφιγμένος), praecepta nullis rationibus demonstrata (νομοὺς ἀναποδείκτους) audiat<sup>18)</sup>. Vituperat igitur Christianos aequae atque Iudaeos tamquam homines, qui praecepta non demonstrata, omnique ratione destituta, temere sequantur.

Simili modo a Marco Antonino in Commentariis, quos de se ipso ad se ipsum scripsit, Christiani notantur. Quaerit enim philosophus purpuratus in loco illo notissimo, quo nomen eorum legitur, unde animae, e corpore migraturae, ea nascatur affectio, qua, sive permaneat sive exstinguatur, prompta parataque sit ad id, quod instat, subeundum, atque respondet, το ἐτοιμον τούτο, promptitudinem hanc, ἀπο ἰδικῆς κρίσεως, a iudicio peculiari, eo nimirum, quod sapientis est, venire debere, μὴ κατὰ ψυχὴν παραταξιν, ὥς οἱ Χριστιανοί, non ex mera obstinatione, ut id fieri soleat in Christianis. Idemque praeterea addit, discedendum esse homini e vita λελογισμένως, considerate, καὶ σεμνῶς, compositè, καὶ ὥστε καὶ ἄλλον πείσαι, ita ut aliis etiam hanc animi constantiam suo exemplo suadeat, sed ἀτραγῶδως, non tragolorum declamantium more; quae verba eo spectare videntur, quod Christiani, qui ad supplicium ducebantur, saepe ut de spe sua animique hilaritate gloriabantur, aut carmen

17) Reperitur hic locus in libro de pulsuum differentiis, L. III. c. 3. Tom. VIII. p. 68. ed. Chart. Tom. VIII. p. 651. ed. Lipsiensis, a Kuehnio, collega nostro, litterarum graecarum peritissimo viro, nuper adornatae.

18) I. I. L. II. c. 4. Tom. VIII. p. 43. ed. Chart. Tom. VIII. p. 579. ed. Lips.

Christo dicebant, aut fratres ad constantiam mortisque contemptum cohortabantur. Censebat igitur Marcus Antoninus, Christianos, quorum multi ipso regnante supplicio affecti sunt, homines esse, qui morte, quam nonnulli martyrii honores affectantes quaesivisse perhibentur, contemnenda non sapientiam proderent, sed pervicaciam et obstinationem, quique e vita, tamquam e scena, tragoedorum declamantium instar discederent<sup>19)</sup>.

Hoc uno in loco Marcus Aurelius Christianorum meminit, nec quidquam praeterea, quod ad sententiam eius de rebus eorum accuratius cognoscendam facere possit, adferendum habemus. Nam binas illas epistolas, nomine eius inscriptas, quarum unam ad Senatum Romanum, alteram ad Commune Asiae (το κοινον Ἀσίας, sc. συνεδριον), i. e. ad commune civitatum Asianarum concilium, scripsisse fertur, spurias habemus, eoque consilio, ut Imperatoribus sui temporis exemplo laudatissimorum praeteriti aevi Principum indulgentiam erga suos commendarent, a Christianis confictas esse censemus. De prima harum epistolarum, qua Marcus senatui Romano victoriam admirabilem prope Granuam amnem de Marcomannis per legionis fulmineae preces reportatam nuntiat, res plane confecta est. Pro adserenda alterius authentia disputata quidem sunt olim et nuper<sup>20)</sup> nonnulla a vero non plane aliena. Multae vero remanent dubitandi caussae. Nam, ut taceamus, quae ab initio eius leguntur, ipsorum Deorum esse, contemptores sui numinis punire, non hominum, ea parum convenire personae Imperatoris, qui, ut Pontifex Maximus, sacris publicis praeerat: illud profecto iustam cuivis critico suspicionem movere de-

19) Legitur hic locus in Commentariis, quos Marcus Antoninus ipse sibi scripsit, l. XI. c. 3. Verbum παρὰ τῆς αἰῶνος a re bellica ductum est ubi acies aciei, miles militi resistit; quod si temere fit, mera est obstinatio et pervicacia. Simili modo verbum παρὰ τῆς αἰῶνος l. VIII c. 48. usurpatur.

20) A Kestnero in libro: *Die Agape oder der geheime Weltbund der Christen*, p. 399. sqq., contra quem Eichstadius in quarta *Exercitationum Antoniniarum*, et separatim editarum, et nuper Vol. I. *Annalium academiae lenensis insertarum*, ita disputavit, ut nos in nostra sententia plane confirmatos videremus.

bet, quod neque ab Athenagora, qui *Προσβειαν* suam ad eundem Imperatorem scripsit, et nihil, quod aut in laudem eius cederet aut indulgentiam erga Christianos ei suadere posset, omisit, neque ab Melitone in eo ipso Apologiae suae ad eundem Principem datae loco, quo edictorum in gratiam Christianorum ab Hadriano et Antonino Pio emissorum meminit <sup>21)</sup>, haec epistola commemoratur. Itaque idoneis caussis ducti epistolas Marco Aurelio tributas praetermisimus, et unum illum locum in Commentariis, quos ipse sibi scripsit Imperator, obvium laudavimus, quo Christiani commemorantur quidem, sed ita, ut auctor casu magis, quam consilio, mentionem eorum fecisse videatur.

Qui autem, praeter Galenum et Marcum Antoninum ipsum, locuti sunt de Christianis Antoniniano saeculo, non paucis eos notarunt, sed perstrinxerunt pluribus et contra eos disputarunt. Eam ob causam dioti sunt et recte dici possunt primi Christianorum adversarii; inter quos Crescens, Cynicus, Fronto, rhetor celeberrimus idemque unus e Marci Antonini magistris, Lucianus Samosatensis, denique Celsus, philosophus vel Epicureus vel Platonius, referendi sunt.

Crescens, qui agmen horum scriptorum ducit, regnante Antonino Pio Romae vixit, ibique Christianos publice reprehendit. Is cum Iustino, Martyris cognomine appellato, disputavit, eidemque ob philosophos acriter ab eo reprehensos adversatus est et insidias struxit. Tradita nobis haec sunt ab Iustino eiusque discipulo Tatiano, quibus Eusebius sua omnia, quae ad Crescentem pertinent, debet <sup>22)</sup>. Scripsisse eum contra Christianos, non disertis verbis narrat Iustinus; neque id inde colligere licet, quod eum *δημοσιᾷ καὶ πρὸς χάριν καὶ ἡδονὴν τῶν πολλῶν*, publice et ut multitudinem delectaret eiusque gratiam captaret, Christianos ut *ἀθεοὺς καὶ ἀσεβεῖς* reprehendisse dicit. Id enim sermoni-

21) Legitur fragmentum Apologiae Melitonis apud Eusebium in historia Eccles. L. IV. c. 26.

22) Vid. Iustini Apologia II. c. 3. p. 90 sq., Tatiani Oratio adversus Graecos, c. 3. p. 260. ed. Benedict. et Eusebii hist. Eccles. L. IV. c. 16.

bus etiam, sive in schola sive aliis in locis institutis, fieri potuit. Quum autem Iustinus eodem in loco de Quaestionibus a se propositis et de Responsionibus, ad eas a Crescente datis, quas num ad Imperatores perlatae fuerint nec ne sese ignorare ait, loquatur: Crescentem non modo ore, verum etiam literis, contra Christianos disputasse putamus. Eum autem hominem mediocrem et obscurum fuisse, eiusque libellum in paucorum manus venisse, e silentio scriptorum graecorum et romanorum omnium et ex christianorum scriptorum, qui eius meminerant, paucitate probabiliter colligitur.

Crescentem excipit Fronto Cirtensis, rhetor Antoniniani saeculi celeberrimus, orationum atque epistolarum laudatissimarum auctor, quarum reliquias Angelus Maius nuper invenit et publici iuris fecit. Antoninus Pius eum iussit iuvenes regios, Marcum Aurelium et Lucium Verum, docere eloquentiam romanam, consulatusque eum honoribus ornavit, ut, magnam fuisse famam eius et existimationem, intelligatur. De hoc igitur viro, et literarum laude florente et in loco sublimi posito, Minucius Felix, aequalis eius, in Octavio (quo in libro Christianorum causa praeclare peroratur) scripsisse eum in Christianos, eosque conviviorum incestorum accusasse, tradidit. Praeterea nihil de eo habet Minucius; nam Frontonis esse, quae Caecilius, defensoris sacrorum patriorum personam in Octavio agens, contra Christianos disputat, mera opinio est, eam ob causam nonnullis probata, quod Minucius Felix Frontonis eloquentiam imitatus esse videtur. Nec qua data occasione scripserit Fronto, nec quid hac sibi voluerit obiurgatione, aut a Minucio Felice aut ab alio scriptore memoriae proditum est. Assequimur autem forsitan, quod historia silet, coniectura non improbabili, si rhetorem, in aula Marci Aurelii, quo regnante Christiani non pauci homicidii et nefariae libidinis accusati et supplicio affecti sunt, eo consilio contra Christianos scripsisse sumimus, ut Imperatorem ob severius in eos statuta excusaret, nec (quae multorum fuisse videtur sententia) ficta crimina in iis punita esse docere studeret. Pauca sane sunt, quae de Frontone comperimus, scitu tamen digna,

quod tunc in ipsa Principis aula adversarios Christianis surrexisse, et Apologetas criminum, quae suis obiciebantur, diluendorum causas idoneas habuisse, ex iis discitur<sup>23)</sup>.

Plura, quam de Frontone, de Luciano Samosatensi dicenda habemus.

Nominatim duobus in locis Christianorum meminit; nam *Philopatris*, in quo multa in eos dicuntur, non Lucianum Samosatensem auctorem habet, sed Iuliani demum tempore scriptus est<sup>24)</sup>. Unus horum locorum in libello, qui Alexander seu Pseudomantis inscribitur, obuius est, ubi, hunc Alexandrum, novorum sacrorum auctorem et impostorem callidum, imitantem hac in re Eleusiniorum mysteriorum antistites, Christianos pariter ac Epicureos a mysteriis suis arcere solitum fuisse, narratur<sup>25)</sup>. Alter, ex quo Luciani de Christianis sententia cognoscitur, in libello de morte Peregrini, Cynici illius famosi, qui, multis turpiter et nefarie gestis (si vera narrat Lucianus), circa a. CLXVI in multorum hominum conspectu Olympiae sese cremavit, legitur. Narrat hic Lucianus inter alia de hoc Peregrino, qui Proteus dici volebat, eum *την θανυσσιν σοφίαν των Χριστιανων* didicisse, atque, prophetam inter eos factum et praesulem, Dei iustar ab iis cultum esse, hocque modo et homines credulos et a quovis impostore facile deceptos rotat Christianos. Idem porro de studiis Christianorum in peregrinum ob nomen christianum in vincula coniectum confluentium undique, et liberationem eius tentantium quovis modo, captumque, novi Socratis instar cultum, recreantium et consolantium, multis loquitur, eo, ni fallimur, consilio, ut, eos homines factiosos esse, et ad quaeque pro ausa sua audenda paratos, appareat. Praeterea homines

23) Loca *Minucii Felicis* ad Frontonem pertinentia in Octavio eius c. 9. et c. 31. obvia sunt. De vita et scriptis Frontonis *Angelus Maius* in M. Cornelii Frontonis Opp. editione P. I. p. 1. sqq. docte exposuit.

24) Satis hoc demonstratum est a *Gesnero* in Disputatione de aetate et auctore dialogi Lucianei, qui *Philopatris* inscribitur, quae Opp. Luc. Tom. III. ed. Reiz. p. 708. inserta legitur,

25) c. 38. p. 244. Tom. II. ed. Reiz.

miseros appellat Christianos, qui, se animo et corpore immortales fore sperantes, mortem stulte contemnant, persuaderique sibi passi sint, se fratres invicem esse, quoniam, relictis Graecorum Diis, Sophistam illum crucifixum colant, et ex legibus eius vivant, atque haec aliaque temere credant, ut mirum non sit, impostorem quemvis, callide rebus uti scientem, facile ditescere inter eos, eorumque imperitiae illudere<sup>26)</sup>. Sic Lucianus ut homines imperitos, credulos et superstitiosos, Christianos vituperavit. Nusquam autem sententiam eorum impugnavit et contra Apologetas disputavit, sive quod ignoraret eos, sive, quod propius ad verum accedere putamus, quod contemnere videri vellet eos, quibus ut novorum sacrorum auctoribus irascebatur. Nam Lucianum, rerum publicarum privatarumque saeculi sui peritissimum, et tum itineribus tum literarum commercio cum hominibus cuiusque generis et loci coniunctissimum, Iustini Martyris, Athenagorae, adeoque Tatiani, popularis sui (erat enim Tatianus Syrus gente) scripta plane ignorasse, parum credibile iudicamus.

Ut hic verbis disertis Lucianus Christianos carpsit, ita eos in libris de recte scribenda historia oblique passim perstrinxisse videtur. Sed factum hoc esse putamus paucis tantummodo in locis; nam, mutata sententia, iis hodie non ad stipulamur, quae Krebsius hac de re disputavit, quamquam Eichstadius suo nuper ea comprobavit assensu<sup>27)</sup>. Ea enim, quae aut ad Ionam prophetam, in ceti alvo per triduum commorantem, aut ad Christum per mare ambulantem, aut ad pugnam Michaëlis archangeli cum Satana, in Apocalypsi descriptam, pertinere putantur, ita comparat sunt, ut, aut iocandi aut graecam credulitatem et supersti-

26) Legitur hic locus in libro laudato de morte Peregrini, c. 11 — 1 p. 233 — 338. Tom. III.

27) Vid. Krebsius in Diss. de malitioso Luciani consilio, religionem christianam scurrili dicacitate vanam et ridiculam reddendi, in eius Opusc. acad. et scholast. p. 308 sqq. Eichstadius in Diss. Lucianum scriptis suis adiuvere religionem christianam voluerit, quae Ianae 1820 prodiiit. In libro historiae Apologetices titulo Lips. 18 edito Krebsium secuti fuimus. Hodie autem de locis plurimis hoc viro docto allatis secus nobis videtur.

tionem ridendi caussa, ab homine etiam rerum christianarum plane ignaro, scribi potuerint. Quae Lucianus multis verbis de navigantibus narrat, qui navi sua cetum mille et quingentorum stadiorum magnitudine ingrediuntur, ad insulas et urbes, in alvo eius sitas, appellunt, olera et animalia cuiusvis generis ibi reperiunt, et uno anno et octo mensibus exactis ex alvo bestiae emergunt atque altum denuo petunt, admodum dissimilia his sunt, quae in libris sacris de Iona propheta traduntur<sup>28</sup>). Pariter narratio de pugna Endymionis et Selenitarum, lunae incolarum, cum Phaëthonte et Heliotis, solis incolis, ad Michaëlis et Satanae pugnam parum commode trahitur. Hanc enim pugnam, duodecimo Apocalypseos capite narratam, si innuere volebat Lucianus, quae aut ad delatoris personam, quam Satanas agit, aut ad agni, quo vincitur, sanguinem pertinerent, narrationi suae intexere debebat. Praeterea pace, utrique commoda, Endymionis et Phaëthontis, Michaëlis vero et Satanae pugna Michaëlis, adversarium de coelis deturbantis, victoria finitur<sup>29</sup>). Haec igitur aliaque minus recte ad res christianas trahi existimamus. Nonnulla tamen ad eas pertinentia, e nostra quoque sententia, Luciani scriptis insunt. Huc, quae de urbe narrat, in beatorum insulis sita, quae tota aurea sit et moenibus smaragdinis septa, referenda esse putamus<sup>30</sup>). Quum enim de urbe, in beatorum insulis posita, apud Graecos nihil legatur: Hierosolyma coelestia, e Chiliastarum sententia delapsura propediem in terras, quae Apocalypseos auctor (cap. XXI. v. 11.) lucere dicit splendore pretiosorum lapidum, Lucianus in mente habuisse videtur. Pariter quae alio loco de fontibus melle et de fluviis lacte plenis narrat<sup>31</sup>), nec non quae de Peregrino moriente, eum suos orphanos relinquere (quibus Domini verba apud Ioannem cap. XIV.

28) Legitur narratio de navi ceti rictum ingressa in libro de vera Historia L. I. c. 30—40. p. 94—101.

29) Legitur narratio de pugna Endymionis et Phaëthontis l. l. c. 10—21. p. 77—87.

30) l. l. L. II. c. 11. p. 111.

31) l. l. L. II. c. 13. p. 112.



v. 18: οὐκ ἄρῃσω ἡμᾶς ὁρῶντας, imitari voluisse videtur) dicuntur<sup>32)</sup>, hac pertinere arbitramur.

Sunt autem haec omnia; ut recte iudicavit Eichstadius, sensus magis, quam demonstrationis. Diversae semper erunt de locorum eiusmodi interpretatione virorum doctorum sententiae. Ex iis vero, quae e libro de morte Peregrini allata sunt, Lucianum inique admodum de Christianis sensisse, satis intelligitur; quae qui legerit, eum favisse iis eorumque causam adiuvere voluisse, nunquam sibi persuaderi patietur<sup>33)</sup>. Vana et fere absurda haec est opinio. Risit utique Lucianus Deos Graecorum, eorumque sacra impugnavit; sed, ut rideret ridenda, et, quae contemnebat, ludibrio exponeret, non ut sacris christianis viam muniret; quorum causam si adiuvit, id ei profecto non erat propositum. Spernebat enim sacra quaeque, et non modo superstitionem, verum etiam religionem, evertere hominumque animis excutere volebat.

Si Lucianus vituperare Christianos et perstringere satis habuit, Celsus, aequalis eius (nam admodum credibile est, Celsum ab Origene refutatum eundem esse, cui Lucianus Pseudomantin dicavit)<sup>34)</sup>, Antoniniano saeculo ad finem vergente, eo consilio contra eos scripsit, ut sacra publica, quibus eos ruinam parare intellexerat, defenderet, sententiam eorum impugnet, eosque ut homines factiosos, res novas molientes, et reipublicae periculosos, aconsaret. Liber eius, *λογος φιλαληθῆς* inscriptus, non integer superest. Sed ex reliquiis eius non exiguis, ipsis auctoris verbis ab Origene in libris octo, quos contra Celsum scripsit, servatis,

32) De morte Peregrini c. 6. p. 330.

33) Legi merentur, quae hac de re contra *Kestnerum Eichstadius* in *Diss.* laudata: Lucianus num scriptis suis adiuvere religionem christianam voluerit, subtiliter disputavit.

34) Colligitur hoc inde, quod *Lucianus* in libello, qui *Pseudomantis* inscribitur, c. 21. p. 229. Tom. II. libros de magia a Celso, cui dictus est hic libellus, scriptos commemorat, et *Origenes* contra *Cels.* L. I. p. 53. ed. Spenc. admodum verosimile esse dicit, Celsum, a se refutatum, eundem esse, cuius sub nomine libri de magia circumferebantur.

eum res Christianorum accurate nosse, subtiliter et iucunde, iocos seriis miscentem, disputasse, atque nihil, quod aut ad sententiam adversariorum evertendam aut ad invidiam iis conflandam facere posset, omisisse, satis intelligitur. Pro-lusit Celsus hoc libro Neoplatonicis sequentium temporum, sacrorum patriorum defensoribus, iisdemque Christianorum adversariis, licet ipse, e nostra sententia, non Platonicus, sed Epicureus fuerit, et sacra publica non pietate erga Deos motus, sed eam potius ob causam defenderit, quod, tueri more recepta et lege sancita, novorum et peregrinorum vituperatorem (nam id potissimum reprehendebat in Christianis, quod βαρβαρον δογμα et νομοθεσίαν καίην sequerentur,) decere videbatur.

Celso scriptorum, qui inde a Domitiani tempore ad finem usque Antoniniani saeculi Christianos commemorarunt, agmen clauditur. Itaque omnibus, qui huc pertinent, in medium productis, restat, ut, cur graeci et romani scriptores rerum christianarum raro meminerint, exponatur. —

Pauca sane, siye numerare siye ponderare ea velimus, usque ad exitum Antoniniani saeculi, quod anno Christi centesimo et octogesimo clauditur, apud graecos et romanos scriptores de rebus Christianorum reperiuntur. Plurimi enim horum scriptorum, ut ex haecenus dictis patet, plane de Christianis siluerunt, nonnulli breviter eos commemorarunt et vituperarunt paucis verbis (ne Lucianus quidem admodum multis de iis locutus est), atque Antoniniano demum saeculo Crescens, Fronto et Celsus calarum in eos strinxerunt. Quaeri igitur recte potest, cur graeci et romani scriptores rerum christianarum raro meminerint, et digna profecto est haec quaestio, quae accuratius exontiat.

In hac autem solvenda quaestione ante omnia tempora probe distinguenda sunt. Nam quod Antoniniano saeculo facile fieri non potuit, id Domitiano, Trajano et Hadriano etiam regnantibus factum esse existimamus, ut multi aut plane ignorarent Christianos, aut nihil de iis praeter nomen audivissent. Habebantur enim Christiani ad Trajani usque tempora pro mera secta seu familia iudaica, et tuti tum erant

plurimumque, ut Tertullianus ait <sup>35</sup>), sub umbraculo licitae Iudaeorum religionis. Neque id mirum videri potest, quum hoc tempore plurimi Christianorum ex Iudaeis essent, atque ecclesiae, sive regiminis formam sive agendorum sacrorum rationem spectaveris, a synagogis parum differrent. Ut Iudaeis, ita Christianis mos erat, sabbati potissimum die ad preces fundendas, legendos libros divinos et carmina sacra canenda convenire; ut Iudaei archisynagogos et seniores, ita Christiani presbyteros et episcopos rebus suis praefectos habebant, atque hi pariter atque illi gentium Deos aversabantur, munera publica obire et stipendia facere recusabant, et theatra, pompas et convivia publica fugiebant. Non pauci quidem Syri nati Antiochiae, Aegyptii Alexandriae, Graeci Corinthi et Athenis, Romani Romae ad ecclesias christianas accedebant, et sensim paulatimque *οἱ ἐκ τῆς ἀρεβουσίας* ita aucti sunt, ut multis in locis aut aequarent aut superarent *τῶν ἐκ τῆς παριστομῆς* numerum. At nec hoc impediēbat, quo minus Christiani iudaica familia haberentur. Nam nihil novum erat atque inauditum, quod, qui aut Aegyptii aut Graeci aut Romani nati essent, nomen apud synagogam professi, in Iudaeorum sacra transibant, atque ex lege eorum vivebant. Nec discordiae Iudaeorum et Christianorum obstabant. Nam qui de his simultatibus aliquid comperissent, facile eas pro odiis domesticis et disputationibus variarum in quas Iudaei divisi erant, familiarum habere potuerunt; in qua sententia si magistratus romani erant, qui Iudaeis, Paulum apostolum laesae legis accusantibus, esse haec *ζητηματὰ περὶ λόγον, καὶ ὀνομάτων καὶ νόμον*, seu *ζητήματα περὶ τῆς ἰδίας θείας δαιδαμονίας*, respondebant <sup>36</sup>).

Praeterea non erant inter Christianos illius temporis multi aut loco et genere conspicui, aut literarum laude florentes, in quos hominum oculi converterentur. Errant quidem, qui eos omnes ex infimae plebeculae colluvie collectos fuisse existimant, plus, quam par est, Caecilio, in Octavio Marcii Felicis accusatoris Christianorum personam agentis, in

35) In Apologetico c. 21. p. 53. ed. Semleri.

36) Vid. Actor. c. XVIII v. 15. c. XXIII v. 29. c. XXV v. 19.

que ipsum iis exprobranti, tribuentes. Dubitari nequit, quin a primis inde temporibus non pauci et fortunati satis et a literarum cultu non plane alieni nomen Christo dederint. Quid enim sibi voluissent Paulus et Petrus, monentes mulieres christianas, ne in monilibus, in margaritis, in auro et argento, in pretiosis vestimentis verum ornatum suum ponerent<sup>37)</sup>, nisi fuissent in ecclesiis, qui mundum pretiosum sibi comparare possent? Et Lucianus, quod in loco supra laudato dixit, quemvis impostorem ad Christianos accedentem facile ditescere, num de inopum et mendicorum cetera dicere potuisset? Neque homines rudes et indocti omnes erant Christiani; semper enim inter eos reperiebantur, qui non modo ore, verum etiam literis, sententiam suam explicarent et causam suam agerent, atque in ecclesiis, si non ut oratores, dicendi artem edocti, dicerent tamen de rebus divinis, atque in libros sacros commentarentur. Atque interdum unus etiam idemque alter, genere et loco nobilis, ad ecclesiam accessisse videtur. Nam Flavius Clementem, consulem, eundemque Domitiani Imperatoris consobrinum, eiusque coniugem Domitillam, Christianos fuisse, admodum credibile est. Nam τα ἡθνη των Ἰουδαίων, ad quae aberrasse eos tradit Dio Cassius, de christianis pariter ac de iudaicis sacris intelligi possunt; et quod της ἀθεοτητος accusati esse dicuntur, non de his sed de illis cogitare suadet, quoniam hoc crimen Christianis saepe, non facile autem Iudaeis, obiciebatur<sup>38)</sup>. Id vero utique concedendum est, plurimos Christianorum inferioris conditionis homines fuisse, atque ab literis graecis et latinis alienos. Alias enim Caecilius in Octavio Minucii Felicis, quantumvis accusatorem rem auxisse credamus, tamen nec *de ultima faece collectos* eos appellare, nec dicere iis potuisset: *ecce pars vestrum et maior et melior, ut dicitis, egetis, algetis, ope, re, fame laboratis*<sup>39)</sup>. Pariterque Celso non dicere licuisset, eos, qui pueros et mulierculas ad partes Christianorum trahere stu-

37) 1 Timoth. c. II. v. 9. 1 Petr. c. III. v. 3.

38) Dio Cassius L. LXVII, c. 14. p. 1112. ed. Hamb.

39) c. 8. et c. 12.

deant, ἐπιουργους εἶναι, καὶ σκυτοτομους, καὶ κναφεῖς, ἀπαιδευτους καὶ ἀγροικωτάτους (lapificos esse, sutores, fullones, homines indoctos et rusticos)<sup>40</sup>). Si vero Antoniniano adeo saeculo de Christianis dici potuit, quod Caecilius et Celsus de iis dixere, in ecclesiis antecedentium temporum nemo multos aut literarum graecarum laude florentes aut homines genere et loco conspicuos quaerendos esse putabit. Similes fuisse videntur primorum temporum ecclesiae Mennonitarum et Quakerorum coetibus, ad quos plerumque opifices, artifices et mercatores, probi homines et honesti, iidemque magnam partem non inculti et satis etiam fortunati, sed non facile aut viri docti aut nobiles et opulenti accedere solebant. Ecclesiae autem exiguae, quales primis temporibus erant, ex hominibus in vitae privatae umbra delitescentibus conflatae, celantes magis sua, quam manifestantes, perpetui periculi metu, (quam ob causam Christiani a Caecilio *latebrosa et lucifuga natio*, in *publicum muta* appellantur<sup>41</sup>), eaeque conditae non in pagis et vicis, ubi privata omnia publica fieri solent, sed in civitatibus frequentibus et late patentibus, ubi facile occultantur, quae hominum oculos fugiunt, multos utique latere potuerunt. Non dubitamus, quin multi hodie Londini vivant, quibus nec de Quakeris nec de Baptistis quidquam innotuerit; et civium nostrorum plurimos, esse Lipsiae homines nonnullos, sacra privata fratrum Bohemorum more agentes, nescire, compertum habemus. Similiter tunc plurimos Antiochiensium, Alexandrinorum, Romanorum, Atheniensium, Thessalonicensium aut plane ignorasse Christianos, aut praeter nomen Galilaeorum eorumque originem iudaicam nihil de iis scivisse, putamus. Quae nec splendore hominum oculos perstringunt, nec aut magnitudine sua aut atrocitate animos eorum movent, nec lucri spe et voluptatum illecebris capiunt eos et alliciunt diu saepe delitescunt.

Antoniniano autem saeculo non amplius latebant Chri-

40) Vid. *Origenes contra Celsum*, L. III. p. 144. ed. *Spenc.*

41) Vid. *Minucii Felicis Octavius*, c. 8.

Traiani inde tempore a Iudaeis distincti, sed in  
 conspectum et notitiam veniebant. Differre eccle-  
 agogis, sacra peculiaria a Christianis agi, con-  
 iis Deos a populis cultos, coniunctos eos invicem  
 tiori vinculo, animadversum in eos esse aliquoties  
 tibus et saevitum a multitudine, Deorum contem-  
 ata: haec eo tempore omnes, ad res publicas ani-  
 erentes, scire debebant. At plurimi, haec aliaque  
 entes, nihil memorabile admodum in iis animad-  
 ibi videbantur, ideoque nec scrutandi eorum res  
 oriae prodendi causas idoneas habebant. Nam

a Christianis conditorum novitas eo tempore, quo  
 ibus magnis et frequentibus, Romae potissimum et  
 riae, nunc sacra peregrina, ut Isiaca et Mithriaca,  
 ue allata, celebrabantur, nunc, ut ab Alexandro  
 em Lucianus tanquam Pseudomantin perstrinxit,  
 va (*καίται τελεται*) saepe instituebantur, animos ho-  
 arum movebat. Neque id mirum videbatur, quod  
 ni sine templis, aris et Deorum imaginibus numen  
 colebant. Dudum enim Iudaei, per orbem roma-  
 ursi, sacra eiusmodi ubivis locorum celebraverant.  
 invectivis Christianorum sermonibus in Deos publice  
 non adeo multum tribuebatur. Nam simili modo con-  
 antur et ridebantur Dii a philosophis bene multis.  
 id memoratu magnopere dignum iudicabatur, quod  
 agistratus in Christianos animadvertebant, nunc mul-  
 in eos saeviebat. Nam nec populi necem Christia-  
 poscentis tumultibus, nec iudicum morte eos damnan-  
 tentiis, respublica turbabatur, et qui hoc modo per-  
 homines obscari erant, quorum interitum memoriae  
 e non operae pretium videbatur.

Huc accedebat, quod multi Graecorum et Romanorum  
 temnebant Christianos tanquam sacrorum iudaicorum  
 es, et cum ob flagitia, quorum suspecti habebantur,  
 ob rerum novarum studium iis irascebantur. Notum  
 Graecos et Romanos ut populum barbarum, superati-  
 n et ab literarum cultu plane alienum Iudaeos de-  
 isse, ideoque res eorum neglexisse; Haec causa fuit

apud multos Christianorum quoque contemnendorum, qui, quoniam a Iudaeis originem trahebant, Iesum Christum, inter Iudaeos natum, colebant, prophetas Iudaeorum ut Dei interpretes suspiciebant, et ecclesias ad synagogae exemplum componebant, sacra iudaica agere et mores Iudaeorum imitari putabantur. Ad contemptum odium saepe accedebat et indignatio. Nam irasci Christianis debebant omnes, qui epulorum nefandorum et libidinis incestae suspectos eos habebant; quam suspicionem multorum animis insedissee, ex Apologetis, omnem lapidem moventibus, ut haec crimina, suis obiecta, (*Θυεστεία δειπνα* et *Ολδινοδειοι μιξεις* Graecis dicuntur) diluerent, discitur. Qui autem aut nihil tribuebant incerto vulgi rumor, aut ficta haec crimina esse intellexerant, id tamen aegre ferebant, quod Christiani, homines obscuri et indocti, ultra vulgus sapere volebant et lege praescripta negligebant. Solent enim homines, altiori loco positi, quae lege et more receptis contraria sunt, improbare, et, quam sibi sumunt, veniam eorum negligendorum et abiiciendorum aliis negare. Eam ob causam multi, ipsi licet parci Deorum cultores, Christianos tamen ob sacrorum publicorum contemptum reprehendebant, et, quod constanter recusarent, thura Diis adolere et per Genium Imperatoris iurare, meram pervicaciam iudicabant.

Ita factum esse putamus, ut Antoniniano etiam saeculo plurimi scriptorum graecorum et romanorum aut plane silent de Christianis, aut obiter tantum eos commemorarent et paucis verbis notarent. Nihil scitu et memoratu magnopere dignum in rebus eorum animadvertere sibi videbantur; et quum aut contemnerent eos, ut Iudaeorum alumnos, aut succenserent iis, ut criminum nefandorum suspectis et rerum novarum studiosis, non poterant non ab eorum causa abhorre.

Non omnes autem Graeci et Romani literis culti hoc modo de Christianis senserunt, atque res eorum accuratius cognoscere omiserunt. Qui aut Apologias a Iustino, Melitone, Athenagora aliisque scriptas legerant, (et, quin lecti fuerint libelli a Christianis sparsi et bene satis scripti, qui dubitet?) aut Christianorum consuetudine usi fuerant, non

minum, quorum accusabantur, insontes eos habere, iam scire debebant, tradi ab iis placita et morum philosophorum laudatissimorum sententiis consentaque quaeri porro potest, cur Christiani inter philosophos, ultra vulgus sapientes et meliora de rebus divinis nullos laudatores nacti sint.

enim vero non modo laudatores Christianorum, sed christiani facti sunt multi eorum, qui religionem publicam quidem, ut meram superstitionem, sed numinum colere animique pietatem sacris faciendis alere. Ex horum enim numero Quadratus, Aristides, Iustinus, Tatianus, Athenagoras, Theophilus, Minucius et multi alii erant, qui, aut Syri aut Graeci aut ii aut Afri nati, ad sacra christiana transibant, litteras et latinas ad ecclesiam transferebant, et, Antopotissimum saeculo, causam Christianorum perorabant. Hi viri omnes, ab religione publica abhorrentes, sed non in rerum divinarum meditationem erectum gerentem ob causam ad ecclesiam christianam accedebant, non ea rerum divinarum institutio, ipsorum sententiae aeterna, et historia sacra, divini numinis testis veluti auctoritas, tradebatur, atque ab hominibus fidei communis sui amoris vinculo iunctis sacra, alendae animi pietati utilis, agebantur. Itaque multi satis, eo adducti a philosophia graeca, ut ultra religionem publicam saperent, sacra christiana plane probarunt et amplexi sunt. Sed philosophi, christiani facti, non inter Graecos et Romanos, de quibus sermo est, verum inter scriptores christianos, ab hoc alienos, referri debent.

Alii autem etique plurimi horum virorum, ultra religionem publicam sapientium, secus sentiebant, improbabant sacra christiana, et ab iis abhorrebant, quoniam aut sacra pura, quamvis multa in iis reprehendenda essent, tamen, contra lege et more recepta, teneri volebant, aut sacra quae spernebant.

Ex illorum genere Stoici et Platonici erant, Neoplatonici κατ' ἐξοχήν sic dictis praeludentes. Platonici horum philosophorum, ut Plutarchus, Alcinous, Apuleius, et Stoici,



ut Arrianus et Marcus Antoninus, philosophia duce rectis rerum divinarum notionibus animo conceptis, absurda multa et Diis pariter atque hominibus indigna mythis inesse intelligebant, mente magis quam sacrificiis numen divinum coli volebant, et εὐσεβειαν a δαισιδαμονίᾳ probe distinguebant. Apud Plutarchum maxime multa praeclare de rebus divinis disputata leguntur, ut eum eiusque similes ultra religionem publicam sapuisse, et non pauca Christianorum sententiae admodum similia docuisse, intelligatur. Sed tolli sacra publica, et alia in eorum locum substitui, plurimi horum philosophorum nolebant. Nam reverebantur ea, ut lege et more recepta, et metuebant, ne, si domestica peregrinis et antiqua novis cederent, magna rerum perturbatio oriretur. Eam ob causam aut sapientis esse ducebant, in vita privata philosophiam ducem sequi, in vita publica autem lege praescripta agere et sacra facere more antiquo, aut operam dabant, ut, siue mythos allegorica interpretatione in sensum physicum et moralem traduentes, siue Daemones a Diis distinguentes et his indigna ad illos transferentes, religionem publicam emendarent et ad consensum cum philosophia revocarent. Id autem sentientes agentesque Christianorum causae non patrocinari, neque eorum laudatores agere potuerunt, qui sacra publica contemnebant, vituperabant, ridebant, iisque ruinam parabant. Multa quidem a Christianis tradita ut rectae rationi consentanea plane probabant. At non a Christianis, sed a philosophis domesticis, et subtilitate et facundia multum antecellentibus prophetis Iudaeorum et apostolis, ecclesiarum christianarum conditoribus, rerum divinarum humanarumque scientiam petendam esse censebant. Sic ne ii quidem philosophi Christianorum causas favebant, ad quorum sententiam placita christiana prope accedebant.

Alias vero Christianorum aut negligendorum aut vituperandorum causas ii habebant, a quibus sacra quaevis contemnebantur atque omnis religio superstitio iudicabatur. Ex horum genere Epicurei erant et Cynici; quod non modo e Plutarcho, Epicureos saepe ut ἀθεοὺς notante, eorumque

; et *χλευασμους* acriter reprehendente<sup>42)</sup>, cognoscitur etiam Luciani, Epicuream philosophiam secuti, o docetur. Nam Lucianus non modo mythologiam, Deos graecos risit, et sacra publica ludibrio exporum etiam, in iis potissimum libellis, quorum unus *λεγχομενος*, alter *Zeus Τραγωδος* inscribitur, contra religionem disputavit, et sententiam de numine di-  
 rebus humanis prospiciente, evertere studuit<sup>43)</sup>. Phi-  
 i autem, numen divinum tollentes, non potuerunt non,  
 nia, ita sacra christiana contemnere, et ab iis abhor-  
 quos novae superstitionis sive auctores sive patronos  
 ant. Nec, quae a Christianis contra sacra publica dis-  
 antur, magnopere eos alliciebant. Ipsi enim, prae-  
 us Evemero aliisque praeteritorum temporum philo-  
 s, quam vana, inepta et absurda esset mythologia, sa-  
 gnovisse et demonstrasse sibi videbantur.

Satis igitur patet, cur Christiani eo quoque tempore,  
 in hominum notitiam venerant, assecclas quidem non  
 os, nullos autem laudatores et patronos inter philoso-  
 nacti sint.

li autem horum philosophorum, qui a Christianis ab-  
 rebant, quod sacra publica, lege et more recepta, tur-  
 et everti nolebant, non tam silendi de rebus eorum,  
 m contradicendi eorum sententiae causas idoneas habuisse  
 entur. Moliebantur enim utique Christiani sacrorum pu-  
 xorum ruinam; canebant eam, Apocalypseos auctore  
 ceunte, poëtae christiani Sibyllistarum nomine noti; et  
 ologetae, sacra publica quovis modo impugnantes, id se  
 tare, flagitare atque agere, ut omnes, templis et aris fal-  
 rum Deorum relictis, ad verum Deum converterentur, non  
 labant. Itaque quaeri recte potest, cur nemo praeter Cel-  
 um (Crescens enim et Fronto reprehensorum tantum et  
 ccusatorum personam egisse videntur) sententiam Christia-  
 orum refutare et sacra publica contra eos defendere stu-

<sup>42)</sup> Vid. librum eius de oraculorum defectu, c. 19.

<sup>43)</sup> Vid. potissimum *Zeus tragoedus*, c. 47 — 49. p. 694 — 698. Tom. II.  
 ed. Reitz.

duerit. Id autem, qui possent, eam ob causam omisisse videntur, quod parum a Christianis metuendum esse putabant. Saepe sacra peregrina allata et a longo inde tempore iudaica sacra celebrata fuerant absque ullo publicae religionis periculo. Christiani, numero exigui, magistratibus suspecti, multitudini exosi, et ne securi quidem lege publica a suppliciorum metu, non ii esse videbantur, qui a patribus accepta, lege munita, et antiquitatis auctoritate sancita, sublaturi essent. Nemo facile tunc temporis augurari potuit, domestica peregrinis, antiqua novis, graeca et romana ex Iudaea ortū cessura esse, et mutatum iri Christianorum studiis hominum sententias, imperii leges, et sacra per orbem romanum celebrata. Exigua erant rerum christianarum initia, et ne Antoniniano quidem saeculo ita aut numero valebant Christiani aut literarum laude florebant, ut, quantumvis ea labefactare studerent, ruinam sacris publicis minarentur. Ense in eos stricto, calamo non opus esse videbatur. Pauci ea erant sagacitate, qua Celsus magnae rerum conversionis causas in Christianorum studiis latere videbat, sed, externa rei specie decepti, ecclesias eorum tenues et exiguas brevi oppressum iri putabant. Facillime enim tum homines falluntur, quum, quae animi sunt et voluntatis, numero et pondere metiuntur.

Praeterea neque ii, qui sacra publica turbari et everti nolebant, ita iis studuisse existimandi sunt, ut nihil, quod contra diceretur, ferrent. Nec contra Oenomaum, aut Epicureum aut Cynicum, qui Hadriani tempore divinandi artem exagitavit \*\*), nec contra Lucianum, qui Antoniniano saeculo Deos risit et traduxit, sacrorum patriorum defensores surrexerunt. Erat etiam res ardua satis, theologiam graecam, diu neglectam, revocare, et religionem, a sensibus profectam et multis in rebus rectae rationi plane contrariam, ad consensum cum philosophia traducere. Itaque mirum videri non potest, Antoniniano saeculo neminem, prae-

44) Libellus eius, cuius fragmenta non contemnenda ab Eusebio in Praeparatione Evangelica, L. V. cap. 18 sqq. L. VI. c. 6 sq. servati sunt, *γωφα γωντων*, detectio praestigatorum, inscribebatur. Cf. *Fabritii Bibl. Graec. Vol. III. p. 522 sq. éd. Harles.*

am, impugnanda Christianorum sententia publicae  
causam egisse. Quamquam enim Platonici nun-  
fuerunt, Neoplatonica tamen philosophia, quae sa-  
publicorum defensoribus arma aptissima submini-  
tertio demum saeculo regnare coepit.

ita disputatis, ad quaestionem propositam satis re-  
esse putamus, quam ideo potissimum excussimus,  
minui rerum christianarum fidem eo, quod graeci  
ni scriptores raro earum meminerunt, intelligeretur.  
osum assecuti nobis esse videmur. Nam scriptores,  
us locuti sumus, aut nullas aut paucas Christianorum  
norandorum causas habuisse, ex hactenus dictis ab-  
tere arbitramur.

uo pauciora autem, ad res christianas pertinentia, ex  
ptoribus discuntur, eo magis Apostolorum, Patrum  
icorum et Apologetarum scripta bene multa servata  
esse laetari debemus. Nam his antiquitatis christianae  
ientis evolvendis et perscrutandis rerum christiana-  
itia et augmenta satis cognoscere licet. Nihil autem  
erigit animum in rerum divinarum meditationem,  
ecclesiae veteris contemplatio.

---

X.

DE PERPETUA INTER CATHOLICAM ET  
EVANGELICAM ECCLESIAM  
DISSENSIONE.

---

Magna sane est et laus saeculi nostri et felicitas, quod pristina Christianorum, in partes divisorum, odia aut extincta aut sedata, coetus Lutheranorum et Reformationum non paucos sacris communibus iunctos, atque multis in locis omnibus ecclesiis christianis non modo sacrorum faciendorum potestatem concessam, verum etiam paria cum reliquis iura lege publica decreta videmus. Laetantur ea de re omnes iusti, aequi et publicae salutis studiosi, et nos cum illis laetamur; nam, pacem amantes et concordiam, ii nos non sumus, qui aut dissidiis delectemur, aut, quae nostris optamus, aliis invidemus, aut de discordiis in ecclesiam et rempublicam inducendis cogitemus.

Quod autem fieri solet plerumque, ut homines, vitium et errorem fugientes, in nova vitia novosque errores incidunt, id eo etiam tempore factum est, quo cordatiores quique Christianos omnium familiarum ferre discebant et pacem suadebant et concordiam. Non pauci enim, et articulorum fidei, quibus una ecclesia ab altera differt, et rerum ante nos actarum obliti, ipsum ecclesiarum dissensum in exiguo discrimine ponere coeperunt, atque in eam delati sunt sententiam, ut Protestantes et Catholicos, aequae ac Lutheranos et Reformatos, aut ad ineundam sacrorum communionem, aut certe ad servandam concordiam, nullis tur-

ssidiis, facile adduci posse arbitrantur. In non-ignorantia et errore, in aliis ex negligentia et contrarium sacrarum nata est haec sententia, quam, quoniam vanam et noxiam iudicamus, ita refutare decrevit, dissensionem inter Catholicos et Protestantem per futuram esse, doceamus.

um tempus venturum sit, quo, eversa romani pontificis sublataque hierarchia, Catholici esse desinant Ca-

Protestantes autem, non habentes amplius, quibus ican, Protestantium nomen exuant, atque omnes uni, ad limpidum evangelii fontem reversi, in unam in *evangelicam*, non externo legis, sed interno fidei nis vinculo iunctam, coalescant, id quaerere non attolumus enim vatem agere atque ex rebus praesentibus rerum futurarum auguria capere. De Catholicis et tantibus, sententiam suam tenentibus, loquimur, contra inter eos unquam futurum esse negantes, idque nolumus, nonnisi sublata alterutra ecclesia venire eos in sacrorum communionem.

Neque id hoc in loco quaeritur, num inter Catholicos et Protestantem, patria, civitate et domo communi utentes, cordia esse possit. In Germania certe ubivis locorum principes, subditos et magistratus, cives, coniuges multos, religione divisos, animis, studiis matuoque e iunctos videmus. A singulis cum in publica tum in privata vita coli et servari posse concordiam, lubenter conuenimus. At non de singulis, verum de partibus Catholicorum et Protestantium, nobis sermo est, quas aut iniisse, re suis apte compositis omnibusque litigandi causis et mesublatis, pacem satis firmam, aut unquam inituras esse, nementer negamus.

Duo igitur nobis probanda sumsimus, et dissensum, et tollendum, et dissidium, nunquam sopiendum, inter Catholicos et Protestantem semper futurum esse, ita ut nec parum studium unquam exuere, nec de ineunda sacrorum communionem cogitare possint. Id est, quod nobis volumus, unum de perpetua inter catholicam et evangelicam ecclesiam dissensione loquimur.

Divisi erant utique, ut Protestantes et Catholici, ita Lutherani et Reformati diu satis, non modo sententiis, verum etiam odiis mutuis, et nihilo minus, sopitis discordiis pristinis, pacem eos fecisse, adeoque nostro tempore, multis in locis, sacra communia instituisse, videmus. Quod Lutheranis et Reformatis licuit, quidni idem Protestantibus liceat et Catholicis? Quod inter illos actum est, quidni ab his quoque geratur? Num impedimento, nunquam tollendo, Catholici et Protestantes ab ineunda sacrorum communione arcentur? Qui eos dividit sententiarum dissensus, eritne perpetuus? — Erit profecto perpetuus, quoniam dissensus est, non de singulis fidei capitibus et caerimoniis, sed de ipsa religione et ecclesia christiana. Lutherani et Reformati, de singulis dissentientes, consentientes vero de fidei fundamento, ita in unam societatem coire potuerunt, ut, qui fuissent, manerent, neque in sententiam alienam transire cogerentur. At de ipsa religione et ecclesia christiana dissentientibus tum demum communia sacra habere licet, quum altera pars, sua deposita sententia, alterius partis sententiam susceperit. Dissentire autem Catholicos et Protestantes iis de rebus, de quibus sacrorum communionem inituri consentire debent, nemo non videt. Catholici enim ecclesiam societatem inaequalium habent, in qua *ὁ κληρος*, divino mandato, *τον λαον* regat et sacris operetur, Evangelici contra societatem aequalium, sua voluntate eos designantem, qui aut potestatem ecclesiasticam exerceant aut sacra faciant. Apud hos antistites sacrorum et verbi divini ministri, apud illos sacerdotes et hierarchae res sacras gerunt. Catholici ex ecclesia, i. e. ex episcoporum, quos Deus ipse rectores Christianorum et rerum divinarum arbitros constituisse putatur, auctoritate, pendent; Evangelici contra, neo synodorum decretis nec romani pontificis legi quidquam tribuentes, solum Iesum Christum eiusque Apostolos Dei interpretes colunt, et literas s. unam fidei regulam sequuntur. Catholici, quae vetus ecclesia sanxit, tuentes, multa, e veterum populorum superstitione in orbem christianum traducta, tenent, adeoque Sanctos, i. e. homines ultra sortem hominum elatos, invocant, et Deum non modo adorandum, verum etiam sa-

crificio oblato placandum esse arbitrantur; Evangelici contra, omnia, quae non literarum s. auctoritate nituntur, ex institutione christiana et sacris publicis proscribenda esse indicantes, Mariam aliosve Sanctos coli vetant; neque alia, quam quae precibus fundendis et meditandis rebus divinis fiunt, sacra institui volunt. Catholici id datum esse existimant sacerdotibus christianis, ut peccantibus, poenitentiam legitime agentibus, peccata remittant, et, Missam agentes, panem, in corpus Domini sua voce mutatum, tamquam sacrificium inoruentum Deo offerant; Evangelici contra tantam potestatem ulli hominum concessam esse vehementer negant, et Missam Catholicorum, ut superstitionem, e sacris paganorum in sacra christiana illatam, damnant. De ipsa igitur ecclesia et religione christiana Catholici et Protestantes dissentiunt, eamque ob causam dissensus eorum perpetuus erit. Aut Catholici in Evangelicorum aut Evangelici in Catholicorum sententiam concedere debent; alias, quod unam partem ab altera arcet, impedimentum nunquam e medio tollitur.

Rex omni dissensu facile nascuntur dissidia, quoniam rara admodum ea modestia est, quae, quod sibi postulat, aliis concedit, nec, quod aliis negat, sibi arrogat. Hac sola modestia, ne dissensus in dissidium vertatur, caveri potest. Ecclesia catholica autem, quae unam veram ecclesiam, eamque falli nesciam, sese habet, et talis haberi cupit ab omnibus, ab hac modestia ita abhorret, ut omnia, quae ecclesiae sunt, sibi sumat, aliis vero coetibus christianis cum ipso adeo ecclesiae nomine neget. Quae quum sit catholicae ecclesiae arrogantia, Christianos aliarum ecclesiarum ut haereticos et schismaticos damnat, terminos suos quovis modo proferre studet, legibus publicis, Protestantium iura tuentibus, quantum potest, adversatur, aliasque ecclesias non ut sorores colit, sed tamquam filias habet parere nolentes. Multi quidem Catholici, in Germania maxime, sive mitioris ingenii, sive ultra ecclesiam suam sapientes, ab hac arrogantia multum absunt, et non modo ferunt secus sentientes (quod parum est), sed etiam, quae sibi postulant, illis quoque dari volunt. At ipsa ecclesia catholica nec sententiam



mutavit, nec pristinam deposuit arrogantiam; quod, quae nuper etiam aut pronuntiata aut negata aut postulata sunt hic et illic, quemvis docere possunt. Quid quod ecclesia catholica, quamdiu, quae fuit, esse cupit, sententiam, qua una vera, eaque falli nescia, ecclesia habetur, ne potest quidem mutare, et arrogantiam ex ea natam exuere, quoniam esse desineret ecclesia *catholica*, simulatque, alias esse ecclesias, et ipsas christiano nomine dignas, concederet: Itaque Catholici, ecclesiae suae sententiam strenue tenentes, arrogant sibi semper, quae maiores eorum sibi arrogarunt, et negabunt aliis ecclesiis, quamdiu poterunt, quae iis debentur, hocque modo Protestantes ad perpetua certamina provocabunt. Manentibus autem dissidiorum causis nec dissidia cessabunt, sed, sopita aliquamdiu, subinde reviviscent, quod in Germania etiam haud raro eventurum esse, absque divinandi arte praevidere licet, quum neutiquam satis provisum sit discordiis legum publicarum auctoritate. Decretum quidem est sapienter articulo XVI foederis germanici, paria esse debere in posterum iura ecclesiarum christianarum in regnis et civitatibus germanicis. At, quae sit haec iurium aequalitas, quibus finibus regunda quibusque modis instituenda, quum nusquam declaratum sit: ea ipsa lex non potest non novam quaerendi multa, ambigendi, disputandi, litigandi etiam et rixandi materiem praebere. Nullum est regnum germanicum et nulla civitas, ubi res Catholicorum et Protestantium ita compositae sint, ut neutra pars aut negata postulandi aut de alteri parti concessis conquerendi causam iustam habere sibi videatur. Quamdiu afflictam sese videbat ecclesia catholica, oppressam et episcopis orbatam, admodum modeste erga dissentientes sese gerebat, ita ut non paucis nostrorum, nimis profecto credulis, sententiam mutasse videretur. Hodie autem, dum laeta rerum suarum incrementa capit, fautoresque non paucos inter ipsos adeo adversarios, nanciscitur, et concessa sibi videt, quae vix sperare poterat, modestia ista hic illic in arrogantiam vertitur ita ut non neganda pertinaciter recusentur, et non postulanda importunius flagitentur. Sic manent causae dissidii

quod, quoniam caussae eius nec sublatae sunt nec tolli plane possunt, nunquam cessabit.

Erit igitur perpetua inter catholicam et evangelicam ecclesiam dissensio, dissensus erit non tollendus et dissidium nunquam sopiendum.

Ea autem de re nec temere, nec irae satisfacturi et inicitiiis, quae procul a nobis absunt, sed eo consilio disputavimus, ut, quae sit vera nostrae ecclesiae ad catholicam ecclesiam ratio, et viros res publicas gerentes, et theologos in scholis et ecclesiis docentes, moneremus.

Multi eorum, qui hodie, ad virilem aetatem proveci, res publicas administrant, ita sunt educati et instituti (is enim erat mos saeculi, quo nos adolevimus), ut, rerum ecclesiasticarum parum gnari, ecclesiarum dissensum haud magno in discrimine ponant, et facilitatem erga dissentientes in rebus sacris laudem summam ducant. Qui ita sentiunt, saepe negligunt, quod non negligendum est, et concedunt, quod non debet concedi, atque, cum Catholicis, rerum ecclesiasticarum peritis, providis, circumspectis et suae utilitatis studiosis agentes, facile decipiuntur. Itaque utile nobis videbatur, et causas dissensionis nostram inter et catholicam ecclesiam explicare, et, tolli non posse hanc dissensionem, demonstrare, ut, quantum in nobis esset, caveremus, ne quis aut in exiguo discrimine poneret ecclesiarum dissensum, aut vana pacis, nunquam venturae, spe illudi sibi pateretur. Ignorantiam rerum ecclesiasticarum ii profecto produnt, qui lege germanici foederis, qua paria iura ecclesiis christianis decernuntur, omnem rem confectam esse existimant, et male ii nobis consulunt, qui aut iura nostra eripi nobis sinunt tacentes, aut, quae suis ambitiose negant, aliis concedunt, sive gratiam quaerant tali facilitate et indulgentia, sive laudem hominum, qui ultra ecclesiam suam sapiant, aucupentur.

Ad quam recentiori tempore multi nostrorum, ad eandem erga dissentientes nimiam facilitatem non pauci theologorum etiam, sive pacis perpetuae spem inanem foventes, sive moribus saeculi inservientes, et metuentes, ne zelotae

audirent (sic enim appellabantur saepe ecclesiae suae causam strenue agentes), convertebantur. Praeterea erant utique inter Catholicos non pauci viri cordati et sapientes, qui pacem et concordiam animo sincero commendabant et sacrorum suorum emendationem meditabantur; et cum reliqui, rebus suis undique afflictis, silerent et modeste se gererent, nostri raras contradicendi et disputandi causas habebant. Ita factum est, ut polemica, studiose olim culta, e theologorum nostrorum scholis exularet, et raro ea populo traderentur, quibus aut nostrae ecclesiae sententia firmatur et defenditur; aut adversarii erroris arguuntur. At, qui ante hos decem et viginti annos erat, non idem est hodie ecclesiae nostrae status; mutantur hominum sententiae et studia; eriguntur hic et illic, quae collapsa facebant; redeunt, quae e medio sublata esse videbantur; denuo surgunt nobis adversarii, a quibus ad certamina, diu intermissa, provocamur. Itaque polemica, qua aliquamdiu carere nobis licuit, cum in scholas tum in ecclesias nostras revocanda est, ne, ad arma deposita redire omittentes, manus victas dare videamur. Non modo theologi, verum omnes, qui in ecclesiis et scholis nostris docent, probe tenere debent, quae aut ad causam nostram defendendam aut ad refellendos adversarios pertinent, ut animi nostrorum contra eos muniantur, qui alios quovis modo in suas partes trahere student. Eam ob causam populo a doctoribus publicis, iis autem, qui populum docent, a theologis plene accurateque tradenda sunt omnia, quibus ecclesiae nostrae sententia confirmatur et defenditur. Itaque polemicum, non quae iram spiret, opprobriis et maledictis petat adversarios, et discordiarum semina spargat, sed quae strenuam veritatis propugnatricem et severam erroris vindicem agat, in scholas et ecclesias nostras revocandam esse censemus, atque eo potissimum consilio hanc de perpetua inter nostram et catholicam ecclesiam dissensione disputationem instituimus, ut, armis eius et munitis opus nobis esse, intelligatur.

Nam praesidium ecclesiae nostrae in nobis ipsis, qui Evangelici dicimur, situm est. Salva erit, quam diu, bono-

um nostrorum gnari, colemus eam et defendemus. Itaque nihil praetermittendum est, quo pietas ei debita et reverentia in animis nostrorum alatur; eamque ob causam morem, maioribus acceptum, quò in memoriam inchoatae, Luthero actore, sacrorum emendationis Universitatis nostrae nomine et auctoritate solennia publica instituuntur, religiose servamus.

---

## XI.

### DE CAUSSIS IMPEDITAE IN FRANCO- GALLIA SACRORUM PUBLICORUM EMENDATIONIS.

---

Contemplantes itentidem Francogalliam, similem hodie aequori, sedatis ventis, aestuanti, et repetentes animo rerum hoc in regno gestarum memoriam, caussam praecipuam Francogallorum, in sententias partesque contrarias divisorum, in hierarchia instaurata denuoque firmata et in patronorum eius et satellitum consiliis et studiis reperire nobis videbamus. Nam ab iis potissimum sparguntur nunc inter Gallos discordiarum semina, qui, salva libertate publica hierarchiam salvam esse non posse probe intelligentes, hanc ipsam libertatem tollere, ingenia opprimere, ipsamque legem imperii fundamentalem evertere student, et, antiqua revocantes, res novas moliantur. Longe alius profecto esset Francogalliae status, si sacra publica hoc in regno mutata fuissent saeculo decimo sexto. Nam inter populum, ab hierarchiae vinculis liberatum, neque Iesuitae rerum suarum sedem ponunt, neque Bonaldi et Mennaei voces suas extollunt neque legum latores, iuris canonici reverentia ducti, rectae rationi et saluti publicae contraria sanciant. Haec autem aliaque infausta multa evenisse nuper in Francogallia, qui est, qui nesciat? Eheu, Iesuitae regis edictis proscripti regno, redierunt, neque modo feruntur reversi, verum etiam foventur et coluntur, ita ut seminaria condant, scholas aperiant, pompas instituant, eloquentia circulatoria multitudinem turbent, artibus et consiliis clandestinis procures etiam et prudentiores regant et illaqueant. Effundere pergunt Be

naldi isti et Mennaei lingua virulenta opprobria quaevis in philosophos, in Protestantes, in libertatis publicae amicos et vindices, impietatis eos accusantes et contumaciae, neque desinunt potestatem, lege solutam, et pontificis et regis, tamquam unicum malorum omnium remedium et tutissimum pacis firmae et salutis publicae fundamentum praedicare. Quid quod legem nuper ferri vidimus, qua res, Catholicis sacras, violentibus non mulcta, ut iniuriam facientibus, sed, ut atrocissimi facinoris, sacrilegii scilicet, reis, supplicium decernitur. Haec mala omnia, et ipsa mala et aliorum malorum semina et praesagia, quum aut ab ipsa hierarchia, aut ab iis, qui eius ope sua consilia exsequi student, proficiscantur, Galliam non invaderent, si, quae Lutherus, Zwinglius et Calvinus docuerunt et suaserunt, hoc in regno lege publica sancita fuissent.

Id animo reputantes, quum argumentum panegyri, qua cives nostri ad memoriam rerum Luthero auctore gestarum pie recolendam invitandi sunt, idoneum circumspiceremus, de causis impeditae in Francogallia sacrorum publicorum emendationis pauca disserere decrevimus, quoniam haec res et tempori et consilio nostro consentanea est. Nam bona, quibus alii carent, fiunt nobis cariora; in rerum praesentium causas inquirentes, id, quod tempus monet, agimus.

Si ulla gens, Galli profecto suscipiendae, quam Lutherus et Zwinglius saeculo decimo sexto suadebant, sacrorum publicorum emendationi praeconi et idonei esse videbantur. Galli enim, libertatis quippe amantes semper, ideoque pontificiam potestatem impatientius ferentes, de ea circumscribenda reformandaque ecclesia dudum cogitaverant. Quod eius rei causa in Conciliis Pisano, Constantiensi et Basileensi gerebatur, id Gallis potissimum, Ioanne Gersone, Nicolao de Clemangis, Petro de Alliaco auctoribus gestum fuit; Sanctio Pragmatica, a. MCCCCXXXVIII. proposita, vexationes non paucas, de quibus Germani frustra conquirebantur, ad aliquod certe tempus aut sustulerat aut minuebat; et nonnulli Galliarum reges ita erga pontificem maximum sese gesserant, ut eius pedes quidem osculari, manus vero ligare velle viderentur. Quid quod in Gallia ii exorti

erant, qui primi omnium de hierarchia plane tollenda et de ecclesia ad apostolicae ecclesiae exemplum componenda cogitabant, Valdenses inquam, per quatuor saecula exagitati quidem semper et misere vexati, sed ineunte saeculo decimo sexto nondum deleti prorsus et extincti. Praeterea Galli nulli populo morum et literarum cultu cedebant, plurimos superabant. Poëtae non contemnendi mature linguam iis vernaculam locupletaverant; nec deerant, qui, Guilielmum Budaeum imitantes, literas graecas et latinas colerent; adeoque Jacobus Faber Stapulensis, Erasmi exemplum secutus, in theologia a scholastica barbarie repurganda, et in libris sacris in Gallorum idioma transferendis, feliciter satis elaborabat. Ipse rex, Franciscus I., amabat fovebatque literas, nec a consiliis meliora suadentium abhorrebat.

Sic Francogalli probandis et suscipiendis iis omnibus, quae Germanorum et Helvetiorum plurimi, Angli, Batavi alique populi amplectebantur, satis praeparati videbantur. Neque rebus in vicinia gestis intacti manebant, sed non aures modo ad vocem, verum animum etiam mentemque ad sententiam meliora de rebus divinis docentium advertebant, ab ea maxime inde tempore, quo Calvinus, Farellius, Theodorus Beza alique, Geneva et Lausanna profecti, sacra nova in Gallia propagare, et cathedrae romanae inimicos excitare, summa opera nitebantur. Quemadmodum alios populos, ita spes evangelii recuperandi, et ingi, quod hierarchia Christianis imposuerat, excutiendi, Gallos quoque capiebat, movebat, incendebat, ita ut innumeri caussae sacrorum mutationem suadentium faverent iisque plauderent, multi omnis generis homines, nobiles maxime in agris suis degentes, legum periti, medici, mercatores, opifices, Calvinini doctrinam et disciplinam adoptarent, adeoque monachi et parochi passim, deposito cucullo, mutataque sententia evangelii praecones agerent. Non pauci eorum, qui apud Helvetios, de nascente ecclesia reformata bene meruerunt ipse Joannes Calvinus, columnen ejus et praesidium, in Gallia nati et educati, antequam e patria profugissent, antiquam superstitionem exuerant. Supplicia, quibus mox, nunc regis, nunc magistratuum provincialium auctoritate, in novo

hos animadvertebatur, incendebant magis animos, arrebant; augebantur in dies res ecclesiarum novarum et medio saeculo decimo sexto quindecies centena Hugonottorum numerabantur<sup>1)</sup>. Non vana igitur erat ere concepta eorum spes, qui Galliam e pontificis iuditione in libertatem vindicari et ad emendatam rem publicorum formulam adduci posse putabant.

At longe secus res cessit, ac sperabatur Genevae, minus Romae; mansit Francogallia hierarchiae obnoxia, praerogae profecto pretium est, causas impeditae hoc in sacrorum publicorum emendationis explicare.

Saepe populi reges, saepius reges populos, eo, quod non inclinarent, inclinarunt. Ex iis autem regibus saeculi decimi, qui, quo tum populi vertebantur, ire recusantes, potius ad suas partes trahebant, Franciscus I. eiusque successores erant, in quorum sententia et voluntate, a sacrorum publicorum emendatione aversa, praecipua impeditae huius emendationis causa quaerenda est. Franciscus I., generosus, bellicosus, rebus gerendis idoneus, ad quae suscipienda audendaque paratus, amabat quidem artes liberales, dandum esse aliquid ingenio saeculi intelligebat, et quae ob causam primum de Erasmo, postea de Melanchione Lutetiam arcessendo cogitabat. Idem vero, quae erat eo ingenii mobilitas, res sacras non facile serio meditatur, et, alieno magis, quam suo, utens iudicio, Evangelii homines esse seditiosos, rem publicam turbantes et omnia sursum deorsum volventes, facile sibi persuaderi patiebatur<sup>2)</sup>. Hinc odium eius in sacrorum receptorum detractores, quod, cum Protestantibus germanicis agens, dissipabat quidem interdum, nunquam vero exuebat; hinc

1) Ita certe Lacretellus in libro, qui inscribitur: *Histoire de France pendant les guerres de religion*, tom. II. p. 170 — 179. numerum eorum computavit. Erat autem tum non, quae hodie est, incolarum Galliae frequentia, quorum quippe numerus ex eiusdem scriptoris sententia non ultra centieset quinquagies centena millia adscendebat. Itaque decima Francogallorum pars sacra nova sequebatur.

2) Bene id noverat Calvinus, ut ex epistola, Institutioni religionis christianae praefixa, intelligitur, quam, ut has ipsas calumnias dilueret, a. 1536. Regi scripsit.



leges poenis gravissimis caventes, ne ullae fierent privatae sacrorum caussa coitiones; hinc crebra satis sacrorum libertatem, domi negatam, apud exteros quaerentium, exilia voluntaria; hinc crudelissima novorum haereticorum supplicia, aut ab ipso rege iussa, aut a senatibus provincialibus, legum antiquarum tenacissimis, decreta. Quod praecierat successoribus exemplum Franciscus I., id et Henricus II. et Franciscus II. sequebantur, ille luxuriae et voluptati deditus, et hastiludia magis, quam negotia curans, hic juvenis, ut corpore imbecillus, ita tardus ingenio. Aversi manebant a doctrina evangelica ii, penes quos potestas erat, adeoque magis exacerbabantur animi, quam Reformati, viris loco et genere insignibus aucti, sacrorum libertatem importunius flagitarent et iniuste negata passim sibi sumerent. Post mortem Francisci II., quum, Carolo IX. nondum adulto, mater eius Catharina Medicea rebus publicis praeeset, concedebatur quidem, Hospitalio cancellario potissimum auctore, nonnihil Reformatis, adeoque venia causae suae publice in colloquio Posiaco perorandae legatis eorum dabatur. Semper autem haerebat et gliscebat odium, veluti haereditatis lege in familia regia propagatum, aiebatur continuo cum per bella civilia, tum per artes Philippi II., Galliae regem in Protestantibus ubivis terrarum extirpandis socium et adiutorem habere cupientis; quoque nefando facinore tandem eruperit hocce odium, quasque tragoedia, Carolo IX. ant de-cernente aut consentiente, acta fuerit, omnes norunt. De-cessit quidem breve post regnum Carolus IX., et Henricus III., in locum eius suffectus, pacem cum Hugonottis iniit, et ab iis ipsis, qui regni et ecclesiae propugnatores videri volebant, eo sese adactum vidit, ut ad Navarrum, Protestantium ducem, confugeret eiusque auxilium imploraret. Catholicam autem ecclesiam nunquam deserebat, neque is erat hic homo cum levis et dissolutus, tum superstitiosus et ignavus, qui suo in caussa religionis iudicio uteretur.

Omnes Galliae reges a Francisco I. ad Henricum III. usque a sacris mutandis abhorrebant, et a MDLXXXIX. demum ad Navarrum, purioris doctrinae cultorem sincerum et Protestantium defensorem strenuum, regnum haereditatis

olvebatur. Magna autem semper fuit regum, eorum quos populus neque amaret, neque admiraretur, aut, ideoque dubitari nequit, quia multi, ad sacra murensi, eam tantum ob causam inhaeserint fidei, quod regem eiusque aulam in ea manere vidissent. Itaque factiones regnum diviserant, et rex eam, quae aeternae suae antiquorum sacrorum defensionem praetextus erat, haud paucos non modo exemplum, verum causa regis a Protestantium communione avocabat. Itaque esse, aut videri volebant regis defensores, Catholici sacra sequi debebant. Praeterea clericis et monachis e suae agenda, multitudinis movendae et sacrorum iam quovis modo perstringendorum plena potestas daretur.

Reformatis contra coercitis legum severitate, territis ciorum metu, et honorum ac munerum publicorum amore privatis. Has ob causas Protestantium numerus ita in Gallia crescere potuit, ut in Germania creverat, quantumvis Imperatores a sacris novis abhorrent, tamen Principum tamen et magistratum civitatum libera ea amplectebantur. Galliae autem longe alia erat ratio, in Germania; nam praeter regem Navarrae nullus pro gallicorum sui iuris erat, verum omnes, ut subditi stratibus, ita regibus parebant.

Ad hoc externum augmentorum novae ecclesiae impetum, aliud idque internum accedebat, disciplinae moreque severitas, quam, ut aliis in locis, ita in Gallia populum ecclesiae ad Calvinii regulam compositae tuebantur. Itaque, ut pudori et sanctimoniae quovis modo provideatur, simulque caveretur, ne ecclesia, quam sui iuris esse videbatur, magistratum ope in suis regendis egeret, severioris disciplinae legi Genevensi ecclesiam adstrinxerat. Haec veteris ecclesiae exemplo commendata, ad Gallos evangelicam doctrinam amplectentes, apud quos maxima erat Calvinii auctoritas, propagabatur. Itaque sancitum erat in ecclesiis, ut, qui deliquissent, aut coram consistorio, eorum coram seniorum consensu, aut in concione delictorum punirentur, si mores non mutassent, aut arcerentur a sacra, aut plane a coetu segregarentur, et, nonnisi

poenitentia acta, ad sacrorum communionem admitterentur, et reciperentur in ecclesiam<sup>3)</sup>. Probabatur autem haec lex et observabatur religiose eam potissimum ob causam, quod homines, vexati semper et exagitati, ad tristitiam, tristes vero ad severitatem prout esse solent; quodque ii, qui ex Valdensium reliquiis ad reformatam ecclesiam accedebant, simili disciplinae adsueti erant. Quod olim nascentes in romano imperio ecclesiae instituerant et secutae erant, idem fere novae Galliarum ecclesiae sanciebant et sectabantur, imaginem societatis christianae omnis labis expertem referre, omnemque calumniandi materiam adversariis praecidere studentes, ut mirum esse non possit, has aequae, atque illas, cum severitate disciplinae morum etiam severitatem et acerbiter prae se tulisse. Licitum multa illicita habebantur; nihil humanae imbecillitati indulgebatur; omnia, quae sensus movent, a sacris publicis arcebantur; saepe pietas tristitiae et austeritatis colorem trahebat. Haec autem disciplinae morumque severitas non potuit non incrementis ecclesiarum reformatarum officere. Nam non modo dissolutos et lascivos homines ab earum communione deterrebat, et sacra publica omnibus, quae multitudinem, videndi cupidam, alliciunt, privabat, verum etiam multis honestis et prudentibus, qui laetitiam et hilaritatem a pietate abesse nolebant et sensibus aliquid indulgendum esse putabant, displicebat. Adversabatur ea quam maxime ingenio populi, eamque ob causam incrementis novae ecclesiae magno impedimento esse debebat.

Nihilo minus, multa licet obstitissent, res Protestantium, ecclesiis eorum medias inter turbas publicas ad fidei consensum et certam regiminis formam revocatis, satis creverant, quum regnum ad Navarrum, ducem eorum et defensorem eumque virum strenuum et prudentem, haereditatis legi delatum, causae eorum plenam victoriam portendere vide-

3) cf. Histoire ecclésiastique des églises réformées au Royaume de France (prodiit hic liber, cuius auctor Theodorus Beza habetur, Geneva 1580.), tom. I. p. 185 — 190, ubi leges, quas hae ecclesiae sibi scripserant, expositae leguntur.

ur. Id ipsum autem, quod Protestantes in spem laetissimam erigebat, hunc habuit eventum, ut progressus novae lesiae sisterentur, et, quae cerius ei acciderunt, mala repararentur. Nam Navarrus, Henrici IV. nomine Galiae rex factus, paucos post obitum Henrici III. annos sacra holica amplectebatur, et sic, quantumvis Protestantium aus per edictum Nannetense prospiceret, non modo spem eorum frustrabat, verum etiam cum auctoritate sua, tum civitate tranquillanda et componenda, ecclesiam catholicam novo firmabat. Causa autem, quae ductus Henricus IV. ecclesiam reformatam, in cuius salutem et praesidium natus esse videbatur, deserebat, in odio Catholicorum, quod non nisi sacris eorum amplectendis placari posse putabat, quaerenda est. Extinguendo Francisco II. morte praematura, quum Carolus IX. nondum adolevisset, et Guisii et Borbones regnum, quod Catharina Medicea, regis mater, neutri parti cedere volebat, affectarunt. Hinc factiones, hinc bella civilia, quorum auctores, ut socios haberent et adiutores, Catholicorum et Protestantium dissidia in suum commodum collidere vertentes, aut antiquorum sacrorum defensores, aut novorum statores videri volebant. Haec inter bella quum multa utrinque atrociter gererentur, magnum utique erat Protestantium in Catholicos et Catholicorum in Protestantes odium, maius tamen horum, quam illorum, quoniam iam cum pontifex romanus, tum Philippus II., Hispaniae rex, nunc monachos, qui populum moverent, subornantes, nunc legatos, qui procerum iras alerent, mittentes, nunc magistratus et copiarum duces auro corrumpentes, discordias quovis modo alere, et Protestantibus invidiam conflare studebant. Omnium autem maxime post stragem illam neandam, qua Henrici et Margarethae nuptiae Protestantium sanguine polluebantur, animi Catholicorum ira et odio exarduerunt; nam ea est hominum perversitas, ut magis ob illatas, quam ob toleratas iniurias irascantur, et odii excitationem in ipso odio quaerant. In dies hocce crescebat odium, tandemque per eam hominum perditorum et fanaticorum consociationem, quae Unio Catholica dicebatur,

ita auctum est, ut amplius augeri non posset. Haec ipsa Unio autem, et romani pontificis et regis Hispaniae auxilio freta, regno potita erat, ipsamque Lutetiam cum maxima Galliae parte in sua ditione tenebat, cum Henricus III. necabatur, et, a Navarro, utpote ab haeretico, quem pontifex romanus proscripserat, abhorrens, Borbonem cardinalem regem declarabat. Bellaverat quidem Henricus IV. satis feliciter contra imperii sui detractores, sive haereseos odio incensos, sive hispanico auro corruptos, sive de imperio sibi met ipsis vindicando cogitantes, adeoque Lutetiam, sedem Unionis, obsidebat, et erant inter Catholicos quoque, qui partes eius sequerentur. Sed bello faciendo copiae eius non sufficebant, et tantum erat tum Catholicorum, Protestantium numerum longe superantium, in haereticos odium, ut regnum diu multumque agitatum, misere laceratum, adeoque in hispanicas dominationis discrimen adductum, nonnisi ab rege catholico componi servarique posse videretur. In hac sententia cum aliis Henrici IV. amicis Sullius quoque erat, vir prudens, honestus, regis patriaeque amantissimus, qui, quamquam ipse ad vitae usque finem ecclesiae reformatae addictus manere decreverat, ipse tamen regem haesitantem ad catholicam fidem amplectendam suo consilio impellebat <sup>4)</sup>. Itaque Henricus IV., de regno servando confirmandoque desperans, ad ecclesiam catholicam transibat, et fatendum est, si, quod fecit, unquam facere licet, ei id licuisse; nec vituperandus est rex, si eo ex medulo, quo talia metiri solent homines, eum metimur. Nos vero utilitatem communem legem supremam non habemus, quoniam non, quod utile, sed quod honestum est, semper liquet, et saepe obsunt, quae prodesse videntur.

---

4) Legi meretur colloquium, hac de re inter Sullium et regem habitum, quod libro: *Mémoires ou oeconomies royales d'estat, domestiques, politiques et militaires de Henri le Grand, par Maximilian de Bethune Duc de Sully, Partic. I. p. 351 sqq.* insertum reperitur. Asservatur hic liber rarus in bibliotheca Senatus Lipsiensis.

Sic Gallia, quae matura satis videbatur sacrorum publicorum mutationi et amplectenda Protestantium causa. Eius arbitrium sibi vindicare potuisset, in romani pontificis conditione et antiquorum sacrorum religione mansit. Illen- ipse, bene licet per edictum Nannetense Protestantibus rebus prospiceret, cum tamen, qui aut videri volebat actus erat sensim paulatimque, sese gerebat; eiusque et nepos, Ludovici XIII. et XIV., fidem catholicam tuebantur et Protestantes coercere, opprimere, tanque delere studebant. At, immutata manente ecclesia gallicana, ingenium et mores Gallorum mutabantur, et eo tempore, quo lites Iansenisticae agitantur, multos in Gallos esse patuit, qui pontifici romano caecam obedientiam negarent et ad mores regendos religionem referri erent. Aucto indies eorum numero, qui ultra maiores erent, apertum tandem illud inter catholicos et philosophos dissidium ortum est, quod, regno concusso et turbato, in ecclesiae gallicanae ruinam vertebatur. Tollere uisisset hoc dissidium funestum, et magno Galliam malorare, is, qui nuper Europae arbitrium sibi vindicaverat. At non sustulit, quoniam, qui erat in eo hominum contemptus, quae ipse spernebat, populum, si iussisset, deo amplexurum esse, nullus dubitabat. Itaque immutata vocavit sacra antiqua, et Galliam denuo hierarchiae legi strinxit, id modo cavens, ne suae auctoritati pontificia testas officeret. Immutata autem manente ecclesia catholica, mansit dissidium inter amicos eius apertos et adversarios clandestinos, inter catholicos et philosophos, manente ad hunc usque diem, et studiis eorum et consiliis, qui Galliam in superstitionem et servitutem detrudere volunt, cotidie augetur. Eiusmodi vero dissidium, quale hodie Gallos dividit et agit in contrarias partes, malum profecto censendum est, quamquam sperare licet, fore, ut, philosophis a contemptu rerum sacrarum ad seriam meditationem earum conversis, et non de evertenda, sed de emendanda ecclesia cogitantibus, hoc quoque ex malo bona tantum proditura sint.

Ad contemplandam autem Galliam, sentiitiis et studiis contrariis divisam, ideo Vos, Optimi Cives, hac oratione convertimus, ut, in caussas malorum, quae cum hoc tum Hispanicum regnum, factionibus scissum et civilibus bellis exagitatum, invaserunt, inquirentes, quid maiorum nostrorum sapientiae et constantiae debeatur, intelligeretis.

---

## XII.

# I RELIGIONIS CHRISTIANAE PER PHILOSOPHIAM GRAECAM PROPAGATIONE.

## COMMENTATIO PRIMA.

od Clemens Alexandrinus, philosophiam graecam *ὑπο-  
 την της κατα τον Χριστον φιλοσοφίας* dicens, scabellum  
 gradum, per quem homines aequae ac per legem Mo-  
 cam ad doctrinam christianam adducti sint<sup>1)</sup>, alique pri-  
 rum saeculorum patres similiter dictis innuerunt saepe,  
 ne philosophiam sacris christianis viam munivisse eorum-  
 e propagationem adiuvisse, id a nobis, causam religio-  
 christianae actam videntibus, clarius quam ab illis, agen-  
 us eam et veluti in re media positam, cognoscitur. Neque  
 s tam manifesta quinquam latere potuit, verum omnes,  
 si historiam doctrinae christianae per orbem romanum  
 propagatae scrutati sunt, causam eius a philosophia graeca  
 ultis modis promotam esse intellexerunt. Nihilominus  
 anc ipsam rem denuo tractare placet, quoniam nonnulla  
 s, quae ab aliis disputata sunt, addenda in promptu nos  
 habere putamus, et causarum susceptae doctrinae christia-  
 ae investigatione quam maxime delectamur. Nec quid-  
 uam profecto magis dignum est meditatione repetita, quam  
 illa rerum conversio, quae, sacris veterum populorum con-  
 rassis, labefactis, tandemque eversis, religio christiana re-  
 gnare coepit.

<sup>1)</sup> Stromatum L. VI. p. 773. ed. Pott.



Omnia autem, quae hac de re disputanda habemus, ad tria capita revocabuntur. Primum enim, sacrorum lege et consuetudine receptorum religionem per philosophiam graecam imminutam et Deorum reverentiam multorum animis excussam esse, docendum est. Nam si religionis disciplina eadem, quae antiquo tempore cum Athenis tum Romae fuit, mansisset, neque Judaeis neque Christianis sacra sua facere et propagare licuisset. Itaque, antiqui temporis severitatem per philosophiam graecam maxime, dum de mythorum a majoribus acceptorum veritate dubitare et ultra sacra usitata sapere docebat, in mitiorem sententiam versam esse, ante omnia demonstrandum esse videtur. At non modo veterem superstitionem multorum animis haecce philosophia exemit, verum etiam, sive investiganda honesti natura, sive demonstranda rerum omnium, ad ordinem et consensum revocatarum, cohaerentia, sive sententia illa, qua omnis vera religio nititur: *ὁ πῶς ἐστὶ σωτὴρς ὁπάροισιν τε καὶ ᾧς*, promouenda et explicanda, rectora de rebus divinis sentire docuit. Haec hominum sententiam mutavit, eoque effecit, ut multi religioni, quae in rerum extra sensus positarum meditationem animum erigit vitamque honesti praeceptis regit, probandae et amplectendae potius et idonei fierent; quod ab ipsis Neoplatonicis factum est, qui, quamquam Christianis contradicebant, tamen, dum in alienam sententiam religionem patriam traducebant, causam eorum nolentes adiuverunt. Quae hac de re dicenda sunt, caput libelli nostri secundum amplectetur. Denique nec hoc, quod, qui primi causam Christianorum coram Graecis perorarunt, potissimum philosophiae graecae opè cum religionem christianam commendabant et demonstrabant, tum sacra gentium impugnabant eorumque defensores refellebant, silentio praetermittimus. Nam Apologetae saepissime arma a philosophis usurpata in sacra publica verterunt, doctrinam christianam philosophiam omnia, quae Graecorum sapientissimi docuerint, amplectentem haberi voluerunt, suaeque cum philosophorum placitis ita consentire dixerunt, ut quivis arbitretur (sunt haec Minucii Felicis

ia<sup>2)</sup>), aut nunc Christianos philosophos esse, aut philosophos fuisse iam tunc Christianos. Nec dubitari potest, haec ratio causae Christianorum utilissima fuerit. — fere sunt, quae uberius explicare decrevimus, ut, quando ad praeparandam sacrorum antiquorum ruinam et ad conversionem christianam per orbem romanum propagandam philosophia graeca fecerit, intelligatur.

Ut plerorumque populorum, ita Graecorum quoque religio mythis incerta fama propagatis continebatur, ad Deos athenienses pertinebat, atque omnem eorum cultum ad precibus, muneribus, maxime sacrificiis cruentis flecten- placandosque referebat. Fieri non potuit, quin philosophia, in vero a falso discernendo occupata, de honesto et bono summo, rectae rationi consentanea praecipiens, atque rerum extra sensus positarum meditationem conversa, tanta, quae eiusmodi religioni repugnabant, doceret. quae cum ipsa philosophia discordia inter eam et religionem publicam, nunquam illa sublata, orta est, in qua (nam saepe invidiam invicem multorum saeculorum intervallis disiunctam) prima causa interitus sacrorum a populis antiquis celebratorum quaeri debet. Profecto non modo Hierosolymis, verum etiam Athenis ruina eorum praeparabatur.

Schola Ionica quidem, quae, tota in rerum originibus naturae legibus explicandis occupata, neque de honesto, neque de numine divino disputabat, religionem publicam tactam sivilis videtur. Credibile est, eos, qui hanc scholam sequebantur, populi sui superstitionem nondum exuisse. et Pythagoras iam, qui hominem virtuti natum esse resque omnes divino numine contineri atque ad consensum ordinemque aptum revocari intellexerat, ultra vulgus sapiebat, quamquam pleraque lege recepta et consensu hominum approbata non reprehendisse videtur, tamen hostias cruentas iis offerri solebat, et mythos nonnullos in alienum sensum trahebat, ut quum *Ἐμπεδοκλῆς* eum esse diceret, a quo animae corporibus immitterentur, purgatae in excelsum duce-

2) Vid. Octavius eius, c. 20.

rentur, impurae vero Furiis vincienda traderentur ): Longe plura vero communi sententiae contraria Xenophanes, aequalis Pythagorae, Eleaticae scholae auctor, in carmine *περι φύσεως* protulit; quod ex reliquiis huius carminis, quantumvis exiguis, satis patet <sup>4)</sup>. Nam non modo Homerum atque Hesiodum ob adulteria, furta, aliaque indigna in deos translata reprehendebat <sup>5)</sup>, verum etiam sententiam de diis, humana forma indutis, qua Graecorum sacra tamquam fundamento suo nitebantur, hisce versibus impugnabat atque ridebat:

*Ἄλλα βροτοὶ δοκεῦσαι θεοὺς γεννασθαι —  
Καὶ σφετερὴν ἐσθιτὰ τ' ἔχειν φωνὴν τε δέμας τε.  
Ἄλλ' εἰ τοὶ χειρὰς γ' εἶχον βοῆς ἢε λεόντες,  
Ἥ γραφαὶ χειρεσσὶν καὶ ἔργα τελείν, ἅπερ ἄνδρες,  
Ἴπποὶ μὲν θ' ἵπποισι, βοῆς δὲ τε βουσὶν ὁμοίας,  
Καὶ κε θεῶν ἰδέας ἐγραφον καὶ σωματ' ἐποιοῦν  
Τοιαυθ', οἷον περ καὶ τοὶ δέμας εἶχον ὁμοῖον <sup>6)</sup>.*

Praeterea illud etiam, quod apud Stobaeum legitur <sup>7)</sup>:

*Οὗτοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖς παρεδείξαν,  
Ἄλλα χρόνῳ ζητούντες ἐφευρισκουσιν ἄμεινον,*

philosophum ultra vulgus sapientem prodit. Similia Parmenides, discipulus eius, sensisse haud temere creditur: atque Heraclitum, eodem fere tempore philosophantem, iconolatriam Graecis usitatam improbasse, inde patet, quod dixisse fertur, eum, qui ad res vita carentes, tamquam ad

3) Vid. *Diogenes Laërtius*, L. III. c. 1. n. 19.

4) Fragmenta huius carminis, apud Sextum Empiricum, Stobaeum, Clementem Alexandrinum atque Eusebium obvia, in *Füllebornii Symbolis ad historiam philosophiae*, Vol. II. Part. VII. p. 1 sqq. et in libro: *Commentationum Eleaticarum pars prima; Xenophanis, Parmenidis et Melissi doctrina e propriis philosophorum reliquiis veterumque auctorum testimoniis exposita a Christ. Augusto Brandis*. Altonae 1813, congesta reperiuntur.

5) Vid. *Sextus Empiricus* adv. Physicis, L. IX. p. 593.

6) Leguntur hi versus cum apud *Clementem Alexandrinum*, Strom. L. V. p. 715. ed. Pott., tum apud *Eusebium*, in *Praeparatione Evang.* L. XIII. c. 13. p. 678.

7) *Eclog.* I. p. 224. ed. Heeren.

, accederet, perinde facere, ac si quis cum parieti-confabularetur<sup>8)</sup>).

Sic philosophia mature satis iis, quae communi sententia probabantur, contradicere coepit. Multo magis vero ea religioni publicae adversata est, quum, sedem pernam ibi positura, Athenas migraverat. Erant quidem Athenienses superstitiosi admodum deorum cultores; ne id fieret, quo sacra publica violarentur, cum Eumolpium tum Areopagi auctoritate cavebatur; et, dum poëta, ut omnia, ita ipsos deos ridere licebat, philosophis aminandae religionis publicae libertas negabatur<sup>9)</sup>. At eo quidem tempore, quo maxima erat deorum reverentia, atque legibus, tuendorum sacrorum causa latis, auctores sua integra manebat, ne contraria religioni publicae cererentur, caveri potuit. Id enim cum ab iis, qui, ipsi numen divinum colentes, non tollere religionem, sed memora de rebus divinis homines docere volebant, tum ab iis, qui, numen divinum tollentes, religionem superstitionem habebant et evertere studebant, factum est. Diversam opinionem utique secuti sunt philosophi de rebus divinis loquentes, aliis, deos esse, aperte negantibus et disputationem in contumeliam interdum trahentibus, aliis sententias evertas in rectas traducuntibus, et, quae sibi displicuissent in sacrorum publicorum disciplina, modeste vituperantibus. At communi de rebus divinis sententiae contraria tum ab his tum ab illis prolata et sparsa sunt.

Pertinent autem ad philosophos, qui, quamquam neque erant ἀθεοὶ neque haberi volebant deorum contemtores, communi tamen sententiae contradixerunt, Anaxagoras, Socrates, Plato, Aristoteles, et Zeno., ipsi igitur principes philosophorum graecorum et scholarum nobilissimarum conditores. De Anaxagora Clazomenio quidem, Socratis et Platonis praecursore et primo inter Graecos theologiae

8) Legitur hoc eius dictum apud *Origenem* contra *Celsum*, L. I. c. 5. p. 324. Tom. I. ed. Ruae.

9) Cfr. quae hac de re *Fridericus Guilelmus Tittmannus* in libro: *Darstellung der Griechischen Staatsverfassungen*, p. 27—29. monuit.

rationi consentaneae auctore, quid de diis a Graecis cultis senserit et docuerit, memoriae non proditum est. Eum vero lege et consuetudine recepta improbasse et reprehendisse, inde, quod ipse Pericles, qui tum maxima Athenis auctoritate pollebat, amico et magistro, cui lis ob impie dicta intendebatur, relinquendae urbis auctor erat, recte colligitur. Credibile est, magistrum Euripidis, quem et superstitionem odisse, et pia mente numen divinam coluisse, tragoediae eius testantur, non eo tantum, quod solem ferrum candens et igneum, Peloponneso maius, esse dixerat, pias Atheniensium aures offendisse<sup>10</sup>). Quae autem Socratis de rebus divinis sententia fuerit, e Xenophontis scriptis satis cognoscitur. Nihil profecto simulabat hic vir honestus et ab omni fraude alienus, de rebus divinis loquens; esse credebatur et rebus humanis prospicere eos ipsos deos, qui ab Atheniensibus colebantur; precabatur eos animo integro et pio; non dubitabat, quin *μαρτυρη* ars esset, res futuras, a diis hominibus manifestatas, cognoscendi, et, non modo ut legi satis faceret, verum etiam ut aleret et declararet animi pietatem, sacrificia more consuevit offerebat. Itaque et ab ipso et a discipulis, eum sacra publica turbare et novos deos in civitatem inferre voluisse, iure negabatur. At sententia eius de horum deorum natura a communi sententia valde diversa erat, quod multa a Xenophonte tradita docent<sup>11</sup>). Nam deos oculis cernendos, humana passos, et numeribus oblati flectendos, in deos sensibus non attingendos, ab ira et cupiditate alienos, instos semper et sanctos, non sacrificiis sed sacrificantis pietate gaudentes traduxerat. Haec autem de diis sententia utique religioni, ad deos humana forma indutos, saepe visos ab hominibus a sese dilectis, eosdemque muneribus flectendos placandosque pertinenti, contraria erat; nec sine causa ob deos novos in rempu-

10) Vid. *Diogenes Laërtius*, L. II. c. III. n. 4. et *Plutarchus* in vita Periclis, c. 32.

11) Omnium optime Socratis theologia ex egregia illa de natura deorum disputatione cognoscitur, quam *Memorabilium* L. IV. cap. 3. legimus.

nam illatos is accusabatur, qui, licet eos veritatis nominus appellaret et modo consueto coleret, longe alia tamen, quam populo Atheniensi videbantur, de iis docebat. veterem sumere licet, disseruisse Socratem non paucis discipuli eius, ne aut accusatoribus magistri sui aliquid concedere viderentur, aut suae ipsorum famae male insulerent, silentio premenda esse putarunt. Plato porro, i, quod Socrates non attigerat, assequabatur, ut, plane posita populi sui superstitione, theologiam apte cohaerentem et rectae rationi prorsus consentaneam traderet, de his ad sacra publica pertinentibus, sive magistri exemplo territus, sive iis, quae sancta habentur a multitudine, urcendam esse ratus, caute admodum loquebatur. Quid iod mythos haud raro in rem suam trahebat, et nonnulla ius, ut illud: *ἀδυνάτων οὖν θεῶν παύσαι ἀπιστεῖν, καί ποτε νεύ τε εἰκότων καὶ ἀναγκαιῶν ἀποδείξεων λεγούσιν* <sup>12)</sup>, ad vertendam impietatis suspicionem scripta esse videntur. nihilo minus excidere aibi passus est interdum, quas veram animi sententiam proderent. Sic ob inimicitias, pueras, aliaque turpiora etiam in deos translata *τοὺς μυθολογούς* discrete vituperavit, et, qui talia commisissent, deos leorumque filios haberi posse negavit <sup>13)</sup>. Pariter sententiam de gratia decorum, muneribus offerendis promerenda impugnavit, quum a pessimo quoque dona splendidissima offerri posse moneret, et apud deos, quos foeneratores, muneribus corrumpendos, habere impium esset, aequae, atque apud homines sapientes, nihil magis quam iustitiam et sapientiam in honore esse, doceret <sup>14)</sup>. Pauca Plato de rebus ad religionem publicam pertinentibus, nihil Aristoteles scripsit. Neque ipsi nos quidquam, quod hinc trahi possit, legere apud eum meminimus neque ab aliis observatum vidimus. Silendam esse putavit de rebus, quas probare non posset, vituperare nollet. Hoc ipso autem silen-

12) Reperiuntur haec in Timaeo, Vol. IX. p. 324. ed. Bipont.

13) Vid. Euthyphro, Vol. I. p. 11 — 13. De legg. L. XII. Vol. IX. p. 176 sq.

14) Vid. Alcibiades II. Vol. V. p. 97 — 100.

tio animi sententiam satis prodidit, nec, quae scribens, eadem loquens intacta sivilisse videtur. Quum enim traditum sit, eum, postquam, Alexandri aula relicta, Athenas venerat ibique per tredecim annos docuerat, impietatis accusatum ab Eurymedonte, sacrorum antistite, Athenis relictis Chalcidem concessisse<sup>15)</sup>: dicta ab eo esse coram amicis et discipulis usu et lege receptis contraria, eo magis probabile est, quo certius est, philosophiam eius, nihil indulgentem phantasiae, omnia ad demonstrationis subtilitatem revocantem, nihilque, praeter primam motus causam, ad Deum referentem, a publicae religionis sententia quam longissime abhorruisse. Multo propius Stoicorum doctrina, miscens vim divinam cum rerum natura, ad eam accedebat, ideoque ii, qui in Graecia antiqua deorum causam agebant et divinationem defendebant, Stoici erant<sup>16)</sup>. Nihilominus ipse Zeno pariterque Chrysippus, mythis in physiologiam traducendis, cum magna mythologiae parte usitatas deorum cognitiones tollebant, ac Persens adeo, Zenonis auditor, Euhemero praeludens, eos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa, deos habitos esse dicebat<sup>17)</sup>. Quid quod illud Zenonis, quod Origenes servavit<sup>18)</sup>: *ἱερα τε οἰκοδομεῖν οὐδεν δεήσει, ἱερον γαρ οὐδεν χρη νομιζειν, οὐδε πολλον ἀξιον και ἅγιον, οἰκοδομων έργον και βανανσων*, philosophum, non modo in templis, manu factis, Deum habitare negantem, verum etiam omnem externum deorum cultum vilipendentem, prodere videtur.

Si plerique Socraticorum et Stoicorum sacra publica, quae non tollere, sed mutare modo volebant, modeste vituperarunt: ii contra philosophi, qui, sive in meros ingenii lusum veri inveniendi studium traducentes, sive sensibus non attingenda vana somnia iudicantes, divinum numen tollebant, audacius ea impugnarunt. Id primum a

15) Vid. *Diogenes Laërtius*, L. V. c. I. n. 7.

16) Vid. *Cicero* de divinatione, L. II. c. 49. 52. 57.

17) Vid. *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 14-15. *Minuc. Felix* in Octav. c. 21.

18) Contra Cels. L. I. c. 5. p. 324.

gora, Melio, Democriti discipulo, ab omnibus, qui eius viderunt, inter τῶν ἀθεῶν relato, factum est, cui Athenienses ita succensuerunt, ut, quum poenarum, sacrorum actoribus decretarum, metu urbe profugisset, ei, qui eum reduxisset, duorum talentorum praemium proferrent<sup>19)</sup>. Similia sophistarum nonnulli protulisse narratur, Protagoras maxime et Prodicus, quibus Critias, et illorum, quos Athenienses triginta tyrannos appellabat, et discipulo Socratis adversarius eius factus, adnari potest, quoniam, quamquam inter ipsos sophistas refertur, sententiam tamen eorum et rationem sequatur. Protagorae quidem nihil commemoratur, praeter in libro, quo dixerat: „de diis, neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere, quoniam multa id impediunt, rei obscuritas vitae humanae breuitas.“ Quum autem tradatur, Athenienses ita hac re offensos esse, ut hunc librum in conuicio comburi, Protagoram vero urbe et agro excedere deberent, ita eum disputasse putamus, ut rei obscuritatem probationi praetenderet, et, dum dubitare modo velle videretur, deos esse negaret. Et profecto, qui quidquam naturae Dei cognosci posse negat, numen divinum tollit; nam non sunt, quae non cognoscuntur<sup>20)</sup>. Id vero eo magis probabile est, quum Prodicum, Ceum, discipulum suum, deos plane sustulisse sciamus. Hic enim res, quae naturae hominum prodesse (solem, lunam, fluvios, fontes), hominibus antiquorum temporum in deorum numero

19) Commemorantur Diagoram *Sextus Empiricus* adv. *Physic.* L. IX. p. 561. *Hyp. pyrrh.* L. III. p. 182. *Diodorus Siculus* *Bibl. hist.* L. XIII. c. 6. *Plutarchus* de placitis philos. L. I. c. 7. *Cicero* de natura deor. L. I. c. 1. 23. L. III. c. 27. *Josephus* contra Apion. L. II. c. 37. *Lactantius* de ira Dei, c. 9. et institut. div. L. I. c. 2. *Suidas* sub voce *Πρωταγόρας*.

20) Vid. de Protagora *Plato* in *Theaet.* Vol. II. p. 92. *Sextus Empiricus* adv. *Phys.* L. IX. p. 564. ubi etiam locus et αὐτοῖς Timonis Phliasii, sceptici, causam Protagorae versibus enarrantis, legitur; *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 12. c. 23. *Diogenes Laërtius* L. IX. c. VIII. n. 3. *Herichius* sub v. *Πρωταγόρας*. Nos Protagorae verba, in quibus laudandis variant scriptores veteres, ita, ut apud *Diogenem Laërtium* leguntur, posuimus. Alii sic eum loquentem inducunt, ut, quales dii sint, alii sic, ut, utrum sint an non sint, alii sic, ut utrumque se ignorare dixerit.



positas esse dicebat, ideoque τὴν Δημήτραν, τὸν Διονύσον, τὸν Ποσειδώνα, τὸν Ἡφαίστον, deos, ab hominibus, res in personas mutantibus, inventos, haberi volebat <sup>21</sup>). In sententia simili Critias erat, qui deos, scelerum vindices, ab legumlatoribus confictos, iisque in coelis, unde tonitrua audiuntur et fulgura micant, ideo sedem suam datam esse putabat, ut eo maior metus hominum animis iniiceretur <sup>22</sup>). Horum sophistarum vestigia nonnulli Cyrenaicae scholae philosophi secuti sunt. Ipse quidem Aristippus, huius scholae auctor, quid de diis senserit, non traditur. Certum autem est, in eius pariter atque in Epicuri doctrina nullum theologiae locum fuisse; nam Epicurus quoque, sive deos esse crediderit (qua de re valde dubitatum est <sup>23</sup>)), sive credere simulaverit, religionem sustulit, quoniam deorum, qui non curant res humanas, nulla esse potest religio. Epicuri doctrinae simillima erat Aristippi sententia, ideoque hunc aequae atque illum a deorum cultu abhorrrere oportebat. Quod Aristippus ipse aut tacuit, aut, si non tacuit, edisseruit nobis nescientibus, id Theodorus et Euhemerus, ambo Cyrenaici, iidemque atheorum nomine κατ' ἐξοχὴν appellati, et manifesti deorum contemptores habiti, declararunt. Theodorum enim, qui in Ptolemaei Lagi aula vivebat, legatus Athenas missus impietatis accusationem aegre effugiebat, serius Cyrenen, quae patria eius fuisse videtur, proficiscebatur ibique vitam finiebat, in libro περὶ Θεῶν cum diis, quos Graeci colebant, ipsum numen divinum sustulisse, non modo traditur, verum etiam inde, quod idem honestum ab inhonesto natura sua differre negabat, nec sapientis esse putabat, aut amicitiam

21) Vid. *Sextus Empiricus* l. I. p. 552. 561. et *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 42.

22) Vid. *Sextus Empiricus* l. I. p. 562—564. Qui hic Critiae, iidem versus, auctoris sententiam plane satis declarantes, a Pseudoplatarcho de plac. philos. L. I. c. 7. Euripidi tribuuntur. At, ὅτιν ἐοικὼς eorum ab Euripideo scribendi colore diversam esse, idoneus eius rei arbiter, *Valckenarius*, in *Diatrise* in Euripidis perditorum dramatum reliquias, p. 16. et p. 217. iudicavit.

23) Cf. *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 30. et *Sextus Empiricus*, adv. Phys. L. IX. p. 565.

aut pro patria mori, recte colligitur<sup>24</sup>). Qua ratione theologiam impugnaverit, ignoratur. Euhemerus autem id in libro *ἱστορίας ἀνέκδοτου* (historiae salutulo inscripto ita egisse scimus, ut, deos omnes es fuisse; aut sua ambitione aut aliorum superstitione humanam conditionem elatos, commemorandis potissimum templorum et sepulcrorum inscriptionibus, deorum et sepulturas monstrantibus, doceret. Id enim ei visum fuisse, ipsae libri eius reliquiae demonstrant, ut interdum in ludibrium et irrisum deorum sermonem traxisse, inde patere putamus, quod, Venerem armeretriciam instituisse et mulieribus in Cypro, uti quaestum corpore facerent, auctorem exstitisse, ne impudica et virorum appetens videretur, dixit. Crederet eius apud scriptores antiquos mentio<sup>25</sup>); quum conjunctionem Borystheniten, qui et ipse Theodori discipulus fuisse et similia de diis sensisse fertur, nemo, quantum scimus, praeter Diogenem Laërtium<sup>26</sup>) commemorat, ut Euhemerus libro, multorum et aequalium et posteriorum manibus trito, sententiam suam late sparsisse eatur.

Ex his hactenus dictis, cum ipsa philosophia discordant inter eam et religionem publicam ortam esse, satis est. Neque ea unquam sublata est. Erant quidem interuentium temporum philosophos, qui deorum causam erant; longe plurimi vero aut eos sustulerunt aut contra sententiam communem disputarunt, quod ab iis ipsis fa-

4) Vid. *Sextus Empiricus* adv. Mathem. L. IX. p. 561. *Diogenes Laërtius* L. II. c. 8. n. 14 — 18. *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 1. 23. *Plutarchus* adv. Stoicos, Opp. Vol. X. p. 431. ed. Reisk.

5) Vid. *Sextus Empiricus* L. IX. p. 552. 561. *Plutarchus* de Iside et Osiri, Opp. Tom. VII. p. 420 sq. De placitis philos. L. I. c. 7. *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 42. *Lactantius* Instit. div. L. I. c. 11. 13. 14. et de ira Dei c. 11. Fragmentum non contemnendum ab *Eusebio* servatum in eius Praeparatione Evang. L. II. c. 2. p. 59 — 61. reperitur. Alia Euhemeri fragmenta in Ennii, qui eum latine interpretatus erat, reliquiis leguntur in libro: Ennii fragm. ab *Hieron.* Columna conquisita (Amstel. 1707.), p. 315 — 326.

26) IV. c. 7.

ctum est, qui sacrorum publicorum defensores aut esse aut videri volebant. De hīs autem senioris aetatis philosophis, qui, aut accepta a nobilissimarum scholarum conditoribus propagantes, aut nova etiam excogitantes, ab eo maxime inde tempore, quo, postquam Romani rebus petiti erant, philosophia graeca late per terrarum orbem diffundebatur, ut imminueretur sacrorum religio, et deorum reverentia multorum animis excuteretur, disputationibus suis effecerunt, alio tempore dicetur.

---



1

